

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ  
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ  
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ  
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ  
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ



«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ



№ 2(10) сәуір-маусым 2017

ISSN 2710-3994



**EDU.E-HISTORY.KZ**  
**электрондық ғылыми**  
**журнал**

**EDU.E-HISTORY.KZ**  
**электронный научный журнал**

**EDU.E-HISTORY.KZ**  
**electronic scientific journal**

**Құрылтайшы:**

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті  
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

**Басредактор**

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

**Редакциялық алқа:**

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,  
Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,  
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),  
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,  
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

**Жауапты редактор:**

З. Төлєнова

**Редактор:**

Р. Көбеев

**Редакцияның мекен-жайы:**

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,  
«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің  
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.  
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге  
түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**Учредитель и издатель:**

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»  
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

**Главный редактор**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

**Редакционная коллегия:**

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,  
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,  
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),  
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,  
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

**Ответственный редактор:**

З. Толенова

**Редактор:**

Р. Кубеев

**Адрес редакции:**

050010, Республика Казахстан,  
г. Алматы,  
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,  
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации  
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:  
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо  
обязательно ссылаться на журнал.

**Founder and publisher:**

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"  
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of  
Kazakhstan

**Editor-in-chief:**

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

**Editorial board:**

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseytova, S. Azhigali,  
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,  
Mansura-Khaidar ( India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),  
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,  
W. Fierman (USA) , A. Chubaryan (Russia)

**Executive editor:**

Z. Tolenova

**Editor:**

R. Kobeev

**Editorial address:**

050010, Republic of Kazakhstan,  
Almaty,  
28 Shevchenko Str.  
Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,  
«Edu.e-history.kz»  
Editorial electronic scientific journal  
Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59  
E-mail: edu.history@bk.ru  
Journal website:<https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and  
Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r  
egistration certificate:

No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic  
format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the  
journal.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 94 (574).02/08**

### **ИСЛАМИЗАЦИЯ МОГУЛОВ (ПО СВЕДЕНИЯМ «ТАРИХ-И РАШИДИ» МИРЗА МУХАММАД ХАЙДАРА)**

**Атығаев Н.**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук, доцент  
E-mail: nuratygaev@mail.ru

**Аннотация.** Данная статья посвящена истории исламизации могулов. На основе сведений «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара автор рассматривает процесс принятия ислама могулами в XIV–XV вв. Он выделяет нем два этапа. Первый этап – 754 г. х. /1352–1353 гг. – 764 г. х. / 1362–1363 гг. В эти годы, при первом правителе Могулистана Тоглук-Тимур-хане, ислам начал активно насаждаться среди могульских племен. Второй этап – 791 г. х. /1389 г. – первая четверть XV века. В этот период, при энергичных и сильных могульских ханах (Хизр-Ходже, Мухаммаде), позиции ислама, которые в периоды политической нестабильности несколько ослабели, вновь усилились. В первой половине XV века ислам окончательно утвердился в качестве единственной религии могулов.

**Ключевые слова:** Ислам, могул, Могулистан, «Тарих-и Рашиди», культура.

### **МОҒҰЛДАРДЫҢ ИСЛАМДЫ ҚАБЫЛДАУЫ (МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАРДЫҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША)**

**Атығаев Н.**

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
E-mail: nuratygaev@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақала моғұлдардың исламды қабылдау тарихына арналған. Автор мырза Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» мәліметтері негізінде XIV–XV ғғ. моғұлдардың мұсылман дініне өту үдерісін қарастырады. Бұл үдеріс, оның пікірінше, екі кезеңге бөлінген. Бірінші кезең – 754 х. ж. /1352–1353 жж. – 764 х. ж. / 1362–1363 жж. Осы жылдары Моғұлстанның алғашқы билеушісі Тоғлық-Темір-хан тұсында моғұл тайпалары арасында ислам белсенді орныға бастаған. Екінші кезең – 791 х. ж. /1389 ж. – XV ғасырдың бірінші ширегі. Бұл кезде қуатты және мықты моғұл хандары (Қызыр-қожа, Мұхаммед) тұсында саяси тұрақсыздық кезеңінде біраз әлсіреген моғұлдардың исламды қабылдау үдерісі қайта күшейді. XV ғасырдың бірінші жартысында ислам моғұлдардың жалғыз діні ретінде қалыптасты.

**Түйін сөздер:** Ислам, моғұл, Моғұлстан, «Тарих-и Рашиди», Мұхаммед Хайдар, Тоғлық-Темір-хан, мәдениет.



## THE ISLAMIZATION OF MOGHULS (ACCORDING TO MIRZA MUHAMMAD HAIDAR'S «TARIKH-I RASHIDI»)

Atygaev N.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

E-mail: nuratygaev@mail.ru

**Abstract.** The article is dedicated to the history of the Islamization of Moghuls. Based on the information of «Tarikh-i Rashidi» by Mirza Muhammad Haidar the author examines the process of Islam adoption by Moghuls in the XIV–XV century. He identifies 2 stages in this process. The first stage – 754 AH / 1352–1353 – 764 AH / 1362–1363. In these years, during the reign of the first Moghulistan ruler Tughlugh Timur Khan, Islam was actively propagated among Moghul tribes. The second stage was 791 AH / 1389 – the first quarter of the XV century. In this period, during the reign of the active and powerful Moghul khans (Khizr-Khoja, Muhammad) the position of Islam somewhat weakened in periods of political instability, had improved again. In the first half of the XV century, Islam was finally established as the only Moghul religion.

**Keywords:** Islam, Moghul, Moghulistan, «Tarikh-i Rashidi», Mirza Muhammad Haidar, Tughlugh Timur Khan, culture.

### Введение

«Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара Дуглата (Дулата) – широко известное в востоковедческих кругах сочинение. Оно вошло в научный оборот еще в середине XIX века и с тех пор по праву считается одним из главных первоисточников по истории и культуре народов Центральной Азии и Северной Индии XIV–XVI веков.

Несмотря на то, что «Тарих-и Рашиди» имеет богатую историографическую традицию, из сочинения можно извлечь еще много нового и интересного исторического материала. Так, например, Мирза Мухаммад Хайдар сообщает оригинальные сведения об исламизации могулов, на которых мы и хотим остановиться в этой работе.

Прежде всего, необходимо сказать несколько слов о могулах. Этим словом (مغول), производным от слова «монгол», в исторической литературе называют тюркоязычные племена, проживавшие в XIII–XVII вв. на восточной части Чагатайского улуса. Часть их оказалась здесь в период монгольских завоеваний, часть была автохтонным населением [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Этнополитическая общность могулов не сложилась в народность и могульские племена позднее участвовали в формировании таких тюркских народностей как казахи, кыргызы, уйгуры и в небольшой степени узбеки. Так, например, казахстанский востоковед В.П. Юдин указывал на ряд могульских племен (дуглат /дулат/, канглы /канлы/, абдан /албан/, суван /суан/, керейт /керей/), которые вошли в состав казахского этноса [6, с. 84–86]. Иначе говоря, рассматривая историю исламизации могулов, мы рассматриваем историю исламизации части будущих тюркских народов, в том числе и казахов.

Как известно, образование государства Могулистан связано с распадом Чагатайского улуса, который начинается после смерти Чагатаида Буга-хана в 718 году хиджры / 1318г. В западной части Улуса обособляется Мавара'-н-нахр, где реальная власть принадлежала уже не потомкам Чингисхана, а представителям местной родоплеменной знати. Чингизиды потеряли власть и в восточной части Чагатайского улуса, и здесь некоторое время царил полный беспорядок. «В улусе могулов не осталось хана; могулы жили каждый сам по себе, и улус начал

разоряться» – говорится об этом времени в «Тарих-и Рашиди» [8, с. 37].

Такая обстановка сохранялась до середины 40-х г. XIV века, пока правящая верхушка дуглатов, одного из многочисленных и сильных могульских племен, не возвела на ханский престол 16-летнего Тоглук-Тимура, потомка Чагатая [8, с. 37]\*.

Со временем, пользуясь поддержкой дуглатов, Тоглук-Тимур-хан собрал под своей властью значительную часть родоплеменных групп восточной части Чагатайского Улуса и создал государство, которое получило в средневековой историко-географической литературе название Могулистан. В его состав входила территория современного Юго-Восточного Казахстана (Жетысу), Кыргызстана и временами Восточный Туркестан (СУАР КНР), Ташкент и Сайрам [1, с. 23-106; 3, с. 12-15].

По сведениям «Тарих-и Рашиди», первым правителем Могулистана, принявшим ислам, был сам Тоглук-Тимур-хан (730 г. х. / 1329-1330 гг. – 764 г. х. / 1363-1364 гг.). «Тоглук-Тимур-хан стал мусульманином благодаря Маулане Аршааддину» – пишет Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 42]. Маулана Арша ад-Дин (Аршааддин)\* \* происходил из рода Шуджаад-Дина Махмуда, из имамов Бухары, которого насильно переселили из Бухары в Каракорум во времена Чингисхана. Позднее потомки Шуджаад-Дина Махмуда переехали в города Катак и Луб, которые находились где-то между Турфаном и Хотаном [8, с. 38].

В «Тарих-и Рашиди» содержится подробный рассказ об обстоятельствах встречи Тоглук-Тимур-султана с шейхом Джамалад-Дином, отцом Арша ад-Дина, во время которой Чагатаид ознакомился с новой для него верой. Глубокая религиозность шейха произвела большое впечатление на молодого султана, и он пообещал: «Если я стану ханом и получу независимость, то Вы обязательно придите ко мне, я непременно стану мусульманином» [8, с. 40].

Через некоторое время шейх Джамалад-Дин скончался, но перед своей смертью он рассказал эту историю своему сыну Арша ад-Дину и завещал ему пойти к Тоглук-Тимуру, когда он станет ханом, и обратить его в ислам.

Тоглук-Тимур стал ханом в 748 г.х. /1347-1348 гг. [1, с. 79; 3, с. 43; 7, с. 263] Прошло немало времени, прежде чем Арша ад-Дин, приложив определенные усилия, добился приема у хана и напомнил ему историю его встречи с шейхом Джамалад-Дином и обещание, которое он тогда дал его отцу\*. «Отец скончался и завещал это дело мне» – сказал он Тоглук-Тимуру. Могульский правитель не отрекся от своего обещания. «Господин маулана предложил хану ритуальное омовение и объяснил веру. Хан стал мусульманином» - пишет Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 41].

Тоглук-Тимур-хан решил использовать ислам как идеологическую основу для укрепления верховной власти, централизации государства. Примером для него послужил Мавара’-н-нахр, где Гармаширин-хан, продолжая линию Кебек-хана по укреплению политики сближения с местными традициями, объявил ислам официальной религией государства [3, с. 46-47; 9, с. 32].

Исламизация, как внедрение в сознание могулов религиозной идеологии развитого общества, должна была стимулировать процесс укрепления верховной власти и государственных институтов, более четкое оформление общественных отношений и содействовать дальнейшей консолидации населения Могулистана в единую народность [6, с. 171].

Следует отметить, что ислам в среде тюркских племен Жетысу и Восточного Туркестана получил распространение еще в X веке, во времена правления Караханидов, в результате интенсивных торговых связей жителей этих районов с городами и земледельческими центрами Мавара’-н-нахра. Но в XIII в. могулы еще оставались язычниками [3, с. 47]. Также известно, что керейты (керей), отмеченные среди могульских племен, в X-XIII вв. исповедовали христианство

несторианского толка. В начале XIII в. в Жетысу перекочевали с Кучлук-ханом и некоторые группы найман, также бывшие христианами [10, с. 411, 415]. Это разделение населения Могулистана по религиозным признакам не способствовало процессу его консолидации.

Тоглук-Тимур-ханом и Арша ад-Дином был составлен план исламизации могулов. Прежде всего, нужно было перетянуть на свою сторону представителей родоплеменной верхушки, и они «порешили на том, что будут вызывать эмиров по одному и приказывать, чтобы каждый принял ислам, в противном случае применят стих священного Корана: «Сражайтесь все с многобожниками» [8, с. 41].

Первым был вызван дуглатский эмир Тулак, предок Мирза Хайдара по матери. Мирза Хайдар пишет: «Хан начал говорить, и предложил ему принять ислам. Эмир Тулак заплакал и сказал: «Три года назад я принял религию ислама благодаря праведным людям Кашгара и стал мусульманином. Боясь вас, я не мог открыться. Какое счастье может быть лучше этого?». Хан встал и обнял его. Мусульман стало трое» [8, с. 41].

Другие эмиры, которых приглашали после Тулака, выразили согласие принять ислам. Когда же очередь дошла до эмира Чураса, он отказался принять мусульманство и поставил свое условие: «У меня есть человек по имени Сангани Буга. Если этот таджик сможет свалить его, то я приму религию». Хану и другим эмирам, которые указывали на бессмысленность условия и говорили, что Сангани Буга поднимает двухлетнего верблюда, Арша ад-Дин ответил: «Если всеславный и всевышний Господь пожелает, то обязательно даст мне силу». «Хан и те, которые приняли ислам, не согласились с этим, – пишет далее автор «Тарих-и Рашиди», – Как бы там ни было, собрались люди, привели того неверного, и он выступил вперед. Маулана (Арша ад-Дин – *авт.*) тоже поднялся и вышел вперед. Тот неверный, гордый своей силой, надменно и важно приблизился; маулана показался ему ничтожным. Когда они сцепились руками, то маулана, схватил его за грудь и тот неверный упал и лишился чувств. Через некоторое время он пришел в себя и встал, читая калима и шаходат, и плача бросился в ноги мауланы. Народ закричал и зашумел». Далее Мирза Мухаммад Хайдар сообщает: «В тот день сразу обрили головы и стали мусульманами сто шестьдесят тысяч человек» [8, с. 42]. Несомненно, что автор «Тарих-и Рашиди» преувеличивает численность могулов, принявших ислам одновременно, но все же очевидно, что количество обращенных в новую религию людей было значительным.

«В восемнадцать лет он (Тоглук-Тимур – *Н. А.*) стал ханом. В двадцать четыре года он принял ислам» – пишет Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 48]. На основе этого сообщения, мы можем датировать данное событие 754 г.х./ 1352–1353 гг. Это стало началом процесса активного насаждения ислама среди могулов их правителями. Хотя, как видели выше, под влиянием местного мусульманского населения некоторые могулы, например, тот же дуглатский эмир Тулак, уже до этого тайно приняли ислам. Однако их численность была еще незначительной.

Тоглук-Тимур-хан умер естественной смертью в 764 г.х. / 1362-1363 гг. [3, с. 50; 10, с. 119]\*. Вспыхнувшая после его смерти междоусобная война и завоевательные походы Эмира Тимура оказали сильное препятствие распространению ислама среди могулов. Еще в конце XIV века могулы оставались для их западных соседей неверными. Так, автор «Зафар-наме» Шараф ад-Дин Али Йезди, описывая поход Тимура в Могулистан в 785 г.х. /1383-1384 гг., пишет о могулах, что они «в большинстве своем были лишены украшения исламской веры» [11, с. 134].

Попытки сына и преемника Тоглук-Тимура Илийас-ходжа-хана восстановить внутривластную стабильность в государстве, не привели к успеху. Его правление оказалось недолгим [7, с. 263; 8, с. 67]\*.

Ислам получил дальнейшее распространение среди могулов при следующем правителе

Могулистана Хизр-Ходжа-хане (791 г. х. / 1389 – 802 г.х. / 1399-1400 гг.) [7, с. 263]\*, другом сыне Тоглук-Тимура. «Он был ханом, придерживавшимся норм ислама, некогда принятого Тоглук-Тимур-ханом» – говорится в «Тарих-и Рашиди» [8, с. 86]. Заключенный Хизр-Ходжа-ханом мир с Тимуром и смерть сепаратно настроенного могущественного дуглатского эмира Камар ад-Дина, способствовали восстановлению спокойствия внутри государства. Автор «Тарих-и Рашиди» пишет, что с приходом к правлению Хизр-Ходжа-хана «дела Могулистана стали процветать» [8, с. 85].

Новый хан Могулистана приложил много усилий для распространения ислама в своих владениях. «Во время своего правления хан вел священную войну с Хитаем. Турфан и Караходжа входили в Хитай и являлись важнейшими городами этого края. [Хан] сам лично ходил туда со священной войной, одержал там победы, распространил там ислам, так что и ныне [те места] являются обителью ислама, и трон могульских ханов, после Кашгара находится там» – пишет Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 86]. Однако не все жители Турфана приняли ислам. «Еще и в 823 г. х. /1420 г. упоминаются буддийские статуи в Турфанае, среди которых были и «недавно изготовленные» – отмечал В.В. Бартольд [2, с. 594].

При втором сыне Хизр-Ходжа-хана Мухаммад-хане (правил с 1407/8 по 1415/6 гг.) [7, с. 263] ислам окончательно утвердился в среде могулов. «Мухаммад-хан был могущественным правителем, хорошим, справедливым мусульманином. Он приложил много усилий для того, чтобы большая часть улуса могулов в его благословенное время приняла ислам» – говорится в «Тарих-и Рашиди» [8, с. 90].

Нельзя считать, что процесс исламизации носил только добровольный характер. Нередко она происходила принудительно, силой оружия, так как в кочевнической среде слишком сильны были позиции традиционных верований.

Так Мухаммад-хан жестоко расправлялся с теми могулами, которые отказывались принимать ислам. «Он проявлял чрезмерную строгость в деле распространения ислама среди могулов. Так, например, известно, что если какой-нибудь могул не надевал чалму, то в голову ему вбивали подковный гвоздь. Такого рода усилий он приложил много» – сообщает Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 90].

По словам автора «Тарих-и Рашиди», не приняли ислам и «остались в неверии» кыргызы, которое «также могольское племя» [8, с. 90]. Однако В.В. Бартольд справедливо отмечал, что «совершенно чуждыми исламу киргизы, вопреки словам Мухаммад Хайдара, уже в начале XVI в. не были; киргиз, поставленный Султан Саид-ханом во главе киргизского народа, носил имя Мухаммад» [2, с. 215].

То, что исламизация могулов в рассматриваемый период была значительной, и правящая верхушка могулов уже в первой половине XV в. придерживалась мусульманской веры, видно из слов дуглатского эмира Худайдада, сказанные Тимуриду Улугбеку. «Мы посчитали уложение Чингиз-хана плохим, целиком отказались от него и стали следовать закону шариата» – отвечал Худайдад на просьбу Улугбека научить его законам тора [8, с. 99; 3, с. 98]. Из «Тарих-и Рашиди» следует, что уже в этот период состоятельные могулы, в частности тот же Худайдад, совершали хадж в Мекку и Медину. По словам Мирза Мухаммад Хайдара, эмир Худайдад и его жена похоронены в Медине, у подножья могилы халифа Усмана [8, с. 100], хотя это сведение не согласуется с данными более раннего нарративного сочинения «Матла'ас-са'дайн ва маджма аль-бахрайн» Абд ар-Раззака Самарканди [11, с. 150-168].

Насколько глубоко ислам внедрился в сознание могулов, показывает и принятая в тот период в могульском правящем доме общая антропонимика. Могульские ханы стали называться мусульманскими именами: Илийас-Ходжа-хан, Хизр-Ходжа-хан, Мухаммад-хан и др.

В Могулистане, также как и в Центральной Азии, распространение получил ханафитский мазхаб сунизма. Основная часть правящей элиты могулов были приверженцами суфийского тарикатаходжаган-накшбандийа (силсилат ал-хваджаган). В «Тарих-и Рашиди» говорится, что могульский Уайс-хан был муридом («учеником») мауланы Мухаммада Кашани, который муридом Хазрата Ходжа Хасана Атгара, мурида Ходжа Бахааддина Накшбанда [8, с. 97]. Муридом (наставником, учителем) другого могульского правителя Султан Махмуд-хана был маулана Саййид Мухаммад б. Бурханаддин Самарканди (Маулана Мухаммад Кази), мурид главы тариката ходжаган-накшбандийа Ходжа Насир ад-Дина Убайдуллаха б. Махмуда (Ходжа Ахрара – Хваджа Ахрара) [8, с. 139, 140, 269-270, 575]. Последователем шейхов тариката ходжаган-накшбандийа и сам Мирза Мухаммад Хайдар, который был учеником [8, с. 257]. Большой вес при дворе могульских ханов Султан Ахмада и его сына Мансура имел Ходжа Тадж ад-Дин, который был муридом маулана Али Аррана Туси, ученика Ходжа Ахрара [8, с. 153-154]. Муридами Султан Саид-хана были внуки Ходжа Ахрара Ходжа Баха ад-Дин Махмуд Махдум-и Нуран, «который известен как Ходжа Хаванд Махмуд», и на короткое время его младший брат Ходжа Мухаммад Йусуф[8, с. 166, 433-434, 451-452]. Мирза Мухаммад Хайдар приводит следующую духовную генеалогию (силсале) Ходжа Нурана: «Его святейшество Ходжа Нуран ... является мюридом своего великого деда Ходжа Насираддин Убайдаллаха, а он – мюрид Маулана Йакуба Чахри, а он – мюрид великого Ходжа Бахааддин Накшбанда, а он – мюрид Мир Кулала, а он – мюрид Ходжа Мухаммад Баба-и Самаси, а он – мюрид Ходжа Али Рамитани, а он мюрид Хода Махмуд Анджира Фагнави, а он – мюрид Ходжа Арифа Ривгари, а он – мюрид господина мира Абдалхалика Гидждувани ... ». А далее от Абдалхалика Гидждувани духовная цепочка выглядит так: Абдалхалик б. Абдалджамиль Гидждувани – Ходжа Имам Абу Йусуф Хамадани – Шайх Абу Али Фармади Туси – Шайх Абу-л-Касим гурагани – Шайх Абу-л-Хасан Харакани – Султан Байазид Бистами – Джафар Садик б. Мухаммад Бакир – Касим б. Мухаммад б. Абу Бакр Сиддик – Салман Фарс – Абу Бакр Сиддик – пророк Мухаммад (с.а.в) [8, с. 472-473].

По сведениям «Тарих-и Рашиди», некоторые могулы придерживались тариката йасавийа. Так, например, последователем этого тариката был Саййид Мухаммад мирза Дуглат, родной дядя Мирза Мухаммад Хайдара, который занимал в Могульском государстве вторую после хана должность улусбека [8, с. 430, 432].

Согласно «Тарих-и Рашиди», недалеко от Кашгара в местности Артудж находилась гробница Шайха Хабиби из тариката кубравийа. Мирза Мухаммад Хайдар сообщает, что в 1514 г. Султан Саид-хан, еще до своего вступления на путь тариката ходжаган-накшбандийа, совершил поклонение к его могиле [8, с. 348]. Возможно, что некоторые могулы придерживались тариката кубравийа.

Здесь важно отметить, что все эти тарикаты в среде могулов сосуществовали мирно. По крайней мере, в «Тарих-и Рашиди» нет сведений о вооруженных столкновениях между сторонниками разных тарикатов.

Во второй половине XV века могулов признало мусульманами и духовенство Мавара'-нахра. Ходжа Ахрар, после встречи с Йунус-ханом, разослал к правителям соседних с могулами народов письма, где было сказано: «... я видел Йунус-хана-могола, подданных такого государя нельзя делать рабами – эти люди мусульмане» [8, с. 123; 13, с. 26].

По сведениям «Тарих-и Рашиди», могульские ханы вели священные войны (газават) против неверных. Так, например, об Уайс-хане говорится, что он «не позволял джете совершать набеги на мусульман и находился близко от неверных калмаков, то постоянно вел войны против тех неверных. Несмотря на частые поражения, он не отказывался от священной войны...» [8, с.



95]. Священными войнами считались походы Мансур-хана на калмаков и в Китай, Султан Саид-хана в Тибет и Балти [8, с. 153, 162].

Таким образом, сведения «Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара предоставляют нам возможность проследить историю распространения ислама в среде могульских племен. По его данным, во второй половине XIV – первой четверти XV в. правящая верхушка Могулистана приняла действенные меры для исламизации своих подданных. Этот процесс, который осуществлялся при посредничестве религиозных деятелей Мавара’н-нахра и мусульманского населения Восточного Туркестана, растянулся на несколько десятилетий. В нем можно выделить два довольно отчетливых этапа. Первый этап - 754 г. х. /1352–1353 гг. - 764 г. х. / 1362-1363 гг. В эти годы, при первом правителе Могулистана Тоглук-Тимур-хане, ислам начал активно насаждаться среди могулов. Второй этап - 791 г. х. /1389 г. - первая четверть XV века. В этот период, при энергичных и сильных могульских ханах (Хизр-Ходже, Мухаммаде), позиции ислама, которые в периоды политической нестабильности несколько ослабели, вновь усилились. В первой половине XV века ислам окончательно утвердился в качестве единственной религии могулов.

Принятие ислама могулами и стирание религиозных различий населения Могулистана способствовало укреплению государства, ускорению процесса консолидации его населения в единую народность, которая, впрочем, не была завершена [3, с. 228-229, 243-244; 14, с. 288].

Исламизация оказала мощное влияние на культурную жизнь могулов. Благодаря этому они приобщились к великим достижениям мусульманского мира. С этим, например, связано появление в Могулистане архитектурных построек в мусульманском духе. Эти архитектурные памятники, как отмечал А.П. Чулошников, «легко обнаруживают как в своем стиле, так и в самих приемах постройки определенное подражание великим образцам, которые были созданы Тимуром и его преемниками в богатых и цветущих городах» [16, с. 94-95]. На постройку архитектурных строений обращали внимание сами могульские ханы. Так, согласно «Тарих-и Рашиди», по приказу Мухаммад-хана в Могулистане строились мечети [8, с. 90].

Другим значимым результатом приобщения могулов к культурным достижениям мусульманского мира нужно признать возникновение у них собственной письменной литературной традиции, основу которой заложил выдающийся труд Мирза Мухаммад Хайдара «Тарих-и Рашиди».

## ПРИМЕЧАНИЯ

\*По мнению В.В. Бартольда, «рассказ о ханском происхождении Туглук-Тимура придуман тем эмиром из рода дуглат, которым он был возведен на престол, за отсутствием в восточной части Чагатайского улуса подлинного отпрыска ханского рода» [2, с. 165-166].

\*Этому известному религиозному деятелю посвящено агиографическое сочинение «Жизнеописание Мавлана Арш ад-Дина Вали». См.: [15, с. 80].

\*«В восемнадцать лет он (Тоглук-Тимур - *Н. А.*) стал ханом. В двадцать четыре года он принял ислам» - пишет Мирза Мухаммад Хайдар [8, с. 48]. Если следовать этим словам автора «Тарих-и Рашиди», то встреча Арша ад-Дина с Тоглук-Тимур-ханом состоялась в 754 г. х. / 1352-1353 гг., т. е. спустя уже пять-шесть лет, после его восшествия на ханский престол. Вероятно, к этому времени Тоглук-Тимур укрепил свои политические позиции и освободился от влияния могульской знати. В пользу этого говорит и тот факт, что при утверждении Худайдада в должности «улусбеги» Тоглук-Тимур проявил свою волю и не побоялся пойти против могущественного дуглатского эмира Камар ад-Дина [8, с. 68].

\* А.П. Чулошников пишет, что гробница Тоглук-Тимура, по преданию, находится к сев.-зап. от Кульджи [16, с. 94-95].

\* Распространенное среди могулов предание, которое приводит Мирза Мухаммад Хайдар, согласуется с данными Натанзи, который сообщает, что «эмир Камар ад-Дин в полдень {одного дня} из месяцев 765 (1363-64) г. напал на орду, захватил Илйас-ходжу в опочивальне во время после полуденного сна и убил» [11, с. 119], В Ташкентском издании «Тарих-и Рашиди» вместо восемнадцатилетнего хана неправильно дано «восемнадцать ханов» [12, с. 61]. «Рассказ о завершении дел Илйас ходжи хана ...» - так назвал Мирза Мухаммад Хайдар главу, в которой сообщается об этом факте. Правильный текст см.: [3, с. 59].

\* В «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» указан 799 г. х. / 1396-1397 гг. [11, с. 120].

## СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1. – Москва: Восточная литература. Наука, 1963. – 1024 с.
2. Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. – Москва: Восточная литература. Наука, 1968. – 757 с..
3. Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). А.-А., 1977. – 288 с.
4. Султанов Т. И. «Записки» Бабуря как источник по истории моголов Восточного Туркестана и Средней Азии // Turcologica. 1986, Л., 1986.- С. 253-267
5. Караев О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек, 1995. – 160 с.
6. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV–XVI веках глазами востоковеда. – Алматы: Изд. «Дайк-Пресс», 2001. – 384 с.
7. Акимушкин О.Ф. Средневековый Иран: Культура, история, филология. – СПб.: Наука, 2004. – 404 с.
8. Мухаммад Хайдар Дулати. «Тарих-и Рашиди». Перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р. П. Джалиловой, Л. М. Епифановой, 2-е издание дополненное. – Алматы: Санат, 1999. – 656 с.
9. Бартольд В.В. Сочинения. Т. III. – Москва: Восточная литература. Наука, 1964. – 711 с.
10. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В четырех томах. Т. 1. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 544 с.
11. Шараф ад-Дин Али Йезди. Зафар-наме // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. Ответ, ред. и авт. введ. В.А. Ромодин. М.: Наука, 1973 - 280 с.
12. Мирза Мухаммад Хайдар. «Тарих-и Рашиди». Введение, перевод с персидского языка А. Урунбаева, Р.П. Джалиловой, Л.М. Епифановой. Прмечание и указатели Р.П. Джалиловой и Л.М. Епифановой . – Ташкент: Изд-во «ФАН» АН РУ, 1996. – 728 с.
13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. IV. . – Алма-Ата, 1985. – 462 с.
14. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т. 2. – Алматы: «Атамұра», 1997. – 624 с., ил.
15. Мугинов А.М. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. М.: Издательство Восточной литературы, 1962 – 207 с
16. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, 1924. – 294 с.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.**

## **ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРАШАЙ ЖӘНЕ БАЛҚАР ЭТНОСЫНЫҢ САНЫ МЕН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНАЛАСУЫ**

**Бейсегулова А.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) Философия ғылымдарының докторы (Ph.D), аға оқытушы

E-mail: beysegulovaak@gmail.com

**Аңдатпа.** Мақалада Қазақстандағы балқар және қарашай этносының саны мен орналасуы қарастырылады. Автор қарашай-балқарлардың өсу динамикасын санақ материалдарын пайдалана отырып әртүрлі кестелермен көрсеткен. Арнайы деректер мен статистикалық мәліметтер берілді.

**Түйін сөздер:** қарашай, балқар, Солтүстік Кавказ, халық санағы, этнос, миграциялық үдерістер, КБАР, ҚЧАО

## **ЧИСЛЕННОСТЬ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАРАЧАЕВСКОГО И БАЛКАРСКОГО ЭТНОСА В КАЗАХСТАНЕ**

**Бейсегулова А.**

КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), Доктор философских наук (Ph.D), старший преподаватель

E-mail: beysegulovaak@gmail.com

**Аннотация.** В статье рассмотрены вопросы количества и месторасположение этносов балкар и карашай. Автор описывает динамику роста карашай-балкаров различными таблицами, используя материалы переписи населения. Также, предоставляется специальные факты и статистические данные.

**Ключевые слова:** карачаеи, балкар, Северо-Кавказская, перепись населения, этнос, миграционные процессы, КБАР, КЧАО.

## **NUMBER AND GEOGRAPHICAL LOCATION OF KARACHAY AND BALKAR ETHNIC GROUPS IN KAZAKHSTAN**

**Beysegulova A.**

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer

E-mail: beysegulovaak@gmail.com

**Abstract.** The article describes quantity and location of Balkar and Karashay ethnoses. The dynamics of growth described by different tables, using enumeration data. Also special facts and statistical data are provided.

**Keywords:** Karashay, Balkar, North Caucasus, census, ethnicity, migration processes, KBAR, KChAR



## Кіріспе

Солтүстік Кавказды мекен еткен қарашайлар мен балқарлар өзіндік ерекше мәдениет қалыптастырған ұлт болып табылады. Бұл екі этностың бірге аталуы да өзіндік мәні бар, себебі бір-біріне өте жақын туыс халық болуы қарашай-балқар болып аталуына негіз болды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында қарашай жерін патшалы Ресей түгелдей өзіне қаратып, жергілікті шаруаларды шұрайлы жерлерінен күштеп ығыстыра бастады. Тонау мен қуғын сүргінге ұшыраған халық басына зобалаң түсті. 1861 жылы Столыпінның аграрлық реформасы жылдарында шаруалар аз ғана жерін казак-орыстарға беріп қойды. Джегутта, Хурзук, Теберда ауылдарында шаруалар көтерілісі болды. Көптеген халық шетел асты. Қазіргі Кабардин Балқар Автономиялы Республикасы мен Қарашай-Черкес Автономиялы облысына, яғни төрт халыққа бөлінген жер көлемі 26,6 шаршы километр ғана. Бұл олардың ата қонысының аз ғана бөлігі [1, 118–119-бб.].

1926 жылғы санақ материалдарына қарайтын болсақ Қарашай автономиялы облысында 94030 адам болған. Оның балығы ауылдық жерерді мекен еткен, яғни санақ материалдарында қалалық қарашайлардың деректері көрсетілмеген. Дәл сол санақ материалдында Кабардин Балқар автономиялы Республикасында барлығы 230995 адам өмір сүрген. Соның 16173 қалалық тұрғындар болса, 214822 адам ауыл тұрғындары болды [2, с. 58–59]. Бұл мәліметтер толық этностарды ерекшелеп көрсетпегенімен халықтың саны мен қоныстану аймақтарына көз жүгіртуге мүмкіндік береді.

1939 жылғы санақ материалдары бойынша Бүкілодақ бойынша қарашайлардың саны 75753 адам болған, соның 5561 қала тұрғыны болса, 70202 адам ауылдық жерлерде өмір сүрген. Бұл жерден байқайтынымыз қарашайлар ежелден ауыл шаруашылығымен, егін егіп, бақша өсіргендігін көрсетеді. Сол санақ материалында балқарлардың жалпы саны 42685 адам болып көрсетілсе, соның 1788 ғана қалалық болып көрсетіліп, 40897 балқар ауылдық жерде тұратындығын көрсеткен [2, с. 114]. Балқарлардың да орналасу аймағына қарай шаруашылық дағдысы белгілі екені анық. Ал 1939 жылғы санақ бойынша РСФСР жеке қарайтын болсақ, онда балқарлардың үлесі 41960 болып көрсетіліп, 1320 қалалық, 40640 ауылдық болып белгіленген. Ал қарашайлықтар 74500 деп жалпы санын көрсетсе, соның 4731 қалалық, 69769 адам ауылдық екені көрсетілген [2, с. 115]. Ескеретін мәселе бұл көрсеткіш КСРО-ның жалпы көрсеткішінен көп ерекшеленбейді, себебі қарашай-балқарлар автономиялық облыстарда мекендеді.

Жекелей қарастыратын болсақ, Орджоникидзевский край бойынша барлығы 73656 қарашай мекендеген. Соның 4341 қалалық, 69315 ауылдық аймақтарда өмір сүрген. Соның ішінде Қарашай автономиялы облысында 70301 қарашай тіркеліп, оның 2300 қалалық, 68001 ауылдық болған [2, с. 116]. Балқарларға келетін болсақ Кабардин-Балқар Автономиялы Республикасында барлығы 40747 балқар болып, соның 869 қалалық, 39878 ауылдық тұрғындарға жатқызылған [2, с. 122]. Бұл 1939 жылғы санақ мәліметтері бойынша қарашай-балқарлардың әлі де болса күштеп қоныс аударуға ұшырамай тұрған кездегі көрсеткіштері болатын. Алайда тек санаулы жылдардан кейін ғана осы екі туыс елдің орналасуы мен өсу динамикасы күрт өзгерістерге ұшырады.

1-кесте. 1989 жылғы санақ бойынша балқарлардың Қазақстандағы саны мен орналасуы [3, с. 440]

Облыс	Адам саны	%
Қазақстан	2949	100,0
Ақтөбе	60	2,0
Алма-ата	662	22,3
Шығыс-Қазақстан	9	0,3
Гурьев	76	2,6

Жамбыл	589	19,2
Жезказған	2	0,1
Қарағанды	68	2,3
Қызылорда	21	0,7
Көкшетау	139	4,7
Қостанай	62	2,1
Павлодар	323	10,9
Солтүстік-Қазақстан	18	0,6
Семей	15	0,5
Талдықорған	120	4,0
Орал	32	1,1
Целиноград	269	9,1
Шымкент	105	3,5
Алма-Ата қ.	379	13,4

Кестеден байқап отырғанымыздай 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстан бойынша 2949 балқар болған. Соның 13,4 % Алматы қаласында тіркелген болса, 86,6 % балқар басқа аймақтарда мекендеген. Дегенмен көрсетілген облыстарды салыстырып қарағанда Алматы облысында 22,3 %, Жамбыл облысында 19,2 %, Талдықорған облысында 4 %, Шымкент облысында 3,5 % балқарлар мекендеген. Бұл көрсеткіштердің нәтижесінде бұл этностың көпшілігі оңтүстік облыстарды мекендегенің байқатады. Бұл олардың шаруашылық жағдайына да байланысты болуы керек. Себебі, 1939 жылға дейінгі санақ материалдарындағы мәліметтер бойынша балқарлардың көпшілігі ата-мекендерінде жүргенде ауылдық жерлерді мекендеген, соның ішінде ауыл шаруашылығымен айналысқан. Сондай-ақ Солтүстік Кавказдың табиғи климаттық жағдайлары да біздің оңтүстік облыстардың таулы аймақтарына ұқсас болып келеді. Осының нәтижесінде балқарлар үшін оңтүстік облыстарды мекендеген тиімді болды және бейімделу тұрғысынан жеңіл болды десек қателеспейміз.

Солтүстік аймақтардағы балқарлардың қалыптасуын 1944 жылғы депортациямен тікелей байланыстырсақ болады. КСРО НКВД тасымалдау бөлімінің бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік комиссары Аркадьев КСРО халық комиссарының орынбасары, мемлекеттік қауіпсіздіктің 2-дәрежелі комиссары Чернышевке былай баяндайды, «Орджоникидзенск темір жолынан балқарлықтарды тиеген соңғы СК-455 эшелон 23 наурыз күні 1944 жылы белгіленген аймаққа Омбы темір жолына келіп, жолда Маралды, Шербакты, Павлодар станцияларында адамдардың түсірілді». Жалпы тиелген 14 эшелонда 37618 адам болған. Олар Фрунзе облысына – 5446 адам, Ыстықкөл облысына – 2702 адам, Семей облысына – 2742 адам, Алматы облысына – 5278 адам, Ош облысына – 5512 адам, Жалал-Абад облысына – 2650 адам, Павлодар облысына – 2614 адам, Ақмола облысына – 5124 адам, түсірілген [4].

Жалпы сол жылдары Қазақстанға 4660 балқар отбасы қоныс аударған, ол 25000 адамды құрады. Ал Қырғызстанға 4178 отбасы келіп, 16516 адам болды [5, с. 241].

2-кесте. 1989 жылғы санақ бойынша Қазақстандағы қарашайлардың саны [3, с. 483–484]

облыс	Адам саны	% үлесі
Қазақстан	2057	100,0
Ақтөбе	21	1,0
Алма-Ата	78	3,8
Шығыс-Қазақстан	8	0,4
Гурьев	60	2,9
Жамбыл	950	46,2
Жезқазған	34	1,7
Қарағанды	95	4,6
Қызыл-Орда	15	0,7

Көкшетау	17	0,8
Қостанай	15	0,7
Павлодар	8	0,4
Солтүстік-Қазақстан	16	0,8
Семей	23	1,1
Талдықорған	17	0,8
Орал	11	0,5
Целиноград	43	2,1
Шымкент	536	26,1
Алма-Ата қ.	110	5,4

1989 жылғы санақ бойынша қарашайлар еліміздің барлық облыстарын мекендеген. Соның ішінде Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында сан жағынан басым болған. Мысалы, Жамбыл облысында 950 қарашайлық қоныстанып, бұл еліміздегі барлық қарашайлардың 46,2 % құрады. Ал Шымкент облысында (қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы) 536 қарашай мекендеп, жалпы көрсеткіштің 26,1 % құрады. Бұл ретте қарашайлықтардың оңтүстік облыстарда көптеп қоныстанып, осы аймақтардан басқа облыс орталықтарына қоныс аудару үрдістері аз болғанын байқаймыз. Керісінше балқарлармен салыстырғанда қарашайлардың ішкі миграциялық үрдістерге белсенді қатыспағанын байқаймыз. Ал балқарлардың (1-кесте бойынша) қоныстануы мен ел ішіндегі миграциялық үрдістерде белсенді болғанын көруге болады.

Жоғары да кестелерден 1989 жылғы санақ мәліметтері бойынша қарашай мен балқарлардың аймақтарға орналасуындағы үрдістерді байқадық. Ал енді 1970 жыл мен 2009 жж. аралығындағы балқарлар мен қарашайлардың сандық көрсеткіштеріне тоқталғанды жөн көреміз. Себебі, екі этностың да еліміздегі демографиялық жағдайы күрделі құбылыстарға толы.

3-кесте. Қазақстандағы балқарлардың 1970–2009 жж. санақ материалдарындағы сандық көрсеткіштері [6, с. 4, 6, 9–10, 12, 16–17, 19]

Этнос	жылдар				
	1970	1979	1989	1999	2009
балқарлар	2714	2258	2926	2079	1798
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
балқарлар	–916	–460	–1128	–281	
Қала тұрғындары					
балқарлар	993	886	1327	776	632
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
балқарлар	–361	–254	–695	–144	
Ауыл тұрғындары					
балқарлар	1721	1372	1599	1303	1166
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
балқарлар	–555	–206	–433	–137	

Бұл көрсетілген санақтарда балқарлардың өсуі мен кемуіне көз жеткіземіз. Мысалы 1970 жылғы мәліметте балқарлар 2714 адам болса, соның 993 қалада тұрған, керісінше 1721 балқар ауылдық жерді мекендеген. Ал 1979 жылғы санақта 2009 жылғы санақ мәліметімен алып қарағанда –460 адам, яғни 2258 адамды құраған. Осы тұста қала да және ауылдық аймақтарда да балқарлықтардың азайғанын көруге болады. 1989 жылғы санақта алдыңғы санақтарға қарағанда сан жағынан өсті. Бұл әсіресе қаладағы балқарлардың санының өскендігін байқаймыз. Алайда кейінгі 1999 жылғы санақта республика бойынша 2079 адамды құрап, оның 776 адамы қалалық, ал 1303 балқар ауылдық жерде тіркелген. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары миграциялық үрдістер балқарларды да айналып өтпеді. Санақтан көріп отырғанымыздай көпшілігінде 1999 жылғы және 2009 жылғы санақтарда қалалық балқарлар күрт азайған. Бұл жағдайды сол

жылдары қалада тұратын өзге этнос өкілдерінің өз елдеріне немесе Ресейге көшуімен байланыстыруға болады. Ауылдық балқарлардың бірқатарының сақталуы және елімізде қалуы олардың шаруашылық жағдайына да байланысты болуы мүмкін. Сонымен қатар, бұл мәселеге аралас некенің де әсері болуы ықтимал.

4-кесте. Қазақстандағы қарашайлардың 1970–2009 жж. санақ материалдарындағы сандық көрсеткіштері [6, с. 4, 6, 9–10, 12, 16–17, 19]

Этнос	жылдар				
	1970	1979	1989	1999	2009
қарашайлар	2447	2082	2038	1400	995
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
қарашайлар	–1452	–1087	–1043	–405	
Қала тұрғындары					
қарашайлар	719	647	794	529	389
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
қарашайлар	–330	–258	–405	–140	
Ауыл тұрғындары					
қарашайлар	1728	1435	1244	871	606
Өсуі мен кемуі (–) 2009 ж.					
қарашайлар	–1122	–829	–638	–265	

Кестеден көріп отырғанымыздай еліміздегі қарашайлардың 1970 жылдан 2009 жыл аралығындағы санының өсуі мен кемуі көрсетілген. Алайда бұл екі этнос өкілдеріне де тән құбылыс айтарлықтай сан жағынан өспеген. Сондай-ақ санақ мәліметтері қарашайлардың көпшілігі ауылдық жерлерде мекендегенін байқатады. Соңғы 2009 жылғы санақ мәліметіне қарағанда елімізде барлығы 995 қарашай тіркеліп, оның 389 қала тұрғыны, 606 қарашай ауылдық жерлерде тіркелген. Бұл көрсеткіштерден шығатын қорытынды, қарашайлар мен балқарлардың 1957 жылдары реабилитациядан кейін Солтүстік Кавказға қайта көшу үрдістері болған. Себебі 1944 жылы жоғары да көрсеткендей Қазақстанға 25000 балқар күштеп қоныс аударылған. Ал осы сандық мәліметтің 20 жыл аралығында күрт төмендеуі сол жылдардың саяси және экологиялық жағдайларына тән емес. Сондықтан дәл осы тұста тек миграциялық үрдістер болды. Алайда еліміздің оңтүстік аймақтарында қалған қарашай-балқарлар осы күнге дейін Қазақстанның дамуын өз үлестерін қосып келеді. Бұл біртұтас түркі халықтарының туыстық бірлігін көрсетеді. Қазірде сол нәубет жылдары елімізге келген қарашай-балқарлардың және 1957 жылдары қайта көшкен қарашай-балқарлардың арасында байланыстар өте тығыз десек болады. Оның негізгі алғышарты Қазақстанның тәуелсіздік алуы болып табылады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін еліміздегі көптеген этностардың тарихи отанымен байланыстар орнатылып, мәдени және туыстық қатынастар қалыптасты. Бұл біздегі этностардың өз тілі мен мәдениетін жоғалтпай әрі қарай дамытуына септігін тигізуде.

5-кесте. 1999 жылғы санақ материалдары бойынша балқарлардың санының жыныс бойынша және орналасу ерекшеліктері [7, с. 6, 50–51, 53, 65–67, 77–78, 80, 92–94, 104–105, 107, 119–121, 131–133, 143–144, 146, 158–159, 161, 173–175, 182–184, 194–196, 206–208, 208–219, 221, 233–235, 237–238, 240]

Облыс	Жалпы адам саны	ерлер	әйелдер
Ақмола облысы	187	91	96
Ақтөбе облысы	17	7	10
Алматы облысы	683	325	358

Атырау облысы	4	1	3
Шығыс Қазақстан облысы	16	9	7
Жамбыл облысы	436	190	246
Батыс Қазақстан облысы	5	–	5
Қарағанды облысы	55	26	29
Қостанай облысы	19	12	7
Қызылорда облысы	2	–	2
Маңғыстау облысы	5	2	3
Павлодар облысы	239	119	120
Солтүстік Қазақстан облысы	21	13	8
Оңтүстік Қазақстан облысы	33	14	19
Астана қаласы	37	13	24
Алматы қаласы	320	153	167
Қазақстан бойынша	2079	975	1104

Кестеден белгілі болып отырғандай 1999 жылғы санақ бойынша еліміздегі балқарлардың жалпы саны 2079 адам болған. Соның басым көпшілігі Жамбыл облысында 436 балқар тұрады, оның 190 ер жынысты болса, 246 әйел адам. Сонымен қатар, Алматы облысында 683 балқар тіркеліп, оның 325 еркек, 358 әйелдер. Дәл осындай жағдай Алматы қаласында да тіркелген. Алматыдағы балқарлардың саны 1999 жылы 320 адамды құрап, оның 153 ер адам болса, тиісінше 167 адам әйелдер болып келеді. Павлодар облысында да 239 балқар болса, оның 119 ер адам, 120 әйел адам. Ал Ақмола облысында 187 адам, оның 91 ерлер, 96 әйелдер. Бұл беріп отырған мәліметтердің облыстарда көп кездеседі деп таңдағандарымыз. Ал қалған облыстарда тіпті аз кездеседі, әсіресе батыс облыстарда 4–5 адамды құраса, қалған облыстарда 20–50 адам аралығында. Ал жыныстық ерекшелігіне келетін болсақ сан жағынан бұлардың арасында айтарлықтай айырмашылық жоқ.

6-кесте. 1999 жылғы санақ материалдары бойынша қарашайлардың санының жыныс бойынша және орналасу ерекшеліктері [7, с. 6, 50, 52–53, 65–66, 68, 77, 79–80, 92–94, 104, 106–107, 119–120, 122, 131–133, 143, 145–146, 158, 160–161, 173–175, 182–183, 185, 194–195, 197, 206–207, 209, 218, 220–221, 233–234, 236–237, 239–240]

Облыс	Жалпы адам саны	ерлер	әйелдер
Ақмола облысы	43	25	18
Ақтөбе облысы	6	5	1
Алматы облысы	71	33	38
Атырау облысы	2	2	–
Шығыс Қазақстан облысы	13	7	6
Жамбыл облысы	702	328	374
Батыс Қазақстан облысы	8	4	4
Қарағанды облысы	58	41	17
Қостанай облысы	9	6	3
Қызылорда облысы	3	1	2
Маңғыстау облысы	11	7	4
Павлодар облысы	7	4	3
Солтүстік Қазақстан облысы	6	2	4
Оңтүстік Қазақстан облысы	352	167	185
Астана қаласы	4	3	1

Алматы қаласы	105	57	48
Қазақстан бойынша	1400	692	708

Жоғарыда келтірілген 5-кестедегі балқарлардың көрсеткіштеріне қарағанда қарашайлардың өзіндік ерекшеліктері бар, себебі қарашайлардың басым көпшілігі оңтүстік облыстарды мекендеген. Оның ішінде Жамбыл облысында 702 адам болса, оның 328 ерлер, ал 374 әйел адамдар. Байқағанымыздай еліміздегі қарашайлардың 50 % осы Жамбыл облысында тұрады. Сәйкесінше Оңтүстік Қазақстан облысындағы қарашайлардың саны 352 адамды құрап, оның 167-сі ерлер, 185-і әйелдер болып келеді. Сан жағынан көп орналасқан аймақ бұл Алматы қаласы, онда қарашайлардың 105 адам тіркелген. Оның 57 ерлер болса, 48-і әйелдер. Бұл этностың осылай орналасуынан байқайтынымыз, олардың көп жылдардан бері ел ішіндегі миграциялық үрдістерден тыс қалғанын көрсетеді. Яғни депортацияланған кезде орналасқан жерлерінен аса көп қозғалмаған. Ал қалған облыстардағы қарашайлардың саны салыстыруға келмейді. Себебі аз шоғырланған. Бұл этносоциологияның заңдылықтарына сәйкес келмегендіктен бұл топтарды ерекшелеп көрсетпеуді жөн көрдік.

Екі туыс этностың 2009 жылғы санақ материалдарындағы мәліметтердегі орналасуына тоқталатын болсақ, келесідей көрініс береді.

7-кесте. 2009 жылғы санақ бойынша балқар және қарашай этностарының саны мен орналасуы және жынысқа бөлінуі [8, с. 4, 6–8; 9, с. 4, 6–8; 10, с. 4, 6, 8; 11, с. 4, 6–7; 12, с. 4–5, 7; 13, с. 4, 6–8; 14, с. 4, 6, 8; 15, с. 4, 7–8; 16, с. 4–6; 17, с. 4, 6–7; 18, с. 4, 6, 8; 19, с. 4, 6–8; 20, с. 4, 6–8; 21, с. 4, 6, 8; 22, с. 4; 23, с. 4]

Облыстар	этностар	Жалпы адам саны	ерлер	әйелдер	Қала тұрғыны		Ауыл тұрғыны	
					ерлер	әйелдер	ерлер	әйелдер
Ақмола облысы	балқар	116	53	63	24	34	29	29
	қарашай	35	20	15	2	3	18	12
Ақтөбе облысы	балқар	54	32	22	23	12	9	10
	қарашай	4	3	1	2	1	1	–
Алматы облысы	балқар	578	289	289	15	15	274	274
	қарашай	33	18	15	3	6	15	9
Атырау облысы	балқар	24	14	10	9	9	5	1
	қарашай	1	1	–	1	–	–	–
Батыс Қазақстан облысы	балқар	11	6	5	5	3	1	2
	қарашай	7	5	2	5	2	–	–
Жамбыл облысы	балқар	341	176	165	17	17	159	148
	қарашай	543	276	267	74	65	202	202
Қарағанды облысы	балқар	93	38	55	29	46	9	9
	қарашай	32	23	9	19	8	4	1
Қостанай облысы	балқар	28	18	10	4	4	14	6
	қарашай	2	2	–	1	–	1	–
Қызылорда облысы	балқар	3	3	0	3	0	–	–
	қарашай	7	3	4	3	4	–	–
Маңғыстау облысы	балқар	7	3	4	2	4	1	–
	қарашай	5	3	2	3	2	–	–
Оңтүстік Қазақстан облысы	балқар	36	18	18	10	10	8	8
	қарашай	196	100	96	34	28	66	68
Павлодар облысы	балқар	242	128	114	45	45	83	69
	қарашай	9	6	3	4	2	2	1



Солтүстік Қазақстан	балқар	23	13	10	6	4	7	6
	қарашай	5	2	3	1	1	1	2
Шығыс Қазақстан облысы	балқар	13	5	8	4	4	1	4
	қарашай	8	4	4	3	4	1	–
Астана қаласы	балқар	44	16	28				
	қарашай	10	6	4				
Алматы қаласы	балқар	185	84	101				
	қарашай	98	56	42				

2009 жылғы санақ қорытындылары бойынша балқар және қарашай этносының саны мен орналасуын нақты анықтадық. Соның ішінде бұл этностардың еліміздің оңтүстік өлкелерін мекендеп отырғанын көреміз. Бұл олардың шаруашылық жүргізуіне қолайлы, табиғи-климаттық жағынан тиімді мекен болып табылады. Зерттеу нәтижесінде қарашайлар мен балқарлардың өте жиі қоныстануы және ұқсас дәреже көрсетуі Жамбыл облысындағы үрдістерге тән екені анықталды. Алайда басқа да оңтүстік аймақтарда ауыспалы дәрежеде екі этнос кезекпен белсенділік алады. Оның ішінде балқарлардың Павлодар облысында тұрақтап қалуы Кавказ халықтары үшін ерекше құбылыс ретінде көрсетуге болады. Ал қарашайлардың тек Жамбыл облысына ерекше тұрақтануы тек қана саяси жағдай емес, сонымен қатар, олардың атамекені Солтүстік Кавказдағы мүмкіндіктерді еліміздің осы аймақтарында ұқсастықтардың болуын дәлелдейді. Жалпы еліміздегі түркі тектес этностардың көпшілігі ауылдық жерлерде орналасқандықтан, бұл екі туыс этносқа да осындай ерекшелік тән. Осы құбылыс келесі санақтарда қарашай-балқарлардың санының көбеюін ауылдық жерлерде тұратын өкілдерімен байланыстыруға болады.

Сондықтан келешекте бұл этностардың өсу динамикасын немесе азаю құбылыстарын нақты анықтау үшін жас ерекшелік жағынан жаңаша зерттеуді талап етеді.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Бизаков С. Түбі бір түркілер. – Алматы, 2000. – 320 бет.
- 2 Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 года. В 5-ти томах. 1 том. – Алматы, 2009. – 400 стр.
- 3 История Казахстана: народы и культуры: учеб. пособие / Масанов Н.Э. и др. – Алматы, 2001. – 608 с.
- 4 ГАРФ, ф. 9479, оп. 1, д. 182, л. 209.
- 5 Депортированные народы в Казахстан: время и судьбы. – Алматы, 1998. – С. 241.
- 6 Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан // Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / под ред. А. Смаилова. – Астана, 2010. – 297 с.
- 7 Национальный состав населения Республики Казахстан. Том 4. Часть 1. Население Республики Казахстан по национальностям, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А. Смаилова. – Алматы, 2000. 242 стр.
- 8 Акмолинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 150 с.
- 9 Актюбинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 130 с.
- 10 Алматинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 162 с.
- 11 Атырауская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 118 с.
- 12 Западно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 124 с.
- 13 Жамбылская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 132 с.

- 14 Карагандинская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 160 с.
- 15 Костанайская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 148 с.
- 16 Кызылординская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 106 с.
- 17 Мангистауская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 120 с.
- 18 Южно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 150 с.
- 19 Павлодарская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 144 с.
- 20 Северо-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 138 с.
- 21 Восточно-Казахстанская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 150 с.
- 22 Город Астана. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 74 с.
- 23 Город Алматы. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Том 2. Статистический сборник / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 118 с.



FTAХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

## САРЫАРКА – ЗЕМЛЯ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ

**Бейсенов А.**

Институт археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан) кандидат исторических наук

E-mail: [azbeisenov@mail.ru](mailto:azbeisenov@mail.ru)

**Аннотация.** В статье дается обзор развития древних культур на территории Центрального Казахстана. Здесь в течение многих лет проводил свои исследования Аликей Маргулан – основоположник казахстанской археологии. Особое значение в науке имеют памятники эпохи бронзы Центрального Казахстана, которые представлены большими и яркими сооружениями. Здесь открыты многочисленные памятники андроновской историко-культурной общности. Имеются грандиозные мавзолеи и большие поселения бегазы-дандыбаевской культуры типа Кента, Бугулы-1, Мыржык. Сакская эпоха представлена памятниками тасмолинской культуры.

**Ключевые слова:** Сарыарка, Центральный Казахстан, эпоха бронзы, андроновская историко-культурная общность, поселение, могильник, бегазы-дандыбаевская культура, мавзолей, ранний железный век, сакская эпоха, тасмолинская культура.

## САРЫАРҚА – КӨНЕ МӘДЕНИЕТ ӨЛКЕСІ

**Бейсенов А.**

Ә. Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты

E-mail: [azbeisenov@mail.ru](mailto:azbeisenov@mail.ru)

**Аңдатпа.** Мақалада Орталық Қазақстан аумағындағы көне мәдениеттер дамуына шолу жасалған. Бұл өңірде Қазақстан археология ғылымының негізін қалаушы ғұлама ғалым Әлікей Марғұлан көп жылдар бойы ізденістер жүргізді. Орталық Қазақстанда ашылып, зерттелген қола дәуірінің ірі және жарқын нысандарының ғылым дамуында алатын орны зор. Андронов тарихи-мәдени қауымдастығына қарасты көптеген орындармен қатар, бегазы-дәндібай мәдениетінің үлкен мавзолей-кесенелері, Кент, Бұғылы-1, Мыржық сынды қала типтес үлкен қоныстары бар. Сақ дәуірін жататын тасмола мәдениетінің көптеген ескерткіштері белгілі.

**Түйін сөздер:** Сарыарқа, Орталық Қазақстан, қола дәуірі, андронов тарихи-мәдени қауымдастығы, қоныс, қорым, бегазы-дәндібай мәдениеті, мавзолей, сақ дәуірі, тасмола мәдениеті.

## SARYARKA - LAND OF ANCIENT CULTURE

**Beisenov A.**

A.H. Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences

E-mail: [azbeisenov@mail.ru](mailto:azbeisenov@mail.ru)

**Abstract.** The article gives an overview of the development of ancient cultures on the territory of Central Kazakhstan. Here for many years Alice Margulan, the founder of archaeological science in Kazakhstan, conducted his research. Of particular importance in science are the monuments of the Bronze Age of Central Kazakhstan, which are represented by large and bright buildings. Many monuments of the Andronov historical and cultural community are open here. There are grandiose mausoleums and large settlements of Begazy-dandybay culture such as Kent, Buguly-1, Myrzhyk. The Saka era is represented by monuments of Tasmolin culture.

**Keywords:** Saryarka, Central Kazakhstan, Bronze Age, Andronovo Historical and Cultural Community, Settlement, burial ground, Begazy-Dandybay Culture, Mausoleum, Saka Epoch, Tasmola Culture.

### Введение

Просторы обширной страны Арка всегда притягивали к себе человека. Об этом ярко свидетельствуют памятники каменного, бронзового и раннего железного веков, эпохи средневековья. За всю историю археологического изучения региона получено большое количество материала, характеризующего облик материальной культуры на протяжении многих сотен и тысяч лет.

Современный Центральный Казахстан занимает срединную и довольно значительную часть общей территории страны Арка. Этот регион характеризуется наличием таких островных низкогорий, как Каркаралы, Кызыларай, Улытау, Баянауыл.

На территории Центрального Казахстана многие годы проводил свои полевые исследования удивительный человек – выдающийся ученый XX столетия, организатор археологической науки в Казахстане, академик Аликей Хаканович Маргулан.

Помимо А. Маргулана, здесь в разные годы работали такие известные археологи, как Кималь Акишев, Мир Кадырбаев, Абдулманап Оразбаев, имена которых навсегда останутся в истории отечественной науки. Маршруты исследований экспедиций под их руководством пролегли по степным просторам под палящим солнцем Центрального Казахстана. Это были первопроходцы, открывшие миру древние страницы истории степей, гор и долин удивительного уголка Евразии.

Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция, работавшая под руководством А. Х. Маргулана, впервые открыла в Сарыарке культуру бронзы.

Бронзовый век знаменуется тем, что его с полным правом можно назвать фундаментом степной цивилизации. Территория Центрального Казахстана входила в ареал племен так называемой андроновской культурно-исторической общности, простирающейся в зоне степи и лесостепи от склонов Уральских гор через весь Казахстан и Западную Сибирь до Енисея, на юге достигая высокогорных зон Тянь-Шаня и Памира и пустынь Средней Азии. Она являла собой феноменальное явление для Евразии – именно во II тыс. до н.э. совершенно утвердились развитые формы производящего скотоводческого и комплексного земледельческо-скотоводческого хозяйства.

В этот период особое значение приобрела металлургия бронзы – Центрально-Казахстанская горно-металлургическая область во II тыс. до н.э. стала одним из важнейших очагов металлургии и металлообработки Евразии и оказывала определяющее влияние на развитие соседних значительных по площади территорий. Археологические исследования показали высокий уровень металлургического производства у племен эпохи бронзы Центрального Казахстана [1; 2; 3].

Особое значение в древней истории Сарыарки занимают грандиозные памятники эпохи поздней бронзы – бегазы-дандыбаевской культуры [2], предшествующей культуре ранних саков.

Демонстрируя развитую экономику, сложные социальные отношения, сложившиеся идеологические принципы и систему мировоззрения, высокий уровень строительного дела, она во многом остается загадочной для исследователей. Особенно это актуально в аспекте формирования тасмолинской культуры в начале I тыс. до н.э. в Центральном Казахстане, также ряда раннескифских культур в других регионах евразийского пояса степей.

Объемные каменные погребальные сооружения бегазинцев получили название мавзолеев, основная часть которых сосредоточена в Карагандинской области. Это мавзолеи в некрополях Бегазы, Дандыбай, Енбексуйгуш, Бугулы, Сангыру, Ортау. Известны большие поселения бегазы-дандыбаевской культуры, претендующие на статус протогородов – Кент, Мыржык, Бугулы-1. Крупнейшее на территории Казахстана поселение-протогород Кент занимает площадь около 30 га, на этой территории сосредоточены свыше 100 построек – жилые дома, хозяйственные и ремесленные здания, культовые строения. По мнению ученых, бегазы-дандыбаевское население состояло из крупных племенных объединений, возглавляемых военной аристократией – вождями. Большие каменные усыпальницы-мавзолеи являются местами погребения правящей элиты, сконцентрировавшей в своих руках власть и богатство, осуществлявшей контроль над производством и распределением металла, совершавшей далекие походы [4; 5; 6].

Изучение памятников эпохи бронзы, бегазы-дандыбаевской культуры, и определение роли и места населения отдельных регионов в системе всей полосы Великого пояса степей Евразии продолжается. В настоящее время открыты бегазинские мавзолеи Караобы (Прииртышье), Каражартаса (Центральный Казахстан), вводятся в научный оборот новейшие данные.

Археологами совместно с антропологами, генетиками установлено, что миграция андроновского населения в целом и его взаимодействие с аборигенами западносибирской лесостепи привело к формированию целого ряда самобытных культур эпохи поздней бронзы. Отмечается, что наиболее сильная волна передвижения населения связана с бегазы-дандыбаевской культурой эпохи финальной бронзы. Приход населения с территории Центрального Казахстана, адаптировавшегося к местным условиям западносибирских степей, привел к формированию ряда синкретичных культур. Основываясь на данных археологии, антропологии и генетики можно предположить, что под давлением бегазы-дандыбаевцев они продвинулись далее на север и на восток. Возможно, для западносибирской лесостепи в эпоху бронзы потоки переселенцев с территории Казахстана были наиболее значимыми среди миграционных волн [7].

Хотя яркие погребальные сооружения бегазы-дандыбаевской культуры сосредоточены в основном на территории Центрального Казахстана, распространена она гораздо шире [8, с. 70]. Это устанавливается по распространенному на территории Южной Сибири и Центральной Азии характерному керамическому комплексу и наконечникам стрел.

Монументальные сооружения погребальных комплексов Бегазы-Дандыбая послужили источником для сопоставлений и поиска соответствий в аспекте изучения истоков раннекочевнической культуры саков. Например, планировка погребальных камер известного сакского могильника Бешатыр в Жетысу сопоставлялась археологом Л.Р. Кызласовым с мавзолеями некрополя Бегазы. Устанавливается связь бегазы-дандыбаевской культуры с могильником Северный Тагискен раннесакского времени в Приаралье. Планировка бегазинских мавзолеев находит соответствие в тагарской культуре ранних кочевников Южной Сибири. Археологам представляется возможным проследить связь тагарских погребальных оград с дромосами с центрально-казахстанской традицией сооружения погребально-поминальных объектов эпохи поздней бронзы.

Изучение памятников эпохи поздней бронзы и раннесакского времени на огромной территории восточной части евразийского пояса степей проявляет сложный процесс формирования раннескифского/раннесакского культурного комплекса. В круг древностей начала сакской эпохи включают памятники бийкенской и маймерской культур Алтая, тагарские курганы подгорновского этапа и мавзолеи Северного Тагискена, генетически связанные с бегазы-дандыбаевской культурой. На основе исследования раннесакских комплексов археологи пришли к выводу о ключевой роли бегазы-дандыбаевской культуры в распространении инноваций практически во всех регионах восточной степной зоны. Традиции элитарного погребального обряда эпохи поздней бронзы прослежены в памятниках Жетысу (Бесшатыр), Восточного Казахстана (Шиликты), Тувы (Хондей) [8, с. 70–71].

Вероятно, помимо бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана, в настоящее время для многих ареалов Степи следует говорить об общем бегазинском пласте эпохи поздней бронзы [5, 62-б.].

В 1960-х гг. М.К. Кадырбаевым была выделена тасмолинская археологическая культура, ареал которой охватывает территорию от Улытау и верховьев реки Ишим до Чингизского хребта [9]. По современным данным, в целом это большая историко-этнографическая общность, включающая регионы Центрального и Северного Казахстана, а также Южного Зауралья [10; 11; 12; 13; 14].

В монографии М.К. Кадырбаева, вышедшей по итогам исследования погребальных памятников Центрального Казахстана, были сформулированы основные положения и выводы по тасмолинской проблематике; дана характеристика памятников двух исторических периодов: VII–VI и V–III вв. до н.э. В работе отражены результаты исследования вопросов хозяйства, культуры и этногеографии племен, представлена типология предметов вооружения, конского снаряжения, украшений и бытовой утвари. Определено место тасмолинской культуры среди других культур скифо-сакской эпохи евразийских степей. Четко было прослежено отличие памятников Тасмолы от синхронных комплексов Приаралья, Восточного Казахстана и Алтая. В то же время в них прослеживается неизбежная близость культур ранних кочевников от Алтая до Урала: в сходстве элементов погребального обряда и близости погребального инвентаря [9, с. 304–433].

Условный термин для обозначения восточного ареала степных культур скифского времени «сакская культурная общность» предложил М.К. Кадырбаев [9, с. 401]. Ядром сакской общности М.К. Кадырбаев считал племена Казахстана и Алтая. Сходство культур объясняется их базированием на андроновской основе при наличии локальных вариантов раннекочевнических культурных комплексов. Несмотря на то, что с момента открытия тасмолинской культуры прошло более полувека, задачи, поставленные М.К. Кадырбаевым, актуальны и в настоящее время.

По памятникам тасмолинской культуры А.З. Бейсеновым в настоящее время получен значительный объем новейших источников, позволяющих по-новому ставить целый ряд аспектов [13; 14]. Среди результатов работ важными оказались открытие в Карагандинской области поселенческих объектов раннесакского времени, изучение больших курганов, особенности которых долгое время оставались неизвестными, а также исследование каменных изваяний, менгиров. Сейчас в Центральном Казахстане известны свыше 50 поселений, в числе главнейших особенностей которых имеются такие признаки, как расположение на освещенных верхних склонах возвышенностей, малая площадь, скученный «усадебный» тип застройки, применение большого количества камня и т.д. Выделена поселенческая керамика раннесакского времени Центрального Казахстана, которая как по внешним, так и технико-технологическим особенностям обнаруживает близость к посуде донгальского времени.

Важными являются исследования крупных курганов Центрального Казахстана. Данные значительной серии дромосных курганов, изученных в могильниках Нуркен-2, Назар, Копа-1, Талды-2, Шерубай-1, заставляют по-новому рассматривать проблему позднебронзового (бегазинского) субстрата в формировании культуры ранних саков региона. Основные итоги работы в данном направлении еще предстоит, тем не менее, уже сейчас очевидно, что полная неизученность крупных курганов во времена М. Кадырбаева, К.А. Акишева в свое время повлияла на общий уровень научных суждений. Немаловажен и такой фактор – материалы конца 1950-1960-х гг. были получены на Шидерты, на окраине Мелкосопочника, тогда как все крупные курганы находятся внутри него, в глубинных районах. Облик Тасмолы в центральных районах, в границах низкогорий, в настоящее время только выявляется.

Выдающимся открытием для казахстанской археологии является изучение курганов тасмолинской культуры могильника Талды-2. В этих курганах, датированных VII–VI вв. до н.э., было выявлено около 200 золотых изделий, также свыше 30 000 мелких украшений. Они представлены различными по назначению предметами, выполненными в раннесакском зверином стиле, и поражающими технологией и мастерством исполнения. Количество золотых изделий, монументальность и роскошь погребальных сооружений позволяют предположить, что в могильнике Талды-2 совершались захоронения представителей высокого социального статуса, кочевой элиты [13]. Но не только золото ценно в этих памятниках. Первое тысячелетие до н.э. – особая эпоха для обширной территории степной и горно-долинной Евразии. Именно в этот период, по мнению ведущих специалистов – историков, археологов, кочевниковедов – здесь сложилась степная, скотоводческая в своей основе, цивилизация. В целом эта структура получила название скифо-сибирского мира, по сути, представлявшая собой систему раннегосударственных образований.

Начало этому явлению находится в предшествующей эпохе бронзы, процесс складывания степной цивилизации, обусловленный комплексом факторов, длился не одно столетие, о чем говорят открытия археологов в степи «Страны городов», огромного количества поселений и погребальных сооружений, со свидетельствами развитого бронзолитейного дела, адаптированного к природным условиям земледелия и скотоводства, загадочных колесничих комплексов. Многочисленные памятники эпохи бронзы, в том числе и мегалитические комплексы бегазы-дандыбаевской культуры, свидетельствуют о сложении протоцивилизации в Степи еще во II тыс. до н.э., характеризующейся своей особенной культурой, с устойчивым мифоритуальным комплексом, высокими технологическими достижениями, в том числе в бронзолитейном производстве.

Находки, полученные в курганах могильника Талды-2, представляют собой своеобразное звено, занявшее логичное место в цепи раннесакских изображений звериного стиля. Эти художественные изделия, связанные единым художественным стилем, изобразительным канонем, внутренним смыслом, – протянулись от памятников Тувы, Северного Китая и Монголии через Восточный Казахстан, Сарыарку и Жетысу до Приаралья и далее на запад по великому поясу Степи.

Удивительные изделия из памятника Талды-2 – элементы костюма представителей элиты, чей декор продиктован идеологией, эстетикой военно-кочевой жизни. Каждый анималистический образ занимал свое строго определенное место как в топографии костюма, так и в мифологизированной системе мировоззрения. Об особой роли именно этого набора анималистических образов говорит устойчивый состав изображений животных и фантастических существ, которые встречаются практически во всех памятниках раннесакского времени.



Один из них – курган Аржан-2 в Туве [15]. Этот комплекс оказался неразграбленным. Многие образы животных, изделия – детали облачения воина, их стилистика – находят удивительные параллели в курганах могильника Талды-2, а также в Шиликты, Жалаулы и др. Они демонстрируют сложившиеся к раннесакскому периоду единые в основе мировоззренческие и идеологические принципы, а также сформировавшуюся скифо-сакскую триаду. Они маркируют возможные векторы миграции племен – носителей раннесакской культуры.

В целом, находки из Талды-2 стоят в одном ряду с такими выдающимися археологическими памятниками, как мавзолеи Тагискена и Уйгарака в Приаралье, шиликтинские курганы, расположенные в межгорном прогибе хребтов Сауыр и Манырак, клад из Майемерской Степи. Кроме того, многие предметы по стилю исполнения совпадают с материалами из элитарных курганов Тувы, Алтая – это такие памятники, как Аржан-1 и Аржан-2.

Важно, что в эту эпоху коренного изменения культурно-исторической ситуации в евразийском поясе степей, некоторые из элитарных мощных комплексов можно рассматривать как культовые памятники нового населения, представителей социальной верхушки.

Огромные пространства Сарыарки вобрала в себя достижения культур предшествующей эпохи и разных народов, проходивших через Степь, расположившуюся в сердце материка, между северными лесными таежными племенами, южными оседлоземледельческими цивилизациями, жителями пустынных западных районов и горной страной Саяно-Алтая. Мощная внутренняя база и инновации нового населения создали степную кочевую цивилизацию в сердце Евразии, определившую последующее развитие истории Великой Степи и соседних регионов.

В начале XXI в. в археологической науке происходят коренные изменения в области выбора и применения методических подходов. На первый план выдвигается такое направление, как мультидисциплинарные исследования. Безусловно, за новейшими технологиями и кроется будущее науки. Одним из важнейших аспектов является создание новой шкалы (колонки) дат для древних культур, в том числе и для культур Центрального Казахстана. Сейчас становится ясным, что нижняя, начальная дата бегазы-дандыбаевской культуры находится не в конце, а где-то в середине II тыс. до н.э. [6]. Принятая в последнее время дата начала функционирования раннескифских/раннесакских культур степной Евразии в период рубежа IX–VIII вв. до н.э., сейчас подтверждается и тасмолинскими материалами [14].

## СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 433 с.
2. Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
3. Кадырбаев М. К. Шестилетние работы на Атасу // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск: ЧелГУ, 1983. – С. 134–142.
4. Варфоломеев В.В. Кент – город бронзового века. Новые исследования в эпоху независимости // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011): Қазақстан тәуілсіздігінің 20 жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. - Алматы 2011. – С. 85-96.
5. Бейсенов А.З. Бегазы. Орталық Қазақстандағы жаңа ізденістер // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991-2011): Қазақстан тәуілсіздігінің 20 жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы, 2011. – 57-68 б.
6. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. – Алматы: Институт археологии, 2014. – 192 с.+20 с. цв. илл.

7. Молодин В.И., Пилипенко А.С., Чикишева Т.А., Журавлев А.А., Поздняков Д.В., Трапезов Р.О., Ромашенко А.Г. К вопросу о связях населения территории современного Казахстана и Барабинской лесостепи в эпоху бронзы (по материалам археологии, антропологии и палеогенетики) // Маргулановские чтения - 2011: матер. междунар. археол. конф. (20-22 апреля, г. Астана). – Астана, 2011. – С. 88-92.
8. Чугунов К.В. Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана // Современные проблемы археологии России: матер. Всерос. археол. съезда (23–28 октября, г. Новосибирск). – Новосибирск, 2006. – Т. 2. – С. 69-71.
9. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303-433.
10. Хабдулина, М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Гылым, 1994. – 170 с.
11. Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII-VI вв. до н.э. – Челябинск: ЮУрГУ, 2007. – 274 с.
12. Хабдулина, М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2007. – № 2. – С. 181–194.
13. Бейсенов А.З. Тасмола зерттеулері. Талды-2: Сарыарқа сақ патшаларының қорымы // Мыңжылдықтар куәлары: Қазақстан археология ғылымы 20 жылда (1991–2011): Қазақстан тәуілсіздігінің 20 жылдығына арналған ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы 2011. – 175-188 б.
14. Бейсенов А.З. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К.А. Акишева. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 11-38.
15. Cugunov K.V., Parzinger H., Nagler A. Arzan 2 in Tuva. – Berlin, 2010. – 410 p.

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
 ЭОЖ / УДК/ UDK 902.2/904 (574.3)

## ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ САРЫАРКИ В ЭПОХУ САКОВ

Бейсенов А.<sup>1</sup>, Джумабекова Г.<sup>2</sup>, Базарбаева Г.<sup>3</sup>

<sup>1</sup>Институт археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан)

<sup>2</sup>Институт археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан)

<sup>3</sup>Институт археологии имени А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан)

E-mail: azbeisenov@mail.ru

**Аннотация.** В статье дается суммарная характеристика изображений, выполненных в традициях скифо-сибирского звериного стиля, происходящих из Сарыарки. Зооморфные образы являются признаком элитных погребений. Информация, заложенная в анималистических изображениях, представляет собой своеобразный код, в котором отразились некоторые аспекты мировоззрения древнего населения Великой Степи.

**Ключевые слова:** Сарыарка, эпоха саков, звериный стиль, искусство, стилистические особенности, изображения, техника изготовления.

## САҚ ДӘУІРІНДЕГІ САРЫАРҚА ТАЙПАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТІ

Бейсенов А.<sup>1</sup>, Жұмабекова Г.<sup>2</sup>, Базарбаева Г.<sup>3</sup>

<sup>1</sup>Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы қ., Қазақстан)

<sup>2</sup>Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы қ., Қазақстан)

<sup>3</sup>Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы қ., Қазақстан)

E-mail: azbeisenov@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақалада Сарыарқа өңірінен табылған скиф-сақ аң стиліндегі бұйымдардың жиынтық сипаттамасы берілген. Зооморфтық образдар элиталық жерлеулердің белгісі болып табылады. Жануарлар кескіндерінде тұнған ақпарат, бұл өзіндік бір құпиялы рет санатында. Онда Ұлы Даланың ежелгі тұрғындары дүниетанымының кейбір аспектілері сақталған.

**Түйін сөздер:** Сарыарқа, сақ дәуірі, аң стилі, өнер, стилистикалық ерекшеліктер, бейнелер, дайындау техникасы.

## THE ART OF THE SARYARKA IN THE SAKA EPOCH

Beisenov A.<sup>1</sup>, Jumabekova G.<sup>2</sup>, Bazarbayeva G.<sup>3</sup>

<sup>1</sup>A.H. Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

<sup>2</sup>A.H. Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

<sup>3</sup>A.H. Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

E-mail: azbeisenov@mail.ru



**Abstract.** This article is devoted to a summary of the images performed in the traditions of the Scythian-Siberian animal style, originating from Saryarka. There are zoomorphic images are a sign of elite burials. The information, which contained in animalistic images, is a kind of code, which reflected some aspects of the worldview of the ancient population of the Great Steppe.

**Keywords:** Saryarka, the Saka epoch, animal style, art, stylistic features, images, techniques.

### Введение

Сарыарка – обширный регион Казахстана, расположенный в самом центре нашей страны и протянувшийся от Шынгыстау на востоке до Улытау и Тургая на западе [1; 2; 3; 4]. Систематическое археологическое изучение региона было начато спустя год после того, как Академия наук Казахстана выделилась в самостоятельное научное подразделение. Именно в 1946 г. была создана первая академическая экспедиция – Центрально-Казахстанская, которую долгие годы возглавлял А. Х. Маргулан [5]. Благодаря систематическим исследованиям, на археологической карте региона обозначились многочисленные памятники эпохи раннего железа, впоследствии ставшие основой кандидатской диссертации М. К. Кадырбаева. Именно М.К. Кадырбаев обосновал в 1960-х годах выделение самостоятельной археологической культуры региона – тасмолинской [6; 7; 8].

В силу ряда обстоятельств, с середины 1970-х по вторую половину 1980-х годов в истории археологического изучения сакской эпохи Сарыарки наметился перерыв. В конце 1980-х гг. регионе были возобновлены стационарные (плановые) исследования памятников сакской эпохи, которые успешно продолжают в настоящее время.

Особый импульс данное направление работ получило с 2004 г., с момента реализации государственного стратегического проекта «Культурное наследие», инициированного Н. А. Назарбаевым.

В рамках данного проекта в Карагандинской области были сделаны уникальные открытия, проливающие свет на древнюю историю и культуру не только Центрального Казахстана, но и всего Казахстана и степной Евразии в целом. В настоящее время отечественная археология пополнилась данными, полученными с таких памятников, как Талды-2, Карашоки-1, Нуркен-1, 2, Бакыбулак, Байке-2, Тасарал, Нураталды, Шерубай-1 и многих других [9].

Принципиально новые данные заставляют по-новому взглянуть на материал, полученный предыдущими поколениями исследователей. Именно с этой целью нами был обобщен весь имеющийся к настоящему времени материал по древнему искусству Сарыарки, представленному в мелкой пластике. Перечень памятников, откуда происходят предметы с зооморфным декором выглядит следующим образом: Тасмола-1 (2)\* [\*Здесь и далее в скобках указано количество выявленных единиц. Из серии одинаковых предметов учитывался один экземпляр], Тасмола-5 (9), Тасмола-6 (1), Нурманбет-2 (3), Жыланды (1), Карамурун-1 (3), Карамурун-2 (1), Нурманбет-1 (1), Бирлик (2), Нуркен-2 (1), Шерубай-1 (2), Карашоки-1 (1), Талды-2 (28), Акбеит (1), Тегисжол (1), Кызылшилик (1), Байке-2 (1), Байкара (1), Кайранкуль (1), Каинды (2), Ашутасты-1 (1), Каракемер (1), Бакыбулак (2). Имеется также серия случайных находок, выявленных в Западной, Северо-Восточной Сарыарке, количество которых насчитывает 15 единиц. Всего пока нами учтено 82 предмета с зооморфным декором. Анализ показывает, что наибольшее число зооморфных изображений происходит из центральной части региона, что по современному административному делению охватывает территорию Карагандинской области.

Репертуар анализируемых изображений распределяется следующим образом: кошачий хищник (28)\* [\*Здесь и далее в скобках дано количество единиц], орел/хищная птица (28), таутеке (рис. 2) (17), антилопа (сайга) (рис. 1) (15), антропоморф (8), кабан (7), олень (3), верблюд (2), конь (1),

волк (1), лось (1), птица (1), заяц (1), архар (1). Также в коллекции из Сарыарки выделяются изображения, чью видовую принадлежность определить затруднительно. Например, есть животное, сочетающее одновременно признаки оленя и зайца (1), копытное животное (1), рогатое копытное животное (1), незавершенное изображение зверя (1), хищник (6). Кроме того, среди находок выделяются такие, на поверхности которых присутствие животного выражено обобщенно в виде знака копыта. Рассмотрение каждого зооморфного образа заслуживает специального изучения, что выходит за рамки нашего исследования.



Рис.1. Изображение сайги, мог. Кызылшилик. Раскопки экспедиции под руководством А.З. Бейсенова. Фото Д. Дуйсенбай

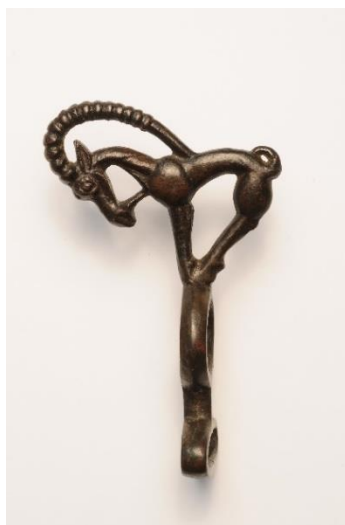


Рис. 2. Изображение таутеке, мог. Тасмола-5. Раскопки экспедиции под руководством М.К. Кадырбаева. Фото О. Белялова

Функциональная принадлежность анализируемых предметов распределяется следующим образом: элементы костюма (34)\* [\*Здесь и далее в скобках приводится количество случаев], конское снаряжение (23), предметы вооружения (5), орудия труда (3), предметы туалета (3), декор посуды (2).

Зооморфно декорированные предметы изготовлены из металла, металлической фольги, кости, рога. По технике изготовления они сочетают литье, штамповку, вырезывание из металлической фольги, художественную резьбу. Каждый технологический процесс включает в себе сложный путь изделия, от добычи материала, заготовки сырья, до получения готового предмета.

При анализе зооморфных изображений на предмет построения композиций, чаще всего мы имеем дело с одиночными изображениями, реже встречаются композиции из двух, трех и более образов. Изображения чаще всего представлены целыми фигурами.

Из многофигурных композиций выделяются изделия, изготовленные из бронзы, кости и рога. В первом случае это бронзовая плакетка с изображением мифической сцены прощания с покойником [10] (рис. 3), в другом случае застежка от пояса, на поверхности которой заключена многофигурная композиция из зооморфных образов [8] и в третьем случае декор костяного футляра [11]. Как считают специалисты-археозоологи П. А. Косинцев и Д. О. Гимранов, футляр был изготовлен из трубчатой кости крупного копытного животного. При этом не уточняют - было ли это животное диким или домашним. Пожалуй, в искусстве сакского времени Казахстана данный футляр является пока единственной такой находкой, на поверхности которой заключено 16 изображений зверей и вихревой знак.



Рис. 3. Многофигурная композиция, мог. Нуркен-2. Раскопки под руководством А.З. Бейсенова. Фото О. Кузнецовой

На сегодняшний день наибольшее количество предметов с зооморфным декором происходит из могильника Талды-2 [12; 13]. Памятник расположен в Каркаралинском районе Карагандинской области. Здесь раскопками изучено семь курганов, в четырех из них (№№ 1, 2, 4, 5) выявлено свыше 200 изделий и их фрагментов, происходящих от деталей костюма и свыше 30 000 мелких предметов. Наиболее яркие изображения в зверином стиле происходят из двух курганов №№ 2 и 5. Причем многие находки из Талды-2 находят прямые аналогии в материалах курганов могильника Шиликты в Тарбагатае, исследовавшегося экспедициями С. С. Черникова [14], А. Т. Толеубаева [15], а также кургана Аржан-2 в Туве [16].

На десятилетия предвосхищая возможные находки на территории Казахстана, М. К. Кадырбаев еще в 1966 г. в рецензии на книгу С. С. Черникова отметил, что древности бегазинского времени следует рассматривать как предсакский пласт, а памятники типа Шиликты, Майемера, Уйгарака как раннесакский и что традиции, предшествующей бронзовой эпохи это основа, на которой сформировались культуры сакского облика [17, с. 81].

Таким образом, новые находки из Центрального Казахстана, а также современные исследования курганов в данном регионе, позволяют рассматривать изучаемые памятники как следствие единого исторического процесса, протекавшего здесь со II тыс. до н. э.

Анализ материалов из курганов могильников Талды-2, Шиликты, Аржана-2 показывает, что в трех курганах (к. 2, мог. Талды-2, к. 5, мог. Шиликты и Аржан-2) были совершены парные погребения мужчин и женщин. Параметры надмогильных сооружений, роскошь элементов погребального обряда

свидетельствуют о принадлежности данных усыпальниц представителям высших слоев общества. К числу признаков, являющихся маркерами элитных погребений, очевидно, следует отнести и зооморфно декорированные предметы. Информация, заложенная в этих изделиях, представлена звериными образами, воплощенными в благородном металле, блеск которого подчеркивал особый статус владельцев. Степные рыцари, владевшие особым статусом, завоевывали его отвагой, доказывали смелостью, силой, опытом владения оружием, смекалкой, заслуживали в бою.

Сходство стилистических особенностей зооморфных изображений Сарыарки, Тарбагатай и Тувы еще раз подтверждает тезис, высказывавшийся корифеями отечественной археологии М. К. Кадырбаевым [8], К. А. и А. К. Акишевыми о родстве культур, существовавших в один хронологический отрезок времени [18]. Данные рассуждения актуальны и сейчас, когда наука Казахстана пополняется принципиально новыми сведениями.

Анализ одной категории предмета, как зооморфно декорированные изделия, позволяет получить информацию о материально-технических достижениях развития древнего общества, мировоззрении, социальной дифференциации древнего общества.

## СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Бейсенов А.З. Арка: значение историко-археологического аспекта в выяснении сущности казахского народного термина // Вестник КазГУ. Сер. историческая. – 1998. – №12. – С. 178–186.
- 2 Бейсенов А.З. О необходимости нового подхода в изучении народного термина «Арка» // Проблемы вузовской и прикладной науки в республике Казахстан: матер. междунар. научн. конф. – Астана: ЕАГУ, 1999. – Ч. 2. – С. 95–97.
- 3 Бейсенов А.З. О значении термина «Арка» в ареалах расселения тюркоязычных народов среднеазиатско-казахстанского региона // Ош и Фергана: археология, новое время. Культурогенез, этногенез. – Бишкек: Мурас, 2000. – Вып. 4. – С. 113–116.
- 4 Бейсенов А.З. Ежелгі Сыр өңірі және Сарыарқа // Достижения и перспективы археологической науки независимого Казахстана: труды междунар. конф. "Маргулановские чтения", посвящ. 10-летию независимости Республики Казахстан. – Кызылорда, 2001. – С. 139–143.
- 5 Бейсенов А.З. Организация и ранний этап исследований Центрально-Казахстанской археологической экспедиции // История и культура народов Юго-Западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай): матер. междунар. научно-практич. конф. (20–23 апреля 2015 г.). – Горно-Алтайск: изд-во ГАГУ, 2015. – С. 40–47.
- 6 Археологическая карта Казахстана. Отв. ред. К. А. Акишев. – Алма-Ата: издание АН КазССР, 1960. – 449 с.:ил.
- 7 Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – 1959. – Т. 7. – С. 162–203.
- 8 Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – С. 303–433.
- 9 Бейсенов А.З. Поселения и могильники сакской эпохи Центрального Казахстана // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии: сб. статей, посвящ. памяти археолога К. А. Акишева. – Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2015. – С. 11–38.
- 10 Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С. Бляшка с мифологическим сюжетом из Центрального Казахстана // Известия АлтГУ. – 2014. – №4–1 (84). – С. 42–46.
- 11 Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б. Находка костяного футляра в кургане тасмолинской культуры (Центральный Казахстан) // Tyragetia. – 2016. – Vol. X (XXV), no. 1. – P. 225–236.
- 12 Bejzenov A. Die nekropole Taldu-2 in beziehung zu den kulturen der fruhsakischen zeit osteurasiens. In: Unbekanntes Kasachstan. Archaologie im Herzen Asiens, t. II [Catalogue of the exhibition]. / Ed. by Z. Samashev and T. Stoellner. – Bochum, 2013. – S. 595–608.
- 13 Бейсенов А.З., Китов Е.П. Могильник тасмолинской культуры Талды II в Центральном Казахстане (краниологический анализ) // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2014. – Сер. 4, история, № 4 (28). – С. 71–85.
- 14 Черников С.С. Загадка золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство». – М.: Наука, 1965. – 190 с.
- 15 Толеубаев А. Итоги исследований памятников раннего железного века Тарбагатай и Жетысуского Алатау // Свидетели тысячелетий: Археологическая наука Казахстана за 20 лет (1991–2011). Сб. научн. статей. – Алматы, 2011. – С. 156–174.
- 16 Çugunov K.V., Parzinger H., Nagler A. Derskythenzeitliche Fürstengurgan Aržan 2 in Tuva. – Mainz, 2010. – 330 s. (Archäologie in Eurasien. – 26; Steppenvölker Eurasiens. – 3).
- 17 Кадырбаев М.К. Рецензия на: Черников С.С. Загадка золотого кургана. М.: Наука, 1965 // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. – 1966. – № 3. – С. 79–82.
- 18 Акишев К.А., Акишев А.К. Саки Жетысу: социум и культура // Новости археологии. – Туркестан, 1997. – С. 30–37.



**FTAХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
 ЭОЖ / УДК/ UDK 94 (574) «19»:631  
 КБЖ ТЗ / ББКТЗ / ЛВСТЗ (5Каз)**

## **О.А. ШКАПСКИЙ ОБ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КОНЦЕ XIX–НАЧАЛЕ XX ВВ.**

**Белоус Г.С.**

Казахский национальный педагогический университет им. Абая (г.Алматы, Казахстан) Доктор философии (PhD)

**Аннотация.** Статья посвящена жизни и деятельности политического и общественного деятеля, статистика, комиссара Временного Правительства в Семиречье – Ореста Авенировича Шкапского. Рассматриваются его взгляды на аграрную проблему в России на рубеже XIX-XX вв. и ее влияние на ситуацию в Казахстане, на переселенческую политику правительства в Степи, проводившего изъятие земель у степного населения, и на их права на землю.

**Ключевые слова:** О.А. Шкапский, аграрный вопрос, переселенческая политика.

## **О.А. ШКАПСКИЙ XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ САЯСАТ ТУРАЛЫ**

**Белоус Г.С.**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті(Алматы қ., Қазақстан)Философия докторы (PhD)

**Аңдатпа.** Мақала саяси және қоғам қайраткері, статистик, Жетісудағы Уақытша Үкіметтің комиссары – Шкапский Орест Авенировичтің өмірі мен қызметіне арналған. Мақалада оның XIX-XX ғасырдың шегіндегі Ресейдегі аграрлық мәселеге және оның Қазақстандағы жағдайға әсері, дала тұрғындарының жерін алуды іске асырған үкіметтің Даладағы қоныс аудару саясатына, және олардың жерге құқығы туралы көзқарастары қарастырылған.

**Түйін сөздер:** О.А. Шкапский, аграрлық мәселе, қоныс аудару саясаты.

## **O.A. SHKAPSKY ABOUT AGRARIAN POLICY IN THE KAZAKH STEPPE AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURIES.**

**Belous G.S.**

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,(Almaty, Kazakhstan)Doctor of Philosophy (PhD)

**Abstract.** The article describes the life and activity of the politician, public figure, statistician, Commissar of the Provisional Government in the Semirechie – Orest Shkapskiy. The article highlights his views on the agrarian problem in Russia at the turn of the XIX-XX centuries and its influence on the situation in Kazakhstan; on resettlement policy of the government in the Steppe pursuing withdrawal of lands of the steppe population; and on their rights for land.

**Keywords:** O.A. Shkapsky, agrarian issue, resettlement policy.

## Введение

Среди интеллигенции Российской империи, отдельные представители которой являлись чиновниками администрации, политиками, исследователями, были те, кто негативно относился к проводимой колониальной политике и осуждал методы ее реализации. Сущность аграрного вопроса нашла отражение в трудах и выступлениях Ореста Авенировича Шкапского. Он описывал положение казахского населения, насильственно лишеного земли, вынужденного уходить с обжитых земель, разоряющихся под давлением крестьянской колонизации. Однако его имя известно лишь незначительному кругу исследователей.

О.А. Шкапский (1865 – 1918 гг.) – этнограф, статистик, комиссар Временного правительства в Семиречье. Во многом, благодаря его работам, представляется возможным проследить, как на местах проводились в жизнь, намеченные властями планы, изучить ситуацию в отношении земельного пользования в степи. Шкапский поднимал вопрос о справедливом решении земельной проблемы, а в это, в свою очередь, и являлось одним из ключевых факторов в достижении «гармонии экономического устройства» в государстве [1].

Деятельность и судьба Ореста Авенировича Шкапского освещена в историографии недостаточно, сведения о нем встречаются крайне редко. О нем писали В. Бартольд, Е. Федоров, А. Панфилов, М. Койгелдиев, Д. Аманжолова, Г. Хабижанова [2].

Отзыв на труды О.А. Шкапского дал светило российского востоковедения В.В. Бартольд, подчеркнув, что его работа «несомненно занимает выдающееся место среди трудов провинциальных деятелей по этнографии и статистике» [3, с. 359]. Е. Федоров в своей работе упоминает о нем лишь в контексте восстания 1916 г. в степи.

Первую попытку освещения политической биографии О.Шкапского, свободную от идеологического клише советского времени, еще в первой половине 1990-х годов, предпринял А.В.Панфилов. Работы ученого, опубликованные в энциклопедических изданиях Российской Федерации, привлекли внимание крупного историка профессора университета Сидзуоки Нисияма Кацунори, широко использовавшего труды А.В. Панфилова о Шкапском в своей монографии о российской революции, опубликованной в Японии в 2002 г. Особо следует отметить анализ следственного дела комиссара Временного правительства, где автор оценил значение и информативные возможности источника, взаимосвязь с другими источниками, отражающими реалии весны 1917– лета 1918 гг.

М. Койгелдиев рассматривал деятельность О. Шкапского в качестве комиссара Временного правительства, его совместную деятельность с М. Тынышпаевым в Семиречье. Г. Хабижанова изучала время нахождения Шкапского на должности чиновника по сельскохозяйственной и оброчной частям при Сыр-Дарьинском областном правлении. Автор отмечает, что Шкапский объективно оценивал проводимую политику и методы, использовавшиеся для ее проведения, как не представляющую «здоровой государственной политики» [4, с. 189]. Период заключения Шкапского накануне расстрела исследовала Д.Аманжолова.

Орест Авенирович Шкапский родился 21 ноября 1865 г. в семье потомственных дворян Уфимской губернии. По окончании полного курса наук в Ташкентской классической гимназии, сдал вступительные экзамены и был зачислен на первый курс Петровской земледельческой академии – одного из немногих высших учебных заведений, привлекавших молодежь не только лекциями крупнейших ученых-аграрников, но и духом свободомыслия. Однако в 1886 г. был уволен из Университета. В 1887 г. за принадлежность к одной из нелегальных организаций «Народной воли» его арестовали и после полуторагодичного заключения сослали в Туркестан [5, с. 82].

В феврале 1892 г. Шкапский зачислен в штат канцелярских служащих I разряда, с

прикомандированием к временно-поземельно-податному отделению при Сыр-Дарьинском Областном Правлении. В апреле 1892 г. стал помощником Делопроизводителя, а к августу был переведен в Самаркандскую область, в той же должности [6].

С сентября 1893 г. Шкапский назначен на должность письмоводителя Канцелярии Начальника Аму-Дарьинского Отдела с октября 1894 г. по март 1895 г. По приказанию Военного Губернатора Сыр-Дарьинской области временно заведовал Шураханским участком. С 6 февраля 1896 г. был произведен в губернские секретари, затем приглашен в члены Аму-Дарьинской переписной комиссии (в период переписи населения Российской империи), в которой был делопроизводителем с декабря 1896 г. по октябрь 1897 г.. В январе 1898 г. Шкапский назначен делопроизводителем Управления Земледелия и Государственных Имуществ, к январю 1899 г. назначен и.д. чиновника по сельско-хозяйственной и оброчной частям при Сыр-Дарьинском областном Правлении [7].

В период работы на вышеприведенных должностях, Шкапский изучал обстановку и проблемы поземельных отношений, а выявленные данные затем послужили источниками при написании ряда работ. В своем очерке по аграрному вопросу на Аму-Дарье, О.А. Шкапский затронул проблему земледелия и землевладения [8]. Цель написания «Очерков» Шкапский определил следующим образом: восполнить существующий пробел в литературе и «вызвать систематическое изучение экономических условий жизни в этом крае для принятия тех или иных мероприятий на благо населения». Подобная направленность встретила одобрение читателей [5, с. 82].

Вопросы, рассматриваемые в труде, дают понять, что автор широко осведомлен о проблемах аграрного характера в степи. Кроме того, он делал акцент на то, что решение о навязывании того или иного вида хозяйственной деятельности повсеместно не является выходом из сложившейся ситуации. Историческое прошлое Средней Азии, при господстве ислама и физико-географических особенностях, выработало систему землевладения, сильно разнящуюся с системами Западной Европы. Кроме того, понятия населения о землевладении сложились под влиянием этого до такой степени прочно, что «коренное изменение их, без внимания к установившимся обычаям, хотя бы самое изменение сделано было под влиянием новейших законов науки, невольно вызовет ломку его экономической жизни» [5, с. 146]. Полемика по данной теме представляла собой разнообразную палитру мнений, но точка зрения Шкапского выделялась. Он воочию наблюдал за сложившейся ситуацией: «...А ведь нельзя руководить жизнью страны, не зная ее; нельзя вносить улучшения в эту жизнь, не зная ее нужд» [5, с. 1].

Между тем для осуществления такой работы имелся богатый материал в тех многочисленных фактах и наблюдениях за местной жизнью, которые собирались администрацией для разрешения текущих вопросов. Особенно богатые сведения были собраны за первые годы существования Аму-Дарьинского Отдела, когда местная администрация впервые знакомилась с краем и изучала его. Этот материал, дополненный опросными сведениями, дал Шкапскому возможность исследовать некоторые стороны жизни местного населения, преимущественно в сфере его аграрных отношений.

«Подробное изучение должно было выяснить, в каких экономических и социальных условиях находилось земледельческое население, какие формы землевладения и землепользования сложились в стране, какое направление принимают эти формы в своем историческом течении и в каких условиях находится будущность местного земледельческого населения [5, с. 3]. Знание главнейших сторон жизни земледельческого населения должно было указать на его нужды, а также и на те меры, какие желательно было предпринять в целях наиболее полного совершенствования экономических основ жизни населения и прогресса

местной сельскохозяйственной промышленности» [5, с. 4] писал 10 марта 1900 г. Шкапский. Основное внимание он уделял развитию земледелия, признавая его преимущество над кочевым скотоводством.

Эта первая крупная работа Шкапского, принесла ему, делопроизводителю в Управлении земельных и государственных имуществ Туркестанского края признание ученого мира России и серебряную медаль Императорского Русского географического общества [5, с. 82].

С марта 1903 г. он был утвержден в должности чиновника по сельско-хозяйственной и оброчной частям [9]. А уже в 1904 г. был командирован в Семиреченскую область для выяснения экономического положения и условий землепользования. К марту 1905 г. Шкапский назначен Заведующим Семиреченской временной партией по образованию переселенческих участков.

6 мая 1905 г. Министерство земледелия и Государственных Имуществ было преобразовано в Главное Управление Землеустройства и Земледелия с присоединением к составу нового Управления переселенческого управления Министерства внутренних Дел. В том же году О.А. Шкапский был вызван для службы в г. Оренбург. 28 января 1906 г. он был назначен чиновником особых поручений VI класса при Переселенческом Управлении Главного Управления Землеустройства и Земледелия [10].

В феврале 1906 г. на имя П.Н. Дурново поступило письмо, в котором сообщалось, что ввиду существенных затруднений, возникающих в связи с поиском лиц, знакомых с землеотводным делом, и в то же время изучившим условия землепользования кочевников, «дать титулярному советнику Шкапскому, зарекомендовавшему себя с самой лучшей стороны в своей предшествовавшей служебной деятельности новое назначение, заведывающего Семипалатинским переселенческим районом» [11]. Однако в марте того же года Дурново отправил ответ в Министерство Внутренних Дел, где писал, что «ввиду ясно выраженной политической неблагонадежности Ореста Шкапского, о чем свидетельствует Военный Губернатор Семиреченской области, где Шкапский заведывал переселенческой партией, дальнейшее оставление на службе помянутого лица представляется крайне нежелательным» [12].

Связано это было с рядом событий. Так, в 1887 г. Шкапский привлекался в Москве по делу о революционном кружке, образовавшемся с целью распространения нелегальной литературы и организации материальной помощи политическим ссыльным и заключенным. Дознанием были установлены сношения означенного кружка с тайной типографией, находившейся в г. Туле. Изобличенный в принадлежности к этому кружку, Шкапский, по высочайшему повелению, 27 июля 1888 года, был выслан в Ташкент, по месту жительства его родителей, с подчинением гласному надзору полиции на 5 лет.

По Высочайшему повелению 8 ноября 1891 г., ввиду ходатайства матери и его одобрительного поведения, Шкапскому было даровано помилование [13].

Как известно, один из вариантов разрешения аграрного кризиса видели в переселении крестьян из центральных районов на окраины. Хотя, безусловно, единства во мнениях не было. На совещании в Москве по аграрному вопросу, проходившее 29 апреля 1906 г., принимали участие землевладельцы, общественные деятели, связанные с вопросами землевладения и землепользования, а также представители науки. Основным вопросом было малоземелье. В черед принятых постановлений было следующее: «возможность широкого развития переселения на государственные земли исключается недостатком свободных земель, годных для выходцев из местностей, наиболее нуждающихся в разрежении населения... переселение, поэтому не может не устранить, не отсрочить необходимость, в более, коренных мерах к



улучшению условий крестьянского землевладения и хозяйства» [14, с. 9].

В правительственных же кругах того времени оформилась довольно четкая позиция в отношении переселения: признание его важнейшим делом, от которого зависело разрешение земельной проблемы в Европейской России, возникшей вследствие отмены крепостного права [15, с. 11]. И конечно, немаловажную роль отводили казачьей колонизации, призванной обеспечить непоколебимость власти и границ империи, а также оседанию коренного населения степи. Каково же мнение Шкапского по данному вопросу?

Осенью 1904 г. О. А. Шкапский, как чиновник по сельскохозяйственной и оброчной частям при Сыр-Дарьинском областном правлении, был командирован в Семиреченскую область для ознакомления с положением крестьянских переселенцев, называемых самовольцами, а также с теми местными условиями, которые необходимо было принять во внимание при разрешении вопроса о земельном устройстве этих крестьян [16, с. 3]. Наличие всех собранных им фактов привела его к заключению, что переселенческий вопрос в Семиречье лишь часть общего аграрного вопроса. Его разрешение по мнению О.А. Шкапского, заключалось в создании таких условий, при которых наличное, тяготеющее к земле население могло бы не только свободно разместиться на всей территории пригодных для земледелия земель, но и в будущем, по мере прилива новых переселенцев и по мере интенсификации хозяйств, давать на той же территории место для новых засельщиков. Таким образом, О.А. Шкапский не отрицал проведения переселенческой политики, и в какой-то степени видел в ней выгоду для дальнейшего развития страны. Однако, его взгляд на подход в проведении такой политики, несколько разнился с официальными общепринятыми установками.

Коренными жителями области в момент присоединения территории ее к империи были казахи, преимущественно кочевники. Власти стали водворять в нее оседлое население, а именно: казаков, русских крестьян и эмигрировавших из Китая дунган и таранчей. Движение крестьян-переселенцев было настолько слабо, что за время с 1868 г. по 1882 г., в области возникло только 29 селений. В 1891 г. это движение усилилось вследствие голода в Европейской России, при чем прибывшие в область переселенцы окончательно заполнили устроенные селения. Прилив новых переселенцев вызвал возникновение самовольных селений, так как местная администрация в силу полной невозможности устроить переселенцев на орошенных землях не только не шла навстречу переселенческому движению, заготовлением для крестьян участков, но, наоборот, принимала меры к тому, чтобы остановить это движение.

Однако, на официальное закрытие области для переселенцев, на предложение крестьянам вернуться в места приписки, на угрозы выдворения военной силой, на уничтожение произведенных переселенцами насаждений – жизнь отвечала ростом самовольческих селений [16, с. 179]. Так интенсивное оседание казахов, землеотводные опыты и прилив переселенцев, создали такое положение, которое лучше всего характеризовалось и крестьянами, и шаруа выражением «теснота» [16, с. 180].

Итогом 13-летнего движения (с 1868 г. по 1880 г.) стало переселение 2075 семей, т.е. в среднем по 160 семей в год, при минимум 27 семей в 1869 г. и максимум 360 семей в 1878 г. Это показывает, что движение не было особенно интенсивным [16, с. 65]. С 1891 г. начался новый период в истории крестьянского переселения в Семиреченскую область. Он характеризовался, главным образом, борьбой администрации с пребывающими переселенцами-самовольцами, однако действенных мер по приостановлению переселения, не предпринималось [16, с. 66].

В своей работе О.А. Шкапский пояснял, что необходимо было выработать условия землепользования, а для этого требовалось иметь более или менее точные данные о составе местного населения и его хозяйственной деятельности, о современном положении земледелия, о

возможном будущем этой отрасли хозяйства, обо всем земельном фонде [16, с. 4]. Кстати сказать, в этом его установка сходилась с умозаключениями по данному вопросу депутата Государственной думы от Оренбургской губернии, Т.И. Седельниковым, который также придерживался либеральных взглядов в отношении казахского землевладения [17, с. 4].

Изучая положение крестьянских хозяйств переселенцев, О. А. Шкапский сравнивал их с крестьянскими хозяйствами внутренних губерний Российской империи, отмечая высокий экономический уровень первых. «Богатство крестьян позволяет им нанимать киргизы», – писал О.А. Шкапский, указывая на существование среди казахов прослойки обедневших джатаков. Изучив данные о переселении крестьян, автор отчета разделил переселенцев на две группы: тех, кто прочно обосновался, и тех, кого он называл «временными» поселенцами. Основываясь на данных о переселенческом движении в Копальском и Пишпекском уездах Семиреченской области, О.А. Шкапский неоднократно описывал случаи самовольного расселения пришлых крестьян: «Несмотря на запрет генерал-губернатора, на отказ областного правления подтвердить приговор волостных выборных, переселенцы отказались покидать купленные у казахов земли, даже за возврат им их денег. Сами киргизы, сдав в аренду земли, стали батраками у своих арендаторов» [4, с. 184]. Так О.А. Шкапский исследовал вопрос с точки зрения взаимоотношений новых поселенцев и старожилов, им отмечались факты борьбы переселенцев с местным населением за землю. В то же время администрация, издавая указы о запрещении водворения переселенцев, не принимала никаких радикальных мер, чтобы остановить этот процесс. Решение об их устройстве тесно связано, по мнению О.А. Шкапского, с вопросом о казачьей колонизации. Автор отчета считал, что при правильном выборе нормы наделения землей, аграрную проблему переселенцев можно было разрешить тем, что сократить размер душевого казачьего надела.

Примеры из практики землеотводного дела в Семиречье указывали на слишком поверхностное отношение к проблемам казахов, представляли яркую характеристику порядков землеотводного дела. Соображения поземельной комиссии основывались на примерном подсчете площади занятых земель. С правовой точки зрения (ст. 120 Степного Положения), водворению и прочному устройству переселенцев должно было предшествовать определение излишних для кочевников земель, осуществленное путем статистического изучения нужд коренного населения в земле. Образование переселенческих участков из земель, признаваемых излишними для казахов, требовало, чтобы и казахи были в земельном отношении устроены. О. Шкапский настаивал, что благосостояние всякой страны находится в тесной зависимости от общей гармонии экономического устройства всех слоев общества. На его взгляд, ставить на первый план один из них, особенно в таком жизненном вопросе как землепользование, едва ли может быть признано мерой осторожной и даже действительной услугой привилегированному сословию, на интересах которого не могло не отразиться губительно бедственное состояние других. Поэтому правильное земельное устройство казахов было в интересах переселенческого дела.

При существовавшей экономической дифференциации у казахов, когда большинство находилось в приниженном состоянии, а меньшинство сильно или своим богатством, или своим социальным положением – не было никакой гармонии. Без производства землеустроительных работ для казахов – экономическое положение последних только ухудшалось, и поэтому не была достигнута общая гармония экономического устройства всех элементов, населяющих область. Отсутствие такой гармонии – явление, общее для всех тех местных жителей степи, где производились землеотводные работы [18, с. 183].

Все вышеизложенное приводит к заключению, что правильное решение вопроса о землеустройстве коренного населения и крестьян-переселенцев должно было опираться на

всестороннее изучение области в статистико-хозяйственном и естественно-историческом отношениях.

Только зная существующий экономический строй, зная те естественные условия, в которых находится этот строй, и создав себе представление о возможном будущем распределении населения по той территории, которая пригодна для земледелия не только по своим почвенным условиям, но также и по условиям водоснабжения – только тогда можно было прийти к заключению о таких формах землевладения и землепользования, которые допускали бы землеустройство и автохтонного населения и пришлого элемента [18, с. 191]. Необходимо было создать условия для развития и человеческой инициативы, и прогресса сельского хозяйства, для чего современную действительность и необходимо было изучать, а не хранить в нераскрытой книге [18, с. 192]. Таким образом, по умозаключениям О. А. Шкапского, исследование Семиреченской области в статистико-хозяйственном и естественно-историческом отношениях - должно было стать первым этапом на пути разрешения, выдвинутого жизнью аграрного вопроса.

Описывая историю переселенческого движения в последнее десятилетие XIX века, О. А. Шкапский отметил неоднократные случаи изъятия земель у кочевников, обострение земельного вопроса в области и полную неподготовленность администрации к решению этих проблем. Он пришел к выводу о том, что методы, которые использовались при проведении в жизнь столь серьезных преобразований, не являлись рациональными и не могли быть применимы и далее, и в таких же масштабах. Такие умозаключения, бесспорно, делают О.А. Шкапскому честь, как чиновнику того периода.

В связи с аграрными волнениями в начале XX в.в центральных районах России и на Украине царские власти усилили переселение оттуда на окраины (в Сибирь, Туркестан, на Кавказ и т.д.) беспокойного крестьянского населения. Это вело к новой массовой экспроприации обжитых, культурных земель и вытеснению местных жителей в бесплодные горы и пустыни [19, с. 28]. Однако начиналось это продвижение вглубь достаточно мирно.

«Обращаясь к истории этих взаимоотношений, должен прежде всего заметить, – говорил М. Тынышпаев в феврале 1917 г., – что прибытие русских в край, киргизская масса, еще раньше слышавшая о порядке, справедливости и могуществе русских, встретила, безусловно, дружелюбно, понимая, что прежним постоянным бедствиям от бесконечных войн, внутренних распрей и беспорядков наступит конец. Этим объясняется, что проводниками русских отрядов явились самые родовитые киргизы, примкнувшие в самом начале, когда еще не было известно, чем должно было кончиться наступление русских. После бесконечных войн киргизы мирно занялись скотоводством, а вскоре же и хлебопашеством, и за первый период русского управления краем общее благосостояние населения стало подниматься».

Однако в 1905 г. под влиянием аграрных волнений в России г. Верном было основано в Переселенческое управление, и это *«событие явилось началом периода, имеющего весьма важное значение в судьбе казахов. От прежнего отношения к ним теперь следов не осталось»* (русским – авт.), – указывал Тынышпаев [20]. Таким образом, первоначальный оптимизм относительно появления в крае переселенцев достаточно быстро сменился сначала пессимизмом и скептицизмом, а затем перешел в сопротивление со стороны местного населения.

Так, 1905 г. дал возможность Шкапскому открыто высказываться о своих политических симпатиях: «Но скоро ли дождутся киргизы столь желательного для них земельного устройства и освобождения от ига манапов? – писал в статье «Киргизы-крестьяне». – Скоро ли...облегченно вздохнут от осознания того, что рухнуло манапство, рухнул старый строй? Скоро ли можно будет сказать, что киргизы вступили на путь культурного развития и сказать при этом с гордым сознанием того, что к выходу их на этот путь приложены старания русского

народа, русской нации, которой давно уже пора стать действительно старшим братом всех племен, населяющих государство и при том братом любящим, а не братом-гонителем?» [21, с. 14].

Стоит привести любопытный факт из жизни О. Шкапского. В 1905 г. в его адрес последовало обвинение в том, что он на публике позволил себе критиковать существующую власть. Об этих событиях он написал следующее: «Имею честь доложить в Департамент Государственных Земельных Имуществ, что содержание моей речи, произнесенной в Ташкентском общественном собрании в день чествования 150-ти лет годовщины Московского Университета, неверно было доложено г. Туркестанскому генерал-губернатору.

В своей речи я касался местных туркестанских дел и трем первым пришедшим на память фактам иллюстрировал отношение местной администрации к земельным вопросам.

Первый факт относился к деятельности бывшего в начале 1870-х г. Правителя Канцелярии Генерала – Губ. Камер-юнкера Савенкова, который организовал товарищество Константиновского конного завода, при содействии начальника Кураминского (ныне Ташкентского уезда) Полковника Колзакова, отобран у киргиз рода Рамадан участок земли на местности Канланбек, при чем киргизы были насильно согнаны с земли, а некоторые из них от побоев начальника умерли.

Второй факт касался отвода в Ташкентском уезде женскому монастырю участка земли 524 дес., вымежеванном в 1892 г., и по журналу общего присутствия Сыр-Дарьинского областного Правления предназначенного под устройство сельско-хозяйственной школы. Участок этот по ходатайству Туркестанского Генерал-Губернатора в 1903 г. был по высочайшему повелению отведен монастырю, при чем в представлении по этому делу было скрыто существование журнального отделения областного правления, подлежавшего отмене только через Правительствующий Сенат, а земля трактовалась как вполне свободная.

Третий факт относился к отводу 20 000 дес. земли на местности Тасма в Прежевальском уезде Семиреченской области для казачьего войска. На этом участке 854 кибиток киргиз Тюнской волости было свыше 6000 дес. пашен. Изъяла эти земли, Семиреченская администрация с разрешения Туркестанского Генерал-Губернатора и зачислила ее в число земель Семиреченского казачьего войска, передав в распоряжение Войскового правления, которое сдавало ее в аренду, при чем арендаторы – киргизы Тюнской волости...» [22]. В очередной раз Шкапский продемонстрировал непоколебимость и открыто написал начальству о своих, по сути, оппозиционных взглядах.

О том, что среди представителей российской администрации были честные люди, свидетельствует описание М. Тынышпаевым деятельности О.А. Шкапского на посту заведующего Семиреченской партией по отмежеванию переселенческих участков. «В 1905 г. под влиянием аграрных волнений в России основано в городе Верном Переселенческое управление. Во главе управления был поставлен опытный, знакомый с Семиречьем старый туркестанец О.А. Шкапский. После предварительных обследований и экономического исследования части Пишпекского уезда О.А Шкапский осенью 1905 г. представил заведующему управлением земледелия и землеустройства Шванебаху обстоятельный доклад с заключением, что в Семиреченской области нет свободных от киргиз земель, что он, Шкапский, поставлен для того, чтобы у киргиз отбирать лучшие земли, а как выходит – по закону или не по закону – это его, Шванебаха, не касается (со слов самого О.А. Шкапского). В 1906 г. Шкапский был уволен из Семиречья и на его место переведен С.Н. Велецкий, пробывший в Верном целых 8 лет (до 1914 г.) в связи с событиями 1916 г.» [4, с. 187–188]. То, что Шкапский был уволен с должности после подобного доклада не вызывает удивления. Чего еще было ждать от чиновников, не в коей мере, не воспринимающих критических оценок, а лишь слепо следовавшие указаниям

вышестоящей администрации?

1917-й год резко изменил судьбу О. Шкапского. 8 апреля глава образованного накануне Туркестанского комитета Временного правительства Н.Н. Щепкин телеграфировал О.А. Шкапскому о включении его в состав этого высшего органа по управлению краем. Почему выбор пал на Шкапского? Новое правительство мотивировало это обострением земельных отношений в Семиречье, а Орест Авенирович знал положение дел в области не только как специалист-практик, но и был известен как ученый-аграрник [23, с. 375-376]. Свою роль, очевидно, сыграло и то, что он длительное время жил в Туркестане. И, наконец, не последнее место имели и его политические настроения. Так после февральской революции 1917 г. на Шкапского была возложена исключительно сложная и ответственная миссия. Вместе с Мухамеджаном Тынышпаевым ему были переданы все полномочия Туркестанского комитета Временного правительства по Семиреченской области [5, с. 82].

«Первоначально задачей нашей (совместно с другим членом Турккомитета Мухамеджаном Тынышпаевым) поездки являлось разрешение на месте некоторых вопросов, связанных с ликвидацией (последствий) прошлогоднего мятежа, – писал позднее Орест Шкапский. – Предполагалось, что эту задачу мы сможем если не разрешить окончательно, то осветить ее в течение полутора месяцев. По прибытии в Семиречье мы скоро должны были убедиться, что нам необходимо пробыть здесь самое меньшее до осени, так как помимо русско-киргизского вопроса первостепенное значение имеет в Семиречье и вопрос о создании местной общественной власти» [24].

25 апреля 1917 г. Оресту Шкапскому и Мухамеджану Тынышпаеву решением Турккомитета были переданы все его – комитета – полномочия по Семиреченской области. Отныне О. Шкапский и М.Тынышпаев олицетворяли собой Временное правительство России в Семиречье. Их – представителей русской и казахской либерально-демократической интеллигенции – объединяло искреннее желание помочь народу, осознание необходимости ряда социально-экономических и политических реформ и единое понимание путей их существования [5, с. 84].

6 июля 1917 г. в «Семиреченских областных ведомостях» Шкапский, сообщая о последствиях восстания 1916 г., писал: «...наблюдаются факты совершенно противоположного характера; так, когда проводили партию киргиз работников с семьями, русские и киргизские женщины, узнав друг друга, кинулись друг другу в объятия и плакали о погибших членах семей.

Многие факты позволяют надеяться, что после возмещения русскими денег и убытков и после успеха борьбы с бандами грабителей и убийц, возможно, будет поселить киргиз на прежние места, заняв также свободные переселенческие участки. На последнем буду особенно настаивать, ибо из ряда причин мятежа не последнее место занимает переселенческая политика, лишаящая киргиз массы пахотных орошенных земель» [25].

В докладе Джаркентского уездного комиссара Воробчука Члену Туркестанского Комитета Временного Правительства О.А.Шкапскому говорилось следующее: «Первое ненормальное явление, с которым мне пришлось столкнуться – это действия производителя работ Войшвилло, командированного в район для урегулирования землепользования между киргизами и русскими. Он приехал в уезд и без ведома и участия Джаркентского уездного управления приступил к работе. Для упразднения чрезполосного владения он все земли киргиз, находившиеся между наделами русских сел, передал вместе с сенокосами и посевами русскому населению, чем лишил многих киргиз хлеба и сена; отдал во временное пользование Чунджинских и Подгорненских казаков уроч. Сумба Айтовской волости, вследствие чего большая половина киргиз этой волости осталась без покоса...Джаркентская поземельная комиссия, согласно представления Войшвилло, в моем отсутствии передала два названных урочища в бесплатное



пользование Аксуйским таранчам. Эта передача сильно стеснила и лишила хороших сенокосов и пастбищ киргиз Адильбековской и Кегенской волостей, которые до сего года названными урочищами пользовались, хотя и за плату в казну».

«Объехав киргизские волости, я убедился на месте, что некоторые киргизские волости, как напр. Сарытогайская окончательно разорены такими сборами и большая часть киргизского население осталась абсолютно без скота, а следовательно и без средств к существованию, что породило промысел барымты, конокрадства и грабежей не для наживы, а для того, чтобы не умереть с голоду. Такое положение киргиз угрожает уезду непоправимыми бедствиями и несчастиями» [26]. Если о сложившейся ситуации, Шкапскому писали подобным образом, вероятно, это свидетельствует о доверии и надежде на помощь с его стороны в данном вопросе. Об этом говорит и тот факт, что сам он в одну из поездок взял с собой одного из пострадавших от восстания 1916 г. крестьян. Крестьянин был из числа тех, отмечал Шкапский, кто часто выступал с «речами против киргиз». Посещение киргизских стоянок произвело на этого искреннего человека потрясающее впечатление...он заговорил о необходимости дать киргизам хлеба» [27]. Этот факт, безусловно, должен восприниматься по-особому, когда речь заходит об укреплении межнационального согласия.

Временное правительство подталкивало Турккомитет к изъятию 2,5 млн. десятин земли в так называемый колонизационный фонд. И первоначально такое решение было принято. Но о выполнении его не могло быть и речи, ибо малейший шаг в проведении прежней аграрной политики грозил вспышкой насилия. Кроме того, О.А.Шкапский не был сторонником этой политики, а точнее, не разделял социально-экономической линии царской колонизации Туркестана. В 1915 г. он писал: «Деятели переселенческой политики взглянули на переселение крестьян не как на акт аграрной политики, в целях развития производительных сил окраины, а как стремление сделать Туркестан русским, не только по принадлежности его России, но и по составу населения. В обрусении края эти деятели считают осуществление задачи прочного присоединения Туркестана к империи. Из средства к росту производительных сил края сделали самодовлеющую цель, и ради скорейшего осуществления последнего принялись включать в число «излишних для обеспечения быта киргиз» земель из пашни, ими же самими искусственно орошаемые [5, с. 84].

Такие земли, конечно, не могут быть названы излишними для населения, переходящего от кочевого быта к оседлому, т.е. вступающего на стезю прочной гражданственности и культуры. Не руководствуясь началами здоровой политики, деятели переселенческих учреждений, создавшие целый ряд русских селений на землях, орошаемых киргизами, служат вполне отрицательно русскому делу.

Меры, принимаемые правительственными комиссарами, постепенно приносили плоды. Обстановка смягчалась, но многочисленные встречи, беседы с казахским, кыргызским и русско-украинским крестьянством и их обоюдное требование – возмещение убытков, заставляли О.А. Шкапского вновь и вновь ставить перед властями вопрос об изыскании для этой цели 11 миллионов рублей [28].

Телеграмма за телеграммой исправно отправлялись в Петроград и Ташкент. Однако время шло, а ответа не было. И тогда, по предложению О.Шкапского, М. Тынышпаев выехал в Петроград. Там он долго обивал пороги министерств, пытаясь получить деньги. Ни министры, ни чиновники помельче не отказывали ему в аудиенциях, но фактически вести дело было не с кем. Никто из властей придерживающих не осмеливался брать на себя ответственность, блистательно демонстрируя, как писал в те дни лидер эсеров В.М. Чернов, психологию властебоязни. Итогом поездки явилось решение об ассигновании средств, но и только – домой М.Тынышпаев вернулся с пустыми руками. В Ташкенте ситуация с деньгами также не



прояснилась. Да иных результатов было и трудно ожидать, учитывая отношение Временного правительства к национальным окраинам. Еще в 1916 г. А.Ф. Керенский заявлял: «Туркестан и киргизские степи это не Тульская и не Тамбовская губернии. На них можно смотреть, как смотрят англичане или французы на свои колонии» [5, с.86].

Промедление и некомпетентность в принятии решений, прямая бездеятельность Турккомитета связывали правительственным комиссарам руки и отрицательно сказывались на их авторитете в массах. Последней каплей стало решение Турккомитета направить в Семиречье военную экспедицию. Находясь буквально в безвыходной ситуации, О.Шкапский и М.Тынышпаев подали в отставку, подчеркнув: «Ваша экспедиция обострит русско-киргизские отношения, испортит нашу работу. Необходимо вам пересмотреть свое решение» [29]. К их позиции прислушались, но изменить положение в целом это уже не могло. Турккомитет был не в состоянии контролировать ситуацию.

Вскоре Шкапский, объявив себя единственным представителем Временного правительства в Туркестане, принял на себя тяжесть ответственности за проводимую правительственную политику. В связи с острейшим политическим и продовольственным кризисом, сопровождавшимся голодными бунтами, он пошел против своих принципов и программных установок партии энесов – отказа от применения насилия. 9 октября в Верном, а 20 – в Пишпеке было введено военное положение [30, с. 179]. Идеалы народных социалистов оставались не понятны голодным массам. Они хотели сначала – хлеба, а лишь затем – Учредительного собрания и его решений. Поэтому выборная кампания и в условиях военного положения прошла вяло, хотя и принесла успех О.А. Шкапскому. Однако Временное правительство было низложено и арестовано. А в начале декабря новое правительство – СНК Туркестана издало приказ об отстранении О.А.Шкапского от должности и аресте [5, с. 86]. Но это уже было в общем символическим жестом, поскольку его политическое значение к этому времени было сведено на нет. 3 февраля 1918 г. был учинен внезапный обыск его квартиры [31]. Ровно через неделю, пытаясь соблюсти нормы закона, он предпринял попытку сложить с себя правительственные полномочия, проведя переговоры об этом с тремя влиятельными организациями – Войсковым советом Семиреченского казачьего войска, комитетом Алаш и городским самоуправлением Верного [32]. А еще через пять дней, в ночь с 17 на 18 февраля, власть в Верном перешла в руки коалиционного Военно-революционного комитета, в состав которого вошли и большевики.

Решительно осудив вооруженное восстание в Петрограде, О.А. Шкапский не менее резко отзывался и о практике большевистского правления. «...Теперь всюду господствуют «товарищи», которые творят всюду безобразия и мерзости», – писал он в ноябре 1917 г. в последнем письме к жене. Такая оценка первых опытов политической власти пролетариата была вызвана тем, что не соответствовала его пониманию идеалов социализма, поэтому он и отвергал революционную практику сторонников В.И. Ленина как несостоятельную.

Приглашение же большевиками партий и движений к сотрудничеству заключало в себе не компромисс через согласие, а подчинение одних интересам других. С этим О.А. Шкапский примириться не мог, но и предпринять что-либо против этого – тоже. Предчувствие самосуда и ощущение бессилия подтолкнуло его к тайному побегу в китайские пределы, в Кульджу, с тем чтобы оттуда – вернуться в Россию. 20 февраля он покинул Верный, но был в пути задержан и 3 марта 1918 г. заключен в Верненскую областную тюрьму [5, с.86].

Здесь на протяжении месяца никто с ним не говорил. Военно-следственная комиссия при Военно-революционном трибунале не спешила расследовать «дело по обвинению Ореста Шкапского в контрреволюционной деятельности».

В тюрьме он написал письмо, в котором изложил свои взгляды на события в крае. Вместе

с тем он стремился привлечь внимание новых властей Семиречья к недопустимости насилия. С тревогой анализируя проникшие в тюрьму слухи о том, что напряженность в Военно-революционном комитете достигла критической отметки и казачий Войсковой совет не склонен более поддерживать большевиков, Шкапский расценил как сигнал к началу гражданской войны и неизбежность насилия – «чего в нашей программе нет, а следовательно и недопустимо. Такие проявления должны и будут строго караться и проявивший их не есть свободный гражданин, а раб своих низких страстей» [5, с.87].

В докладе члена Турккомитета Временного правительства меньшевика И.Н. Шендрикова Сибирскому Временному правительству в апреле 1918 г. указывалось, что «большевистскими бандами было убито в Верненской тюрьме до 40 человек», в том числе член Турккомитета О.А. Шкапский, «исключительной энергии которого Семиречье обязано введением городских и земских самоуправлений, обслуживанием нужды и оказанием помощи пострадавшим от братоубийственной бойни крестьян-переселенцев и киргиз Пржевальского и Пишпекского уездов» [33, с. 219].

В этом отношении интересным представляется дело председателя следственной комиссии В.Г. Шипулина, обвиненного в июле 1918 г. в злоупотреблении властью. В мае – июне 1918 г. по приказу В.Г. Шипулина в Верненской тюрьме был убит 31 заключенный. «Дело Шипулина», по мнению А.В. Панфилова, позволяет высказать гипотезу о причастности председателя следственной комиссии к расстрелу в Верненской тюрьме в период с 3 по 12 апреля 1918 г. 12 заключенных, в том числе и О.А. Шкапского.

Комиссар тюрьмы, убоившись ответственности, скрыл кровавый инцидент и даже, как будто ничего не случилось, отослал в следственную комиссию письмо О.А. Шкапского. Спустя десять дней, эта комиссия на основании «мирного договора» с казаками, предусматривавшего обмен пленными и политическими заключенными, дело Шкапского прекратила. Только после этого комиссар сообщил о случившемся советским властями следственной комиссии. Попытка окружного прокурора расследовать обстоятельства убийства О.А. Шкапского и других узников не удалась.

В тюрьме Шкапский писал: «Свобода там, где нет насилия, но нельзя понимать свободу превратно, нельзя думать, что можно свободно оскорблять и обижать кого-либо – это будет уже «свобода насилия» [34, с.74]. Эти слова можно отнести и к его взглядам по аграрному вопросу, но они и сегодня не утратили своей значимости.

## СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шкапский О.А. Аму-Дарьинские очерки: к аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. – Ташкент, 1900; Как хивинцы ведут полевое хозяйство на своих безводных землях/ сост. О.Шкапский. – М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1900. – 61 с.; Борьба с кобылкой в 1902 г. в Сыр-Дарьинской области/ О.А. Шкапского: М-во земледелия и гос. Имуществ. Деп. Земледелия. – Санкт-Петербург: тип. М. Меркушева, 1903. – 40 с.; Шкапский О.А. Киргизы-крестьяне. (Из жизни Семиречья)// Известия РГО,- Т.XLI– СПб.,1906; Шкапский О.А. Переселенцы - самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. – Петербург, 1906; Две поездки в горы Ташкентского уезда/ О.А. Шкапский. – Санкт-Петербург: Тип. М. Стасюлевича, 1906. – 37 с.; Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Кустанайском и Актюбинском уездах Тургайской области: Таблицы/ Сост. В.В. Алексеев и О.А. Шкапский. Ч. 1–3. – Санкт-Петербург. – 3 т.; 27. – (Издания переселенческого управления; Вып. 49). Ч.1. 1907. - 457 с.; Вопросы колонизации: сборник статей/ред. О.А. Шкапского. – Санкт-Петербург: А. В. Успенский, 1907–1917. – №1-20. – 1907.– 316 с.; Пояснительный текст к серии «Туркестан» (Средняя Азия)/ сост. О.А. Шкапский; под ред. Д.Н. Анучина. – Санкт-Петербург: (Стереогр. Изд-во «Свет»), 1909. – 99.; К вопросу об орошении земель в Туркестане: (По поводу проекта привлечения част. Капиталов для орошения свобод. Земель): Докл. О.А. Шкапского, прочит. На заседании 3 Отд-ния В.Э.О. 13 дек. 1909 г./ Ор. Шкапский. – Санкт-Петербург: Типо-лит. М.П. Фроловой, 1910. – 18 с.

2. Бартольд В.В. Отзыв о трудах Ореста Авенировича Шкапского // Отчет ИРГО за 1901 г. Спб., 1902. С. 40–42.
- Федоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент, 1925. С. 35–36.
- Панфилов А.В. Комиссар Временного правительства Орест Шкапский: известный и неизвестный // Огни Алатау, 1991, 4 декабря; Материалы следственной комиссии при Семиреченском комитете как источник по истории политических репрессий. // Известия НАН РК, 1995 № 2; Жизнь и трагедия Ореста Шкапского // Мысль. 1995, № 7.
- Панфилов А.В. Шкапский Орест Авенирович // Политические деятели России: 1917 год. Биографический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1993; Шкапский Орест Авенирович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996.
- Панфилов А.В. Орест Шкапский // Материалы по истории Российской революции. Сидзуока. 2002. № 4 (сентябрь) (на японском яз.); Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008; Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы, 2009; Хабижанова Г.Б. Хабижанова Г. Б., Валиханов Э.Ж., Кривков А.Л. Русская демократическая интеллигенция в Казахстане/ Под ред. Койгелдиева М.К. – М., 2003.
3. Отзыв о трудах Ореста Авенировича Шкапского // Бартольд В.В. Сочинения, т. 2. Часть 2. М. – 1964. – С. 359.
4. Хабижанова Г.Б., Валиханов Э.Ж., Кривков А.Л. Русская демократическая интеллигенция в Казахстане/ Под ред. Койгелдиева М.К. – М.: Русская книга, 2003. – С. 189.
5. Панфилов А.В. Жизнь и трагедия Ореста Шкапского // Мысль. 1995, № 7. С. 82.
6. РГИА. Ф. 391 Оп. 7. Д. 4011. Л.95.
7. РГИА. Ф. 391 Оп. 7. Д. 4011. Л.95об.
8. Шкапский О.А. Аму-Дарьинские очерки: к аграрному вопросу на нижней Аму-Дарье. – Ташкент, 1900. – 283 с.
9. РГИА. Ф. 391 Оп. 7. Д. 4011. Л.95об.
10. РГИА. Ф. 391 Оп. 7. Д. 4011. Л.96.
11. ГАРФ. Ф. ДО. Оп. 236 (2) – ОО. Д. 149. Л. 12.
12. Там же. Л. 15.
13. Ф. ДО Оп. 236 (2) – ОО. Д. 149. Л.8.
14. Аграрный вопрос. Сборник статей. – М., 1906. С. 9.
15. Малтусынов С.Н. Аграрный вопрос в Казахстане и Государственная Дума России (1906–1917 гг.). – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. С.11.
16. Шкапский О.А. Переселенцы - самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. – Петербург, 1906. – С.3.
17. Седельников Т.И. Борьба за землю в Киргизской степи и колонизационная политика правительства. – Петербург, 1907. – С.4.
18. Шкапский О.А. Переселенцы - самовольцы и аграрный вопрос в Семиреченской области. – Петербург, 1906. С. 183.
19. Сулейменов Б.С. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы) / Б.С. Сулейменов, В.Я. Басин. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 28.
20. ЦГА РК. Ф.И-797. Оп.1. Д. 46. Л. 403-406.
21. Шкапский О.А. Киргизы-крестьяне (Из жизни Семиречья) // Известия Имперского Р.Г.О, т. XII, вып. 4, СПб. – 1905. – С. 14.
22. РГИА. Ф.391.Оп. 7. Д. 4011. Л. 20–21.
23. Орест Авенирович Шкапский // Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки. – Ташкент, 1974. С. 375-376.
24. ЦГА РК. Ф. 9. Оп. 1. Д. 9. Л. 30.
25. ЦГА РК. Ф.Р-1414. Оп.1. Д. 11. Л.30.
26. ЦГА РК. Ф. Р-9. Оп.1. Д. 56. Л. 1–6.
27. ЦГА РК. Ф. 9. Оп.1 Д. 5.Л.2.
28. ЦГА РК. Ф.9. Оп.1. Д.5. Л.6.
29. ЦГА РК. Ф.9. Оп.1. Д.5. Л. 7.
30. Хронология событий Октябрьской революции в Узбекистане. Ташкент, 1962,. – С. 179.
31. Госархив Алмагинской области. Ф. 348. Оп. 1. Д. 198. Л.1.
32. Там же. Л. 2.
33. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы, 2009. – С. 219.
34. Материалы следственной комиссии при Семиреченском комитете как источник по истории политических репрессий // Известия НАН РК, 1995. – № 2. – С. 74.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.**

## **Н.Ә. НАЗАРБАЕВ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ГЕНЕРАТОРЫ**

**Досанова Р.Ш.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) 2 курс магистранты

**Аңдатпа.** Бұл мақалада автор Қазақстанның басты мемлекеттік идеясы «Мәңгілік елдің» генезисі, оның басты қозғаушы проблемалары жайында қарастырған. Мәселен, түркілік кезеңнің басшыларының бірі Тоныкөктің жазбаларында тұңғыш рет аталмыш идея жайында алғаш мәліметтер кездескен. Сонымен қатар Қорқыт, Асан қайғы сынды тұлғалардың халыққа ең қолайлы, бейбіт аймақты іздегені аталмыш идеяның философиялық қырларымен тұспа-тұс келеді. Ал кейінгі кезеңде, әсіресе, қазақ хандығы тұсында жоңғар шапқыншылығына қарсы күш жұмылдыруда Әбілқайыр, Абылай секілді дара тұлғалар тарих сахнасына шықты, олар елдің жарқын ертеңі үшін халықты ынтымақ пен бірлікке шақырды. Азаттық пен еркіндік үшін күрескен қайраткерлердің ішінде хан Кененің де алар орны мен рөлі басым. Бүгінгі күннің пассионар тұлғасы Назарбаевтың да ата-бабамыздан келе жатқан идеяны қазіргі күнге жалғастырып, өміршең ретінде бір жүйеге келтіруі идеяның болашағы жарқын екенін айғақтайды.

**Түйін сөздер:**Идея, ынтымақ, бірлік, пассионар, тәуелсіздік, мұра, болашақ

## **Н.А. НАЗАРБАЕВ ГЕНЕРАТОР ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ»**

**Досанова Р.Ш.**

КазНУ им. Аль-Фараби (Қазақстан, Алматы), магистрант 2 курса

**Аннотация.** В этой статье автор рассмотрел Генезис Главной государственной идеи Казахстана «Мәңгілік ел», ее главные движущие проблемы. Так, в трудах одного из лидеров тюркского периода Тоныкока впервые были обнаружены сведения об этой идее. Вместе с тем, что такие личности, как Корқыт, Асан Кайгы, искали наиболее благоприятный для населения, мирный регион, совпадает с философскими аспектами этой идеи. А в последующий период, особенно при Казахском ханстве, на сцену истории вышли такие личности, как Абулхаира, Абылай, которые призвали народ к единству и солидарности за светлое будущее страны. Среди деятелей, борющихся за свободу и свободу, преобладает роль и место хана Кене. В настоящее время он продолжает идею, идущую от наших предков, и свидетельствует о том, что у идеи светлое будущее.

**Ключевые слова:**Идея, солидарность, единство, пассионар, независимость, наследие, будущее.

## **N.A. NAZARBAYEV GENERATOR OF THE IDEA "MANGILIK EL"**

**Dosanova R.Sh.**

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) 2nd year master's student

**Abstract.**In this article, the author examined the Genesis of the Main state idea of Kazakhstan "Mangilik El", its main driving problems. Thus, in the writings of one of the leaders of the Turkic period, Tonykok, for the first time, information about this idea was discovered. At the same time, the fact that such personalities as Korkyt, Asan Kaigi, were looking for the most favorable, peaceful region for the population coincides with the philosophical aspects of this idea. And in the subsequent period, especially under the Kazakh Khanate, such personalities as Abulkhaira and Abylai appeared on the stage of history, who called on the people to unity and solidarity for the bright future of the country. Among the figures fighting for freedom and freedom, the role and place of Khan Kene prevails. Currently, he continues the idea coming from our ancestors, and testifies that the idea has a bright future.

**Keywords:**Idea, solidarity, unity, passion, independence, heritage, future

### **Кіріспе**

«Мәңгілік ел» идеясының тарихи негіздері 2014 жылдың 17 қаңтарында Қазақстан Республикасының президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың кезекті халыққа жолдауын: «Бір жыл бұрын мен еліміздің 2050 жылға дейінгі дамуының жаңа саяси бағдарын жария еттім. Басты мақсат – Қазақстанның ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылуы. Ол – «Мәңгілік Қазақстан» жобасы, ел тарихындағы біз аяқ басатын жаңа дәуірдің кемел келбеті», - деп бастады. Бұл орайда елең еткізген жаңалық – тұңғыш мемлекеттік ресми идеология, яғни «Мәңгілік Ел» идеясының жариялануы. Бұл – Қазақстан Республикасының ұлттық идеясынан келген түйін-тұжырым. Мәңгілік Ел отандастардың бірегей тарихи мақсаты мен қаһармандық ұраны десек қателеспейміз. Аталған идея қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты ғана емес, Тәуелсіздік жолындағы жанқиярлық еңбегі мен тынымсыз шығармашылығының нәтижелері арқылы қол жеткен асу. «Мәңгілік ел» ұғымын тереңнен түсіндіру, тарихи негіздерін көрсету мәселелері маңызды болып табылады. Түркі тарихын, көне түркі мұраларын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Қаржаубай Сартқожаұлының «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» – екендігін жазған [1, 20-21 бб.]. Елтеріс Құлтық қаған екінші Түрік қағанатын құрғаннан кейін Тоныкөк «Мәңгілік ел» идеясын қолға алды. Мәңгілік ел – мақсаты түрік елінің билігі деп осыдан 13 ғасыр бұрын мәңгілік идеясын ұсынған. Елдің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін геосаяси және ішкі, сыртқы қорғаныс шеңберін жасап, мәңгілік ел саясатын Көк Түріктер іске асырды. Сол идея, сол мұрат бүгінгі қазақ елінің бас ұранына айналуға айналуда. «Күл тегін» жазуының қазіргі қазақ тілінің нормасына келтірілген Ғұбайдолла Айдаровтың нұсқасында: «Көктегі түркі тәңірісі, түркінің қасиетті жер-суы былай депті: Түркі халқы жоқ болмасын дейін, халық болсын дейін...» – деген жолдар бар [2, 63 б.]. Бұл жерде елдің тарих сахнасынан кетпей, сақталуын тілейді.

Мәңгілік ел дегеніміз – мемлекеттің ғасырлар тоғысында, ірі державалар арасында бәсекеге төтеп беріп, өзіндік қорғаныс саясатын ұстану деп түсінуге болады. Орхон өзенінің бойында Түрік қағанатының Ордабалық деген астанасы болған. Қағанаттың хан ордасы мемлекеттің ішкі ядросы. Оны қорғайтын арнайы полиция(тұрғақ деп аталған) және оған қоса тұрақты әскер (шерік деп аталған) пайдаланылды. Ішкі қорғаныс деп атаған екінші шеңбер белдеуін түрлі тайпалар қорғап тұрды. Үшінші шеңберде он-оқ Түркештер тұрды. Қырғыздар, Кидандар, Татабилер, Таңғыттар, Басмылдар да үшінші шеңбердің қорғаушысы болды. Осы үш шеңбер тұтас империяны қорғап тұрды. Түріктер осы 3 шеңберді орнатып болған соң, «Мәңгілік ел» идеясын нық бекемдейді. Ғұлама ойшыл, сазгер, қобыз жасаушы Қорқыт бабамыздың өлімге қарсы тұрып, мәңгі өмірге ұмтылуы, тек Қорқыттың ғана емес, сол



замандағы билеушілердің елдің мәңгі өмір сүруін қалағандығын білдіреді. М. Әуезов Қорқыттың мәңгілік өмір туралы толғаныстарының негізгі философиялық түйініп аша келіп, оның болашақ ұрпақ үшін дүниетанымдық маңызы зор, мәңгілік мұра екенін атап өткен. Қазақ халқы арасында тараған аңыздардан Қорқытты бірде айтулы күй атасы ретінде көрсек, енді біразында ол өлім атаулыға қарсы шара іздеген қамқоршы ретінде көрінеді. Қорқытты мәңгі өмірді іздеген, бақилық болғысы келмеген деген түсінікті, халқына жерұйықты іздеген Асан Қайғымен түсіндіруге болады. Асан Қайғы өз халқы үшін ең қолайлы, ең құнарлы жерді іздегендігі белгілі. Утопиялық көзқарастағы Асан қайғының жерұйықты іздеудегі мақсаты, халқының жайлы жерге қоныстанып, болашақта мәңгі ел болуын қалаған. Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог Л.Н.Гумилев «От Руси к России» атты еңбегінде: «Еуразия құрлығы үш рет біріктірілді. Алғашында оны Ұлы Түркі қағанатын құрған көне түріктер біріктірді. Түріктерден кейін Шыңғыс хан бастаған монғолдар, кейіннен Ресей өз қолына алды» – дейді.[4, 382 б.] Л.Н. Гумилев Еуразия құрлығының бірлігі, мәңгілігі туралы ойын көне түріктерден бастайды.

Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қалыптасып жатқан Еуразиялық идеясының негізінде Ресейлік емес, түріктік ынтымақтастыққа қол жеткізіп, көне түріктердің мәңгілік ел идеясының өміршеңдігін дәлелдеуіміз керек.«Тұтас түрік елі» идеясынан «біртұтас Түркістан» идеясына дейінгі бабаларымыздың атқарған істері едәуір. Елбасы Түрік бірлігі идеясын тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап көтеруде. Ел азаматтары мен Қазақстан саяси элитасының ұлттық идеология қалыптастыру жолындағы ойларын Елбасы сараптады. «Біртұтас Түркістан идеясы», «Түркістан конфедерациясы», «Еуразиялық одақ идеясы», «Қазақстандық ұлт идеясы», «Жерұйық», «Атамекен», «Қазақ Елі идеясы» сынды ұғымдар арқылы мемлекет құрушы қазақ халқы мен тарихи тағдыр тоғыстырған ұлттарға ортақ боларлық идея, мемлекеттік мәнге ие боларлық идеология қарастырылды. Мәңгілік Ел идеясы –қазақ ұлтының мақсат-мүддесіне және елімізді ортақ Отан еткен жүз отыздан астам ұлттар мен ұлыстардың ұлттық идеясына негізделген идеология болатынына сенуге болады. Еуроцентристік көзқарас бойыншатүркі тілдес халықтардың ынтымақтастығына деген сын айтушылар көп. Түркі интеграциясын Т. Рысқұлов пен М.К. Ататүрік бастаса, кейін нақты практикалық шараларды қолға алған ҚР тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың шешуші саясаты өз жемісін берді. Н.Ә. Назарбаевтың түрік халықтарының бірлігін нығайтудағы тарихи рөлінің қаншалықты маңызды болғанын аңғаруға болады. Қазақстан Халықаралық «Түрксой» ұйымына қолдау көрсетіп, түрік дүниесінің барын бағалап, жоғын түгендеуге жол сілтеді. Халықаралық аренада Қазақстанның беделі нығайған сайын, түрік мемлекеттерінің бірлігі идеясы ашық әрі табанды насихаттала бастады. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Тарихтың алға қойып отырған өктем талабы әрбір түрік еліне әртүрлі салада саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық тәсілдермен бірігу проблемасын шешудің бәріне бірдей тең институттық тетіктерін жаппай-тұрмай іздестіруді міндеттейді» [3, 120 б.], – дей отырып, түрік мемлекеттері интеграциясының тиімді жолдарын іздеу қажеттілігін көрсетті. Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2000 жылы 14-желтоқсанда латын алфавитіне көшу мәселесіне қатысты өз пікірін білдіре келіп, өте мұқият дайындықтан соң латын алфавитіне көшетінімізді айтты. Бұл жерде Тоныкөк негізін салған «Мәңгілік Ел» идеясын қалпына келтіруші, жандандырушы Ұлт Көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың қазақ халқына славяндық кириллица емес, түркі тектес бауырларымыз қолданатын латын қарпіне көшудің қажеттілігін айтты. «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Түркі халықтары жұмылған жұдырықтай болып біріккен кезде геосаяси өмірге тең құқықты субъект ретінде ықпал ете алады, мәдени әлемдегі өзара қарым-қатынастарда қайдағы бір енжар, ынжық элемент ретінде емес, өзгелермен терезесі тең тұлға ретінде бой көрсете алады. Бұл бағыттағы алғашқы игі



қадам ортаазиялық одақтың құрылуы болды. Оның шеңберінде біздің бәрімізге ортақ мәдени ұқсастығымызды жете сезіну арқылы деңгейіміздің көтеріле түсетіні сөзсіз» – деп түрік бірлігінің болашағына зор үмітпен қарады [3, 121 б.]

Қазіргі кезде, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен жүргізілген түркі тілдес мемлекеттерді жақындастыру саясаты, елімізді Орталық Азияның көшбасшысына айналдыру идеясы өз жемісін берді. Оған Түркістандағы Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ашылуы, 2009 жылы Түркияның «Түрік ошақтары» қоғамдық ұйымынан Н.Ә. Назарбаевқа «Түркі әлеміне қызмет» марапатының берілуі, Астанада Түркі академиясының ашылуы, сонымен қатар, Анкара қаласындағы «Генчлер» саябағына Н.Назарбаев ескерткішінің орнатылуы, Түркия Президенті Абдулла Гүлдің Президент Н.Назарбаевты «түркітілдес халықтардың көшбасшысы» деп бағалауы – Елбасының түркі әлемін біріктіру, экономикалық және мәдени салаларды тығыз байланыстыру жолындағы тарихи еңбегіне берілген әділетті баға болды. Елбасының түркі интеграциясы жолындағы қызметінің мақсаттарының бірі – экономикалық ынтымақтастыққа негізделген. 2012 жылдың 12-желтоқсаны күні Түркия астанасы Анкара қаласында Лев Гумилевтің 100 жылдығына орай өткен «Лев Гумилев және оның түркологиялық ғылыми мұрасы» атты конференцияда Алтайлық түркітанушы Беликовтың: «Бүгін Мая күнтізбесі бойынша тұтас бір кезең аяқталып, түркі жұртының дәуірі басталды!» – деген жалынды сөздері барша түркі халықтарын дүр сілкіндіріп, ертеңге деген ерен сенім ұялатып отырғаны аян. ХХІ ғасырды Түрік мәдениетінің ғасыры болады деп болжам жасаушылардың қатары күн санап артып келеді. Осы орайда Түркі кеңесі Бас хатшысының орынбасары, түркітанушы ғалым Дархан Қыдырәлі: «Енді осы Еуразиялық кеңістікті толтыра беруіміз керек. Түріктің бойындағы пассионарлық қасиет қайта оянууда. Түркі мәдениетінсіз, түркілік санасыз, түркі тарихынсыз Еуразия кеңістігін елестету мүмкін емес. Ежелгі түркілер, сақтар мен скифтер, ғұндар мен қыпшақтар Еуразияның ең даласын еркін қоныстанған. Бүгінгі түсінікпен алғанда, Алтын Орданы да Еуразиялық мемлекет деп атауға болады. Біздіңше, Шыңғысхан идеялық тұрғыда ұлы түркілік идеяны көтеріп, қос мұхиттың арасын мекендеген халықтың жадындағы тарихи сананы қайта жаңғыртқан», – дейді. Белгілі тарихшы, 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың көтерілісі жайында диссертация жазған ғалым Елтоқ Ділімұхамедовтың қызы Эльза Ділімұхамедова Л.Н. Гумилевтен сұхбат алады. Лев Николаевич Гумилев «Қазақтың пассионар тұлғасы кім?» деген сұраққа: «Ол, әрине, хан Кенелерің» деп жауап беріпті. Эльза Елтоққызы «Қазақстанды алда не күтіп тұр?» деп сұрайды. Сонда ол: «Қазақстанда таяу уақытта мықты серпіліс, пассионарлық дүмпу болады» деген екен. Бұл жерде Л.Н. Гумилевтің этностардың өмір сүруі теориясы бойынша әрбір ұлт, әр халық 1200-1500 жылдай өмір сүреді. Осы кезеңде халықтың туып, өсіп-өркендеп, даму шыңына жететіні, содан соң біртіндеп құлдырап құрдымға кететіні дәлелденген. Осы эволюциялық үрдіске 1500-дей жыл кетеді екен. Ал Қазақ хандығы XV ғасырдың ортасында құрылды. 14 ғасырдың орта шенінде қазақ халқы пайда болады. Соған қарағанда, халықтың даму жолының шырқау шегіне жақындап қалдық деп ойлаймын. Эльза Ділімұхамедова Гумилевке тағы да бір сұрағын қойып, «халықтың күшейіп бара жатқанын қалай білуге болады?» дейді. Сонда ғалым: «Оның белгісі сол жерде алқалы жиындар өтеді. Халық пассионарлық болып жатса, тарихын зерттейді. Пассионар тұлғалар көбейеді. Алдымен бір адам туады, ол өз ойларымен екінші адамның ойын қозғайды. Және адам баласының ойына келмейтін биік мақсаттар қойып, елді жұмылдырып, соған қол жеткізеді. Міне, пассионар халықтың белгісі осындай» деген екен [5]. Гумилевтың айтқан сөздері жаңа дәуірге қадам басып жатқан Қазақ елінің қазіргі жағдайымен тұспа-тұс келеді. Гумилевтың «алқалы жиындар өтеді» дегені түркі ұрпақтарының ынтымақтастық жолында атқарып жатқан шаралары болса, «тарихын зерттейді» дегені түркі академиясының құрылуы және де 2013 жылы

5 маусымдағы М.Тажиннің ұлттық тарихты зерделеу бағдарламасының жариялануы, сонан кейін, «бір адам туады» дегені Ұлт Көшбасшысының дүниеге келуі, сонымен қатар, «адам баласының ойына келмейтін биік мақсаттар қойып, елді жұмылдырып, соған қол жеткізеді» дегені Елбасының Қазақстан 2030 стратегиясын мерзімінен бұрын аяқтап, дамыған 30 елдің қатарына кіру бағытын алға қоюы деуге болады.

Көне түркілердің «Мәңгілік Ел» идеясы үш негізден тұрады: оның біріншісі – көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгілік Ел» идеясы, екіншісі – Әл-Фарабидің «Қайырымды қалада» философиялық шығармасында, әсіресе, бұл идеяның теориялық-методологиялық тұрғыдан тиянақталуы және үшіншісі – Жүсіп Баласағұнның осы идеяны негіздеген «Құтты Білік» дастаны. Тоныкөк ескерткішінде мемлекеттің тұрақты болуы үшін билікті ұстап отырған қаған мен ақылгөй дана бірауыздылығы, сөз бен істің ажырамауы, елдің тұтастығы үшін ынтымақтың, барлық күштердің ұйытқысы болу қажеттігі түп нысана ретінде айтылады. Түркі халқының елдігінен айырылып, қағансыз қалып, тағы да басқаларға бағынып, одан қайта көтеріле бастағаны, жаңа қаған отырғаннан кейін елдің басын біріктіру шаралары, яғни «түнде ұйықтамай, күндіз отырмай, түркі елі үшін қызыл қанын ағызып, қара терін төккені, күш-қуатын бергені» паш етіледі. Осының бәрі кейінгі ұрпаққа да үндеу ретінде айтылғаны көрінеді. Сонымен қатар, бұл жерде «Мәңгілік Ел» ұғымы, тәуелсіздік рухы, азаттық идеясы бір-бірімен үндесіп тұр. Әл-Фараби ежелгі грек философиясы мен шығыстың мұсылман ілімдерін байланыстыра отырып, түркі дүниесінің «Мәңгілік Ел» философиясының теориялық негіздемесін жасап берді. Ғалым «Мәңгілік Ел» теориясының негізгі ережелерін «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы», «Мемлекет билеушінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат» шығармаларында баяндайды. Бақытқа жету жолында адамдардың арасындағы қайырымдылық пен түсінушілік, бір-біріне көмек беру, достық пен бейбітшілік, тәрбие мен тәлім – Әл-Фарабидің тұтас әлеуметтік-саяси теориясының ажырамас бір бөлігін құрайды. Мемлекет пен қоғамның кемелденуі туралы әлеуметтік-саяси теориясында мемлекет басқарушылары мен сол қоғамда өмір сүретін адамдардың да ұстануы тиіс мемлекетті басқарудың императивтері мен механизмдері көрсетілді. Сондықтан, бұлардың бәрі қазіргі таңда түркітілдес мемлекеттердің ұлттық құндылықтары ретінде саналуы тиіс. Фараби мемлекеттің міндетін және оның ішкі және сыртқы міндеттерін толық анықтап береді. Сыртқы міндеті ретінде мемлекеттің қайырымды қала тұрғындарын немесе мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау, яғни күшті қорғаныс ұйымдастырумен жүктеледі. Ішкі міндеті ретінде мемлекеттің өз халқының бақытқа жетуі үшін көрнекті шараларды іске асыру керек: олар – әділеттілікті орнату, халықты оқыту, оларды керекті ғылыммен толықтыру, адамгершілікке тәрбиелеу, қайырымдылықты тарату және ең жақсы бақытқа жеткізетін әдеттерді бойға сіңіру. Қалған мәселелердің бәрі – экономикалық және саяси мәселелер – негізгі міндетке бағынады, яғни адамдардың бақытқа жетуі олардың рухани жетілуіне тәуелді. «Құтты білік» дастаны Қарахан мемлекеті түріктерінің тілінде жазылғаны белгілі. Жүсіп Баласағұн «Құтты білікті» 1069-1070 жылдары Баласағұн қаласында бастап, он сегіз айдың ішінде Қашқар қаласында аяқтаған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы, араб-парсы әдебиетінің көшірмесі емес. Дастанда X–XI ғасырлардағы Жетісу жерінде тұрған тайпалардың салт-санасы, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері көп жырланған. «Құтты білік» кейіпкерлерінің есімдері де бұрынғы тәңірілік дін нанымдарына қатысты. Басты бейне Күнтуды – әділ ел басшысының рәмізі. Бұл бейне «Күлтегін» («Түркі қағанаты туралы сөз») жазуларынан басталып, әл-Фараби мен Қожа Ахмет Иассауи армандаған түрік мәдениетіндегі үлгі, мұрат тұлғаның бастысы. Жүсіп Баласағұнның басты кейіпкер қылып Күлтегінді көрсетуі түркі мәдениетін жалғастырушы, мәңгілік ел бағдарының қолдаушысы екендігін айқындайды. XVIII ғасырда Қазақ хандығының басын қосып, Айдаһардай Қытайдың аузына түсірмей, ақырған аюдың тырнағынан аман алып

қалған Абылай ханның саясаты түркілік мәңгілік ел идеясын жандандырушы тұлғаның ерлігі. Шығыстағы ежелден дұшпанымыз қытайлар жоңғарларды қазақ жеріне айдап салып, сол арқылы қазақ жерін де, жоңғарларды да өзіне қарату еді. Осы соғыста не қазақ, не жоңғар, болмаса екеуі де құруы керек екендігі алпауыт елдердің жаттанды саясаты еді. Бірақ қазақ елі аман қалды. Қазақтың бақытына орай Абылай хандай дара тұлға тарих сахнасына келді. Нәтижесінде бұл соғыста қазақ емес, жоңғар 1758 жылы тарих сахнасынан мүлдем жойылып кетті. Ел басына түскен үлкен қиыншылықтан Абылай хан бабамыз елді біріктіріп, жұмылдырып, соның арқасында қазақ елін аман сақтап қалды. Ендеше, Абылай хан елді біріктірген ұлы тұлға және «мәңгілік ел» идеясын жалғастырушы екендігін мақтанышпен айтуға болады. Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен Астанада асқақ рухымыз бен мәңгілік мұраттарымызды паш етіп тұрған «Мәңгілік Ел» салтанат қақпасының салынуы «Мәңгілік Ел» идеясының мелекеттік идеологияға айналғандығының бір дәлелі. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Мәңгілік Ел ұлттық идеясының негізгі мәні – мәңгілік мақсат-мұраттарымыз бен мәдени-рухани құндылықтарымызға негізделген, мемлекет құрушы қазақ халқы мен өзге де ұлттардың ұлттық идеяларын бір арнаға тоғыстыратын идеология арқылы қалыптастырылатын қазақтың ұлттық мемлекеті. Мәңгілік Ел ұлттық идеясы дегеніміз – өткенімізден сабақ ала отырып, болашағымызды баянды ету жолындағы хақ мұраттарымыз!

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бас редактор: Ерлан Сыдықов. «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы: Pride Print, 2013. – 108 бет.
2. Күлтегін Тонкөк: Ежелгі түркі руна жазбалары (Әдеби нұсқасын жасаған Қадыр Мырза Әли.) – Алматы: Өлке, 2001. – 144 бет.
3. Н.Ә. Назарбаев. Тарих толқынында. – Алматы: Жібек жолы, 2010. – 232 бет.
4. Л.Н. Гумилев. От Руси к России. – М: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 392 с.
5. Зиябек Қабылдинов. Тегі асыл ел тарихын түгендейді // Астана ақшамы, 10.02.2014.
6. «АСЫЛ МҰРА» түркі антологиясы. – Астана: Сарыарқа, 2012. – 568 б.
7. Сыздықов С.М., Селиверстов С.В., Сыздыкова Ж.С., Джаферсой Н., Кара А., Қабылдинов З.Е. Н. Назарбаевтың еуразиялық идеясы және түркі кеңістігі. Ұжымдық монография. – Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 404 бет. (орыс тілінде)
8. Тоғысбаев Б., Сужикова А. Тарихи тұлғалар. – Алматы, «Алматыкітап» баспасы, 2005. – 368 бет.
9. Ханкелді Әбжанов, Зардыхан Қинаятұлы, Дихан Қамзабекұлы, Гүлшат Нұрымбетова, Абдулкадыр Ювалы. Түркі әлемінің көшбасшылары: өткені мен бүгіні. I кітап. Ұжымдық монография. – Астана, «Сарыарқа» баспасы, 2011. – 456 бет.

FTAХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

## ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ РЕФОРМА БОЙЫНША ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ

Досанова Р.Ш.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)2 курс магистранты

**Аңдатпа.** Бұл мақалада «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының теоретикалық негізі және оның жүзеге асырылуы қарастырылады. Сонымен қатар, ұлттық идея мен 5 институционалды реформалар және 100 нақты қадамдар атты даму жобалардың негізгі тұжырымдамалары талқыланады. Және де «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының алғышарты ретінде Қазақстан ұлтының қалыптасу негізгі кезеңдері қарастылады. Ұлттық идеяны сараптау Геллнердің азаматтық немесе волонтаристік ұлтшылдық негізінде жасалады және соның арқасында ұлттық идеяны келешекте толыққанды асыру үшін қажет болатын негізгі жағдайлар мен құндылықтар анықталады.

**Түйін сөздер:**«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы, 5 институционалды реформалар, Қазақстан ұлтының қалыптасуы, Қазақстандық барабарлық, азаматтық ұлтшылдық

## НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ "МӘҢГІЛІК ЕЛ" И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ ПО ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ РЕФОРМЕ

Досанова Р.Ш.

КазНУ им. Аль-Фараби (Казахстан, Алматы), магистрант 2 курса

**Аннотация.** В этой статье рассматривается теоретическая основа национальной идеи «Мангилик Ел» и ее воплощение. В статье также рассматриваются основные концепции, как из национальной идеи, так и из связанных с ней программ развития, таких как 5 институциональных реформ и 100 конкретных шагов. Также обсуждается основные этапы становления нациестроительства в Казахстане как предпосылки созданию национальной идеи «Мангилик Ел». Анализ национальной идеи сводится к рассмотрению ее через призму идеи волонтаристского или гражданского национализма Э. Геллнера, что является важным, с точки зрения понимания необходимости развития определенных условий и ценностей для успешного воплощения национальной идеи в дальнейшем.

**Ключевые слова:**Национальная идея «Мангилик Ел», 5 институциональных реформ, нациестроительство, Казахская идентичность, гражданский национализм

## THE NATIONAL IDEA "MANGILIK EL" AND ITS IMPLEMENTATION ON INSTITUTIONAL REFORM

Dosanova R.Sh.

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan)2nd year master's student

**Abstract.**This article examines the theoretical framework of the national idea «Mangilik El» and its implementation. It reviews basic concepts both in the national idea and relevant programs such as 5

institutional reforms and 100 concrete steps. Also it discusses main stages of nation-building process that were premise to «Mangilik El». Analysis of the national idea was done based on Gellner's view of civic or voluntaristic nationalism. This approach was helpful to understand necessary conditions and values that have to be developed for effective implementation of the national idea in future.

**Keywords:** National idea of «Mangilik El», 5 institutional reforms, nation-building process, Kazakhstani identity, civic nationalism

### **Кіріспе**

2014 жылдың басында Қазақстан Республикасының Президенті өзінің жыл сайынғы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты жолдауында «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жариялады, оның ағылшын тілінен аудармасы «Мәңгілік Ел/ Мемлекет» деген мағынаны береді. Сонымен, Мемлекет немесе Ұлт деген не? Классикалық Еуропа және Вебера анықтамасы бойынша, мемлекет пен ұлт бір әлеуметтік-саяси құрылымға негізделген. Кеңестік кезеңнен кейін бұл сөздердің мағынасы ауысты, себебі сол кезеңде ұлттық және этноцентристік саясат құқық теңсіздігіне, тіпті ұлттық келіспеушіліктерге әкелді. Сонымен бұл сұрақтың жауабын қалай табуға болады және болашақта орын алатын ұлт теңдігі жөніндегі келеңсіз ойлардың алдын алу үшін не істеу керек? Осы мақсатта Қазақстан тұрақтылық пен даму жолын қамтамасыз ететін жаңарту теориясын ұсынды. Аталған ұлттық жаңартуға негізделген саясат ұлттық жаңғырту деп аталады. Бұл 2013 жылы толығымен орындалып біткен алдыңғы «Қазақстан-2030» стратегиясымен логикалық сабақтасқан дамыту бағдарламасы. Салыстырмалы түрде, соңғы стратегия алдыңғысына қарағанда, жан-жақты мәселелерді қамтитын күрделі стратегия болып табылады.

«Қазақстан-2050» стратегиясы бірнеше бағдарламаны қамтиды: 5 институционалдық реформа, 100 нақты қадам, «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы және «Нұрлы жол». Жаңа стратегияның үлгілері келесі жылы әзірленеді. Әрбірінің өзіне тиесілі тапсырмасы болғанымен, олардың бір-бірімен өзара байланысы болуы керек. Бұл бөлімдер бір-бірімен өзара байланыста болу үшін қандай әрекеттер орындалады (бұл мәселе келесі параграфта қозғалады). Мысалы, 5 институционалдық реформа мен 100 нақты қадам бағдарламасын бір-бірімен алмастырға болады. Сонымен қатар «Нұрлы жол» бағдарламасы экономикалық саясат пен даму жолдарын қамтиды, сол себепті бұл бағдарламаны басқаларымен саясат арқылы байланыстыра аламыз. Стратегияның жан-жақты және жүйелі екендігін бағдарламалардың өзара байланысынан байқауға болады. Келесі сұрақ, ұлттық теңдікке қатысты мәселе қиын стратегияларды қалай біріктіруі мүмкін. «Мәңгілік Ел» түсінігі дұрыс таңдау болуы керек. Алайда бұл стратегияның не себепті дұрыс таңдау екеніне және басқа компоненттермен қандай байланыста болатындығы туралы нақты анықтама берілуі керек. Ұлттық құрылым процесі Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін басталды. Қазақстандағы ұлттық құрылым 25 жылдың ішінде көптеген жақсы нәтижелерге қол жеткізді, алайда бұл уақытша нәтиже, себебі ұлттық құрылым процесі ұзаққа созылатын процесс болып табылады. Алайда, жасалып жатқан істер мен жағдайлар үнемі ұлттық-құрылыс процесінің ішкі және сыртқы жағдайларына бағытын анықтап отырады. Ұлттық-құрылыс процесінің әрбір кезеңінде заманауи Қазақстан өзінің дара жолын қамтиды. Бұл процесс 25 жылдан астам уақытқа созылып, ұлттық-құрылыс әлі де бірнеше негізгі кезеңдерге бөлінуі мүмкін.

Бірінші кезең тәуелсіздік алған жылдары, яғни 90-шы жылдардан кейін басталды. Бұл кезеңде, яғни 1997 жылы қазақ тілінің ресми мәртебесін нығайта отырып, этникалық қарым-қатынас құралы ретінде орыс тілін орнықтыру барысында ұлттық таным белсенді үлес қосты.

Екінші кезең 2000 жылдардан кейінгі және соңғы он жылдыққа дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде экономикалық даму байқалды, себебі көші-қон кезінде өздерінің тарихи



Отандарына оралып жатқан оралмандар саны өсті. Бірақ бұл процесс шектеулі болды, себебі мұнай бағасының қымбаттау кезеңі аяқталды. Соған қарамастан, оралмандардың келу процесі жалғасып, ұзақ мерзімдік нәтиже берді.

Үшінші кезең, Қазақстанның жаңа даму жолын анықтау процесіне жауапты Қазақстанның Халық Ассамблеясының функциясын қорғау ісіне байланысты болды. Ал 2010 жылы Қазақстан Халық Ассамблеясы Ұлттық бірлік доктринасын қабылдады. Бұл азаматтықты анықтау негізінде жасалған алғашқы әрекет болды. Бірақ келесі жылы Қазақстандықтардың ұлтын анықтау мәселесі талқыға салынды, алайда қазақтар сияқты орыстар мен ұйғырлар да жаңа қоғамдық таным процесіне дайын болмады. Осы көзқарасты қолдау үшін ҚЗСИ осы мәселеге байланысты зерттеу жүргізіп, этникалық қатынастың маңыздылығы дәлелденді. Азаматтықты анықтау отбасын және туыстықты анықтаудан кейінгі үшінші орынға орналасты.

Кесте 1: Азаматтық ұлттық-құрылыс үлгісі

1	Қазақстан этникалық ерекшеліктеріне қарамастан, бір ұлтқа бірігуі керек	79.1%
2	Қазақстан көпұлтты мемлекет, бірақ азаматтықты анықтау мәселесімен өзі айналысу керек	13.3%
3	Қазақстан қазақтардың мемлекеті, сол себепті қазақтар ғана Қазақстанның болашағын анықтай алады	3.2%
4	Жауап беруге қиналды	4.5%

1-кестеге сәйкес, ҚЗСИ-дің 2013 жылы жүргізген сауалнамасы бойынша, жауап беруші адамдардың көпшілігі (79.1%) Қазақстан этникалық ерекшеліктеріне қарамастан бір ұлтқа бірігуі керек деген нұсқаны таңдады. Қалған екі нұсқаны таңдаған адамдар азаматтықты анықтау кезінде қазақ халқы жетекші рөл атқару керек деген пікірде болды (13.3% және 3.2%). Сауалнаманың нәтижесі бойынша, осы уақыт аралығында халықтың ұлттық таным мағынасын қалай түсінетіндігі байқалды. Келесі жылы «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы жарияланғандығы бәрімізге мәлім, бұл идея бағдарламаның сауалнамадағы көрсеткіштермен сәйкес келуін қамтамасыз етеді.

Ұлттық идея негізгі құндылықтар болып табылатын - тұрақтылық, төзімділік және дін мен ұлт айырмашылықтарына қарамастан орнайтын теңдікке негізделеді. Қазақстандықтарды біріктіретін жалпы құндылықтарға - жалпы тарих, мәдениет пен тіл жатады. Және бұл өзгерістер ұлттық-құрылыстың төртінші кезеңін белгілейді. Бұл кезеңде екі тарихи оқиға орын алды: бірі Қазақ Хандығының құрылуына 550 жыл толуы болса, екіншісі Тәуелсіздіктің 25 жылдығы. Сол себепті бұл кезең ұлттық-құрылыс процесіне үлкен әсерін тигізді.

2015 жылы Қазақстан Республикасының Президенті «Қазақстанның ұлттық танымы мен бірлігін нығайту және дамыту» туралы жарлыққа қол қойды. Осы жарлыққа сәйкес ұлттық-құрылыс саясатына қатысты 4 негізгі қағида жарияланды: азаматтықты анықтау қағидасы; «Мәңгілік Ел» ұлттық патриоттық идеясының ұлттық тәуелсіздікке әсері; үш тілділік (Қазақ, Орыс және Ағылшын); «Мәңгілік Ел» идеясының жалғасуы.

Теориялық тұрғыда, «Мәңгілік Ел» идеясы Гельнердің ұлтшылдық туралы көзқарасымен ұқсас, әсіресе, волонтаристік ұлтшылдық (немесе азаматтық ұлтшылдық). Гельнердің ұлтшылдық туралы анықтамасы «Мәңгілік Ел» идеясына теориялық және сыни тұрғыдан қарауға көмектесті:

1) Ұлтшылдық - этникалық және саяси қауымдастықтың үнемі сәйкес келуі туралы идеологиялық ұсыныс.

2) «Егер екі адам бір-біріне деген ұлттық байланысты мойындаса, онда олар бір ұлтқа жатады...» Немесе белгілі бір адамдар тобы өздерінің этникалық және мәдени құндылықтарымен бөліссе, екі жақты құқық теңдігін мойындаса, бір-біріне адами көзқараста



болса, олар бір топқа жатады. Өзара қарым-қатынасты мойындаған топ мүшелері ғана бір ұлтқа айналады.

3) Ұлтшылдықтың пайда болуы негізінен қоғамның аграрлық экономикалық қарым-қатынас түрінен өндірістік түрге өтуімен тығыз байланысты. Бірінші берілген анықтама талқылау мәселесі болып табылады. Қазақстанның барлық тұрғындары этникалық ұлтшылдық тұрғысында бір саяси жүйеге келе алмай, әр түрлі көзқарасты ұстанды. Этникалық құрылымда өзгеріс бола алмайды, ал азаматтардың ұлтшылдық туралы көзқарастарын бір жүйеге келтіру үшін және нәтижені жақсарту үшін саяси шеңбер құрылымын өзгерту керек. Мәселе азаматтық ұлтшылдық тұрғысында жүріп жатыр. Сондықтан бұл мәселе қазақстандықтардың келісімі бойынша шешіледі. Алайда сауалнаманың нәтижесі бойынша, қазақстандықтардың бұл мәселеге байланысты өздерін жайлы сезінбейтіндіктерін байқатты. Қоғамның пікірі мен азаматтық құқықтарын арттыруға қатысты тағы бір сауал туындайды. Гельнердің анықтамасына сәйкес, волонтаристік ұлтшылдық мына дерекке баса назар аударады: адамдар бір-бірінің алдындағы өзара құқықтары пен міндеттерінің тең екендігін мойындаса ғана, бір ұлтқа бірігеді. Осылайша, адамдар бір-бірінің мәдени құқықтарына құрметпен қарап, өз міндеттеріндей көңіл бөлсе, адамдардың өзара қарым-қатынасы өзгереді.

Бұл мақалада «Заңның үстемдігі» белгілеген, негізгі аспект болып табылатын 5 институционалдық реформаға жүгінеміз. Сондай-ақ, 2 негізгі аспект бар, «Кәсіби Үкімет құру Аппараты» және «Жауапкершілікті Үкімет». Сондықтан бес реформаның үшеуі Қазақстан қоғамының саяси құрылымы - «Заңның үстемдігіндегі» басты рөлдерді атқаратын есептілік пен жоғары кәсібилікке негізделген. Төртінші анықтамада ұлтшылдық түсінігіне индустрияландырудың әсері және «Нұрлы жол» экономикалық реформасы айқын түсіндіріліп, ұлтшылдық идеясына бағытталған экономикалық сұрақтар талқыланады. Осы орайда индустрияландырудың жаңа қоғамдық қатынаспен байланысы дамып, жеке адам бір қоғамның мүшесі ретінде және бірлікте өмір сүру мүмкіндігіне ие болады.

«Мәңгілік Елдің» екі қағидасы үшінші анықтамамен сәйкес келеді, олар «Жоғары экономикалық өсуге индустрияландыру және инновациялар негізінде қол жеткізу» және «Жалпыға ортақ еңбек қоғамы» болып саналады. 5 институционалдық реформа бойынша «Индустрияландыру мен экономикалық өсу» 50 нақты қадамды қамтиды. Оған қоса үш тілділік идеясы бойынша, (яғни қазақ, орыс, ағылшын тілдері) ағылшын тілі мен қазақ тіліне енетін латын алфавиті қазақстандық мамандар үшін әлемнің түкпір-түкпірімен ақпарат алмасу және технологияларды жаңғырту мүмкіндіктерін туғызады. Кейбір сарапшылардың пікірінше, ұлттық идеяның нақты ұсыныстары жоқ және ұлттық идеяның рөлін анықтауға жеткіліксіз дейді. Басқа сарапшылар ұлттық құқықтық пікірге қарамастан, қоғамда даму байқалады дейді. Әрбір сарапшының ұсынған пікірлерінде мағына бар. Бірақ еске сала кететін жайт, Қазақстан Халық Ассамблеясының функциясы бойынша, ұлтшылдық түсінігі адамдардың күнделікті өміріндегі заңды, саяси, қоғамдық және экономикалық түсінігімен өлшенеді, Гельнердің анықтамаларына сүйене отырып, қазақстандықтардың арасында жаңа қоғам орнату ұсынылады.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 947.084 (574.2)**

## **ЭТНОЯЗЫКОВЫЕ ПРОЦЕССЫ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ В ПЕРИОД ЦЕЛИНЫ**

**Есимова Ж.К.**

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) кандидат исторических наук, ст. преподаватель  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Аннотация.** В статье рассматриваются этноязыковые процессы в условиях двуязычия в период целины. С начала 50-х годов наблюдалось постепенное восстановление и подъем национальных школ. Этому процессу предшествовали многочисленные групповые и индивидуальные беседы членов бригады ЦК Компартии Казахстана со спецпереселенцами разных национальностей в 1955 году. Их выводы сводились к тому, что создание групп и классов, либо открытие специальных школ, где бы обучение велось на их родном языке, является нецелесообразным и не поддерживается родителями. Развитие каналов массовой коммуникации также открывало новые возможности для распространения казахско-русского двуязычия.

**Ключевые слова:** Целина, этнос, язык, школа, культура, литература.

## **ТЫҢ ИГЕРУ КЕЗЕҢІНДЕ ҚОС ТІЛ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР**

**Есімова Ж.Қ.**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(Астана қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақалада қос тілдің даму тұсындағы этникалық үдерістер қарастырылады. 50-жж. ұлттық мектептер біртіндеп жаңғырып, дами бастады. Бұл үдеріске 1955 ж. Қазақстан КП ОК бригадаларының көшіп келген түрлі ұлттармен топтық және жеке әңгіме өткізулері ықпал етті. Олардың қорытындысы бойынша топтар мен сыныптарды құру, не арнайы мектеп ашу дұрыс емес, оны ата-аналар да қолдамайды деп түйіндеді. Жаппай коммуникация каналдарын ашу да қазақ-орыс қос тілдігін дамытуға жаңа мүмкіндіктер жасады.

**Түйін сөздер:** Тың, этнос, тіл, мектеп, мәдениет, әдебиет.

## **ETHNO-LINGUISTIC PROCESSES IN THE CONDITIONS OF BILING IN THE PERIOD OF GOALINE**

**Esimova Zh.K.**

L.N. Gumilyov Eurasian National University(Astana, Kazakhstan)Candidate of Historical Sciences, senior lecturer  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Abstract.** The article considers ethno-linguistic processes in conditions of bilingualism in the period of virgin lands. Since the beginning of the 50s, there has been a gradual recovery and development of national schools. This process was preceded by numerous group and individual conversations of members of the brigade of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan with special

settlers of different nationalities in 1955. Their conclusions boiled down to the fact that the creation of groups and classes, or the opening of special schools, where instruction was conducted in their native language, is inexpedient and not supported by parents. The development of mass communication channels also opened up new opportunities for the spread of Kazakh-Russian bilingualism.

**Keywords:** Virgin, ethnos, language, school, culture, literature.

### **Введение**

«Непосредственное изучение процессов языковой жизни в условиях сближения национального состава показывает, как пробивало себе дорогу двуязычие. Двуязычие - знание двух языков и пользование ими - широко распространенное явление в обществе. Двуязычными являются не только отдельные лица, род занятий которых требует знания еще какого-либо языка, кроме родного, но и целые народы или их части.

Известный исследователь в области социолингвистики профессор М.Н.Губогло пишет: «Владение национальным и межнациональным языками является основным типом двуязычия в многонациональном социалистическом обществе... Распространение и углубление основного типа двуязычия, т.е. улучшение знания каждым членом своего национального языка и межнационального языка является столбовой дорогой развития языковой жизни советского многонационального социалистического государства в период социализма» [1, с.58]. Коммунистическая партия оказывала всяческое содействие развитию этой тенденции, ибо двуязычие способствовало преодолению национальной замкнутости, обособленности.

Двуязычия в готовом виде не существует. Двуязычие - это процесс, и как всякий процесс, оно возникает и развивается. Познание второго, чужого языка, запоминание и обогащение запаса слов, усвоение его грамматики, фразеологических, идиоматических и лексических оборотов речи - все это занимает более или менее длительный период, продолжительность которого зависит от конкретных условий и обстоятельств.

За полноценное двуязычие мы принимаем такие его проявления, когда оно возникает в условиях фактического равноправия языка, на добровольной основе, по доброму согласию носителей каждого языка, контактным и даже неконтактным способом (в том числе включая массовое приобщение ко второму языку через систему школьного образования). В этом случае оно достигает всенародного характера, охватывает все половозрастные, социальные и иные слои населения, и существует как в устной, так и в письменной форме [1, с.58].

Двуязычие возникает как массовое явление, прежде всего в результате развития общества, установления регулярных экономических и культурных отношений между народами. Чем больше развито общество, тем интенсивней, регулярней в нем сношения с другими народами, тем больше подвижность и смешение населения, тем шире объективная основа для возникновения и распространения двуязычия. Таким образом, основным стимулирующим началом для распространения двуязычий является развитие производства и культуры общества.

Второй причиной распространения двуязычия является территориальное прикосновение одного народа с другим или совместное их расселение на одной сплошной территории, проживание национальных групп или инонациональных вкраплений среди той или иной национальной общности людей и т.д. Таким образом, двуязычие - глубоко социальное явление. Наций или людей двуязычных вообще, изначально, в отрыве от социальных условий, от развития общества, не существует.

Двуязычие возникает и распространяется в силу исторической необходимости как следствие конкретно-исторических обстоятельств, требующих от представителей одного народа знания второго языка, кроме своего родного. В условиях многонационального социалистического государства у лиц нерусской национальности, владеющих двумя языками,

наблюдалось определенное, исторически неизбежное «разделение функций» между национальным и межнациональным языками. Межнациональным, т.е. русским языком, они овладевают, прежде всего, в сферах производственной и общественно-политической жизни.

Русский язык для лиц нерусской национальности - это, прежде всего язык производства, техники, науки и специализированной литературы. Основной частью их словарного запаса являются слова, обороты речи и выражения, относящиеся именно к производственной и общественно-политической деятельности.

Профессор Б. Хасанов выделяет 4 этапа двуязычия в своей монографии «Казахско-русское двуязычие», вышедшей в 1987 г. [2, с.97]. Наше исследование охватывает третий и четвертый этапы двуязычия в Казахстане. Эти этапы в развитии двуязычия характеризуются повсеместным введением семилетнего и восьмилетнего образования и увеличением числа смешанных школ, небывалым ростом промышленности, всех отраслей хозяйства, разработкой недр и освоением целинных земель, развитием средств массовой коммуникации.

Выделение послевоенных лет (включая первую половину 50-х гг.) в качестве третьего этапа развития казахско-русского двуязычия мотивировано своеобразием социально-лингвистической ситуации в Казахстане. Развитию двуязычия способствовало повсеместное введение в республике всеобщего семилетнего образования. В 1949/1950 учебном году число семилетних школ возросло с 1766 до 2212, а число учащихся в V-VII классах - со 177 до 254,3 тысячи [3, с.10].

Четвертый этап развития казахско-русского двуязычия был обусловлен новой языковой ситуацией в республике, связан с новыми явлениями в жизни.

Бурное развитие промышленности, всех отраслей хозяйства, разработка недр и освоение целинных земель требовали резкого увеличения числа рабочих рук. Вопрос о необходимых людских ресурсах объективно мог быть решен единственным путем - путем братской помощи других народов СССР, в первую очередь русского народа. Теперь многонациональность была характерна не только для ударных строек, но и для абсолютного большинства предприятий, учреждений Казахстана.

Во второй половине 50-х гг. население республики достигло самой высокой полиэтничности. Бок о бок в республике жили носители более ста различных языков. Это обстоятельство диктовало более широкое распространение языка межнационального общения, указывало казахам на необходимость овладения общим средством общения. В конце 50-х гг. в республике 98,08% казахов считало родным язык своей национальности, каждый второй казах, или 50,6% свободно владел русским языком. Почти та же картина наблюдалась в целом по стране. Среди коренного населения союзных республик казахи по свободному владению русским языком занимали третье место в СССР после белорусов (57,0%) и латышей (56,7%).

Фундамент казахско-русского двуязычия закладывался в казахских дошкольных и школьных учреждениях. Родной язык помогает овладению русским языком, а последний - более глубокому изучению родного языка. Родной язык - опора при обучении языку межнационального общения. Русский язык и русская литература изучались в казахской школе как предметы. Программа по русскому языку выдвигала следующие требования: «Основная цель обучения русскому языку в старших классах казахской средней школы - обеспечить свободное общение учащихся на русском языке в устной и письменной форме, читать и понимать художественную, научно-популярную и общественно-политическую литературу на русском языке. Выпускники казахской средней школы должны иметь также знания, умения и навыки по русскому языку, которые позволили бы приступить к производственной и учебной деятельности в любой части Советского Союза».

Распространение русского языка в республике осуществляли представители самых

различных национальностей. Казахи в этом деле принимали, пожалуй, самое деятельное участие. Так, во всех педагогических институтах и в университетах ежегодно из числа казахов, или же лиц, говорящих на казахском языке, готовились сотни учителей русского языка для казахских школ. От них во многом зависело развитие двуязычия.

Функционированию казахско-русского двуязычия способствуют: пропаганда русского языка как средства межнационального общения, разработка и освещение вопросов методики преподавания русского языка и литературы. Наряду с систематически выпускаемыми сборниками, в которых исследуются проблемы развития русского языка, в Казахстане с 1962 г. издаются параллельно журналы «Қазақстан мектебі» и «Русский язык и литература в казахской школе», а также газета «Учитель Казахстана». Регулярно проводятся телевизионные передачи «Я русский бы выучил», «Изучаем русский язык», «Говорим по-русски», «Изучаем казахский язык» и «Сөз сарайына саяхат» («В мире слов»).

Основная часть казахов страны сосредоточена в Казахстане (80,7%), остальная - во всех союзных республиках (больше всего - в РСФСР и УзССР, меньше всего - в Армении). Естественно, что языковое поведение и отношение к языкам у них различные. Так, в СССР 98,08% казахов родным языком считают язык своей национальности. Доля таковых выше среди казахов, живущих компактно, в Казахстане (98,6%), чем у тех, кто проживает за его пределами (93,2%). Доля не признающих родным язык своей национальности выше среди казахов, живущих вне Казахстана (7,2%), чем у казахов, живущих в своей республике (1,4%) [4, с.116].

Казахи по республике распространены неравномерно, в соответствии с чем и двуязычие между ними развито по-разному. В целинных областях казахи составляли от 8,6 %, что намного ниже средней показателя по республике (30% в 1959 г.). В них свободно владели русским языком от 71,1 до 84,8% [5].

Двуязычие не может быть массовым явлением, если оно не вошло в быт и семью и при этом отсутствует совместная трудовая деятельность. В целинных областях в Казахстане увеличилось число межнациональных браков. В 1964 г. из всего количества браков насчитывалось 21,4% межнациональных [6, с.300]. Лингвистическая ориентация в национально-смешанных семьях может быть разной: язык одного из родителей, либо обоих. В целом этот этап казахско-русского двуязычия характеризуется влиянием межнациональных семей. В них также развивается двуязычие.

Интересны результаты исследования А.Р. Жумаханова, проанализировавшего языковую среду на целине более 100 семей (360 чел.) Он выявил, что из 360 человек 90 (25%) владеют русским языком хорошо, 193 (55%) - удовлетворительно, 63 (17,5%) слабо, 9 человек (2,5%) - не говорят по-русски [7].

Учащиеся-казахи на вопрос: «На каком языке ты говоришь дома?» - ответили следующим образом (%) (табл. 4):

Таблица 4 - Результаты опроса учащихся о языке общения в семье

Школа	На родном	На русском и родном	На русском
Городская казахская	17,4	59,9	22,7
Сельская смешанная (многонациональная разноязычная)	84,9	10,4	4,7
Сельская казахская	94,5	4,2	1,3

Такой же вопрос был задан родителям. Ответы показывают, что не менее 40% семей практически могут помочь учащимся начальных классов в изучении русского языка (табл. 5) [3, с.36-37]:



Таблица 5 - Результаты опроса родителей учащихся казахских школ о языке общения в семье

Семья	На родном	На русском и родном	На русском
Городская казахская	52,6	23,2	24,2
Сельская смешанная (многонациональная разноязычная)	98,7	1,3	-
Сельская казахская	-	11,2	88,8

Если в исследуемые годы казахско-русское двуязычие развивалось пропорционально быстрому росту доли русских в общем населении республики, то в последние годы происходит довольно заметное снижение естественного прироста русских, замечается сокращение миграционных процессов.

В условиях многоязычия общество испытывает нужду не только в казахско-русском, но и в русско-казахском двуязычии, которое ни тогда ни сегодня не охватывает (если иметь в виду свободное владение) и одного процента местного русского населения. При этом следует учесть, что казахи и русские вместе составляют около четырех пятых населения республики (79,4%) [8, с.128].

Немаловажное значение в развитии процессов двуязычия отводится вопросам составления и издания национально-русских словарей. Издание Большого казахско-русского словаря было предметом постоянного внимания вышестоящих партийных органов. Например, Бюро ЦК КП(б) Казахстана своим Постановлением от 13 ноября 1951 г. «О серьезных недостатках в казахском языкознании и мерах по их устранению» обязало Институт языка и литературы выполнить ряд работ, в том числе завершение составления Большого казахско-русского словаря в 1953 г. Но каждый раз из-за неподготовленности завершение словаря передвигалось на новый срок: 1955, 1957, 1961, 1970, 1978 гг.

Отвлекаясь от хронологии нельзя не отметить интересный факт. Понимая всю важность и актуальность подготовки и выпуска казахско-русского словаря и идя навстречу пожеланиям Института, издательство Казахстан заключило договор с Институтом (№4439 от 17.12.1970 г.), полагая возможными совместными усилиями Института и издательства осуществить выпуск словаря. Но Институт с самого начала не выдерживал установленных им сроков. Дело кончилось тем, что договор от 17 декабря 1970 г. на составление казахско-русского словаря был расторгнут издательством и материалы возвращены в Институт в январе 1981 г. При этом издательство сделало заключение, что к тому времени ни одна буква рукописи не отвечала элементарным требованиям, предъявляемым к современному двуязычному словарю. По состоянию на 1 марта 1957 г. Казахрадио ежедневно вещало в течение 17 ч. 38 мин. Из них 9 ч. 30 мин. - ретрансляция московских передач и 8 ч. 08 мин. - республиканское вещание. Ежедневно 4 часа 24 мин. занимали текстовые передачи.

Таким образом, по радио ежедневно передавалось в 1,5 раза больше материалов, чем публиковалось в газетах «Казахстанская правда» или «Социалистик Казахстан». От общего объема республиканского вещания передачи на казахском языке составляли 54,1%, на русском - 44,3%.

Больше половины программ республиканского вещания занимали художественные, литературно-драматические и музыкальные передачи, выступления видных писателей, музыкантов, композиторов, художников, целых творческих коллективов.

Трудящиеся Казахстана на родном языке слушали произведения писателей братских республик и стран социалистического лагеря, а также ОАР, Индии и других стран.



Разнообразными были концертные программы музыкально-познавательных передач - беседы и концерты-очерки, знакомившие слушателей с историей казахского оперного искусства, симфонической музыки, с произведениями композиторов-классиков, народных композиторов (Биржан, Ақан-Сері, Таттимбет, Даулеткерей, Жаяу-Муса), советских и зарубежных авторов. Дети слушали радиопостановки, тематические и музыкальные передачи, ежедневные пионерские радиогазеты «Спутник пионера» на русском и казахском языках. В 1954 г. вышли в эфир специальные программы «Для целинников» на казахском и русском языках.

В 1957 г., в период освоения целинных и залежных земель, Казахское радио совместно с Министерством сельского хозяйства республики организовало «Университет сельскохозяйственных знаний». В зимнее время, когда у сельчан убавлялось работ, 4 раза в неделю на казахском и русском языках перед радиослушателями выступали ведущие ученые и аграрники, известные специалисты сельскохозяйственного производства.

Материально-техническая база радиовещания республики в послевоенное время была крайне слабой. Мощность радиостанций, с помощью которых велись республиканские вещания, не покрывали территорию республики. Вещания из Алма-Аты очень плохо были слышны в Акмолинской, Актюбинской, Гурьевской, Западно-Казахстанской, Кокчетавской и Северо-Казахстанской областях, но реальные меры по усилению действующих основных радиостанций и вводу новых не предпринимались

В конце 1957 г. были установлены в Гурьеве, Петропавловске, Чимкенте передатчики КВ-5, но во многих областях республики эти передатчики отсутствовали, вследствие чего Кустанайская областная редакция радиоинформации вела свое вещание через Челябинск, Кзыл-Орда - через Ташкент, Актюбинская и Западно-Казахстанская области - через Чкалов, Джамбулская, Южно-Казахстанская - через Алма-Ату. Вследствие этого передачи велись в неудобное время, то есть лишь тогда, когда им отводилось время радиостанциями, через которые они вещали. Кроме того, как свидетельствуют документы тех лет, не всегда и не везде по республике и области велись передачи на казахском языке, только «Последние известия» в 8 часов утра [9].

Совет Министров Казахской ССР в своем постановлении установил, что делопроизводство в министерствах, совнархозах, во всех советских, кооперативных и общественных организациях и учреждениях должно вестись на двух языках - казахском и русском. Надо заметить, что русский язык назван государственным. В этих целях правительством республики были намечены конкретные мероприятия. Постановления, решения, приказы и всякого рода указания республиканских, областных, городских и районных организаций должны рассылаться на казахском и русском языках или на двух одновременно в зависимости от национального состава населения. Сессии Советов депутатов трудящихся, конференции, собрания, совещания со смешанным (русским и казахским) контингентом участников должны проводиться на двух государственных языках, а с однородным (русским или казахским) контингентом участников - на соответствующем языке участников. Ответы на жалобы, заявления и запросы трудящихся должны были даваться на соответствующем государственном (казахском или русском языке). В районах с преимущественным составом населения национальных меньшинств делопроизводство должно вестись на их родном языке. Все бланки, формы отчетности, конторские книги, материалы и другие виды документов, рассчитанные для широкого распространения, должны составляться и издаваться на двух языках. Вывески и указатели в учреждениях, предприятиях, на улицах, железных и шоссейных дорогах, на пароходах и пристанях, в аэропортах, в общественных местах, а также реклама и плакаты, объявления, ярлыки и этикетки на промышленных и производственных товарах, выпускаемые предприятиями республики должны обозначаться на двух государственных языках.

Этноязыковое самосознание человека в условиях двуязычия формируется и развивается не всегда безболезненно. Это во многом связано, на наш взгляд, с той трансформацией, которая произошла с понятием «родной язык». На пути к этнической консолидации и интернационализации советского общества возникли идеологические иллюзии. Одна из них - тезис «о двух родных языках». Этот тезис стал использоваться широко и бездумно. Советский человек, в отличие от других людей на земле, владел «двумя родными языками». Возросшее национальное самосознание в современных условиях вызвало естественную реакцию на отторжение и неприятие этого тезиса.

«Без полного погружения в родной язык, без знания этнокультурных, коммуникативных и грамматических особенностей его функционирования овладение вторым языком будет встречать непреодолимые трудности. Знание родного языка, повышение общего уровня культуры и образования будет надежным барьером против разрушения различных сфер языка, как родного, так и русского. Немаловажным фактором ускорения этого процесса является рост национального самосознания и языкового сознания» [10, с.45-46].

В условиях многонационального состава населения республики важное значение приобретает обучение на родном языке. В целинных областях дети спецпереселенцев были очень плохо охвачены школьным обучением. Из 4578 детей ингушей и чеченцев обучаются в школе только 1740 человек, или 38%; из 6447 детей немцев охвачено обучением 3515 человек, или 44%. В качестве основной причины низкого охвата школьным обучением детей спецпереселенцев указана слабая работа работников народного образования в районах, а также необеспеченность одеждой и обувью значительной части [10, с.18].

Это свидетельствует о том, что центральные директивные органы партии и правительства не давали серьезных предписаний и не уделяли достаточного внимания вопросам школьного образования переселенцев, т.к. они не считались полноправными гражданами республики. Поэтому местные партийные советские органы не могли вести конкретную работу в этом направлении.

После смерти И.В. Сталина и перемен в руководстве страны 13 декабря 1955 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР немцы были освобождены от административного надзора органов МВД, но не имели права возвращаться в родные места. Политическая реабилитация немецкого населения последовала лишь в 1964 г. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 29 августа признал необоснованными огульные обвинения в отношении немецкого населения, но фактически не дал разрешения на снятие ограничений с немцев-переселенцев в выборе местожительства.

Отмечая тяжелое положение немцев-переселенцев, необходимо учитывать предвзятое отношение советского правительства к ним. Немцы-переселенцы, даже лучшие из них, всегда были под подозрением советских политических органов. К примеру, согласно справке Кокчетавского ОблОНО о работе среди спецпереселенцев от 26 августа 1951 г., в области в 1950/1951 учебном году работали 294 учителя-переселенца. Они работали в основном в начальных классах или преподавателями точных наук. Это связано с тем, что Министерство просвещения КазССР издало специальный приказ об освобождении учителей-спецпереселенцев от преподавания гуманитарных дисциплин и представлении им другой работы в школах. Этот шаг Министерства просвещения КазССР можно расценить как политическую акцию, направленную против немцев.

Пресловутая «борьба двух идеологий» толкала советских руководителей на шаги, ограничивающие возможность проникновения «чуждых» представлений и ориентации, одним словом «опасной идеологии».

Несмотря на то, что постановлением СНК СССР от 8 января 1945 г. немцы-переселенцы

признавались полноправными гражданами СССР, за исключением права отлучаться за пределы района расселения без ведома спецкомендатуры НКВД, фактически они были ограничены во многом.

Подтверждением тому послужило Постановление ЦК КП(б) Казахстана от 28 мая 1952 г. «О приеме спецпоселенцев в вузы». На основании этого документа был ограничен прием спецпереселенцев в ведущие университеты и консерватории. Тем не менее, на Бюро ЦК Компартии Казахстана не раз обсуждались вопросы усиления массово-политической работы среди немецких поселенцев республики.

Отмечалась крайняя малочисленность литературы на немецком языке. Для немцев не организовывались радиопередачи на родном языке, доклады, лекции и беседы по разъяснению решений партии и правительства, по вопросам внутренней и международной политики. Постановлением Бюро ЦК КП Казахстана от 18 октября 1956 г. поручено Министерству просвещения КазССР (т. Закарину) к 1 декабря 1956 г. разработать и внести на рассмотрение Совета Министров КазССР мероприятия по усилению изучения русского языка детьми немецкой национальности, по улучшению преподавания родного немецкого языка, начиная с начальной школы. Помимо этого, постановление обязывало Министерство культуры КазССР, Казсовпроф, обкомы КП Казахстана, ЦК ЛКСМ Казахстана рассмотреть вопрос о культурном обслуживании немецкого населения на их родном языке силами театрално-зрелищных организаций, а также принять меры для широкого вовлечения немецкого населения в кружки художественной самодеятельности, пополнив их репертуар песнями, художественными рассказами и декламацией, исполняемой на немецком языке.

Председатель колхоза им. Тельмана Павлодарского района т. Шилль на открытом партийном собрании, где присутствовало 32 спецпереселенца, сказал: «У меня взрослые дети и вопрос об обучении в школах на родном языке меня лично не касается, но я против таких школ. Из молодежи, окончившей такие школы, трудно будет подготовить полноценных специалистов в техникумах и институтах, где преподавание ведется на русском языке. Русский язык - государственный, основной язык в нашей стране». Аналогичные мнения высказали, и колхозники-родители и т.т. Познер, Майбах, Фляйн и другие [2].

В беседах и встречах с членами бригады переселенцы целинных областей высказывали пожелания об увеличении тиража газеты «Знамя труда», организации выпуска переводного журнала на чеченском языке для женщин («Работница» и «Крестьянка»), о выделении лимита на газету «За прочный мир, за народную демократию» и журнала «Новое время», издающихся на немецком языке, об издании лучших произведений советских писателей на чеченском и немецком языках [11].

В целинных областях республики в 1956 г. было организовано вещание на чеченском языке. Основное место в чеченских передачах занимали вопросы развития экономики и культуры. Кроме того, передавались программы на сельскохозяйственные, промышленные и литературные темы. Объем вещания к началу 1960 г. составлял 90 минут в неделю: по 30 минут 3 раза. В каждую передачу чеченской редакции обязательно включались последние известия.

С июня 1958 г. началось регулярное вещание на немецком языке для немецкого населения, проживающего в Казахстане. К началу 1960 г. казахское радио вещало на 5 языках: казахском, русском, немецком, уйгурском и чеченском языках. Все это свидетельствовало об огромном росте не только объема работы радиопередач, но и расширении общественных функций языков, на которых ведутся программы.

Поистине, судьбоносным в истории развития немцев стало 2 февраля 1957 г., когда было принято Постановление Совета Министров КазССР «О введении преподавания родного языка для детей немецкой национальности в школах КазССР». Согласно этому документу, со второго

полугодия 1957/1958 учебного года во II-IV классах начальных школ для немецкого населения вводилось преподавание родного языка для детей немецкой национальности по 2 часа в неделю сверх учебного плана, установленного для начальных школ республики. Число учащихся в каждой группе по изучению немецкого языка должно быть не менее 10 человек. Министерство просвещения КазССР и исполкомы областных советов, депутатов трудящихся обязывались до первого июня 1957 г. определить школы, в которых будет вводиться изучение немецкого языка, и количество групп в каждой школе. До первого мая 1957 г. необходимо было взять на персональный учет учителей немцев, работающих как на преподавательской работе, так и не по специальности с тем, чтобы укомплектовать ими все группы, изучающие немецкий язык. Кроме того, указывалась необходимость обеспечения учащихся, изучающих немецкий язык учителями, а учителей - методической литературой и учебно-наглядными пособиями [2].

Согласно официальным справкам и отчетам Министерства просвещения КазССР по состоянию на 25 октября 1958 г. в республике было организовано 1099 групп, в которых обучались 17 508 человек. Например, в Акмолинской области организовано 125 групп, в которых обучались 2023 человек [12].

Обучение немецкому языку в 1957-1958 учебном году проводилось без программы, т.к. специальной программы выпущено не было. Программы для обучения немецкому языку, как родному языку, были получены от Министерства просвещения РСФСР в количестве 10 экземпляров, которые были размножены на ротаторе тиражом в 300 экземпляров и 24 сентября 1958 г. разосланы всем ОблОНО для доведения их до школ, причем данная программа по своему содержанию являлась скорее методической разработкой, чем программой, и учителя в основном руководствовались учебниками.

Литература на немецком языке для внеклассного чтения издавалась в Москве. Министерство просвещения давало указание в ОблОНО совместно с торгующими организациями о составлении и отправке заказов на литературу. Так, на 1958 г. был сделан заказ на 38 названий книг на немецком языке, согласно указаниям Министерства просвещения КазССР от 2 сентября и 26 декабря 1957 г. Группы по изучению немецкого языка как родного были укомплектованы соответствующими кадрами. Так, в 34 группах целинных областей работали 7 человек с высшим образованием, остальные - со средним педагогическим образованием [13].

Фактическое положение дел по выполнению Постановления Совета Министров КазССР «О введении преподавания родного языка для детей немецкой национальности в школах Казахской ССР», в котором указывалось ввести преподавание немецкого языка для детей немецкой национальности во 2-4 классах по 2 часа в неделю сверх учебного плана со второго полугодия 1957-1958 учебного года, достаточно ярко отражено в письме корреспондента газеты «Нойес лебен» Генриха Феллера в редакцию газеты «Казахстанская правда» от 20 октября 1958 г. Он сообщал о том, что в 1957-1958 учебном году во многих начальных школах республики, где имелся большой процент детей немецкой национальности (в Северо-Казахстанской, Кокчетавской, Акмолинской и других областях) преподавание для них со второго класса родного языка организовано не было. Органы народного образования республики не были подготовлены к этому. Возможно, что в 1957 г. они не успели подготовиться к повсеместной организации преподавания родного языка для школьников немецкой национальности. Однако и в 1958/1959 учебном году ситуация с организацией преподавания немецкого языка повторилась. Фактически нормальное начало учебного года в этих школах было сорвано. Далее в письме указывается, что учебник на немецком языке для начальных школ (который был в продаже еще в мае 1958 г.) своевременно не был заказан и к началу учебного года ни в одной школе республики его не было, заказан он был только в октябре 1958 г. Эти школы и букварем

обеспечены были только на 35-50%. Даже в областных городах - Петропавловске, Кокчетаве, где проживало много немецких граждан, обучение родному языку для этих школьников со второго класса совершенно не было организовано [14].

В целинных областях значительно лучше обстояло дело с функционированием уйгурского языка, так как из всего числа уйгурских школ (51) 36 располагалось в Алма-Атинской области, а 15 в Талды-Курганской.

Более приемлемым было функционирование языка в литературе. Стала издаваться межреспубликанская газета «Коммунизм туғи» (1957 г.). Появились первые книги Х. Абдуллина («Гулистан», рассказы), И. Изимова («Песня молодости»), Р. Кадыри («Искра») и ряд коллективных сборников («Первые шаги», «Уйгурские песни», «Искры вдохновения», «Песни борьбы»).

Уйгурская литература послевоенного времени развивалась во всех жанрах - стихи и поэмы, рассказы, повести, национальные пьесы.

Из-за газет на уйгурском языке в целинных областях межреспубликанская газета «Коммунизм туғи» предоставляла свои страницы для публикаций статей по вопросам языка, литературы, искусства, истории и этнографии уйгуров, знакомила с литературными произведениями братских народов и трудами уйгурских поэтов и прозаиков.

Развитию культуры, языка уйгуров и дунган, проживающих на территории Казахстана, способствовало создание сектора уйгуро-дунганской культуры Академии Наук КазССР. В первые годы в нем работали 4 сотрудника. В конце 1954 г. сектор уйгуро-дунганской культуры был реорганизован в сектор востоковедения.

К 1958 г. в библиотеках целинных областей можно было ознакомиться со следующими работами:

1. Кабиров М.Н. Переселение илийских уйгур в Семиречье. 1951, 12 п.л.
2. Известия АН КазССР. Серия уйгуро-дунганской культуры. 1950, 8 п.л.
3. Русско-уйгурский словарь. 1965, 68 п.л.
4. Малов СЕ. Язык желтых уйгуров. 1957, 25 п.л.

Кроме перечисленных работ, сотрудниками сектора написан ряд научных статей по уйгурскому и дунганскому языкам. Некоторые из них: опубликованы на страницах «Вестника АН КазССР», «Известий АН КазССР», газет и др.

В 1957 г. было завершено редактирование «Уйгурско-русского словаря» объемом 40 п.л. Сотрудники Сектора разрабатывали темы: «Правила орфографии современного уйгурского литературного языка», «Принципы терминологии и краткий терминологический словарь современной уйгурского языка», «Очерк истории современных уйгур», «Краткий дунганорусский словарь».

С повышением уровня образования уйгурского народа изменяется его отношение к литературному языку: вопросы усовершенствования уйгурского алфавита, установления норм литературного языка, разработки и дальнейшего совершенствования орфографии и правописания, разработка и унификация терминов уйгурского языка, установление его орфоэпических правил периодически становятся объектом широкого обсуждения на съездах, конференциях, совещаниях. В результате практических мер со стороны общества произошли заметные сдвиги в функциональном развитии современного уйгурского литературного языка, которое несколько отличается от развития литературных языков: узбекского, казахского, киргизского, туркменского и др.

В 1953 г. была разработана и принята на научной конференции по дунганскому языку в г. Фрунзе новая дунганская письменность на основе русской графической системы, а затем введено преподавание родного языка и литературы в дунганских школах. Новая письменность



открыла большие перспективы не только для дальнейшего развития и обогащения дунганского языка и литературы, но и для более легкого и быстрого овладения дунганами русским языком, а значит, и богатейшей современной культурой русского и других братских народов СССР, достижениями советской и мировой науки и техники.

В разработке проекта нового алфавита дунганского языка приняли участие видные советские ученые А.А. Драгунов, И.М. Ошанин, Г.П. Сердюченко, Г.Д. Санжеев, А.А. Реформатский, С.Е. Яхонтов, Ю. Яншансин, Ю. Цунвазо, А. Калилов.

В 1954 г., с открытием Академии наук Киргизской ССР, был создан сектор дунганской культуры, положивший начало новому этапу в развитии советского дунгановедения. С этого времени начинается планомерное и систематическое изучение истории, этнографии, языка и литературы дунганского народа. Сотрудники сектора выпустили словари: Ю. Яншансин и Л. Шинло - «Русско-дунганский словарь» и «Дунгано-русский словарь»; разрабатывали такие актуальные темы, как «Дунганские, киргизские и русские языковые параллели», «Орфография дунганского языка», «Устное народное творчество дунган», «Развитие дунганской советской литературы» и другие. Вместе с тем сектор дунганской культуры проводил работы по составлению учебников по дунганскому языку и литературе для дунганских школ и улучшению их преподавания, организовывал конференции, семинары для преподавателей родного языка.

По данным профессора И.И. Юсупова за 50-60-е гг. и шестидесятые годы на дунганском языке опубликовано 76 названий художественной литературы общим тиражом около 130 тыс. экземпляров [99, с.347].

Советские дунгане, локально проживающие в различных районах Средней Азии и Казахстана и находящиеся в иноязычном окружении, в разной степени являются носителями, кроме родного языка, еще и второго языка. В целом они двуязычны. Главные причины двуязычия и многоязычия дунган коренятся в их совместной производственно-трудовой деятельности и постоянных связях с русскими, киргизами, казахами, узбеками и другими братскими народами. Большую роль в развитии дунгано-русского типа двуязычия играло добровольное обучение на русском языке детей дунган в местах их локального расселения, где родной язык преподавался как один из предметов, а также ведение делопроизводства во всех дунганских колхозах, совхозах и сельских Советах на русском языке.

В июле 1957 г. по решению ЦК КП Киргизии в г. Фрунзе стала издаваться межреспубликанская дунганская газета «Шыйуэди Чи» («Знамя Октября») [99, с.246]. Ее выход явился важным событием в политической и культурной жизни советских дунган. Вскоре газета завоевала широкую популярность среди читателей. Об этом свидетельствуют не только многочисленные отклики, но и ежегодный рост тиража. Популярность газеты во многом определялась активным сотрудничеством в ней дунганской творческой интеллигенции Киргизии и Казахстана: писателей, журналистов, ученых.

Дунганская газета «Шыйуэди Чи» являлась единственным периодическим органом, который систематически освещал на родном языке важнейшие политические и общественные события в мире и стране, распространял передовой опыт колхозов, совхозов и предприятий Киргизии и Казахстана. Наряду с этим дунганская газета «Шыйуэди Чи» играла большую роль в развитии дунганской советской литературы. В ней публиковались произведения основоположника дунганской советской литературы Есира Шивази, а также стихи, повести и рассказы молодых советских дунганских писателей.

Принятие новой дунганской письменности и создание газеты «Шыйуэди Чи», а также издание политической, художественной, учебной и научной литературы на родном языке создали благоприятные условия для дальнейшего развития культуры советских дунган. В 60-е гг. сформировалось новое поколение дунганских писателей. Среди них - поэты-прозаики,



профессиональные журналисты, преподаватели родного языка и литературы, создавшие за эти годы целый ряд произведений, в которых воспевалась советская действительность, счастье, обретенное дунганями в семье братских народов Советского Союза.

Показателем роста социалистической культуры дунган является все увеличивающийся выпуск самой различной литературы на дунганском языке. С введением в 1956 г. преподавания родного языка и литературы в дунганских школах Киргизское государственное издательство «Мектеп» издало учебники по дунганскому языку и книги для чтения для I-VIII классов. За последние 15 лет в Киргизии опубликовано на дунганском языке около 80 названий художественной и научной литературы общим тиражом 130 тыс. экземпляров. Наряду с произведениями дунганских писателей в эти годы изданы в переводе на дунганский язык и книги выдающихся советских писателей М. Горького, М. Шолохова, Ч. Айтматова и других.

Одной из национальностей, представленных в целинных областях являются корейцы. В связи с перемещением советских корейцев с Дальнего Востока в Казахстан произошли большие перемены и в функционировании языка.

По инициативе корейцев осенью 1953 г. в Казахстане был поднят вопрос об изучении корейского языка. По заданию ЦК партии 19 сентября 1953 г. Министерством просвещения КазССР была составлена докладная записка «О состоянии обучения детей корейской национальности в школах республики» [15]. В ней, в частности, говорилось: «В связи с некомпактным расселением корейцев в нашей республике дети школьного возраста корейской национальности в основном обучаются в русских школах на русском языке» [].

После дополнительной проработки в итоге было признано, что «дети корейской национальности должны получать знания и навыки по родному языку и литературному чтению». 26 декабря 1953 года было принято Постановление секретариата ЦК КП Казахстана «Об изучении корейского языка и литературы в некоторых школах с составом учащихся корейской национальности».

Обратим внимание, что это касалось лишь только «некоторых школ», и то сразу возникла проблема, как включить корейский язык в учебные планы. В Министерстве просвещения КазССР считали, что «ввести в данных школах изучение корейского языка и литературы, чтения сверх установленной нормы учебных предметов не представляется возможным, так как ученики будут перегружены учебными занятиями». Решение было найдено: «ввести корейский язык и литературу за счет казахского языка». Это половинчатое решение, на наш взгляд, может служить показателем отношения к проблеме языков, когда изучение одного языка проводится за счет другого.

В 1957-1958 гг. в республике развернулась так называемая «петиционная кампания». На этой волне многие корейцы целинных областей переехали на юг страны. Она касалась письма доцента Казахского государственного университета П.А. Пак Ира, письма шестерых корейцев из г. Кызыл-Орды и письма ответственного редактора корейской газеты «Ленин кичи» т. Нам Харена. В них предлагались различные пути сохранения корейской культуры. П.А. Пак Ир ставил вопрос о возвращении корейцев на прежние места в Дальневосточный край и о предоставлении им национально-культурной автономии. В письме «шестерых» ставился вопрос о территориальной автономии корейцев. Нам Харен предлагал для начала создать в г. Алма-Ате центр корейской культуры. Затем, постепенно, на добровольческой основе сосредоточить разрозненное по всему Советскому Союзу корейское население на неосвоенных землях Голодной степи и создать в этих местах компактное проживание всех корейцев с целью сохранения их национальной самобытности. Видя, что «петиционная кампания» приобретает устойчивый характер, 20 мая 1958 г. ЦК КП Казахстана приняло Постановление «Об усилении массово-политической и культурно-просветительской работы среди корейского населения

республики». В названных областях партийные организации обязаны были организовать массово-политическую и культурно-просветительскую работу на корейском языке, в местах наибольшего сосредоточения корейцев создать кружки, ансамбли художественной самодеятельности, агиткомитеты за счет политически грамотных, хорошо подготовленных корейских рабочих, колхозников, интеллигенции. Обкомам рекомендовалось активнее выдвигать на руководящую работу лиц из числа корейской национальности.

Корейский язык функционировал и как язык печати. В республике издавалась областная газета на корейском языке «Ленин кичи» (с 1938 г.). Постановлением ЦК КП Казахстана с 1 января 1954 г. издававшаяся в г. Кызыл-Орде на корейском языке газета «Ленин кичи» была преобразована из областной в республиканскую газету - орган ЦК и Кызыл-Ординского обкома КП Казахстана [16], а впоследствии - в межреспубликанскую газету и выпускалась 5 раз в неделю тиражом 13,5 тыс. экземпляров. Увеличение количества тиража расширило функции корейского литературного языка и на целине. С развитием издательского дела в республике увеличивается объем печатной продукции на корейском языке. В Советском Союзе издаются переводы произведений классической корейской литературы. Так, опубликованы «Корейские шестистишия» (1956), а в московских издательствах - «Корейские новости» (1954), «Корейская классическая поэзия» (1956, 1958), а также произведения современных корейских писателей: «Земля» Ли Ги Ена (1953), «Проблема человечества» Кан Ген Э, «Сумерки» Хан Сер Я (1958) и другие.

В свою очередь, корейцы на родном языке читают труды классиков марксизма-ленинизма, научно-популярную литературу, произведения классиков русской литературы: А.С. Пушкина, Л.Н. Толстого, И.С. Тургенева, Н.В. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, В. Маяковского и другие.

Республиканские издательства «Жазушы», «Казахстан», иногда и «Мектеп», выпускают литературу на корейском языке или по корееведению. Произведения корейских писателей переведены на казахский язык. Например, в 50-60-х гг. на казахский переведены произведения Хан Сер Я, Фунг Куан, Ли Ги Ен, сборники стихов корейских поэтов. Вышла в свет книга на корейском языке - «Мелодии Сыр-Дарьи».

В Казахстане регулярно велись радиопередачи на корейском языке.

В отличие от других языков народов Казахстана для корейского языка не было необходимости в разработке нового алфавита и орфографии. Алфавит корейского языка, созданный в XV в., прочно утвердился в народе.

Только за послевоенный период в издательствах Казахстана и Узбекистана было выпущено более 10 исследований на корейском языке, в том числе и по корееведению. Периодически материалы на корейском языке публиковались в газете «Ленин кичи». Старшим научным сотрудником Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР, доктором исторических наук Ким Сын Хва подготовлена объемная монография по истории советских корейцев.

Таким образом, языковые потребности малых народов Казахстана в определенной степени получили реализацию в жизни. Развитие литературы и искусства расширило общественную функцию национальных языков в целинных областях Казахстана.

Но несмотря на это, языковые потребности национальных меньшинств полностью не реализовывались. Количество школ на родном языке, хотя в них была большая потребность, в целинных областях Казахстана было самым наименьшим, замедлилась деятельность по переподготовке учителей по родному языку. Количество часов по русскому языку почти сравнялось с количеством часов по родному языку: родной язык - 41 час, русский язык - 37 часов, казахский - 6 часов в неделю. Мало выделялось эфирного времени на радио и .

телевидении для ведения передач на национальных языках. Определенные трудности были и в выпуске учебно-методической и научной литературы.

### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Губогло М.Н. Переломные годы. - Т. 1. Мобилизованный лингвизм. – М.: ЦИМО, 1993. - 320 с.
2. Хасанов Б.Х. Национальные языки, двуязычие и многоязычие: поиски и перспективы. - Алматы: Ғылым, 1989. - 134 с.
3. Базанова, Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). – Алматы: Казахстан, 1987. - 152 с.
4. Байбаков, Н.К. От Сталина до Ельцина[Текст] / Н.К.Байбаков. - М.: «ГазОйл», 1998. – 200 с.
5. Воронов, Г. От «оттепели» до застоя// Известия. 17. 11. 88.
6. Базанова, Ф.Н. Формирование и развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект). - Алматы: Казахстан, 1987. - 152 с.
7. Какенова А.А. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в 1926-1959 гг.: Автореф.дисс. ... к.и.н. - Алматы, 2004. -42 с.
8. Ахатова Б.А. Политический дискурс и языковое сознание. - Алматы: Экономика, 2006. - 302 с.
9. Барсуков Н.А. и др. XX съезд КПСС и его исторические реальности. - М: Наука, 1991. – 210 с.
10. Сужиков М.М. Напряженность или гармонизация? Культура межнациональных отношений. -Алматы: Казахстан, 1991-120 с.
11. Эрлих К. Живое наследие (на немецком языке). - Алматы: Наука, 1988. -380 с.
12. ГА. Астана. Фонд 136, опись 3, дело19. л.5.
13. Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и жизнь в условиях спецпоселения-Усть-Каменогорск, 1997. -251 с.
14. Рис Л.Э. Культурная жизнь немецкого населения Казахстана (1955-1985 гг.). Автореферат дисс. канд.ист.наук. – Алматы, 1991. – 27 с.
15. Кан Г.В. История корейцев в Казахстане. – Алматы: Ғылым, 1995. – 208 с.
16. Ким Г.Н. Социально-культурное развитие корейцев Казахстана: научно-аналитический обзор. – Алматы: Наука, 1989. – 60 с.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 947.084 (574.2)**

## **КУЛЬТУРНО-БЫТОВЫЕ УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ПЕРВОЦЕЛИННИКОВ**

**Есимова Ж.К.**

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан) кандидат исторических наук, ст. преподаватель  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Аннотация.** В статье рассматриваются культурно-бытовые условия жизни первоцелинников в северном регионе Казахстана. Период 50-х—первой половины 60-х годов является исключительно важным в истории Казахстана, существенно повлиявшим на дальнейшее развитие государства и общества. Смерть И.В. Сталина, критика «культ личности и его последствий» оказали огромное влияние на советскую политическую систему и общественную жизнь. Автор на основе архивных источников характеризует систему образования, культурно-бытовую жизнь народа во время целины.

**Ключевые слова:** Целина, культура, школа, жилища, пленум, съезд.

## **АЛҒАШҚЫ ТЫҢ ИГЕРУШІЛЕРДІҢ МӘДЕНИ-ТҰРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ**

**Есімова Ж.К.**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(Астана қ., Қазақстан) тарих ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақалада Қазақстанның солтүстік аймағындағы алғашқы тың игерушілердің мәдени-тұрмыстық жағдайы сипатталады. 50-ші-60-шы жж. бірінші жартысы Қазақстан тарихында маңызды кезең болып, мемлекет пен қоғам дамуына айтарлықтай ықпал етті. И.В. Сталиннің өлімі, «жеке басқа табыну және оның зардаптарын» сынау кеңестік және қоғамдық өмірге орасан зор ықпал етті. Автор мұрағат құжаттары негізінде тың игеру кезеңіндегі білім жүйесін, халықтың мәдени-тұрмыстық өмірін сипаттайды.

**Түйін сөздер:** Тың, мәдениет, мектеп, тұрғын үй, пленум, сиез

## **CULTURAL-CONDITIONAL CONDITIONS OF LIFE OF THE FIRST CHERRES**

**Esimova Zh.K.**

L.N. Gumilyov Eurasian National University(Astnsa, Kazakhstan)Candidate of Historical Sciences, senior lecturer  
E-mail: eszhan@mail.ru

**Abstract.** The article deals the cultural and life of pioneers of virgin land in the northern region of Kazakhstan. The period of the 50's and the first half of the 60's is extremely important in the history of Kazakhstan, which significantly influenced the further development of the state and society. Death of I.V. Stalin, the criticism of the «cult of personality and its consequences» had a huge impact on the Soviet political system and social life. The author on the basis of archival sources characterizes the

education system, the cultural and everyday life of the people during the virgin land.

**Keywords:** virgin land, culture, school, dwellings, plenum, congress

### **Введение**

В условиях развернутого коммунистического строительства КПСС и Советское государство взяли курс на активизацию борьбы с религией, повсеместно нарушая законодательство о культах.

На июньском (1963 г.) пленуме ЦК КПСС Н. С. Хрущев прямо говорил, что литературные критики и искусствоведы не оправдали доверия партии, оказались не на высоте, нередко подходили к оценке произведений литературы и искусства не с принципиальных, а с групповых позиций. Он поставил задачу привлечь к идеологической работе в партийных комитетах квалифицированных людей, которые бы «внимательно читали произведения литературы, знакомились с творчеством композиторов, кинорежиссеров, постановками театров, правильно оценивали явления литературы и искусства». Другими словами, партия должна была усилить контроль за литературой и искусством, помимо цензуры вмешиваться в творческий процесс художественной интеллигенции. Более того, Н. С. Хрущев отметил, что, видимо, виноваты и партийные комитеты, которые «вовремя не заметили некоторых нездоровых явлений в искусстве и не приняли необходимых мер» [1, с.287-288].

Июньский (1963 г.) пленум ЦК КПСС все отступления литературы и искусства от «линии партии», от «социалистического реализма» списал на «правящие круги империалистических стран». В постановлении пленума «Об очередных задачах идеологической работы партии» говорилось: «Под прикрытием лозунга мирного сосуществования идеологии они пытаются протащить в наше общество лживые концепции «беспартийности» искусства, «абсолютной свободы творчества» [1, с.301]. Эти же самые формулировки в качестве ярлыков навешивались нашим литераторам, работникам искусства, которые несли слово партии. Таким образом, идейные позиции советских граждан вновь сводились к вражеской идеологии, идеологической диверсии, антикоммунизму.

В отношении литераторов, деятелей искусства допускались прямые оскорбления, унижения. Вот как передает поэт А.А. Вознесенский обстановку во время его выступления на встрече руководителей партии и правительства с творческой интеллигенцией: «По сперва растерянным, а потом торжествующим лицам зала я ощутил, что за спиной моей происходит нечто страшное. Я обернулся. В нескольких метрах от меня вопило искаженное злобное лицо Хрущева... Глава державы вскочил, потрясая над головой кулаками: «Господин Вознесенский! Вон! Товарищ Шелепин (А. Н. Шелепин — Председатель КГБ при Совете Министров СССР. — Е.Ж.) выпишет Вам паспорт», дальше шел совершенно чудовищный поток. Из зала доносился скандал: «Долой! Позор!» Вознесенский пишет: «Через год, будучи на пенсии, Хрущев передал мне, что сожалеет о случившемся и о травле, что потом последовала» [2].

Еще раз обратимся к письмам, поступавшим в ЦК КПСС на имя первого секретаря ЦК Н.С. Хрущева. После его выступления 8 марта 1963 года по вопросам литературы и искусства закройщица фабрики «Индпошив» г. Киева Г. Зинченко писала Хрущеву: «Я не буду спорить с Вами о художниках-абстракционистах, ибо не видела их произведений. Но я не совсем согласна с Вашей требовательностью по отношению к этим художникам. Направление в искусстве — это настолько стихийная вещь, что влиять на него нельзя, да и не нужно. По мне — пусть каждый творит, как он хочет. Время само отмоет шелуху от сердцевины» [3, с.215].

Политическая концепция в отношении литературы и искусства исходила не от отдельных руководителей, а от системы, хотя в немалой степени нагнеталась, обострялась эта обстановка конкретными лидерами коммунистической партии. В этом отношении необходимо заметить,



что И.В. Сталин уделял большое внимание вопросам литературы, следил за выходом произведений, давал личную оценку, зачастую со знанием дела. Эту традицию воспринял Хрущев, но он уже не читал художественные произведения, элементарно не разбирался в литературных вопросах, вопросах искусства и был лишь рупором у своих помощников, которые формировали взгляды руководителя партии, поддакивали его грубейшим просчетам.

В докладе секретаря ЦК КПСС Л. Ф. Ильичева на июньском (1963 г.) пленуме ЦК КПСС говорилось: «Литература и искусство — неотъемлемая часть общепартийного, общенародного дела». И далее: «Одно время под предлогом борьбы с последствиями культа личности отдельные творческие работники вообще стали выражать сомнение в необходимости партийного руководства искусством, иронически относиться к любому упоминанию об общественном долге художника и воспитательной миссии литературы и искусства. Но такой взгляд не получил распространения, он был отброшен самими творческими работниками [1, с.61].»

Чтобы ограничить свободу творческой интеллигенции, в ЦК КПСС рассматривались два варианта судьбы творческих союзов — ликвидировать их, передав все полномочия министерству культуры СССР, или объединить союзы писателей, художников и композиторов. Секретарь ЦК КПСС Л. Ф. Ильичев на июньском (1963 г.) пленуме ЦК КПСС говорил: «У нас сложилось такое положение, когда писатели, художники, композиторы, деятели кино собраны в изолированные друг от друга союзы, и хочешь не хочешь — приходится вариться в котле узких профессиональных интересов. Видимо, следует поддержать предложение многих деятелей культуры о преодолении «цеховой» разобщенности отрядов художественной интеллигенции и объединении всех творческих сил в едином союзе творческих работников» [1, с.62]. Прозвучавшие слова были встречены аплодисментами членов Центрального Комитета.

Это предложение получило «конкретизацию» в выступлении первого секретаря Ленинградского горкома КПСС Г. П. Попова: «При образовании единого союза следует оградить его от людей, случайно попавших в ряды творческих работников. В новом Уставе следует установить периодическую отчетность членов союза за свою деятельность перед трудящимися, а также предусмотреть право отпускать из союза людей, не проявляющих творческую активность. Мы считаем весьма полезным, чтобы художники, писатели, композиторы, особенно молодые, сочетали свое творчество с работой в народном хозяйстве» [1, с.62].»

Только в 60-х годах в списке передовиков производства появляются казахские фамилии [4]. (Павлодарская обл.) Среди передовиков казахов – вид деятельности: скотник, табунщик, чабан, пастух. Для повышения культурного и образовательного уровня трудящихся создавались Университеты культуры. Занятия проводились 3 раза в месяц.

Циклы лекций:

- общественно-политическая и марксистско-ленинской эстетики;
- драматическое искусство;
- наука и техника;
- изобразительное искусство;
- музыкальное искусство;
- хореография;
- искусство кино;
- литература; (все на общественных началах).

На местах в совхозах выпускались рукописные газеты: орган профсоюзной комсомольской и партийной организаций: «Совхозная жизнь», «За высокий урожай!», «Бюллетень соревнований», «Рационализатор».

Таким образом, ЦК КПСС, местные партийные органы усиливали свое руководство творческими союзами, устанавливали над ними партийный контроль, творческих работников «вмонтировали» в партийные организации производственных коллективов для связи с жизнью и «рабочего» контроля за творческой деятельностью. Справедливо возникал вопрос: будут ли на пленумах объединенных союзов живописцы обсуждать вопросы музыки, а музыканты — романы? [5]. Последнюю точку в этом вопросе поставил Н. С. Хрущев. Он заявил: «Мы за самоуправление в искусстве и за творческие союзы, если это помогает развиваться искусству в правильном направлении... Ни за каким из союзов мы не признаем руководящей роли в обществе, кроме одного-единственного нашего союза — нашей Коммунистической партии. Все другие союзы, которые попытались бы направить свою деятельность против политики партии, неизбежно столкнулись бы с партией, народом» [1, с.284]. Более строго и определенно не скажешь.

Привлечение широких масс, трудящихся к управлению государством становилось стратегической задачей, от решения которой напрямую зависел успех коммунистического строительства в целом. Однако разрабатываемые меры реализации этого курса не могли быть воплощены в общественной практике. Серьезным препятствием в этом являлась существовавшая политическая система. Ее однопартийная структура, безальтернативность выборов в органы государственной власти исключали возможность проявления реальной инициативы масс в управлении государственными делами. Но официальная пропаганда и наука сознательно обходили данное обстоятельство, занимаясь демонстрацией преимуществ советской демократии, выработанной партией.

Аргументация в пользу реорганизации партийных органов после ноябрьского (1962 г.) пленума ЦК КПСС приобретала новые штрихи. Перестройка партийных и советских органов по производственному принципу стала напрямую связываться с преодолением последствий сталинского «культа личности». В редакционной статье журнала «Коммунист» указывалось: «Партия решительно поломала многие устаревшие формы ведомственно-демократического подхода к делу, сложившиеся в период культа личности Сталина, отбросила в сторону антимарксистскую группу, пытавшуюся сохранить чуждые социалистическому строю порочные методы руководства» [6, с.6].

До войны немецкие школы были сосредоточены главным образом в европейской части страны и некоторое количество – в восточных регионах. В результате депортации немецкого населения в Сибирь, Казахстан, республики Средней Азии проблемы немецкой школы изменились. Начиная с 1950-х гг. попытки возрождения образования для немцев проводились отдельно в каждой республике, разместивших на своих территориях, депортированных. Об этом свидетельствуют многочисленные документы, опубликованные в последнее время, и некоторые исследования.

Закрытие в стране немецких школ в конце 1930-х гг., а затем события Великой Отечественной войны на долгие годы лишили советских немцев полноценного образования. В годы войны немецкие дети практически не имели возможности получать образование даже на государственном языке. Впервые послевоенные годы решалась лишь количественная сторона проблемы: росло число учащихся, но ни о каком возрождении собственных школ, обучении на родном языке не было и речи. Задачи культурного развития, образования для самого народа не были первоочередными, на первый план выдвинулись проблемы хозяйственно-бытового устройства. Казахстан, Киргизия и Россия приняли наибольшее количество депортированных немцев, поэтому закономерно проведение анализа работы по восстановлению образования для немцев в этих республиках как наиболее репрезентативного опыта. По официальной статистике, в Казахстане на 15 сентября 1950 г. школу не посещало 9,5 % немецких детей. Хотя этот

показатель достаточно высокий и свидетельствует о неблагоприятном положении в деле образования в целом, все же это был значительный сдвиг в положительную сторону по сравнению с военным периодом.

В начале 1950-х гг. за счет открытия русских классов в казахских школах увеличивался охват обучением детей спецпоселенцев. Во многих районах республики были только казахские школы, поэтому отсутствие русских школ в местах расселения спецпоселенцев было серьезным препятствием не только для немцев, но для всех национальностей. Малочисленность спецпоселенцев в отдельных поселках, где они были представлены 2–3 семьями, также создавало трудности для обучения детей. Подавляющее большинство немецких детей училась на русском языке, некоторая часть – на казахском. Обучения на родном языке не было вообще. С середины 1950-х гг. после снятия ограничений режима спецпоселения культурному развитию немецкого населения повсеместно начали уделять больше внимания. Важным моментом периода была постановка вопроса об изучении в школах немецкого языка как родного. Это стало следствием принятия партийно-правительственных постановлений об улучшении в целом культурно-массовой работы среди немецкого населения. 18 октября 1956 г. ЦК Компартии Казахстана принял секретное постановление «Об усилении массово-политической работы среди немецкого населения республики». 15 октября 1956 г. появился аналогичный документ в Киргизии – секретное постановление ЦК Компартии Киргизии «Об усилении массовой политической и культурно-просветительской работы среди советских граждан немецкой национальности, проживающих в республике». К этому времени в Казахстане проживало более 480 тыс. немцев, в Киргизии – более 23 тыс. человек. Среди недостатков, отмечаемых в Киргизии, выделялась проблема образования немцев: свыше четырех тысяч граждан были малограмотными неграмотными, а обучение их грамоте не было организовано. В постановлении предлагалось изучить вопрос и внести на рассмотрение Совета министров Киргизской ССР вопрос о необходимости введения в школах, где обучаются дети немецкой национальности, преподавания немецкого языка и литературы. Среди мер, направленных на преодоление недостатков в работе с немцами Казахстана, была отмечена необходимость усилить изучение русского языка, улучшить преподавание родного языка, начиная с начальной школы [7, с.223]. Обращает на себя внимание указание на улучшение преподавания немецкого языка, это свидетельствует о том, что подобная практика в республике к этому времени уже имела. Обратимся к фактам. В Казахстане практические меры по обучению детей спецпоселенцев на родном языке были предприняты в середине 1950-х гг. В 1955 г. партийные органы, ссылаясь на пожелания родителей, предложили ввести преподавание немецкого языка как родного в виде самостоятельной дисциплины в 1–4-х классах. Речь идет лишь о предмете немецкого языка, а не о немецком языке преподавания. Для принятия подобного решения был предпринят хитроумный шаг – власти обратились к мнению родителей учеников. Судя по документам, зачастую родители сами были против обучения детей на немецком языке, но не возражали против введения в программу немецкого языка как предмета. Например, подобную позицию выражали спецпоселенцы Павлодарской области в сентябре 1955 г. Но можно ли считать свободным подобное волеизъявление теми людьми, кто только что пережил депортацию, трудармию и все еще стоял на спецучете. Неуверенность в том, что репрессии по национальному признаку закончатся, страх за судьбу детей – все это заставляло взрослых отказываться от традиции обучения на родном языке. Главным для них было, чтобы их дети адаптировались к новым условиям в дальнейшей жизни, чтобы могли продолжить образование после школы, а это мог дать только русский язык. Очевидно и то, что подобные решения принимались на собраниях после соответствующей обработки мнения родителей со стороны партийных органов. В РСФСР раньше, чем в других республиках, началось изучение немецкого

языка как родного: в соответствии с приказом Министерства просвещения РСФСР оно вводилось в российских школах с 1 сентября 1957 г. В том же году в ряде районов Алтая: Славгородском (с. Подсосново, Шума-новка, Кусак, Редкая Дубрава), Хабарском (с. Орлово, Протасово, Дегтярка, Полевое), Табунском, Благовещенском, Кулундинском, Рубцовском, Локтевском, Бурлинском – началась организация обучения языку. К 1959 г. в крае функционировало 60 школ, в которых 2500 учеников изучало немецкий язык как родной. В начале 1960-х гг. их насчитывалось уже 72. Официально использование в школе немецкого языка как родного было узаконено в Казахстане постановлением Совета министров Казахской ССР от 2 февраля 1957 г. «О введении преподавания родного языка для детей немецкой национальности в школах Казахской ССР». Преподавание вводилось в обязательном порядке со второго полугодия 1957/58 учебного года в местах компактного поселения немцев. Язык преподавался в 2–4-х классах в начальных, семилетних и средних школах в объеме 2-х часов в неделю сверх учебного плана. Число учащихся в каждой группе по изучению немецкого языка должно было быть не менее 10 человек. Чтобы обеспечить школы республики преподавателями, все учителя-немцы, даже если они работали не по специальности, были взяты на персональный учет. В начале действовало 975 групп по изучению немецкого языка, а в 1958/59 г. их было уже 1099, в них обучалось 17508 человек [8]. Школы приступали к работе без определенной программы, при большом дефиците учебников. Первые 10 экземпляров программы для обучения немецкому языку были получены из Министерства просвещения РСФСР лишь в сентябре 1958 г., они были размножены и разосланы всем областным отделам образования. Программа была далека от совершенства, поэтому учителя руководствовались в основном учебниками. В 1957/58 году все начальные классы занимались по букварю Классена, в следующем учебном году была получена «Книга для чтения» Соловьевой для 3–4-х классов. По сути, подобная практика изучения языка после основного цикла уроков с минимальным числом часов скорее напоминает факультативные занятия, чем обязательные уроки. В Киргизии в соответствии с постановлением Министерства просвещения республики обучение языку вводилось, как и в России, с 1 сентября 1957 г., но только в порядке эксперимента и по желанию родителей учащихся. Обучение родному языку начиналось со второго класса. Однако уже через два года, в 1959/1960 учебном году финансирование эксперимента прекратилось. Министерство финансов ссылалось на отсутствие соответствующего постановления Совета министров республики, которое бы обязывало Министерство просвещения ввести преподавание немецкого языка для детей немцев. По ходатайству Министерства просвещения республики, 5 февраля 1960 г. было принято постановление Совета министров Киргизской ССР «О введении обучения родному языку детей немецкой и дунганской национальности». Для немцев предусматривалось обучение родному языку во 2–8-х классах, для дунган – в 5–8-х классах, требовалось проводить занятия при наличии группы, желающих не менее 10 человек. На уроки родного языка отводилось 3 часа в неделю. Одним из результатов этого постановления был рост числа школ, в которых преподавался немецкий язык как родной.

Проблема получения немцами высшего образования в послевоенный период достаточно серьезная, т.к. даже вопрос о допуске немцев в вузы решался с большим трудом, число немцев, принятых в вузы, по всей стране составляло несколько десятков. Учебные заведения, расположенные в столичных городах, связанные с некоторыми секретными производствами, университеты вообще были недоступны представителям репрессированного народа. Секретным постановлением ЦК Компартии Казахстана от 28 мая 1952 г. немцам был закрыт доступ в Казахский университет им. С.М.Кирова, Алма-Атинский юридический, физкультурный и педагогический институты, Казахский горно-металлургический институт, а также в консерваторию. В ограниченном количестве они допускались в Казахский

сельскохозяйственный, Алма-Атинский и Семипалатинский ветеринарно-зоотехнические институты, Алма-Атинский и Карагандинский медицинские институты, Чимкентский технологический и в учительские институты. Во все перечисленные институты ежегодно принимали в общей сложности лишь 105 человек из числа спецпоселенцев, включая немцев [8]. При отборе кандидатов предпочтение отдавалось коммунистам и комсомольцам [11]. Анализ перечня вузов, куда могла поступить немецкая молодежь, свидетельствует о весьма ограниченных перспективах дальнейшего использования молодых людей в народном хозяйстве. Сельское хозяйство, легкая и пищевая промышленность, медицина, школьное образование – вот основной перечень областей, где могли работать немцы с высшим образованием. Из-за действовавшего режима спецпоселения процедура получения разрешения на выезд к месту учебы была весьма сложной и длительной, что также препятствовало поступлению в вузы. Разрешение на передвижение пределах Казахстана выдавалось комендатурами при участии республиканского Министерства внутренних дел. Еще большие трудности выпадали на долю тех абитуриентов, которые пытались поступить в вузы за пределами республики. В этом случае разрешение оформлялось после обращения в Москву, в МВД СССР. Постановлением ЦК КПСС от 5 июля 1954 г. «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» дети спецпоселенцев, достигшие 16-летнего возраста, принятые и направляемые в учебные заведения, снимались со спецучета. Им разрешался выезд к месту учебы в любой пункт страны. Однако даже в таких сложнейших условиях получения высшего образования были некоторые исключения из правил. Об этом свидетельствует судьба Г.Г. Эдига, известного исследователя немецких диалектов на территории России, основателя школы диалектов в Сибири. Среднее специальное образование он получил до войны в педучилище Марксштадта. В годы войны попал на Алтай, откуда сумел выбраться в конце 1940-х гг. в Томск. Здесь ему удалось окончить Томский педагогический институт и даже получить место преподавателя немецкого языка в одном из томских техникумов, где он проработал до 1955 г.

Проблема педагогических кадров для немецких школ была актуальной на протяжении всего довоенного периода. Теперь же она вновь обострилась в связи с тем, что за прошедшие почти два десятилетия старшее поколение учителей либо ушло из жизни, либо снизило квалификацию. К старым учителям власти относились с недоверием в первую очередь по политическим соображениям. Специальным приказом Министерства просвещения Казахской ССР учителя-спецпоселенцы привлекались к работе в начальных классах, а также для преподавания точных наук, преподавание же гуманитарных наук им не доверялось. С введением в школах немецкого языка как родного встал вопрос подготовки учителей, владеющих соответствующей методикой. С конца 1950-х гг. их подготовка велась на факультетах иностранных языков в педагогических институтах Барнаула, Кокчетавы, Омска, Оренбурга, на заочном отделении Алма-Атинского института иностранных языков, а также в ряде педагогических училищ Казахстана и Сибири [7, с.18]. Мероприятия 1950-х – начала 1960-х гг. по возрождению немецкого национального образования носили ограниченный характер и касались только преподавания немецкого языка как родного. Были открыты классы для изучения родного языка, но обучение по-прежнему велось лишь на государственном языке.

Обратной стороной успехов в послевоенном восстановлении хозяйства в Советском Союзе был низкий уровень жизни и сверхвысокая норма эксплуатации трудящихся. Чтобы создать видимость материального благополучия в Москве, Ленинграде, некоторых других крупных промышленных центрах, туда свозились товары и продукты, производимые в стране. Всевозможными способами деньги изымались из деревни. Росло число натуральных и денежных налогов с населения, принудительно размещаемых займов. В течение семи лет после



денежной реформы 1947 г. проводились массовые снижения розничных цен на товары народного потребления. Их главная цель была чисто политической: наглядно подтвердить «заботу» партии и правительства о народе.

И действительно, каждое новое снижение цен воспринималось в массах с чувством «глубокого удовлетворения»: «Мы ликуем. Маргарин, сырки, сахар, хлеб подешевели на 10-15%. Пройдет еще немного времени, и мы заживем зажиточно, слова т. Сталина всегда оправдываются...» Подобные высказывания нередки в частной переписке начала 50-х годов. Безусловно, был в политике снижения цен и экономический, антиинфляционный расчет: к 1952 г. индекс цен снизился наполовину по сравнению с высоким уровнем 1946 г., но тем не менее оставался в 2 раза выше уровня последнего предвоенного года.

За семь лет для многих современников стала очевидна и другая закономерность: после очередного снижения цен неизменно увеличивалась сумма подписки на государственный заем, снижались расценки и зарплата рабочих и служащих. Закономерным итогом такой социальной политики к 1953 г. стал всеобщий дефицит элементарных потребительских товаров, усиление социального неравенства. Реальным единственным достижением социальной политики послевоенного времени явилось расширение системы образования и здравоохранения.

В письмах трудящихся новому руководству сначала робко, но после XX съезда все решительнее повторяется требование: «Мы все пока живем только для будущего, но не для себя... Улучшение материальной жизни народа совершенно необходимо... У нас заработная плата руководящих работников может превышать зарплату рабочих в 50 и 100 раз...». Первые крупные шаги были сделаны в решении самой острой социальной проблемы – жилищной. В 1954 г. были решительно осуждены парадность и «украшательство» в архитектуре и начался переход к строительству домов индустриальным методом. Однако настоящая «жилищная революция» началась после XX съезда.

На съезде была выдвинута широкая программа повышения жизненного уровня, включавшая в себя сокращение рабочего времени, массовое жилищное строительство, повышение заработной платы низкооплачиваемым работникам и целый ряд других важных преобразований. Их реализация в последующие годы не была последовательной и не носила комплексного характера.

Относительно реформ в сельском хозяйстве следует сказать, что примерно с середины 50-х годов аграрный курс 1953 года, стержнем которого была ставка на материальную заинтересованность колхозников, на подъем личных подсобных хозяйств, претерпел серьезные изменения. Наступление на личные подсобные хозяйства началось в марте 1956 года, когда принимается постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об уставе сельскохозяйственной артели и дальнейшем развитии инициативы колхозников в организации колхозного производства и управлении делами артели», в котором наметилась тенденция к сокращению приусадебного участка колхозника. Здесь же был закреплен принцип ограничения количества скота, находящегося в личной собственности колхозников. 27 августа 1956 года постановлением Совета Министров СССР колхозникам и другим гражданам, держащим скот в личной собственности, запрещалось использовать в качестве корма для скота хлеб, крупу и другие продукты, приобретаемые в государственных и кооперативных магазинах. При отсутствии других доступных источников обеспечения личного хозяйства кормами, не считая, естественно, сенокоса и огорода, это постановление ставило крестьянина в тупик. Ему приходилось либо нарушать только что принятое постановление, либо сокращать количество скота в своем хозяйстве. В целом вся последующая аграрная политика Хрущева ограничивала и сводила на нет всякую личную материальную заинтересованность крестьян-колхозников, что приводило к опустению российских сел и деревень.

В значительной степени борьба с частной инициативой проводилась в угоду советской идеологии коллективизма. Возможно, часть руководителей среднего звена вполне искренне верила в успех коллективных форм обработки земли, однако борьба с личными хозяйствами для представителей высшей власти определялась исключительно государственными интересами. В то же время не понимать всю степень опасности сельскохозяйственного кризиса, усугубление которого происходило за счет политических и идеологических игр на аграрном пространстве, ни Хрущев, ни в целом партийное руководство не могли. Поэтому определенные провалы в этой области были признаны довольно скоро.

Особенно тяжелое положение с жильем создавалось в таких совхозах: Украинском, Степном, Октябрьском, Ишимском и др., где на одного рабочего приходится жилплощади от 4,5 до 8 кв. метр, а это в свою очередь вызвало большую текучесть рабочей силы, так в совхозе Украинском в 1956 г. прибыло рабочих 132 чел., а убыло 137 чел., в совхоз Октябрьский прибыл 146 чел., убыло 138 чел. ит.д.[9].

В совхозах им. Маленкова, им. Хрущева, Интернациональное за 1956 г. не сдано в эксплуатацию ни одного метра жилой площади. Подрядчик трест «Петропавловскстрой» Министерства городского и сельского строительства. В результате этого в указанных совхозах, особенно велика текучесть рабочей силы. В совхозе им. Хрущева за год прибыло 125 человек, убыло 169 человек, в совхозе Интернациональном прибыло 100 человек, убыло 86 человек ит.д.[10].

Недостаток жилой площади в совхозах приводит к тому, что в одной комнате совместно проживает по 2-3 семьи. В Советском совхозе в комнате площадью 18 кв.метров проживают семья рабочего Тараканова в количестве 4 чел. и одиночки рабочего Никонова, в комнате с такой же площадью проживает семья Ведлицкого из 4-х человек и рабочего Семенова. В Ленинском совхозе в комнате площадью 20 кв.метров проживают две семьи в количестве 12 человек ит.д. Текучесть рабочей силы по совхозам области за 1956 г. характеризуется следующими данными: прибыло рабочих 4008 человек, убыло за год 3935 человек [11].

Несмотря на наличие в совхозах области значительного количества землянок 279 площадь 9501 кв.м. областным управлением совхозов Начальник тов. Корнилович Б.П. конкретных мер по переводу рабочих из землянок управлением не принимается [11]. Наличие такого положения облуправление совхозов объясняет недостаточностью асигнований средств на жилищное и индивидуальное строительство.

Областное управление совхозов представило в Министерство республики план по строительству в совхозах на сумму 71 млн. руб. и просило выделить на индивидуальное строительство 4600,0 руб. однако Министерство совхозов республики утвердило областному управлению совхозов план строительства в сумме 51 млн., в том числе на жилищное строительство 16,6 млн. рубл., что обеспечивает лишь окончание начатых объектов в 1956 году, а на индивидуальное строительство отпущено всего лишь 380.0 тыс. руб., против фактической потребности по 23 совхозам 4600,0- тыс. руб. Необходимо как минимум индивидуальное строительство по области 6-7 млн. руб. [12].

Один из серьезных недостатков в работе подрядчиков по строительству жилого фонда, это крайне низкое качество выполненных работ. Нестроенные дома в Москорецком совхозе /подрядчик Министерство строительство/ стены дали значительные трещины и имеют от вертикали. Кладка стен из кирпича велась не на качественном растворе. Крыша зерносклада сданного в эксплуатацию в 1956 г. зимой 1956 г. обрушилась совхозам области создает большие трудности в удовлетворении рабочих жилой площадью, а следовательно и закреплению их на работе в совхозах.

Из приведенных данных видно, что опускаемые средства на жилищное строительство в совхозах, как правило ежегодно осваиваются, а план ввода в эксплуатацию жилой площади выполняется крайне неудовлетворительно. В результате такого положения совхозы области за три года не дополучили 44920 м<sup>2</sup> жилой площади.

За 1954-1955 гг. в совхозах 12 бани, 12 магазинов, 6 столовых, 1 школа и 26 прочих культурно-бытовых объектов [12].

Особенно неудовлетворительно проходило строительство культурно-бытовых объектов в 1956 году [12].

№П/П	Наименование объектов	Запланировано	Развернуто строительство	Сдано в эксплуатацию
1.	Бани	16	14	9
2.	Школы	6	6	1
3.	Детсады	1	1	1
4.	Детясли	10	7	3
5.	Больницы	8	3	1
6.	Столовые	10	10	6
7.	Магазины	13	11	7
8.	Пекарни	7	6	-
9.	Клубы	2	2	1

В результате к началу 1957 года бань не было в 7 совхозах, столовых в 12 совхозах, магазинов в 8 совхозах, пекарей в 19 совхозах. В большинстве совхозов области не было школ, детсадов, детяслей, больниц, клубов и других бытовых объектов, как-то сапожных и портновских мастерских и парикмахерских.

В постановлении ноябрьского (1962 г.) пленума ЦК КПСС указывалось, что после XX съезда КПСС партия провела большую работу по устранению недостатков в руководстве экономикой и совершенствованию управления народным хозяйством. «Теперь необходимо привести в соответствие с требованиями времени и партийное руководство промышленностью, строительством и сельским хозяйством». В постановке данного вопроса пленум исходил из того, что «от партии требуется не только умение вовремя дать правильный лозунг, но и со знанием дела повседневно и конкретно руководить производством, развитием промышленности, сельского хозяйства, всех отраслей экономики» [13, с.289].

В постановлении пленума так обосновывалась предполагаемая отдача от перестройки: построение партийных органов по производственному принципу дает возможность обеспечить более конкретное планомерное руководство промышленностью, строительством и сельским хозяйством, сосредоточить главное внимание на производственных вопросах. Более того, предполагалось, что построение парторганов по производственно-территориальному принципу «еще теснее свяжет организационную и идеологическую работу с задачами создания материально-технической базы коммунизма и воспитания нового человека» [14, с.243].

В надежде на социалистическую сознательность рабочих правительство в явно недостаточных размерах применяло методы материального стимулирования труда, хотя, по данным официальной статистики, в 50-е годы происходил непрерывный рост средней заработной платы в промышленных отраслях. Но рост денежной заработной платы и снижение цен еще не означали повышения благосостояния людей. До 1953 года, начиная с денежной реформы 1947 года, действовала система, при которой рост денежной массы должен был соответствовать объему выпускаемой продукции. Инфляционные процессы были жестко ограничены, можно сказать недопустимы. В то же время по-прежнему проводилась политика

размещения основных средств в тяжелую промышленность. Достаточно сказать, что в 1951-1960 годы в этот сектор было вложено 90% средств от всей промышленности и было задействовано 70% рабочих [15, с.67]. Как результат – в середине 50-х годов недостаток товаров широкого потребления вызывал массовое недовольство населения. Главным методом повышения покупательской способности в 50-е годы считалось снижение розничных цен на товары. По мнению исследователей, это увеличивало ее, например, к 1952 г. не менее чем на 35 %, а к 1955 г. – на 38% [16, с.368].

Рост производства и укрепление экономики совхозов привели к тому, что на селе происходили большие социально-экономические сдвиги. Благоустроивались сельские населенные пункты, велась работа по всеобщей электрификации, увеличилась сеть школ, больниц, клубов, детских дошкольных учреждений.

Таким образом, выдвижение задач развернутого коммунистического строительства, формирование общенародного государства как основного пути движения к будущему обществу явилось важной идеологической составляющей «хрущевской оттепели». По своей значимости данный вопрос соизмерим с разоблачением «культы личности». Эта тема приносила созидательный акцент взамен разрушительных идей демонтажа сталинской системы. Как показало исследование, взаимосвязь двух основных идеологических вопросов – «культы личности» и коммунистического строительства – очевидна и определена. По мнению лидеров партии, освобождение от культовых наслоений объективно расчищало путь для непосредственного развертывания коммунистического строительства. Тем самым это во многом оправдывало резкость по отношению к Сталину, смягчая негативную реакцию партийного аппарата, внутренне не принимавшего новые веяния, и увлекало широкие массы реальными манящими перспективами будущего. Конкретный ориентир получала и партийно-государственная номенклатура, на достижение которого направлялась вся ее многосторонняя деятельность. Заметим, что этот ориентир выдвигался исключительно коммунистической партией, потому и ее роль в строительстве «светлого завтра» становилась ведущей и никем не могла быть поставлена под сомнение. КПСС превращалась в руководящую и направляющую силу советского общества, что и получило закрепление в новой партийной Программе и проекте Конституции.

### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Пленум ЦК КПСС. 18—21 июня 1963 г. // Стенографический отчет. - М., 1964.
2. Вознесенский, А.Н. С. Хрущев: «В вопросах искусства я сталинист» // Советская культура. - 1988. - 26 апреля.
3. Известия ЦК КПСС [Текст]. - М.: Издательство ЦК КПСС, 1990. - № 11. - С. 215.
4. ЦГА РК. Ф.136. оп.3. д.71. л. 20.
5. Ромм, М. Четыре встречи с Н.С. Хрущевым // Огонек. 1988. - № 28. - С.20-28.
6. Коммунист. Сельское хозяйство СССР. 1962. - № 17. - С. 5-12.
7. История Казахстана. Народы и культуры [Текст] / Н.Э.Масанов, Ж.Б. Абылхожин, И.В.Ерофеева, А.Н. Алексеенко, Г.С.Баратова. - Алматы, 2000.
8. Из истории немцев Казахстана (1921–1975 гг.): Сб. документов. - Алматы; М., 1997.
9. Директивы ЦК КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам // Сборник документов. - М., 1953. - Т. 4.
10. ГА г. Астаны. Ф. 136. Д. 10. Оп. 3. л.2.
11. ГА г. Астаны. Ф. 136. Д. 10. Оп. 3. л.4.
12. ГА г. Астаны. Ф. 136. Д. 10. Оп. 3. л.5.
13. ГА г. Астаны. Ф. 136. Д. 10. Оп. 3. л.6.
14. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - М., 1986. - Т. 10. - С. 243.
15. История советского рабочего класса. - М., 1987. - Т. 4.- 520 с.
16. История Коммунистической партии Советского Союза / под руководством акад. Б.Н. Пономарева, И.И. Минца. - М., 1980. - Т. 5. - Кн. 2.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

## THE ROLE OF IRAN IN RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE GULF COUNTRIES: HISTORICAL ANALYSIS

Zhengis Zh.<sup>1\*</sup>, A. Dyab N.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Al-Farabi Kazakh NU(Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Iranian Studies of the Faculty of Oriental Studies

E-mail: [zhzhengis@gmail.com](mailto:zhzhengis@gmail.com)

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan)

Student of 1 year study master's degree of Oriental Studies Faculty of Oriental Studies

**Abstract.** *Introduction.* The article examines the process of establishing and developing relations between the Arab countries of the Gulf zone, which are part of the CCASG integration structure, and Kazakhstan, as well as the role of Iran in these relations. Internal and external factors affecting bilateral and multilateral relations are analyzed.

**Keywords:** Kazakhstan, Iran, Arab countries, Gulf, Central Asian region, relations, multilateral cooperation.

## ИРАНЫҢ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЫҒАНАҚЕЛДЕРІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ РОЛІ

Жеңіс Ж.<sup>1\*</sup>, А Дияб Н.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)Тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыстану факультетінің ирантану бөлімінің меңгерушісі

E-mail: [zhzhengis@gmail.com](mailto:zhzhengis@gmail.com)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)Шығыстануфакультетінің 1 курсмагистранты

**Аңдатпа.** *Кіріспе.* Мақалада Шығанақ елдерімен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастардың жан-жақты дамуында, Шығанақ елдері ұйымы мүшелерімен Қазақстанның интеграциялық үрдістерге түсуіндегі Иранның ролі айшықталады. Қос жақты, көп жақты байланыстардағы ішкі және сыртқы факторлар талданады.

**Түйінсөздер:** Қазақстан, Иран, арабелдері, Шығанақ, орталық азия аймағы, қатынастар, көп жақты ынтымақтастық.

## РОЛЬ ИРАНА В ОТНОШЕНИЯХ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЗАЛИВА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Женис Ж.<sup>1\*</sup>, А. Дияб Н.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>КазНУ имени аль-Фараби(Казakhstan, Алматы) Кандидат исторических наук, заведующий отдела иранистики факультета Востоковедения



E-mail: zhozhengis@gmail.com

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы) магистрант I курса факультета Востоковедения

**Аннотация.** В статье рассматривается процесс установления и развития отношений между арабскими странами зоны Залива, входящими в интеграционную структуру ССАГПЗ, и Казахстаном, а также роль Ирана в этих отношениях. Анализируются факторы внутреннего и внешнего характера, оказывающие воздействие на двусторонние и многосторонние отношения.

**Ключевые слова:** Независимость Казахстана, турецкие СМИ, турецко-казахстанские отношения, декабрьские события, алматинские события, декабрь 1986 г., тюркские государства.

### Introduction

In the foreign policy of Kazakhstan Asian region occupies an important place, being not only a strategic partner, but also a region which has a centuries-old cultural and historical trade and economic ties with Kazakhstan. Conventionally, there are several key countries and regions with which our republic cooperates: Iran and the Arab countries. The article points out that Iran is one of Kazakhstan's important international partners of strategic importance. In turn, as a former Conservative and reformist current leadership of this country we have always regarded our country as an important region of the Middle East, which plays a special role in the system of international relations in the world, occupies an important place in the foreign policy direction of Kazakhstan. Shiite Iran relations with the Arab countries, mostly Sunni, are determined not only by political and economic interests, but also of the component, which is referred to as the Islamic spiritual tradition. This problem in the article is considered in several planes. Iran is trying, not without success, to develop multilateral relations with the Arab Sunni world, using primarily its strong economic potential, strongly emphasizing their commitment to Islamic unity in all its diversity and reasonable obscuring underlying sectarian protivorechiya. Osobennosti economic development of countries in the region, Based on the development of the predominantly oil sector, the high role of religious (Islamic) and ethnic factors - all this leads to the fact that the line odorazdela between the countries of the region runs along the axes of "the enemy of the West and the United States - an ally of the West and the United States", "Shia-Sunni", "Arab Israelis".

The global influence of the Arab countries on the world economy and interest from the world community is due primarily to the presence of significant reserves of natural mineral raw materials in the region, the resources of this region can meet the growing demand for energy raw materials in world markets. Arab companies and investment funds are looking for new markets to use their money. At present, Kazakhstan is in the zone of their interests. Arab businessmen already finance construction, invest in hotel business, technology, communications, construction industry, banking assets. Kazakhstan has the opportunity to expand its presence in the region and the markets of North Africa and the Arab countries of the Gulf: Between the economies of Kazakhstan and the countries of the Gulf, many common tasks are to diversify the economy and escape from commodity dependence. In this direction, considerable efforts have been made in the Arab region at the moment, and more than 60 percent of the economy today is a non-primary sector. In recent years, the construction industry, the development of communications, information technology and the banking sector have become noticeably brisk.

The countries of the Gulf, which have the largest hydrocarbon reserves, are not exclusively suppliers of raw materials. It can not be said that the share of oil and gas in the structure of production and exports of individual countries is dominant. For example, the UAE has the most diversified structure of the economy. According to IMF experts, 70% of GDP and about 50% of UAE exports are

not related to the extraction and processing of energy resources. In Qatar and Kuwait, the share of the non-power sector in production and exports is 50% and 52% respectively, and in exports 9% and 25%, respectively [1]. Arabs aspire to Kazakhstan, they, like Kazakhstan, are interested in investment opportunities, issues of bilateral relations, the situation in the Middle East region and other international topics.

Today, the Republic of Kazakhstan, still depends on foreign investment to increase the volume of hydrocarbon exploration, development and production organization in large fields. Kazakhstan plans to establish two large private equity funds with partners from the UAE and Bahrain. In recent years, Arab countries are very active in Kazakhstan at large petrochemical facilities. Saudi Arabia offers not only its investments in Kazakhstan, but also is ready to promote their attraction from other countries of the Arab world. There is great potential for cooperation in agriculture, transport and tourism.

In this situation, the strengthening of economic cooperation with the countries of the Arab region is promising and mutually beneficial, creates prerequisites for diversifying the economy and foreign economic relations, optimizing foreign trade relations in the region, expanding economic influence and ensuring the stability of the national economic system as a whole. At the present stage, the countries of the Middle and Middle East have a powerful political, business and intellectual potential. In the international energy balance system, the countries of this region occupy a special place, which allowed them to create the largest financial and economic centers that exert a significant influence on the geopolitical alignment of forces in the modern world. Since gaining independence, Kazakhstan has sought to establish friendly relations with the countries of the Middle and Middle East, demonstrating intentions for the closest interaction. Kazakhstan sees them as promising partners in economic, political and cultural terms, as all necessary preconditions and conditions for mutual understanding and cooperation have been formed between the RK and the states of these regions. The process of establishing diplomatic relations between the Republic of Kazakhstan and the countries of the Middle and Middle East covered the time span of 1992-1999. One of the key positions in the political and economic life of the Middle East is the Kingdom of Saudi Arabia (KSA), which is the largest exporter of energy resources and the custodian of the shrines of the Islamic religion.

Bilateral cooperation between Kazakhstan and Saudi Arabia in the trade and economic sector has considerable potential. It should be noted that KSA has impressive investment opportunities and shows interest in implementing large infrastructure projects in Kazakhstan. In addition, the leaders of the two countries are trying to create optimal conditions for establishing active contacts between the business circles of Kazakhstan and the KSA in the sphere of trade and finance.

Kazakhstan's relations with the United Arab Emirates (UAE) are developing dynamically and fruitfully. It should be noted that for Kazakhstan, the UAE is one of the most promising partners among the countries of the Arab East. Significant investment opportunities allow Abu Dhabi to finance the construction of various complexes and projects on the territory of Kazakhstan, including Aktau-City in the Caspian and Abu Dhabi Plaza in Astana. Proceeding from this, the RK is in favor of intensifying interstate cooperation, as well as increasing contacts between the entrepreneurs of the two countries.

Relations between Kazakhstan and the State of Qatar also contribute to strengthening of investment cooperation of the RK with the countries of the Gulf. Having signed a joint communiqué in July 1993, Kazakhstan and Qatar officially established diplomatic relations.

During the official visits of President N. Nazarbayev to Qatar in 1998 and 2007, as well as the return visit of Emir Qatar to Sheikh Hamad bin Khalifa Al Thani to Astana in 1999, the leaders of the two states discussed the strengthening of bilateral agreements and the possibility of developing economic and cultural- Humanitarian cooperation.

It should be noted that Doha attaches great importance to the development of relations with Astana and encourages the private sector of Qatar to interact with Kazakhstani partners. To date, the

ROK and Qatar are striving to give new impetus to interstate relations, expanding cooperation in such areas as oil and gas, education, health, agriculture, tourism and sport. In its relations with the countries of the Middle and Middle East, the Republic of Kazakhstan aims to develop a permanent dialogue and regular consultations on a wide range of international and regional issues. At the same time, it should be noted that the activation of Astana's cooperation with Muslim states meets the long-term interests of the RK and is one of the priorities of the country's foreign policy [1].

The countries of the Islamic world perceive Kazakhstan as a reliable partner and leader in the Central Asian region, considering the ROK as an inseparable part of the Muslim community. This is why the countries of the Arab East welcome Kazakhstan's participation in such structures as the Organization of the Islamic Conference and the Islamic Development Bank, and also provide comprehensive support to the foreign policy initiatives of the Republic of Kazakhstan on convening CICA, the Congress of World and Traditional Religions, and the holding of a dialogue in the format "Muslim World-West."

Realization of large investment projects - in energy, infrastructure, tourism, food sector, banking, metallurgy and other sectors - will raise the relationship between the Republic of Kazakhstan and the countries of the Middle and Middle East to a new level.

In recent years, Iran has made serious efforts to establish and expand trade and economic relations with the states of Central Asia. It is obvious, for example, that the closest way for the commodity flows of the Central Asian republics and Afghanistan to the European and Asian markets lies through the territory of the Islamic Republic of Iran and then to Turkey or to the coast of the Gulf, which allows these countries, despite the US opposition, Commodity supplies through the territory of Iran [2, 24].

The largest trade and economic partner of Iran in Central Asia is Kazakhstan. Today hundreds of Iranian companies operate in Kazakhstan, trade and industrial exhibitions that advertise Iranian goods are held constantly. In the Kazakh stores are sold Iranian clothing, food, building materials, oil products. Kazakhstan exports livestock products and raw materials to Iran. At the same time, the main item of Kazakh exports is crude oil, which, in the amount of approximately 1 million tons, is transported to the ports of Iran in the Caspian Sea by the SWAP system, with subsequent delivery to local oil refineries. In return, Kazakhstan receives a similar amount of oil, but already in the ports of the Gulf for further transportation to world markets [3,36]. At present, the competent authorities of the two countries are working on the idea of laying a direct pipeline from Kazakhstan to Iran through the territory of Turkmenistan. It is clear that if this idea is realized, the supply of Kazakh oil to Iran will increase substantially and Kazakhstan will be able to sell its oil in the rapidly developing markets of India and East Asia. At the same time, it should be noted that already today Kazakhstan has a positive balance in trade with its Iranian partner.

Today, the nature of the most acute conflicts in the Arab East and the basic parameters for their settlement are to a large extent determined by Iran's policy in this strategically important region of the world. Regardless of the nature of the political regime in Iran, Tehran has traditionally sought to consolidate its positions in the Arab East, based primarily on purely pragmatic considerations for ensuring its national interests and national security.

In the context of aggravation of religious confrontation in the Middle East, Arab states with the majority of Sunni population fear Tehran's opportunities to directly engage in dialogue with the Shiite minority in their territories and related organizations. This is especially dangerous in the conditions of the rise of the Shiite movement in the Arab countries after the overthrow of S. Hussein in Iraq. Satisfied with a previously subordinate position in public and political life, today the Shiite communities seek to gain access to the governance of the state following the example of Iraq, where the Shiites occupy a leading position. But Shiite communities in the Arab countries will succeed only

with the support of Iran. It was this circumstance that dictated the recent appeals of the Egyptian President H. Mubarak to the loyalty of the Shiite organizations in the Arab countries to the local authorities [4,12].

The difference between the Shiite minority and the Sunni majority in the Arab world is an important element determining the relations of the Arabs and the Iranians today. Confessional contradictions in the region have always served as a tool for provoking political conflicts between the Arab countries and Iran. With regard to the Shiite communities, Iran pursues a policy of rallying them around Tehran in order to ensure its foreign policy, as well as the solution of energy tasks. This, above all, concerns the Shiites of Iraq, Lebanon, Arab monarchies of the Gulf, Afghanistan, Yemen and Azerbaijan. It is characteristic that it is on the territory of these countries, where the percentage of Shiites is quite large, are one of the world's largest hydrocarbon reserves. These are the districts of Khuzistan, the Caspian, Basra, Azerbaijan, El-Hassa, and Bahrain. The priority task of the Islamic Republic of Iran is to unite the Shiite population under the aegis of Iran. Today Shiites in this region make up about 11% of all Muslims. But Iran alone is unlikely to manage to lead in these areas, and especially in the Gulf, so it seeks to acquire allies from the Arab countries, and above all, it is Syria and Iraq [5,11]

The leaders of Saudi Arabia, Egypt, who consider themselves and their countries as the main players in the region, regard Iran's Middle East policy as a threat to its influence and stability in the Arab East, express particular concern about the active policy of Iran in the region. The countries of the GCC together with Egypt and Jordan are trying to create a common military shield against Iran, especially in conditions of weakening of Iraq.

Iran's activities in the Middle East are determined by a number of important factors that have a significant impact on its foreign policy. This is Iran's support for the Shiite organization Hezbollah, which he uses to strengthen his influence in Lebanon and as a deterrent to Israel. Iran is involved in the inter-Palestinian and Palestinian-Israeli conflicts. The Palestinian problem is one of the key places in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran. Iran provides assistance and support to the Palestinian "Hamas". Iran's influence on the events in Iraq has expanded due to its relationship with the Shiite community in that country. The Iranian leadership is satisfied with the victory in the elections in Iraq of the Shiite majority. It stands for the preservation of the current regime of power in Iraq, hoping, thus, to strengthen there the dominant positions of the Shiite forces. Iran has significantly expanded its ties with Syria in various areas and actually achieved a strategic alliance with that country. Noteworthy in this regard is the visit of Iranian President Ahmedinejad to Damascus in July 2007. An important goal of the talks was the development of joint actions in response to US attempts to isolate both countries in the international arena. A special concern of the Syrian and Iranian leadership is the situation in Lebanon associated with the presidential elections.

The confrontation between the government and parliamentary majority not only did not ease after the war with Israel in the summer of 2006, but even more intensified as the uncertainty over the long months about the choice of the president of the country grew. Ahmadinejad's visit to the UAR in 2007, his talks with Bashar Assad and meetings with the leadership of Lebanon's Hezbollah and Palestinian Hamas overturned all the calculations that Damascus could start withdrawing from Iran or could weaken the level of its relations with Tehran. 3 Similar considerations have been expressed in a number of publications by the United States and Israel, as well as Saudi Arabia and Egypt, which have made great efforts to destroy this alliance [6,13].

Therefore, to date, Iran's relations with its Arab neighbors remain quite tense. And without significant concessions on both sides, one can hardly hope for their improvement. The Iranian leadership understands the whole danger of isolation from the Arab world. It is not by chance that the official Iranian representatives seek to establish relations with the Arabs. Iran is ready to help

economically and politically the Iraqi leadership to prevent a split in the country. Ahmedinejad appealed to the Saudi monarch with a

proposal to establish joint work to restore Iraq.

Tehran seeks to become a party to the new post-war order in the Middle East. The Arab countries could not fail to understand that, in the event of an attack by the United States on Iran, the main part of the fighting could also come to the territory of these countries. This can lead to serious destabilization of their domestic political situation and cause a series of social revolutions and coups.

The conflict between Arabs and Iranians originates from the time of the Arab conquest of Iran in the middle of the 7th century, although before that the present Middle East was under the rule of the Iranian shahinshakhs for centuries. Islam in Iran was not propagated by preaching. The struggle of the Iranians against the Umayyad caliphate (661-750), and then Abbasid (750-1258), contributed to the spread of Shiism in Iran, which for many centuries was the national liberation movement of the Iranians against the Arab, Turkic and Mongolian domination, the result of which was the revival of the Iranian Empire under the Safavid dynasty (1501 - 1774). Safavid Shah Ismail I (1501-1524) proclaimed the Shiite sense of Islam as the state religion of Iran, which led to a war with the Sunni states of the Ottomans and Uzbeks in the west and east of Iran, respectively. Just from that time, the centuries-old conflict between Shiites and Sunnis begins.

The President of Kazakhstan spoke in favor of a dialogue between Tehran and the Arab countries. "Kazakhstan is convinced that the tension in Iran's relations with some Arab countries can be eliminated through dialogue," Kazakh President Nursultan Nazarbayev said during an official visit to Tehran in April 2016.

## REFERENCES

1. Mukhamedzhanova D.SH. Arabskiy mir i Kazakhstan: perspektivy sblizheniya ekonomiki //http://2004-2010.iwep.kz/index.php?option=com\_content&task=view&id=847&Itemid=63
2. Druzhilovskiy S.B. Politika IRI v Tsentral'noy Azii i Afganistane. Iran islamskiye strany. - Moskva 2009, 259 str.
3. Sanai, Mekhdi. Otnosheniya Irana s tsentral'noaziatskimi stranami SNG. -Moskva, «Muravey», 2002, s. 105.
4. Foreign Affairs. January/February, 2008. –P 10-19.
5. Kulagina L.M. Akhmedov V.M. Iran i arabskiy Vostok Iran islamskiye strany. -Moskva 2009, 259 str.
6. Al'-Mukharir al'-arabiy., 01.01. 2008. –P 15-24.



FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.

**SPIRITUAL-CULTURAL INFLUENCE OF IRAN TO KAZAKHSTAN AFTER PURCHASING INDEPENDENCE****Zhengis Zh.<sup>1\*</sup>, M. Atik Sultan K.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Iranian Studies of the Faculty of Oriental Studies

E-mail: zhozhengis@gmail.com

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan)

Student of 1 year study master's degree of Oriental Studies Faculty of Oriental Studies

**Abstract.** The change in the geopolitical situation on the northern borders of Iran after the collapse of the Soviet Union meant that for the first time in several centuries Iran was left without the land borders that it had with the Soviet Union. The emergence of the independent republics of Central Asia in 1991 gave Iran the opportunity to get acquainted with the region with which it once had close historical and cultural ties. These ties have their roots back in the sixth century BC, when the region was under the rule of the Achaemenid empire. Bukhara in present-day Uzbekistan is known as the historical center of Persian culture and literature, and Farsi remained a language of literature, science and diplomacy in Central Asia and after "Turkification" of the region in the X-XI centuries.

Central Asian states tend to pursue an independent, independent foreign policy and foreign economic policy. The approaches of these countries are based on historically formed political and cultural ties with the Islamic Republic of Iran, the role of Iran in international and regional affairs, the influence of Iran in the Muslim world and, accordingly, the possibility of promoting its interests in Islamic states, as well as in mutually beneficial trade- Economic relations. The article analyzes Iran's attempts to use the historical and cultural prestige that it traditionally used in Central Asia to expand its economic And political influence in the region. This desire is clearly seen in the example of the growing activity of Iran in Kazakhstan. The author shows that the religious situation in Central Asia is not a factor in the development of Iran's relations with the countries of the region. At the same time, Tehran's regional ideological interest, connected with the spread of Islamic influence through economic and cultural cooperation, remains topical

**Keywords:** Iran, Central Asia, Kazakhstan, Islam, culture, history, cooperation, politics, economics.

**ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН СОҢҒЫ ИРАНЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА РУХАНИ-МӘДЕНИ БІҚПАЛЫ****Жеңіс Ж.<sup>1\*</sup>, М. Атик Султан К.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)Тарих ғылымдарының кандидаты, Шығыстану факультетінің ирантану бөлімінің меңгерушісі

E-mail: zhozhengis@gmail.com

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) Шығыстану факультетінің 1 курс магистранты

**Аңдатпа.** Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Иранның солтүстік шекараларындағы геосаяси жағдайдың өзгеруі бірнеше ғасырларда алғаш рет Иранның Кеңес Одағымен болған құрлықтық шекарасыз қалғанын білдірді. 1991 жылы Орталық Азияның тәуелсіз республикаларының пайда болуы Иранға бір кездері тығыз тарихи және мәдени байланыста болған аймақпен танысуға мүмкіндік берді. Бұл байланыстар біздің дәуірімізге дейінгі алтыншы ғасырда, аймақты Ахеменидтер империясы басқарған кезде пайда болды. Қазіргі Өзбекстандағы Бұхара парсы мәдениеті мен әдебиетінің тарихи орталығы ретінде танымал, ал парсы тілі Орталық Азияда және X-XI ғасырларда аймақты "түркілендіруден" кейін әдебиет, ғылым және дипломатия тілі болып қала берді.

Орталық Азия мемлекеттері, әдетте, тәуелсіз сыртқы саясат пен сыртқы экономикалық бағытты жүргізеді. Бұл елдердің тәсілдері Иран Ислам Республикасымен тарихи қалыптасқан саяси және мәдени байланыстарға, Иранның халықаралық және аймақтық істердегі рөліне, Иранның мұсылман әлеміндегі ықпалына және сәйкесінше ислам мемлекеттерінде өз мүдделерін ілгерілету мүмкіндігіне, сондай - ақ өзара тиімді саудаға негізделген - экономикалық қатынастар. Мақалада Иранның аймақтағы экономикалық және саяси ықпалын кеңейту үшін Орталық Азияда дәстүрлі түрде қолданған тарихи және мәдени беделін пайдалану әрекеттері талданады. Бұл тілек Иранның Қазақстандағы өсіп келе жатқан белсенділігінің мысалында айқын көрінеді. Автор Орталық Азиядағы діни жағдай Иранның аймақ елдерімен қарым-қатынасын дамытудың факторы емес екенін көрсетеді. Сонымен бірге, экономикалық және мәдени ынтымақтастық арқылы ислам ықпалының таралуына байланысты Тегеранның аймақтық идеологиялық қызығушылығы өзекті болып қала береді.

**Түйін сөздер:** Қазақстан, Иран, араб елдері, Шығанақ, орталық азия аймағы, қатынастар, көпжақты ынтымақтастық.

## ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЕ ИРАНА В КАЗАХСТАН ПОСЛЕ НЕЗАВИСИМОСТИ

Женис Ж.<sup>1\*</sup>, М. Атик Султан К.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы) Кандидат исторических наук, заведующий отдела иранистики факультета Востоковедения

E-mail: [zhzhengis@gmail.com](mailto:zhzhengis@gmail.com)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы) магистрант 1 курса факультета Востоковедения

**Аннотация.** Изменение геополитической ситуации на северных границах Ирана после распада Советского Союза означало, что впервые за несколько столетий Иран остался без сухопутных границ, которые у него были с Советским Союзом. Возникновение независимых республик Центральной Азии в 1991 году дало Ирану возможность познакомиться с регионом, с которым у него когда-то были тесные исторические и культурные связи. Эти связи уходят своими корнями в шестой век до нашей эры, когда регион находился под властью империи Ахеменидов. Бухара в современном Узбекистане известна как исторический центр персидской культуры и литературы, а фарси оставался языком литературы, науки и дипломатии в Центральной Азии и после "тюркизации" региона в X-XI веках.

Государства Центральной Азии, как правило, проводят независимую внешнюю политику и внешнеэкономическую направленность. Подходы этих стран основаны на исторически сложившихся политических и культурных связях с Исламской Республикой Иран, роли Ирана в

международных и региональных делах, влиянии Ирана в мусульманском мире и, соответственно, возможности продвижения своих интересов в исламских государствах, а также во взаимовыгодной торговле - Экономические отношения. В статье анализируются попытки Ирана использовать исторический и культурный престиж, которым он традиционно пользовался в Центральной Азии, для расширения своего экономического и политического влияния в регионе. Это желание отчетливо видно на примере растущей активности Ирана в Казахстане. Автор показывает, что религиозная ситуация в Центральной Азии не является фактором развития отношений Ирана со странами региона. В то же время региональный идеологический интерес Тегерана, связанный с распространением исламского влияния через экономическое и культурное сотрудничество, остается актуальным.

**Ключевые слова:** Иран, Центральная Азия, Казахстан, ислам, культура, история, сотрудничества, экономика, политика.

### Introduction

After decades of Russian and Soviet domination, Central Asia is once again emerging as a geopolitically critical region in the world politics. Although Central Asia has re-emerged as an unexpected spin-off of the Soviet collapse, the region, due to several crucial factors, assumes strategic significance in its own right, and therefore, it cannot be treated simply in the context of the end of the Cold War. The concept of Central Asia is not merely geographical and political but deeply historical and civilisational, the importance of which, particularly in India, formed the lesson beginning with the ancient times of our history. The region's description as an area of great strategic importance to India had always been a part of Indian consciousness. The region enjoys a unique geo-strategic position not only being in the centre of Asia but also in the heart of Eurasia. The region is located at the intersection of different regions, comprising different civilisations (Persian, Indian, Chinese, European, Turkic and Arabian). The region also forms a link between Russia, China and the Islamic world [1].

Iran has traditionally entered the sphere of geopolitical interests as the leading world powers - Russia and the US, as well as the states of Central Asia. This is primarily due to the geostrategic location of Iran and its access to the Gulf and the Caspian Sea, historically political-economic and cultural ties, the passage through Iranian territory of large transport routes, the existence of long-term economic and trade interests, large-scale investments in industrial and infrastructure facilities. An important factor is the political, economic and spiritual influence of Iran in the regions of the Gulf, Transcaucasia, and Central Asia, which requires careful consideration when planning and implementing both the political line and serious economic projects.

It deserves attention as a coincidence or similarity of the interests of the states of the "triangle", which makes it possible to assume, of course, within the framework of their interests, if not the agreed, similar line, and the main differences and, moreover, the contradictions between them. There is no doubt that the military and political penetration of the US into the Central Asian and Transcaucasian regions runs counter to Iran's geopolitical interests. US support for the accession of the countries of these regions to NATO objectively contributes to increasing tensions in their relations with Iran. The creation of US military bases under the pretext of an anti-terrorist campaign in Afghanistan and the establishment of military-technical cooperation with the countries of Central Asia and the Caucasus significantly increase the tension factor in the post-Soviet space, which we regard as a sensitive sphere of national, vital interests. For Iran, it is clear that in the event of a sharp deterioration of relations with the United States, these bases can be used as bridgeheads and points of support for combat operations against Iran. The presence of US troops in Afghanistan, Iraq, a powerful naval grouping in the Gulf is not only a means of pressure on Iran, but also an additional source of tension, greatly increasing the factor of unpredictable "collision". So, practically during each exercises in the

Gulf both Iranian and American forces come reports of conditional, for example, "radar" attacks of each other, which, in the context of the current tense situation, may well develop into a local conflict [2].

The Central Asian states are seeking to conduct an independent foreign policy and foreign economic policy independent of the United States (and this is emphasized in their contacts with the Iranians in every possible way). The approaches of these countries (without differentiation according to the interests of specific EU countries) are based on the following priorities as a whole:

- Historically established political and cultural ties with the Islamic Republic of Iran;
- taking into account the role of Iran in international and regional affairs;
- the influence of the Islamic Republic of Iran in the Muslim world and, accordingly, the possibility of promoting their interests in Islamic states;
- mutually beneficial trade and economic relations.

In the early 1990s, immediately after the collapse of the USSR, after discovering the vast undeveloped market space, Iran rapidly intensified in the new states of Central Asia, primarily in Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan. Many observers of regional processes often assert that, intensified in the region, Iran continues to follow one of the important ideological concepts of its official foreign policy - the idea of "exporting the Islamic revolution" wrote Z. Brzezinski in the 1990 [3,46].

Such an assessment has already turned into one of the most stable stereotypes of international life. However, in relation to the countries of Central Asia, these statements are in fact unfounded. The post-Soviet history of the countries of Central Asia knows many examples of influence on the religious sphere by a number of other states - Turkey, Pakistan, Saudi Arabia, Kuwait, but not Iran with its Shiite doctrine in the region of the prevalent spread of the Sunni madhhab. In general, in the 1990s, Iranian influence was limited to a certain expansion to local markets of Iranian goods (in scale not comparable to the expansion of Chinese or even Turkish) [4]. Another success of Iranian policy in the region can be considered the creation of a network of cultural centers that involved a certain circle of cultural figures and part of the population in its sphere of influence.

Since the beginning of the 1990s, Iran's actions have seen a desire to form a common Islamic space in the Central Asian region. However, due to the demands of time and circumstances, he changed his direction towards economic and cultural cooperation with the spread of Islamic influence against the background of the intensification of the Islamization of the population (especially youth) and the increasing role of Islam in the public and political life of the society of the Central Asian states.

Iran is the center of the Shiite branch of Islam and ideology, 89% of the population is Shiite, Sunni - about 9%. Shiism in Iran is the state religion. According to available historical data, Shiites have always sought to create a theocratic state. In this regard, Iran is the ideal of the state system of Shi'ism.

It is much easier for Iran to establish religious contacts with Tajikistan, where the bulk of the inhabitants of the Gorno-Badakhshan region belongs to the Ismaili branch of Shiism and where the Islamic Party of Tajikistan, which has a political weight in the country, officially operates. This party actively participates in the political process, has two seats in the parliament, promotes social programs and advocates for the strengthening of the role of Islam in society. More than half of the members of the party are women. The Islamic factor becomes political. At this time, the religious situation in Tajikistan is very complex, the development of a radical ideology is very high due to the prevailing socio-political situation in the country. According to official data, 99% of the population of the country professes Islam [5].

Official Islam in Kazakhstan is based on the Sunni sense of the Hanafi madhhab, more than 75% of the country's population professes it, 2 228 mosques are registered. Islam as a religion does not have

a significant impact on the political processes in the country.

The development of Islam is under the strict control of the state, any independent religious trends are pursued. To counter various radical currents, the government of Kazakhstan is working to improve the Islamic education system, training and takes tougher measures against supporters of radical Islam. However, the violent methods used by the power structures and the unfavorable socio-economic situation in the republic increase the supporters of radical Islam. In the historical geography of Iran, this region has always occupied a considerable place: Central Asia and Iran are literally permeated with mutual cultural ties. The theme of cultural ties, as will be shown below, appears regularly in Iran's foreign policy concepts in connection with Central Asia and in this sense defines an important aspect of Iranian diplomacy. After 1991, one can observe how Iran constantly tries to use cultural and historical community as the basis for developing relations and, possibly, spreading its influence in Central Asia. This became especially noticeable during the presidency of M. Khatami (1997-2005). Then Iran's foreign policy, most likely, made a significant "turn to the culture": the publication of the "Dialogue of Civilizations" Khatami identified one of the key elements of Iranian public diplomacy. And although M. Ahmadinejad in foreign policy returned to the old revolutionary rhetoric, the emphasis on culture in relations with the states of the region has not disappeared, and "in the field", Iran in fact did not cease its cultural initiatives at that time. This was particularly noticeable in the attempts of the Islamic Republic to expand relations with the related people of Tajikistan and, to a lesser extent, Afghanistan. Literature: The factor of Islam in Iran's relations with the Central Asian countries [6].

Cultural activity in Kazakhstan was traditionally enjoyed by Iran as a low priority - the main field of relations between the two countries was not culture, but cooperation in the oil and gas sector (in this area, the parties achieved some, however, modest successes), and from time to time and contradictions due to disagreements on the legal regime of the Caspian Sea. The first memorandum on cultural cooperation with Kazakhstan was signed in 1996, and since then, the JISC has annually held weeks of cultural Iran in Kazakhstan, presenting Iranian films, works of art and research. In addition, since 2001 the Center has published books and journals in Kazakh, Farsi and Russian, primarily relating to Iranian culture, historical ties between Iran and Central Asia, and the teaching of Farsi. . The leader of the OICS M. Araki visited Kazakhstan with visits in April 2005 and August 2006 - the last visit was an integral part of his regional tour, aimed at expanding Iranian cultural activities in Central Asia. During this tour, he stressed the need to sign a communiqué on the development of cultural ties. Later, the JIU acted as the coordinator of the organization and holding of the exhibition of Iranian culture in Astana at the end of 2006, and in 2007 during the state visit of the President of Kazakhstan N. Nazarbayev to Iran, the ministries of culture of the two countries signed memorandums on expanding cooperation in the field of cultural tourism and admission of Kazakhstani scientists To the Iranian archival information [7]. Efforts to develop cultural ties, although modest in scope, were also reciprocal. The main site of cultural ties was the Iranian city of Gorgan, in part because of the fact that there is a significant Kazakh diaspora there. In Gorgan a Kazakh cultural center was created, and in 2009 the government of Kazakhstan opened a consulate in the city. In Tehran, the Iran-Kazakhstan Friendship Society is also operating, organized in 2010. This organization defines itself as a "non-governmental, non-political, non-profit" association whose goal is to strengthen ties between the two countries in a number of areas. The company is led, in the main, by representatives of Iranian business and academic circles. In December 2013, it organized a conference dedicated to Iran-Kazakhstan cultural and civilizational relations [8].

Thus, the religious situation in Central Asia is not a factor in the development of Iran's relations with the countries of the region. At the same time, Tehran's regional ideological interest, connected with the spread of Islamic influence through economic and cultural cooperation, remains topical.



## REFERENCES

1. Tokonalieva R. <http://www.easttime.ru/analytics/iran/faktor-islama-v-otnosheniyakh-irana-s-tsentralnoaziatskimi-stranami/5622> (date of the appeal: 09.02.2010).
2. Iran: geostrategy and geopolitics // URL: <http://www.wpru.ru/archives/1917> (date of the appeal: 09.02.2010).
3. Brzezinski Z. Game Plane: A Geostrategic Framework for the Conduct of the U.S. Soviet Contest. -Boston, N.Y., 1986, 288 p.
4. Stobdan P. Central Asia in Geo-Political Transition. - Research Fellow, IDSA <http://www.idsa-india.org/an-apr8-8.html> (date of the appeal: 09.02.2010).
5. Tajikistan leads in Central Asia in terms of the number of officially registered mosques. // URL: <http://www.islamsng.com/tjk/news/6026> (date of appeal: 09.02.2010).
6. Absatar Haji Derbisali. Secularism and Islam in the Republic of Kazakhstan: joint activities aimed at peacemaking and humanism // Secularism and Islam in the modern state: what unites them? "Round table". Almaty, November 30, 2007 / Otv. Ed. BK Sultanov. - Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2008.
7. Edward E. Ustnij E. The external cultural policy of Iran in Central Asia: a demonstration of political pragmatism // <http://www.academia.edu/10296184/%D0%92%D0%9D%D0%95%D0%A8%D0%9D%> (date of circulation: 01/05/2017).
8. Iran, Kazakhstan Stress Expansion of Cultural Ties / Islamic Republic News Agency (IRNA), April 7, 2005. website of OICS (Almaty) <http://fa.almaty.icro.ir/index.aspx?siteid=203&pageid=26814> ] (In Farsi). (Date of circulation: 02/05/2017).

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.**

## **СИРИЯДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫ РЕТТЕУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАТЫСЫ**

**Иембекова М.О.**

«Нархоз» университеті (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының кандидаты

**Аңдатпа.** Мақалада Сириядағы қазіргі кездегі азамат соғысы, оның барысы және реттелу жағдайы мен Қазақстанның осы жағдайға қатысты саясаты және ұстанымы қарастырылады. 2010-2011 жылдары Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка елдерін қамтыған «Араб көктемі» оқиғасының Сириядағы қақтығыстың шығуына себеп болғандығы анықталып, Сириядағы соғыстың барысы сипатталып, осы оқиғаға араласып жатқан Түркия, АҚШ, Ресей және Иран мен араб елдерінің саясаты мен ұстанымдары жан-жақты талданып көрсетілген. Қазіргі уақытқа дейін Сириядағы соғыс әрекеттері тоқтамады, мұның өзі аймаққа ғана емес, бүкіл әлемге қауіп төндіретін оқиғаға айналды. Осыған байланысты қақтығыс басталысымен БҰҰ және белді мемлекеттер Сириядағы қақтығысты реттеуге бар дипломатиялық күш жігерін жұмсағанмен де, әлі күнге дейін нақты шешімдер қабылданып, қақтығысты тоқтататындай нәтижелерге қол жеткізілген жоқ. Оған себептің бірі сыртқы күштердің АҚШ және Ресей сияқты белді мемлекеттердің осы мәселеге белсенді араласуы мен соғысушы екі жақтың саясатын қолдауы болып отыр. Сонымен бірге мақалада автор Қазақстанның Сириядағы жағдайға қатысты ұстанымы мен осы қақтығысты реттеуге қосып отырған үлесінің маңызына баға береді.

**Түйін сөздер:** Сирия, терроризм, Б.Асад, Ислам мемлекеті, Жабхат ән-Нусра, оппозициялық топтар, азамат соғысы.

## **ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТА В СИРИИ И УЧАСТИЕ В НЕМ КАЗАХСТАНА**

**Иембекова М.О.**

Университет «Нархоз» (Казахстан, Алматы), Кандидат исторических наук

**Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы гражданской войны в Сирии, ход войны и процесс ее урегулирования, а также позиция и политика Казахстана в этом процессе. Определено влияние «Арабской весны», которая в 2010-2011 гг. охватила страны Северной Африки и Ближнего Востока, на причины возникновения конфликта в Сирии. Кроме того, характеризуется ход войны в Сирии и всесторонне анализируется позиция и политика таких стран, как Турция, США, Россия, Иран и некоторых арабских стран, которые тоже включились в конфликт. В настоящее время конфликт в Сирии влияет на безопасность региона и всего мира. В связи с этим ООН и ведущие державы мира стараются дипломатическими методами урегулировать конфликт в Сирии. Однако, каких-либо определенных результатов нет; не были приняты конкретные решения, которые бы остановили войну. Причиной тому является вмешательство США и России извне и активная поддержка ими двух воюющих сторон. Вместе с тем, в статье автор излагает позицию и вклад Казахстана в урегулирование сирийского конфликта.

**Ключевые слова:** Сирия, терроризм, Б.Асад, Исламское государство, Джабхат ал-Нусра, оппозиционные группировки, гражданская война.

## **DIPLOMATIC SETTLEMENT OF THE CONFLICT IN SYRIA AND THE PARTICIPATION OF KAZAKHSTAN**

**Iembekova M.O.**

«Narhoz» University (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences

**Abstract.** The article deals with the issues related to the civil war in Syria, course of the war and the settlement process, as well as the position and policy of Kazakhstan towards this process. The paper defines an influence of the "Arab spring" that has been spread in North Africa and Middle East in 2010-2011, on Syria conflict. The author characterizes the Syria conflict and comprehensively analyzes the position and policy of Turkey, USA, Russia, Iran and some Arab countries that also joined the conflict. Currently the conflict in Syria affects the security of the region and the whole world. In this regard, the UN and the leading world powers try to resolve the Syria conflict by diplomatic means. However, there are no results and no specific decisions that would have stopped the war. The reason is the external interference of the United States and Russia and their support of two warring parties. In addition, the author presents the position and contribution of Kazakhstan to the settlement of the Syrian conflict.

**Keywords:** Syria, terrorism, Assad, Islamic state, Jabhat al-Nusra, opposition groups, civil war.

### **Кіріспе**

2016 жылдың қаңтар айынан бастап еліміздің бас қаласы Астанада Сириядағы қақтығысты реттеуге қатысты Сирия үкіметі және ондағы оппозициялық топтардың өкілдері, БҰҰ, Ресей, Түркия және Иран делегаттары қатысқан келіссөздер басталды. Өзімізге белгілі 2011 жылдан басталған бұл қақтығыс АҚШ және Ресей сияқты белді державалардың араласуына қарамастан әлі күнге дейін толастамай отыр. Осы ретте Қазақстанның Сириядағы қақтығысты реттеуге келіссөз алаңын ұсынуы еліміздің сыртқы саясатының әлемде бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған белсенді саясатының айғағы десе болады. Сонымен қатар Қазақстанның қазіргі кездегі халықаралық қатынастардағы аймақтық деңгейдегі беделді және белсенді мемлекет дәрежесіне көтерілгендігінің дәлелі.

XXI ғасыр адамзат тарихында, халықаралық қатынастарда жаңа күрделі мәселелер мен қақтығыстардың пайда болуымен ерекшеленеді. Қаншама халықаралық ұйымдар құрылып, мемлекеттер өз арасында барлық мәселелерді даусыз, соғыссыз шешуге, қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жағдай жасалғанымен де, жаңа ғасырда да әлемдік саясат ғаламдық қауіптер мен өзара жанжалдарды тоқтатуға шамасы келмей отыр. Әлемдегі жаһандану үдерісі бір мемлекеттегі шиеленісті жағдайды әлемдік саясат деңгейіне дейін көтеруге себеп болып отыр. Осы уақытқа дейін әлемдік саясат халықтардың бейбіт және қауіпсіз өмір сүруін қамтамасыз етуге ұмтылғанымен, мемлекеттер арасында тағы да жаңа қақтығыс ошақтары пайда болып, әлем тағы да тұрақсыздық жағдайын бастан кешуде.

Деректерге қарағанда жаңа ғасырда орын алған қақтығыстарды есептесек, кейінгі он-он бес жылда жер шарының әр түрлі аудандарында саны 45-ке дейін жеткен соғыстар мен қақтығыстар орын алғанын көреміз.

Соның ішінде жер шарындағы саяси жағынан өте тұрақсыз болып отырған жері Таяу Шығыс аймағы болып отыр. «Қырғи-қабақ соғысы» дәуірінде Таяу Шығыста Палестина мен

Израиль арасындағы қақтығыс халықаралық қатынастардағы басты мәселе болып келсе, XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басында бұған жаңа даулы мәселелер қосылды. Соның ішінде 2010-2011 жылдары басталып жаппай Солтүстік Африка және Таяу Шығыстағы араб елдерін қамтыған «Араб көктемі» оқиғасының өзі халықаралық жағдайға үлкен өзгерістер алып келді және оның салдары ретінде әлі күнге дейін тоқтамай отырған Сириядағы соғысты атап өтуге болады. Сириядағы соғыс қырық жыл бойы билік еткен әулеттің басшылықтан кетпеуге тырысуы мен елде билікке қарсы бірнеше топтардың қалыптасып, күресуімен ерекшеленеді. Сонымен бірге Ресейдің, АҚШ-тың және Түркияның бұл соғысқа белсене араласуы да күрделі жағдайды одан әрі ушықтырып жіберуге себеп болып отырғаны анық. Сондықтан Сириядағы соғыстың қазіргі жағдайы, барысы, оны тоқтатып, реттеу бағытында қандай жұмыстар жасалып жатқандығы бүгінгі халықаралық қатынастардың күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе екендігі сөзсіз.

#### *Соғыстың шығу себептері.*

Таяу Шығыста орналасқан белді мемлекеттердің бірі Сириядағы соғыстың басталып, жүріп жатқанынан биыл алтыншы жыл болады. Осы уақытқа дейін тоқтамай, ешімін таппай отырған осы қақтығыс не себепті шықты деген ой бәрін толғандырмай қоймайтыны анық. Негізінен бұл соғыс Таяу Шығыс пен Солтүстік Африканың араб елдерін қамтыған «Араб көктемі» оқиғасының салдары ретінде орын алып отыр деп түсінуге болады.

Ендігі жерде «араб көктемі» деген атаумен тарихқа енген осы оқиғалардың түп себептеріне талдау жасап көрселік.

#### *Саяси себептері:*

Біріншіден, араб елдеріндегі диктаторлық және авторитарлық басқару жүйесінің ұзақ уақыт сақталуы. Египетте Х.Мұбарак 30 жыл билікте болса, Ливияда М.Каддафи, Сирияда Асадтар әулеті 40 жыл бойы билікте болған. Бір ғана әулеттің мемлекет басшылығында ұзақ билік етуі және оның елді басқарудағы қателіктері көп жағдайда халықтың да, елдегі басқа да билікке пара-пар саяси топтардың да наразылығын тудырып, олардың билікті өзгертуге деген ұмтылысына алып келді.

Екіншіден, елдегі төтенше жағдайлар туралы заңның қатал сақталуы, полицияның қатандығы мен мемлекеттік және жергілікті басқару жүйесінде жемқорлықтың кең орын алуы. Деректерге қарағанда Египетте жемқорлықтың деңгейі 64 % болса, Тунисте 80%, Ливияда 48% [1].

Үшіншіден, демократиялық еркіндіктердің шектелуі, адам құқығының бұзылу фактілерінің орын алуы да халықтың шыдамдылығын тауысты.

Төртіншіден, Ресей ғалымдары саяси себептің бірі ретінде араб елдерінің өз арасында АҚШ-тың, Батыс елдерінің қатысуынсыз, ірі жобаларды бірлесе отырып жүзеге асыруға тырысуын атап көрсетеді.

Атап айтқанда 2000 жылы Сирия, Ирак, Ливан, Египет және Иордания «панарабтық» газ құбырын AGP салу туралы келісімге қол қояды. Бұл газ құбырын келешекте Түркия арқылы Еуропамен жалғастыру көзделді және жоба 2010 жылы іске қосылуы керек болды. Сонымен бірге Иран, Сирия және Ирак арасында қуаттылығы күніне 110 млн куб.м газ айдайтын құбыр жолы – «исламдық магистралды» салу туралы келісімге қол жеткізілді. 2010 жылдың басында Сирияның басшысы Б.Асад «төрт теңіз концепциясы» деген Сирия, Иран, Әзербайжан және Түркияны қосатын мұнай-газ транспорттық жүйе құру ұсынысын жасады. Бұл жобаны Ресей, Иран және Түркия да қолдады [2].

Дегенмен алдыңғы Азиядағы араб елдерінің өздерінен бөлек осындай белсенділік көрсетіп жатқаны бұрыннан бері араб елдерінде жетекші рөлдегі Сауд Арабиясы бастаған басқа елдерге және АҚШ-қа да ұнамады. Осының өзі аймақтағы халықаралық жағдайдың «араб көктемі»

қарсаңында біршама күрделі сипат алуына себеп болды деуге болады. Өйткені осы айтылған жобалар жүзеге асса, аймақта біріншіден Ресейдің ықпалы күшеюі мүмкін еді, екіншіден, Сауд Арабиясы мен Катар сияқты елдердің мұнай және газ бизнесіне күшті бәсекелестік туындайтын еді. Себебі жоғарыда аталған елдердің көмірсутегі шикізаты құбыр жолдары арқылы Еуропаға тездетіп жеткізілетін еді, ал мұның өзі мұнайын танкерлері арқылы әлемдік рынокқа тасымалдап отырған араб түбегі елдері үшін үлкен соққы болары сөзсіз еді.

*Экономикалық себептері:*

Біріншіден, Солтүстік Африка елдеріндегі негізгі түпкі күрделі, бұрыннан келе жатқан мәселелер - өңдеп пайдалануға керекті жердің аздығы және халықтың санының қарқынды өсуі. Бұл мәселе бұрыннан келе жатыр, деректерге қарағанда Египеттің 98%, Тунисінің 51%, Алжирдің 80%, Ливияның 99% жерін шөл және шөлейт аймақтар алып жатыр. Осыған байланысты кейінгі кезде халықтың өмір сүру деңгейі төмендеп, оның біраз бөлігінің кедейленуі орын алды. Инфляцияның деңгейі жоғарылап, азық-түліктің бағасы қымбаттап, жалақының мөлшері азайды. Мұның өзі ең алдымен барлық елдерде, әсіресе ауылды жерлерде халықтың кедейшілікке ұшырап, наразылықтың күшеюіне әкелді.

Былай қарағанда араб елдері мұнай мен газ қорына бай және 70-80-ші жылдары осыдан түскен қаржы негізінде экономикалық жағынан біршама көтерілгенімен, негізгі түскен қаржының көп бөлігі қару-жарақ сатып алуға, яғни әскери жағынан күшеюге жұмсалған. Мұның өзі халықтың әлеуметтік жағдайына қаржының жеткілікті түрде бөлінбеуіне алып келді десе болады. Экономикалық жағынан Египет пен Туниске қарағанда Ливияның жағдайы анағұрлым жақсы болды. Ливияда білім алу тегін, медициналық қызмет тегін болған, адамдарды баспанамен қамтамасыз етуде үй құрылысына мемлекет тарапынан қаржылай көмек берілген. 2010 жылғы көрсеткіш бойынша Ливияда адам даму индексі Сауд Аравиясына қарағанда жоғары болған.

Екіншіден, араб елдеріне, әсіресе Египетке едәуір табыс әкелетін туризмнің аймақтағы саяси тұрақсыздыққа байланысты құлдырауы.

*Әлеуметтік себептер:*

Біріншіден, араб елдерінде кейінгі кездегі байқалған тенденция білімді жастардың көбеюі және олардың жұмыссыздыққа ұшырауы, әсіресе Египетте. Ливияда өз жұмыс күші бола тұрып, шеттен келген арзан жұмыс күшіне артықшылық берілуі де елдің наразылығын тудырған.

Екіншіден, халық санының көбеюі де елдің экономикалық жағынан күшеюін қажет етті.

Үшіншіден, білімді жастардың көпшілігінің жұмыссыздыққа ұшырауы наразылықты күшейтуге себептердің бірі болғаны сөзсіз.

Жоғарыда аталған себептердің бәрі «араб көктемі» қамтыған елдердің бәріне тән болса да, әр елде бұл революциялық қозғалыс өзіндік ерекшеліктерімен өтті. Соның бірі Сирияны алатын болсақ, қазіргі күнге дейін толастамай отырған азаматтық соғыс қимылдарының басталуына әлеуметтік-экономикалық фактілерден басқа, сыртқы күштердің де ықпал етуі айтарлықтай болды. Атап айтқанда Сирияның басшылығын Ресей мен Қытай қолдаса, оған қарсы күресіп жатқан оппозицияны Батыс елдері, АҚШ және араб түбегі елдерінің қолдауы болып отыр. Түркиядан бастап, Сауд Аравиясы, БАӘ, АҚШ т.б. елдер Сирия президенті Б.Асадтың биліктен кетуін талап етіп отыр.

Зерттеушілердің пікірінше, Сириядағы әлеуметтік-экономикалық жағдай Тунис пен Египетке қарағанда анағұрлым жақсы болған. 2010 жылы Сириядағы ІЖӨ адам басына шаққанда 5,260 долларға тең болған. Жұмыссыздық 2010 жылы 8,4% тен 2011 жылы 15% көтерілгенімен, бұл көрсеткіш Египет пен Туниске қарағанда анағұрлым жақсы болып саналады, өйткені Египеттің өзінде сол кезде 30 жасқа дайінгі жастардың арасындағы



жұмыссыздық 50%-ке жеткен. Ресей зерттеушісі Б.В.Долговтың пікірінше (Сирияда екі рет болған) елдің ішкі әлеуметтік-экономикалық жағдайы қандай да бір революцияның шығуына айта қаларлықтай себеп болатындай емес дәрежеде болған [3, с.402].

2000 жылдан бастап Б.Асад билікке келген соң елде «жариялылық және ашықтық» деген принцип бойынша саяси өмірді демократияландыру бағытында қайта құрулар жүзеге асырыла бастады. Нарықтық экономиканы дамыту бағытында жүргізілген жұмыстар экономика мен қаржы-банк секторында жеке меншік бизнестің дамуына мүмкіндік берді. Еркін нарықтың дамуына қолдау көрсетілуінің жағымды тұстарымен қатар жағымсыз жақтары да болды. Атап айтқанда бағаның көтерілуі, жұмыссыздықтың артуы қоғамның топтық жіктелуін тереңдетті, мұның өзі әлеуметтік қарама-қайшылықтардың күшеюіне әкелді.

Осы кезде Сирия қоғамында әр түрлі тәуелсіз саяси қоғамдық ұйымдар пайда бола бастады. Олар қоғамда демократияландыруды одан әрі шынайы жүргізуді талап етті. Шын мәнісінде бір ғана саяси немесе этникалық топ мемлекет басында ұзақ билік құрса, сол топ біртіндеп биліктің барлық артықшылықтарын иеленетін болады, мұның өзі жемқорлықтың қалыптасуына, биліктің барлық мүмкіндігін өз мүддесіне пайдалануға және олардың шынайы қоғамнан алыстауына алып келетіні сөзсіз.

Дегенмен Сириядағы алғашқы наразылық қозғалыстар 2011 жылы халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға қатысты талаптармен басталып, соңы азамат соғысына ұласуының негізгі астары бір ғана әулеттің ұзақ уақыт билік етіп, елдегі барлық артықшылықтарды иеленуінде болып отыр.

Сириядағы қақтығыс нақты 2011 жылы күзде жаппай көпшілік сипат алумен басталды. Алғашқы кезде Б.Асад үкіметі қақтығысты армияның күшімен бірден басып тастағысы келді, сөйтіп алғашқы адам шығыны орын алды. Мұның өзі Б.Асадтың билігіне қарсылардың наразылығын одан сайын күшейтті және олардың қарсылығы көрші араб елдерінен қолдау тапты. Сөйтіп Б.Асад билігін құлату нақты мақсат етіп қойлып, елде бірнеше мұсылмандық топтар пайда болып, оған қарсы күрес жүргізді. Бұл қақтығыстың ерекшелігі Б.Асад билігіне қарсы ішкі және сыртқы оппозицияның күресуі болды. Сыртқы оппозиция («Сирия ұлттық Кеңесі», «Оппозициялық және революциялық күштердің Ұлттық Коалициясы») бұл бұрыннан шетелге эмигранцияға кеткен Сирияның бұрынғы саяси элементтері болса, ішкі оппозицияны («Ислам мемлекеті», «Жейш әл Ислам», «Жабхат ән-Нусра» т.б.) Сирияның қазіргі билігіне қарсы топтар құрап отыр.

Сириядағы соғыстың ерекшелігінің тағы бір көрінісі соғысқа АҚШ, Ресей, Түркия және Иранның әскери күштерінің тікелей араласуы мен араб елдерінің елдің ішінде үкіметтік армияға қарсы күресіп жатқан мұсылман топтарына қаржылай көмек көрсетуінде болып отыр.

Қазіргі кезде, соғыстың басталғанына алты жыл өткен кезде Сирия үкіметі әскерлері елдің территориясының басым көпшілігін әлі де болса толықтай өз бақылауына ала алмай отыр.

Сириядағы соғысты тоқтату мақсатында Біріккен Ұлттар Ұйымы мен белді державалар дипломатиялық әдістермен барлық шараларды жүзеге асырып келеді. Осы уақытқа дейін БҰҰ-ның басшылығымен Сириядағы жағдайды реттеу бағытында бірнеше дүркін келіссөздер жүргізілді. 2012 жылы маусым айында Женева-1 келіссөзі болды, онда келіссөзге қатысушылар (АҚШ, Франция, Англия, Ресей, Қытай) Сирияда өтпелі үкімет құру туралы мәселеге келісті. 2014 жылы қаңтар айында Женева-2 кездесуі өткізілді, оған 39 елдің делегациясы, БҰҰ-ның өкілдері, АЕЛ-ның және ИКҰ-ның өкілдері қатысты. Осы конференциясының аясында екі рет Сирия мәселесі бойынша консультациялар өтті және оның нәтижесінде Сирияға гуманитарлық көмек беру мәселесінің тәртібі келісілді.

Сонымен қатар БҰҰ-ның ұйымдастыруымен Сирия дағдарысын реттеу мақсатында арнайы «Сирияны қолдайтын халықаралық топ» (СҚХТ) құрылған болатын. Оның құрамына

АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция, Германия, Түркия, Қытай, Египет, Сауд Арабиясы, Оман, Иран, Ирак, БАӘ, Катар, Иордания, Ливан елдерінің сыртқы істер министрлері кіреді. Бұлардың кездесуіне БҰҰ, АЕЛ және ЕО өкілдері де қатысады және осы органды БҰҰ-ның өкілі Стаффан де Мистура басқарып келеді.

Сириядағы соғысушы топтармен келіссөз жүргізудегі ескере кететін жағдай Сирия үкіметіне қарсы сыртқы және ішкі оппозицияның ұстанымдарын ескеріп, олардың өздерінің арасындағы қатынастарды анықтап алу қажет.

БҰҰ және әлемдегі қауіпсіздікке мүдделі мемлекеттер осындай күрделі жағдайларға қарамастан келіссөздер арқылы Сириядағы соғысты тоқтатуға барынша күш салуда. Оған әлем елдері де алаңдатушылық білдіріп, жағдайды реттеуге, көмектесуге ұмтылуда. Солардың бірі біздің еліміз Қазақстан.

Өзінің сыртқы саясаттағы басты принциптерінің бірі әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуді басшылыққа алып келе жатқан еліміз бүгінгі күні Сирияға тек гуманитарлық көмек беріп қана қоймай, осы қақтығысқа қатысушылар арасындағы келіссөзді ұйымдастырушы ретінде қызмет жасап отыр.

Сириядағы қақтығыс басталған кезден бастап Қазақстан да өзінің ұстанымын білдіріп, елдегі соғыс жағдайының тоқтатылып, бейбітшілік орнауы керектігі туралы өзінің ұстанымын білдірді. Сонымен берге Қазақстан Сирияға гуманитарлық көмек те ұйымдастырып келеді. 2012 жылы Қазақстан Ислам Ұнтымақтастық Ұйымы арқылы Сирия босқындарына 400 мың доллар қаржылай көмек жасады. Сонымен бірге Сирия мен Түркия шекарасында шоғырланған сириялық босқындарға тағы да дәрі дәрмек, азық түлік жағынан көмек беру үшін 300 доллар қаржы бөлді. 2016 жылы Қазақстан жағы Ресей Федерациясының көмегімен 500 тоннадай көлемдегі азық түлікті Сирияның Тартус провинциясына Иорданиядағы Елшіміз А.Бердыбай жеткізіп берді. Гуманитарлық көмек ретінде ұн, ет консервілері, күріш, макарон т.б. азық түлік түрлері жеткізілді [4].

Ресей мен Түркияның ұсынысымен Астана Сирия мәселесі бойынша келіссөздер жүргізуге лайықты алаң ретінде өзінің қызметін ұсынды. Осыған байланысты келіссөздер 2017 жылы екі кезеңде өтті: 23-24 қаңтар және 15-16 ақпан аралығында. Келіссөзге Ресей, Түркия және Иран елдері өкілдері мен БҰҰ және Иордания өкілдері және бақылаушы ретінде АҚШ өкілі (АҚШ-тың Қазақстандағы елшісі Джордж Крол) қатысты.

Келіссөздің нәтижесінде әскери әрекеттерді тоқтату тәртібі жөнінде бірлескен оперативтік топ құрудың Ережесі келісілді. Оған Сирия басшылығының өкілдерімен қатар соғысушы топтардың да өкілдері кіретін болды. Олардың мақсаттары ең алдымен оппозициялық топтарды террористік топтардан бөлу және соғысты тоқтату үшін өзара сенім шараларын нығайту болып белгіленді.

Құрылған топ бірлесе отырып, әскери іс-қимылдарды тоқтатуға қатысты тәртіпті сақтау бойынша үнемі кеңесіп отырады, сонымен қатар БҰҰ-ның Қауіпсіздік Кеңесінің 2254-ші қарарының орындалуын, Сирия халқына жіберілген гуманитарлық көмекті жеткізуге көмектесетіні келісілді [5].

Астанадағы келіссөздердің ерекшелігі бірінші рет Сириядағы соғысып жатқан оппозициялық топтардың өкілдерінің бәрінің жеке-жеке емес, біріге отырып қатыстырылуы болды. Осыған байланысты қаңтар айындағы кездесуге Сириядан оппозицияның 15 тобының өкілдері қатысты. Одан бұрын Женевадағы келіссөздерде оппозицияның атынан Сирияның шынайы өміріне жақсы араласпаған саяси эмигранттар қатысқан болатын.

Қазақстанда өткен осы келіссөздердің нәтижесіне БҰҰ да, Сирия үкіметі де аса маңыз береді және мұның өзі еліміздің әлемдік саясаттағы бейбітшілікті қамтамасыз етудегі саясатының бір жарқын көрінісі ретінде бағаланады.

Сонымен, қорыта келгенде Сириядағы қақтығысты бейбіт келіссөздер жүргізе отырып шешудің өзі қазір мүмкін болмай отырғандығын көреміз. Себебі исламдық топтардың ішінде үкіметке қарсы топтар ретінде келіссөзге шақыратындай белгілі бір беделі бар топтарды да атап айту қиын. 2015 жылы 29-желтоқсанда АҚШ пен Ресей бір мәселеде келісімге келді, ол Сирияда соғысып жатқан «Ислам мемлекеті», «әл Кайда» және «Жабхат ән-Нусра» топтарын террористік ұйымдар ретінде мойындауға келісті. Ал оқиғаның алғашқы кезінде билікке қарсы құрылған зайырлы мемлекет құруды жақтаған, сыртқы оппозициялық топ «Сирияның Ұлттық Кеңесі» (2011 жылы Стамбулда құрылған, сыртқы оппозицияның органы) қазіргі кезде қақтығыста айта қаларлықтай маңызды рөл атқармай отыр және олардың үкіметке қарсы соғыс жүргізіп келе жатқан, эмигранттар мен саяси босқындардан құралған «Сирияның Еркін Армиясына» да ықпалы жоқ. Осылардың бәрін қорытындылай келе оппозициялық топтардың ішінде нақты келіссөз жүргізетіндей беделді топ жоқ десе болады. Дегенмен қақтығысты реттеу керек. Сондықтан 2015 жылы Женевадағы келіссөздерді бастағанда БҰҰ, АҚШ және Ресей арасында осы келіссөздер процесіне қатысатындардың тізімін келісуде біраз қиындықтар туды.

Сириядағы мәселені зерттей келе Батыстың да, Шығыстың да саясаткерлерінің, зерттеушілерінің бірқатары Б.Асадтың билігін қалдыруды жақтайтынын көреміз. Олар билік басына исламдық топтар өкілдері келсе, елде репрессия басталып, адам құқықтарының бұзылуы кеңінен етек алуы мүмкін дейді. Сондықтан исламдық топтардан көрі қазіргі биліктің әскери әрекеттермен елде белгілі бір тәртіп орнатқаны дұрыс дегенді жақтайды. Екінші бір топ Б.Асадты биліктен кетірсе, елде демократиялық сайлау өткізіп, Сирия халқының өзіне еркіндік беру керек дейді. Мүмкін бұл ұсыныс оқиғаның алғашқы кезінде дұрыс болған болар еді, енді қазір Сирияда демократиялық еркіндікті жақтаушы топтар үкіметпен бірігіп, оппозициялық деңгейде өздерінің қарсылықтарын білдіріп отырған жоқ, керісінше исламдық топтар мен террористік ұйымдардың белсенді әрекеттері күшейген жағдайда мәселені осылай шешуге мүмкіндік жоқ сияқты [6].

Жоғарыда айтқандарды қорытындылай келе, Сириядағы мәселені реттеуге БҰҰ және әлемнің белді мемлекеттері қаншама күресіп келе жатқанмен, дәл бүгінгі күні бұл мәселенің әлі де болса нақты шешім таппай отырғанын көреміз. Дегенмен қайта-қайта жүргізілген келіссөздер, оған Сирия үкіметі ғана емес ішкі және сыртқы оппозициялық топтар өкілдерінің қатысуы соғысты тоқтатып, елдегі жағдайды реттеуге барлығының да мүдделі екендігін көрсетеді. Бұл жерде ең бастысы шын мәнінде Б.Асадтың билігін тоқтатып, БҰҰ мен белді державалардың мықты бақылауының нәтижесінде жаңа үкімет құрып, халықты бейбіт өмірмен қамтамасыз ету болып отыр.

Сонымен алты жыл уақытқа созылған Сириядағы соғыстың тоқтауы және елдің бейбіт өмірге оралуы туралы қандай да бір болжам жасау қазіргі кезде қиын мәселе. Ол үшін ең алдымен осы соғыстың барысын, оған қатысушы ішкі және сыртқы күштердің арақатынасын реттеп алу керек сияқты. Дегенмен Сириядағы қақтығысты шешудің бірқатар мәселелерге байланысты екендігін атап өтуге болады.

Біріншіден, АҚШ, ЕО және араб елдері әлі күнге дейін өздерінің бастапқыдағы мақсаттары Б.Асад билігін жою мәселесін ұстанып отыр. Сол сияқты Ресей және Иран бастаған топтар да Сирияда Б.Асад билігін сақтауға ұмтылып келеді. Осындай жағдайда ең алдымен осы әлемнің белді державаларының өзі өзара нақты келісімге келуі керек екендігі айқын.

Екіншіден, Сириядағы әр түрлі деңгейдегі оппозициялық топтар мен террорлық ұйымдар өзара мәмлеге келіп ортақ ұстанымға келмей қандай да болса әдіспен соғысты тоқтату мүмкін емес. Олардың өздерінің арасындағы алауыздық қандай да бір келісімге келуге бөгет болып отыр десе болады.

Үшіншіден, барлық соғысушы жақтарға сырттан әскери көмек көрсетуді нақты тоқтату керек. Сонда ғана соғысты тоқтатып, қандай да бір келіссөздерді бастауға мүмкіндік пайда болары сөзсіз.

Сонымен Сириядағы соғыс халықаралық қатынастарда саяси тұрақсыздық туғызып, аймақтық және әлемдік қауіпсіздік мәселесін тудырып отырғандықтан, соғысқа қатысы бар мемлекеттер ортақ шешімге келіп, Сирияда да, әлемде де бейбіт жағдай орын алады деген үміттеміз.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Азимбай Г. Причины и последствия арабских революций последнего времени // [www. centrasia. ru/ newsA. php? st= 1427 693760](http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1427693760)
2. Костюхин А., Киреев С. Причины Арабской весны. От Ливии до Сирии // [arguendi. livejournal. com/278990. html](http://arguendi.livejournal.com/278990.html)
3. Конфликты и войны XXI века. Ближний Восток и Северная Африка. - М.: ИВ РАН, 2015. - 504 с.-
4. Казахстан передал гуманитарную помощь Сирии // [tengrinews. kz/ kazakhstan\\_ news](http://tengrinews.kz/kazakhstan_news) (дата обращения – 20.02.2017)
5. Астана приветствует достигнутые на встрече по Сирии договоренности // [ru. sputniknews. kz/ politics/2017](http://ru.sputniknews.kz/politics/2017) (дата обращения – 24.03.2017)
6. Долгополый С.Ю. Причины и проблемы урегулирования Сирийского кризиса // [www. scienceforum. ru/2013/133/5189](http://www.scienceforum.ru/2013/133/5189) (дата обращения – 20.02.2017).

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

## **ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ЖАЛАҒАШ АУДАНЫНА 1960-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ҚОНЫС АУДАРҒАН ОТБАСЫЛАР**

**Исламбекқызы Ж.**

Абай атындағы ҚазҰПУ (Қазақстан, Алматы)Тарихмамандығының 2 курс магистранты  
E-mail: zh1305@mail.ru

**Аңдатпа.** Мақалада Жалағаш ауданына 1960 жылдары қоныс аударған отбасылардың жағдайы баяндалады. Автор бұл мәселені ашу үшін Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағат құжаттарын қолданған. Қоныс аударған отбасыларға мемлекет тарапынан көрсетілген көмек, балаларының мектепке орналасу, тұрғындардың жұмыспен қамтамасыз етілу мәселесі көрсетілген. Жалағаш ауданына көшіп келгендерді қабылдау, аудан көлемінде орналастыру шараларының нәтижесі айқындалған.

**Түйін сөздер:** Жалағаш ауданы, қоныс аударушылар, мектеп, ауыл өмірі, кеңестік дәуір, Қызылорда облысы.

## **ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ В ДЖАЛАГАШСКИЙ РАЙОН КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1960 ГОДАХ**

**Исламбекқызы Ж.**

КазНПУ имени Абая (Казахстан, Алматы),магистрантка 2 курса по специальности История  
E-mail: zh1305@mail.ru

**Аннотация.** В статье рассматривается вопрос о семьях, которые переселились в Джалагашский район в 1960 годах. Для раскрытия этой проблемы были использованы материалы фонда Государственного архива Кызылординской области. Выявлены проблемы об оказанном государственном помощи, об устройстве детей в школы и обеспечение занятости переселенцев. Приведены результаты мероприятий в рамках приема и устройства переселенцев в Джалагашский район.

**Ключевые слова:** Джалагашский район, переселенцы, переселение, сельская жизнь, советское время, школа, Кызылординская область.

## **SETTLERS IN THE DZHALAGASH REGION OF THE KYZYLORDA IN THE 1960TH YEARS**

**Islambekkyzy Zh.**

Abai Kazakh National Pedagogical University, 2th course master specialty of History  
E-mail: zh1305@mail.ru

**Abstract.**The article examines the problem of families moved to the Dzhalagash region in the 1960<sup>th</sup> years. The funds of State Archive of Kyzylorda region were used for the disclosure.Problems are



revealed about the rendered state aid, about the placement of children in schools and the provision of employment for migrants. The results of activities in the framework of the reception and placement of settlers in the Zhalagash region are presented.

**Keywords:** Dzhalagash district, immigrants, migration, school, Kyzylorda Region, rural life.

### Кіріспе

Кеңестік биліктің 1950 жылы тың және тынайған жерлерді игеру туралы шешім қабылдауы Қазақстанға жоспарлы қоныс аударудың жаңа толқынын туғызды. Әдеттегідей, 1954 жылы тың аймақтарына көшкендерге бірқатар жеңілдіктер берілді. Солардың қатарында, бір мезгілдік төлемақылар төленді, тұрғын үй салуға және ірі қара мал сатып алуға несие берілді, ауыл шаруашылық салықтарынан 3-5 жылға босатылды.

1950-60-шы жылдар Қызылорда облысына да қоныс аударушылар легінің орын алғанын деректер көрсетеді. Негізінен, 1964-1965 жылдары Жалағаш ауданына Белоруссиядан және Қытайдан көшіп келген отбасылар туралы мәліметтер таптық. Қызылорда облыстық мұрағатынан табылған құжаттарда еңбекшілер депутаттарының Жалағаш аудандық кеңесі атқару комитеті төрағасының орынбасары М.Абдрамановтың облыстық кеңес атқару комитетіне Жалағаш аудандық кеңесі атқару комитетіне ауданда қоныс аударушыларды қабылдау, орналастыру және оларға жағдай жасаудың барысы туралы берген ақпараты сақталған. Онда аудандық кеңесі атқару комитеті 1965 жылы 25 қаңтарда қоныс аударушыларды қабылдаудың жоспарын жасап, онда республикааралық 30, облысаралық 25 отбасын қабылдау жайлы қарар қабылдап, оларды ауылдарға орналастырудың шараларын бекіткен.

Ауданда 1964 жылы 8 отбасы, 1965 жылы 28 отбасы, барлығы 36 отбасы көшіп келіп орналастырылған. Жаңа-Талап ауылында 1964 жылы 7, 1965 жылы келгендерден 4, барлығы 11 отбасы тұрды. Олар елді-мекеннің үйлеріне орналасқан, 1 отбасы мемлекеттің жәрдемімен үй салып, 3 отбасыға ауыл әкімшілігі жаңадан үй салдырды. Еңбек ауылдық округінде 1964 жылдан 1, 1965 жылдан 11 отбасы тұрған. Мемлекеттік «ссуданы» пайдаланып 1 отбасы үй салған. Ауылға қоныс аударушылар үшін 6 стандартты үй салынып құрылысы әлі де жүріп жатқандығы айтылған. Он отбасы колхозшылардың үйлеріне орналастырылған. Төрт отбасы маусымды уақытқа сүтін пайдалану үшін кеңшардан 4 сиыр алып пайдаланған. «40 жылдық Қазақстан» ұжымшарында 5 отбасы жұмысқа орналастырылған. Оларға жаңадан каркастан стандартты 5 үй салып берілді. Мемлекеттік «ссудамен» 5 үй 5 сиыр алды.

Аққыр кеңшарында 1965 жылы келгендерден 8 үй бар, олар кеңшардан жаңадан салынған үйлеріне орналасқан, барлығы да жұмыс істейді. Қоныс аударушылар үшін мүмкіндігінше жәрдем беріп тұру мақсатында бірқатар жұмыстар ұйымдастырылған. Оқу жасындағы балалары Жалағаштағы мектеп жанындағы интернатқа орналастырылды.

Аудандық Кеңес атқару комитеті 1965 жылы 25 қаңтарда қоныс аударушыларды орналастыру жоспарын бекіту туралы, 1965 жылы 12 наурызда Жалағаш ауданына Белоруссиядан келгендердің оқу жасындағы балаларын орналастыру туралы, 27 сәуірде Аққыр, Жаңа-Талап кеңшарларында Белоруссиядан келген азаматтарды (қоныс аударушыларды) орналастыру жөнінде мәселелер қаралды [1].

Кесте 1. Белоруссиядан келген орыс сыныптарындағы оқушылардың тізімі [1, 3-6].

Аты-жөні	сыныбы	Мекен-жайы
1964 жыл		
Курлович	2	
Сенадский	2	
Егорова	2	
Егоров	3	
Крюковская	4	
Сергеев Николай	1	

Кармина Жанна	1	Жаңа-талап ауылы
Булыгин Василий	1	
Маринова Люба	1	
Маринова Надя	1	
Маринова Люся	3	
Обхочев Сергей Д	1	
Обхочев Володя	3	
Фамченков Саша	2	
1965 жыл		Аққыр ауылы
Баханович Света	3	
Рыбчинская Рая	4	
Рыбчинская Лида	6	
Баханович Жанна	9	
Манеева Тамара	9	
Манеев Андрей	8	
Сергеев Анатолий	6	
Кондратенко Владимир	5	
Рыбчинская Тая	5	
Баханович Гена	8	
Кондратенко	6	
Сергеев Витали П	7	

Бұл кестеден көріп отырғанымыздай, 1964-65 жылдар көшіп келген отбасыларында бастауыш және орта сынып оқушыларының саны басым болып отыр. Осының негізінде, бұл отбасылардың дені жас жанұялар болды деп ойлаймыз. Барлық колхоз, совхоздарға 1965 жылы 20 шілде айында қоныс аударушыларға мал алып беру туралы хат жазылды. Дегенмен қоныс аударушыларды орналастыруда көптеген кемшіліктер орын алған. Жалағаш кеңшарында 13 отбасы бар мүмкіншілікті пайдаланып орналастырылғанына қарамастан 4-5 ай тұрғаннан кейін кетіп қалған. Жаңа-Талап кеңшарынан 4, Аққыр кеңшарынан 3, Еңбек кеңшарынан 2, 40 жылдық Қазақстаннан 7 отбасы өздерінше көшіп кеткен. Ал қалған қоныс аударушылар ұжымшарларға, кеңшарларға түгелдей жұмысқа орналастырылған. [1]

Еңбекшілер депутаттарының аудандық кеңесі атқару комитетінің хатшысы Т. Әлімбетов аудандық кеңесі атқару комитетінің төрағасы С. Аманов жолдасқа 1965 жылдары барлығы 61 отбасы, оның қарамағында 253 отбасы мүшелері болғанын айтады. Бұл отбасыларды ұжымшар, кеңшарларға бөлді.

#### Кесте 2. 1965 жылы ауданға келген қоныс аударушыларды орналастыру

1965 жыл			
Кеңшар	отбасы	жан саны	жұмыс
1. Жаңаталап	17	66	34
2. Жалағаш	13	62	28
3. Еңбек	10	31	15
4. 40 жылдық Қазақстан	12	42	23
5. Калинин атындағы	-	-	-
6. Аққыр	9	52	18
Барлығы:	61	253	118

Ауданның Аққыр, Жаңаталап, Жалағаш кеңшарларына келген 39 отбасы түгелдей мемлекеттік үйлермен қамтамасыз етілген. Ал Еңбек, 40 жылдық Қазақстан, Калинин атындағы кеңшарларға келген 22 отбасы уақытша ауылдағылардың үйіне орналастырылған.

Еңбек және 40 жылдық Қазақстан ауылы кеңшараралық құрылыс мекемелерімен шартқа отырып, 22 үйге түгелдей жаңадан қарқасты үйлерді салғызған [1, 36-37-б].

Ауданға келген 61 отбасында барлығы 118 жұмыс қолы болды. Олардың арасынан 21 механизатор, 4 жүргізуші, 1 комбайншы, 6 дәнекерлеуші, 3 ұста, 4 слесарь, 2 моторшы, 3

кеңшардағы сепараторда, 1 медбике, ал қалған 60 кісі құрылыс саласында және колхозшылар қатарында жұмысқа орналастырылған. Ал Еңбекте 2 әйел, Аққыр кеңшарында 5 әйел балалары балабақшаға орналастырылмағандықтан жұмысқа қатыса алмаған.

Жалағаш ауданына қоныс тепкен 61 отбасының қарауында мектеп жасында барлығы 41 баласы: оның 17-сі бастауыш сыныптарға, 24 бала 5-6-7-8 сыныптарға берілген. Мұның ішінде 20-сы интернатқа орналастырылып, қалғандары өз үйлерінен қатынап оқыған. Ал мектеп жасына дейінгі 39 бала балабақшаларға орналастырылып, ата-аналарының жұмысқа қатысуына толық жағдайлар жасалған.

Аудан бойынша қоныс аударушыларға үй салып алу үшін және мал сатып алу үшін 1965 жылы мемлекет тарапынан бөлінген ссуда 17600 сомды құрады. Онан Аққыр совхозына мал сатып алу үшін 2700 сом, Еңбек колхозына үй сатып алу үшін 5500 сом ссуда берілді. Енді қалған ссуда 9400 сом. Бұл қалған қаржы қалған қоныс аударушыларға жетпейтіндіктен облыс тарапынан бұл салаға тағы 71100 сом мөлшерде ссуда бөліну керектігі айтылған [1, 4-6].

Сондай-ақ Қазақ КСР Министрлер кеңесінің 1965 жылғы 16 сәуірдегі өкімі бойынша Мемлекеттік банкке 1964-1965 жылдары арнайы органдардың бағыттамасынсыз Орта Азия республикаларынан Қызылорда облысына келгендерге тұрғын үй құрылысына несие беруге рұқсат етті. Несие Еңбекшілер Депутаттары Аудандық кеңесі атқару комитеті ұсынған тізім бойынша берілетін болды [1, 1-6].

1965 жылы 16 сәуірде Аққыр кеңшарының бір топ қоныс аударушыларынан КПП аудандық комитетіне арыз түскен. Онда оларға жағдай жасалмағаны, магазинде түрлі шұжық, консерві, т.б. сондай азық-түлік түрлерінің жоқтығы, айлықтың уақытылы берілмейтіндігі туралы жазған. Бұл арызды ККП аудандық комитетінің хатшысы Н. Сермаханова тексергеннен кейін айлықтары берілген. Сауда жұмысындағы кемшіліктер жөнделген [1, 5-6].

1966 жылы халық шаруашылық жоспарында басқа республикадан көшіп келетін 40 отбасын қабылдауға дайындық жұмыстары іске асырылды.

Кесте 3. Аудан шаруашылықтарына келетін қоныс аударушыларды орналастыру мөлшері [2]

Шаруашылық	Келуге тиісті үй саны	Дайындауға тиісті үй саны
Коммунизм	10	10
Калинин	10	10
Жалағаш	10	10
Жаңадария	10	10

Алайда аталған шаруашылықтар Жалағаш ауданына келушілерді қабылдауға дайын болмады. Атап айтқанда, Жаңадария, Жалағаш кеңшары дайындауға тиісті 10 үйді дайындап, оны толық жөндеуден өткізген. Басқа да шаруашылықтардың қоныс аударушыларды қабылдауға дайындық барысы өте төмен болды. Ауылдарда тиісті үйлерге қажетті тұрғын үй тұрмыстық заттары жетіспеді. Бұл жұмысқа аудандық тұтыну одағы мен аудандық мәдениет бөлімдерінің де дайындығы жеткіліксіз еді. Осыған байланысты Еңбекшілер депутаттары аудандық кеңесі атқару комитеті қарар етті:

1. Ауданның шаруашылығындағы 1966 жылы келетін қоныс аударушыларды қабылдауға дайындық жұмыстарының барысының қанағаттанғысыз дәрежеде жүргізіліп келе жатқандығын ескеріп, кеңшар директорларына ол жұмысты жақсарту;

2. Ауданға келетін қоныс аударушыларды қабылдап, орналастыру үшін дайындалуға тиісті үйлерді 1966 жылдың наурыз айының 15-не дейін толық дайындау;

3. Аудандық оқу бөліміне қоныс аударушылардың оқу жасындағы балаларын толық тізімге алып, оларды дер кезінде оқуға тарту, кейбір ерекшеліктеріне қарай бюджеттік интернатқа орналастыру;

4. Аудандық тұтынушылар одағына уақытылы тұрғын үй, тұрмысқа қажетті және өнеркәсіп тауарларымен, азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету;

5. Аудандық мәдениет бөліміне қоныс аударушылар арасында мәдени қызметті олардың өздерін қатыстыру арқылы жақсарту, және оларға тұрақты кино көрсетіп отыру;

6. Мемлекеттік банктің аудандық бөлімшесіне мал сатып алуға мемлекеттен ұзақ мерзімге қарыз ақша берумен олардың орындалу барысын қадағалау;

7. Аудандық ауруханаға келген қоныс аударушыларды мұқият медициналық тексеруден өткізіп, талапқа сай медициналық қызмет көрсету;

8. Аудандық байланыс бөлімшесіне қоныс аударушылардың арасында кеңестік баспасөзді кеңінен насихаттап, хат, газет, журналмен тұрақты қамтамасыз ету тапсырылды [1, 6-7-б].

Кесте 4. Коммунизм кеңшарына ҚХР келген отбасылар тізімі [1, 9-б].

Аты-жөні, отбасы басшысы	Адам саны				Қолы
	ересек адамдар	5-10 жас аралығындағы балалар	5 жасқа дейінгі балалар	барлығы	
1. идиров Маджит	10	4	3	17	
2. адыров Машур	3	1	1	5	
3. бдуллин Ахмет	7	4	-	11	
4. үйрекбаев Рысжан	3	3	1	7	
5. ибиженко Петр Иванович	5	4	2	17	
6. улбаев Дастан	6	5	1	12	
7. скаков Шияздан	8	3	5	16	
8. адыров Раим Асанович	9	2	3	14	
9. афизова Мадина Умаровна	6	2	1	9	
Барлығы	57	28	17	102	

Халықтардың Қазақстанға қоныс аударуы республика халқының ұлттық құрылымын қалыптастыруда орасан зор рөл атқарды. Бұрынғы Кеңес Одағының түрлі жерлерінен қоныс аударушылар легі Қазақстан халқының санын көбейтіп, тіпті түпкіргі жерлердің өзінде жергілікті емес халықтар топтарының пайда болуына әкелді. Көшіп келген отбасыларында жастар саны көп болды. Мұның бәрі қазақ қоғамының әлеуметтік-демографиялық және мәдени өміріне әсер етті. Жаңа тұрғын үйлер салынды. Мәдениет және денсаулық ғимараттары тұрғызылды, ауыл инфрақұрылымы жетілді. Қазақстанға қоныс аударған әрбір отбасы түгелдей осы жерде өзінің екінші отанын, өзінің ешқандай қысымсыз және шектеусіз, толық қанды рухани және әлеуметтік өмірін таба білді.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қызылорда облыстық мемлекеттік мұрағаты. 541-к., 1-т., 44-іс, 45-46-п
2. ҚОММ. 671-к., 1-т., 2-іс, 232-п

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 32.001: 005.44(4+5)**

## **ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ ЕВРАЗИЙСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

**Исова Л.Т.**

КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аннотация.** В данной статье анализируются проблемы развития классического евразийства, общая духовная взаимосвязь евразийских народов и их взаимосвязь с сегодняшним днем, а также определится роль евразийской идеи в современных глобальных региональных процессах. Особенностью современной мировой экономической ситуации является смена субъектов глобализации по степени их влияния на формирование устойчивости мировой экономики. Возрастает роль региональных международных интеграционных объединений и входящих в них национальных государств, в частности развивающихся и переходных экономик.

С созданием Евразийского экономического союза (ЕАЭС), меняется система институтов регионализации, а также характер участия ЕАЭС в глобальных и региональных процессах. Договор о создании Евразийского экономического союза имеет действительно эпохальное историческое значение. Был сформирован крупнейший единый рынок на пространстве СНГ с огромным производственным, научным и технологическим потенциалом, колоссальными природными ресурсами.

**Ключевые слова:** Евразийство, глобализация, регион, Евразийский экономический союз, интеграция, дружба, внешняя политика, культура, товар, услуга, капитал, Таможенный Союз, единая политика.

## **ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯЛЫҚТЫҢ ГЕОСАЯСИ ӨЛШЕМДЕРІ**

**Исова Л.Т.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аңдатпа.** Аталмыш мақалада классикалық еуразияшылдықтың даму мәселелері, қазіргі күнмен еуразиялық кеңістік халықтары мен олардың өзара ортақ рухани байланысы талқылана келе, сонымен қатар еуразиялық идеяның бүгінгі жаһанданған аймақтық үдерістердегі рөлі анықталады. Әлемдік экономикалық жағдайдың қазіргі ерекшелігі, жаһандық субъектілердің алмасуы, олардың кезектелуінің әлем экономикасы тұрақтылығына әсері болып табылады. Осы орайда, аймақтық халықаралық интеграциялық бірлестіктердің, оның ішінде дамушы және ауыспалы экономика ақуалындағы оларға кіретін ұлттық мемлекеттердің рөлі артатыны сөзсіз. Еуразиялық экономикалық Одақтың (ЕАЭО) құрылуымен де аймақтану институттары жүйесі және де осы құрылымның жаһандық және аймақтық үдерістердегі қатысу сипаты өзгеруде. Еуразиялық экономикалық Одақты құру туралы келісім шынында да, тарихи дәуірлік маңызға ие. ТМД кеңістігінде ауқымды өндірісі, ғылыми және технологиялық потенциалы, шетсіз табиғи ресурстары бар, ірі біртұтас нарық пайда болғаны сөзсіз.



**Түйін сөздер** :Еуразияшылдық, Еуразиялық экономикалық Одақ, интеграция, достық, сыртқы саясат, мәдениет, тауар, қызмет көрсету, капитал, Кедендік Одақ, біртұтас саясат.

## GEOPOLITICAL MEASUREMENTS OF EURASIANS' IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

**Issova L.T.**

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan)Candidate of Historical Sciences, Associate Professor  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Abstract.** In this article it is analyzed problems of development of classical Eurasians, the general spiritual interrelation of the Eurasian people and their interrelation with today, and also will be defined a role of the Eurasian idea in modern global regional processes. Feature of a modern world economic situation is change of subjects of globalization on extent of their influence on formation of stability of world economy. The role of the regional international integration associations and the national states entering those in particular developing and transitional economies increases.

With creation of the Eurasian Economic Union (EEU), the system of institutes of regionalization, and the nature of participation of EEU in global and regional processes changes. The contract about creations of the Eurasian Economic Union has epoch-making historical value. The largest uniform market on space of the CIS with a huge production, scientific and technological potential, and enormous natural resources has been formed.

**Keywords:** Eurasians', globalization, region, Eurasian Economic Union, integration, friendship, foreign policy, culture, goods, service, capital, Customs Union, uniform policy.

### Введение

В формирование исторических и идейных предпосылок евразийства внесли свой вклад выдающиеся представители разных лет: полководец тюрков Кюльтегин, философ аль-Фараби, Чингиз-хан, князь Александр Невский, хан Аблай, востоковед Шокан Валиханов, этнограф Григорий Потанин, классик Абай, дипломат Константин Леонтьев, лингвист Вильгельм Томсен, тюрколог Василий Радлов, тюркофил Исмаил Гаспринский, лидеры Алаша - Алихан Букейханов и Ахмет Байтурсынов, ученые Освальд Шпенглер, Арнольд Тойнби и многие другие. Все они шли к осмыслению многообразия взаимосвязей народов Евразии. Именно эта плодотворная многовековая духовная почва способствовала появлению в 20-е гг. XX века в Европе евразийского научного мировоззрения, представленного его основателями: Николаем Трубецким, Петром Савицким, Георгием Вернадским и другими. Духовным наследником этого поколения стал выдающийся мыслитель, историк и тюрколог XX века Лев Николаевич Гумилев.

В современных условиях диалога Восток–Запад евразийская концепция, обновленная политиком мировой величины Н.А. Назарбаевым, предстает в качестве востребованной временем доктрины межгосударственного политического, экономического, культурного взаимодействия, основанного на принципах толерантности, поддержания мира и стабильности в регионе, партнерских взаимовыгодных отношениях.

Евразийский лидер Н.А. Назарбаев придал евразийскому теоретическому учению зримое воплощение в реальной жизни, а также внес в евразийское мировоззрение огромный теоретический и практический вклад, сочетав его с новаторским экономическим, социальным, стратегическим подходом, неразрывно связав евразийство с демократией, императивом

развития гражданского общества, социальной динамикой. Речь идет не просто об адаптации евразийских идей к конкретным условиям современного Казахстана и Центральной Азии, но о развитии универсального содержания этого учения.

Важно отметить, что евразийская идея Президента нашей республики Н.А. Назарбаева по своим теоретическим и практическим аспектам представляет собой оригинальную концепцию, во многом отличную как от классического евразийства, так и его современных неоевразийских направлений. В данной работе автор нацелен исследовать не только общие тенденции в теоретическом содержании классического и казахстанского современного евразийства, но и его кардинальные отличия, а также новые результаты практической реализации евразийского взаимодействия на современном этапе.

Евразийство в современных условиях - исторический феномен доктринального характера, обозначающий не только целостность постсоветского пространства, но и обобщающей группы людей, выступающих против негативных последствий глобализации, за сохранение национальной истории, культуры и за интеграцию по экономическим параметрам, со сходной социальной системой, с исторической общностью судьбы.

Следует отметить, что Договор о создании Экономического союза между одиннадцатью странами СНГ положил начало переводу интеграционных процессов в экономиках государств-участников СНГ из плоскости переговоров в русло практических действий, стал политической реальностью. Приверженность Казахстана политике «всестороннего сотрудничества в формировании и развитии общего экономического пространства, общеевропейского и евразийского рынков» (Алматинская Декларация глав государств СНГ 1991 г.) явилась катализатором интеграционных процессов в Содружестве.

Поскольку процесс интеграции шел медленно, институты СНГ работали неэффективно, вполне логичным развитием интеграционных инициатив Казахстана стало выступление Н.Назарбаева перед профессорско-преподавательским составом МГУ 29 марта 1994 г. в рамках первого официального визита в Россию. В своей речи он предложил рассмотреть возможные пути создания нового объединения из стран-участниц СНГ -Евразийского союза (ЕАС) [1, С.24-25].

В основу Договора о создании ЕАС предполагалось заложить идею формирования наднациональных органов с целью координации экономической, оборонной и внешней политики. Для обсуждения стратегических вопросов должен быть создан Совет глав государств и правительств ЕАС. Следующим шагом могли бы стать прямые выборы в общий Парламент, учреждение Совета министров обороны и Совета министров иностранных дел. Предлагалось также создать постоянно действующий межгосударственный исполнительный секретариат ЕАС, состав которого назначался бы главами государств и формировался бы из представителей всех стран Союза. Этот исполком должен был получить статус наблюдателя в ООН и ОБСЕ. Далее предполагалось введение общего документа или гражданства для всех стран Союза, обязательная разработка согласованных программ экономических реформ.

При этом концепция ЕАС отнюдь не предполагала воссоздание СССР или нечто подобного. Основными принципами, на которых мыслилось объединение в союз, могли бы стать: равенство, уважение суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности государственных границ, прав личности и индивидуальности каждого человека. Государства ЕАС получали право участвовать в других интеграционных объединениях, в том числе в СНГ, на основе ассоциированного или постоянного членства, либо иметь статус наблюдателя. Каждый участник мог выйти из ЕАС, предварительно уведомив другие государства не позднее, чем за шесть месяцев до принятия решения. Принципиальное значение имело сформулированное казахстанским Президентом положение о том, что интеграция, основанная

на равенстве, добровольности и прагматическом интересе, - это будущее Евразии, которая только в этом случае может стать глобальным фактором мировой экономики и политики XXI века.

Одним из этапов практического воплощения проекта ЕАС явилось подписание 30 апреля 1994 г. Президентами Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана Договора о создании Единого экономического пространства между тремя государствами (Центрально-Азиатский союз). Этот документ заложил прочный фундамент экономического сотрудничества на основе принципов дружбы и добрососедства, равенства и невмешательства во внутренние дела друг друга, добросовестного выполнения взаимных обязательств, а также других общепризнанных норм международного права. В июле 1994 г. главы государств-участников Центрально-Азиатского союза создали Межгосударственный Совет, учредили Советы премьер-министров, министров иностранных дел и его рабочий орган - Исполком Межгоссовета, образовали Центрально-азиатский банк сотрудничества и развития.

21 октября 1994 г. в Москве состоялось заседание Совета глав государств Содружества, в котором участвовали делегации всех стран-участниц СНГ. Совет глав государств СНГ решил принять к сведению информацию Н.Назарбаева о формировании Евразийского Союза Государств и использовать основные идеи, высказанные Президентом, для углубления интеграционных процессов в Содружестве Независимых Государств. Кроме того, Советом глав государств был одобрен ряд документов, в которых нашли отражение инициативы Казахстана, содержались реальные шаги в направлении создания общего экономического пространства. К примеру, это решение о создании Платежного союза государств-участников СНГ и эффективной системы платежей, необходимых для нормального функционирования Экономического союза и свободного перемещения товаров и услуг.

Следующим шагом политики углубления экономической интеграции стало подписание главами Правительств Казахстана, России и Беларуси 20 января 1995 г. Соглашения о Таможенном союзе (ТС) трех государств и утверждение поэтапной Программы действий правительств трех стран по реализации договоренностей о дальнейшем углублении взаимного сотрудничества. В марте 1996 г. к Таможенному союзу присоединилась Кыргызская Республика. Республика Таджикистан стала его полноправным членом 26 февраля 1999 г.

Предполагалось, что создание Таможенного союза должно стать важной предпосылкой создания общего рынка товаров, услуг, капиталов, рабочей силы. Для функционирования Таможенного союза государства должны были согласиться на скоординированность в проведении экономических реформ и достижении однотипного, базирующегося на рыночных принципах, хозяйствования механизма регулирования экономики. Далее ставилась задача осуществления унификации хозяйственного законодательства (внешнеторгового, таможенного, валютно-финансового, ценового, налогового и т.д.), выработки единых правил установления согласованного валютного курса, конвертируемости национальных валют, формирования эффективного платежного баланса, а также проведения согласованной внешнеэкономической политики по отношению к третьим странам.

В Таможенном Союзе были созданы совместные органы управления интеграцией четырех государств - Межгосударственный совет и Интеграционный комитет в качестве исполнительного органа. Следующий крупный шаг в направлении интеграции был сделан в октябре 2000 г. В ходе октябрьского саммита в Астане главы государств-участников Таможенного союза подписали Заявление и Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС).

В Договоре ЕврАзЭС заложена концепция тесного и эффективного торгово-экономического сотрудничества для достижения целей и задач, определенных Договором о

Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве от 26 февраля 1999 г.

Развитие интеграционных процессов на постсоветском пространстве в основном связано с евразийским проектом, который получил название ЕврАзЭС.

Современное геополитическое развитие стран Евразии представляет собой сложный процесс взаимодействия политического курса ведущих стран мира и политики, проводимой отдельными государствами. Совокупность объективных процессов и субъективных действий оказывает свое влияние на формирование геополитических координат Евразии и ее региональных процессов. Пространство СНГ, в первую очередь Казахстана и России является объектом внимания и действий различных сил мировой политики. Будучи евразийским государством, Казахстан первым инициировал евразийский вектор международной политики, который поддержали Россия, Украина, Белоруссия, Кыргызстан и Таджикистан. В условиях развития евразийских интеграционных процессов, актуализируются вопросы изучения исторического опыта развития евразийских государств, стремящихся к созданию единой евразийской геополитической модели, основы которой были заложены в евразийском учении.

Евразийская стратегия Президента Н.А. Назарбаева нацелена на долгосрочные приоритеты взаимовыгодного сотрудничества с евразийскими партнерами на основе уважения суверенитета и поддержания мира и стабильности в регионе.

Таким образом, созданная евразийцами историческая концепция методологически выливается в русло современного евразийского диалога Восток - Запад, инициированного лидерами Казахстана и России, в основе которого лежит взаимовлияющий, взаимосвязующий, цивилизационный фактор.

Новый подход к изучению и осмыслению истории Евразии в доктрине Президента Республики Казахстан в контексте интеграционных процессов на Евразийском пространстве наполняет ее практическими перспективами, позволяет актуализировать некоторые проблематичные и малоосвещенные вопросы истории евразийского пространства.

В ходе своего исторического развития Казахстан прошел через множество периодов общеевразийского исторического процесса развития, в том числе и кризисных периодов. Каждый подобный период являлся для казахской интеллигенции стимулом к осмыслению истории, к попытке понимания исторических перспектив на основе наследия прошлых веков. В этом смысле обращение к общим истокам исторического развития евразийских народов привело современных ученых и политиков к попытке всестороннего анализа идейного наследия прошлых веков, и в частности – к евразийству.

Особенностью современной мировой экономической ситуации является смена субъектов глобализации по степени их влияния на формирование устойчивости мировой экономики. Возрастает роль региональных международных интеграционных объединений и входящих в них национальных государств, в частности развивающихся и переходных экономик.

С созданием Евразийского экономического союза (ЕАЭС), меняется система институтов регионализации, а также характер участия ЕАЭС в глобальных и региональных процессах.

Характерной особенностью современного этапа либерализации международных торговых отношений является рост числа региональных торговых соглашений и становление новых тенденций регионального сотрудничества:

– во-первых, происходит расширение сфер регулирования региональных торговых соглашений за рамки чисто торговых отношений. Более 70%, всех вступивших в силу региональных торговых соглашений (из 354, действующих к началу 2013 г.), относились к категории проинтеграционных, то есть тех, которые не ограничиваются таможенно-тарифной либерализацией, а стремятся к гармонизации хозяйственного регулирования, выравниванию условий для предпринимательской деятельности;

– во-вторых, расширяются состав и форматы сотрудничества за счет количества государств-участников, включения региональных блоков и заключения межблоковых соглашений. По числу заключенных и готовящихся от имени торгового блока соглашений с третьими странами лидируют ЕС (34 соглашения), ЕФТА (25), ASEAN (5). К межблоковым региональным торговым соглашениям относятся соглашения между ЗСТ ЕФТА и Южноафриканским таможенным союзом, ЕФТА и Советом сотрудничества арабских государств Персидского залива (соглашение находится в стадии ратификации);

– в-третьих, расширяются пространственно-экономические рамки сотрудничества, стала возможной реализация мегапроектов с участием лидеров мировой экономики. Так, например, Республика Корея подписала соглашения о ЗСТ с США, ЕС, Индией.

Для евразийских государств реализация новых задач потребует корректировки экономической политики на всех уровнях управления в связи с появлением новых перспектив участия в глобализации, регионализации в рамках региональных торговых соглашений и в евразийской интеграции.

Новыми направлениями интеграционной политики в формате ЕАЭС становятся:

– активизация использования неформальных механизмов глобального управления в рамках G20 и БРИКС (в рамках G20 в качестве возможного направления консолидации развивающихся экономик может также рассматриваться тюркский и исламский фактор – сотрудничество с Турцией, Саудовской Аравией, Индонезией). Рост значения БРИКС в качестве неформального механизма глобального управления экономикой обусловлен объективными факторами. Именно страны БРИКС демонстрируют значительную динамику роста товарных и инвестиционных потоков в последние годы. Международные золотовалютные резервы в основном также сосредоточены в этих новых динамично развивающихся странах (абсолютным лидером является КНР, на 4-м, 6-м и 7-м месте, соответственно, Россия, Бразилия и Индия);

– расширение направлений сотрудничества с азиатскими странами в формате ШОС и межблокового взаимодействия ЕАЭС с региональными интеграционными союзами Азии, в частности, странами АРТА, ASEAN, АПЕС, ЕСО и другими, учитывая участие и влияние в этих группировках стран ШОС и СНГ, а также стратегию США по «возвращению в Азию» в рамках проекта ТТП;

– выстраивание продуктивных экономических отношений со странами СНГ в направлении активизации участия в институтах регулирования мировой торговли, в частности ВТО, и расширения форматов региональной интеграции на пространстве СНГ (ЗСТ+; ТС+; ЕЭП+; ЕАЭС+) [2, С.17-18].

Казахстан вместе с Беларусью и Россией предприняли целый комплекс мер, направленных на создание зоны свободной торговли, Таможенного союза, Единого экономического пространства, а теперь и Евразийского экономического союза. Эти шаги привели к практическим результатам развития начальных наднациональных форм экономической интеграции. Новые страны выразили желание присоединиться к региональным проектам. В этой связи изучение опыта применения различных форм интеграции в объединениях, вступивших ранее на этот путь, представляется актуальным сейчас, когда закладываются новые схемы взаимодействия Казахстана со странами-соседями. Важно понять, насколько применимы на постсоветском пространстве уже устоявшиеся и нарождающиеся формы интеграции. Для выверенной оценки развития форм интеграции важна, и адекватная система индикаторов возникающих эффектов. Работа по наполнению системы индикаторов интеграционного взаимодействия государств активно ведется на разных уровнях и представляет также практическую значимость для формулирования позиции Республики Казахстан по отношению к международным и региональным объединениям (в частности, по развитию интеграции в



Евразии). Решение региональных и глобальных проблем может обеспечиваться структурами соответствующего уровня, однако принятие и реализация решений продолжают оставаться в основном за национальными органами. Ограниченный характер национальных мер по решению региональных и глобальных проблем не соответствует глубине и масштабу проблем, которые в большинстве своем остаются нерешенными. Идет поиск новых более эффективных механизмов международного сотрудничества. Таким образом, выбор оптимальных форм интеграции, применимых для конкретных экономических и политических условий и определенного круга стран, решивших проводить общую политику в каких-либо областях, становится не только важной теоретической, но значимой практической задачей.

Основной проблемой торговой политики является согласование в ее рамках протекционизма и свободы торговли. Для развитых стран с высокой эффективностью национального хозяйства использование политики протекционизма наряду со свободой перемещения товаров содействует повышению конкурентоспособности национальной экономики и направлено на расширение доступа своих конкурентоспособных товаров на мировой рынок. Особенностью современного этапа интеграции стало развитие «коллективного протекционизма» группы развитых стран (например, стран Европейского союза) для обеспечения интересов группировки в условиях глобального экономического давления. Для Казахстана как развивающейся экономики основные проблемы экспортно-импортной политики обусловлены изменением характера внешнеторговой деятельности в связи с решением стратегических задач «нового десятилетия», определенных президентом страны (Назарбаев, 2010):

- созданием и функционированием с 2010 года Таможенного союза Беларуси, Казахстана и России;
- формированием в 2012 году Единого экономического пространства Беларуси, Казахстана и России;
- реализацией Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития на 2010–2014 годы.

Особенностью современного экономического этапа для республики является совмещение в рамках экспортно-импортной политики двух главных, на наш взгляд, в определенной степени противоречащих друг другу стратегических задач. С одной стороны, стране предстоит добиться конкурентоспособности национальной экономики для интеграции в мировое хозяйство, с другой обеспечить развитие и защиту отечественного промышленного производства, конкурентоспособного лишь в границах СНГ [3, С.3-4].

Тот факт, что ровно 20 лет спустя идея Нурсултана Назарбаева получила реальное воплощение, лучше всего свидетельствует о том, что и тогда эта мысль не была оторванной от реальности. Сейчас, когда интеграционные процессы на евразийском пространстве приобретают все большую динамику, идея создания Евразийского экономического союза приковывает к себе все большее внимание. Лидеры трех стран – Казахстана, России и Беларуси – подписали 29 мая 2014 года в Астане важный, а по другим оценкам эпохальный документ – Договор о создании Евразийского экономического союза (ЕАЭС), который вступит в силу с 1 января 2015 года.

Ученые стран Евразийского союза разделяют мнение Президента РК о том, что «евразийская интеграция обеспечивает нам общее стратегическое преимущество накануне грядущей Третьей глобальной индустриальной революции. Она происходит в условиях драматического акта смены парадигмы мироустройства в сторону многополярности. Нынешняя глобальная нестабильность – это кризис не только экономики, но и международного права, глобальной политики». С ними не справляются G7 и G20. Именно поэтому в 2012 году Нурсултан Назарбаев выдвинул инициативу G-Global, которую интерактивно поддерживают

160 стран. G-Global включает фундаментальные принципы мира в XXI веке: эволюция; справедливость, равенство, консенсус; глобальная толерантность и доверие; глобальная прозрачность; конструктивная многополярность [4, С.2-4].

Идея Евразийского экономического союза при широкой общественной поддержке, в том числе научного сообщества, стала стратегической программой практических действий: ЕврАзЭС, зона свободной торговли с участием большинства стран СНГ, Таможенный союз и Единое экономическое пространство Казахстана, Беларуси и России. В XXI веке, отметил Президент РК, мы стали свидетелями феномена сжатого исторического времени. Это один из вызовов, с которым сталкивается весь глобализированный мир, как и вопросы евразийской интеграции. Прежде всего, отметил Н. Назарбаев, главная миссия Евразийского экономического союза в первой половине XXI века заключается в том, чтобы стать одним из ключевых экономических макрорегионов мира, и евразийская интеграция должна обеспечить вхождение каждой страны-участницы в число наиболее развитых государств мира. Евразийский экономический союз должен иметь систему индикаторов, измеряющих влияние евразийской интеграции на рост уровня жизни населения, производительность и конкурентоспособность экономики. Весь процесс евразийской интеграции должен быть функционально и практически подчинен именно решению этой важнейшей цивилизационной миссии. В стратегическом развитии ЕАЭС на ближайшие 15–20 лет важно, отметил Нурсултан Назарбаев, предусмотреть следующие приоритеты. Во-первых, это формирование базовых условий для ускоренного инновационного технологического прорыва национальных экономик и всего пространства евразийской интеграции. Важно разработать и принять Программу евразийского инновационно-технологического взаимодействия на период до 2025 года. Во-вторых, территория Евразийского экономического союза должна стать передовым звеном общеконтинентальной в масштабах всей Евразии инфраструктуры. В-третьих, основу общеевразийской экономики должен составить малый и средний бизнес. Это важнейший вопрос обеспечения гибкого реагирования на все возможные глобальные вызовы экономического характера. В-четвертых, важно определить инновационные модели менеджмента, отвечающие уникальной миссии ЕАЭС. Вполне целесообразно разместить наднациональные органы Евразийского экономического союза в Астане, находящейся в самом сердце континента Евразии. В-пятых, экономическая интеграция сделает более глубокими культурно-гуманитарные связи, а XXI век сделает культурный сегмент важнейшей составляющей национальных экономик, который будет способствовать росту ВВП. При этом образовательные услуги особенно важны для инновационно-индустриального развития и систем управления [5, С.1-2]. Президент Республики Казахстан вполне логично, предложил объявить день подписания в Астане Договора о создании Евразийского экономического союза (конец мая 2014 года) Днем евразийской интеграции.

Интеграционный процесс, развивающийся с разной скоростью и в разные периоды времени на пространстве Евразии, заметно активизировался за последние три года. Сложилось базовое понимание, что евразийская интеграция располагает возможностями, позволяющими ей стать вариантом комплексного ответа на вызовы наступившего нового века. Сложный и значимый сам по себе, этот процесс продвигается на неблагоприятном фоне, а именно: второй фазы финансового кризиса, называемого также кризисом глобализации, серии политических кризисов в странах Ближнего Востока, перешедших в ряде из них на уровень гражданского конфликта, ожидаемых последствий вывода из Афганистана войск западных союзников.

Казахстанские эксперты отметят, что наиболее проблемные вопросы сотрудничества связаны с разностью в подходах к интеграционному проекту, отсутствием единой терминологии в налоговом, таможенном и транспортном законодательствах трех государств. Кроме того, не

согласованы принципы разработки технического регулирования и значительно удорожилась процедура получения необходимых сертификатов производителями трех стран. А также эксперты по ЕАЭС говорят, что вопросы расширения ТС и ЕЭП политизируются. Отмечается, что нецелесообразно принимать новых членов в эти объединения без учета их соответствия критериям членства и экономических последствий расширения. Среди ключевых условий для успешного развития интеграционных процессов были названы: более тщательная работа над документацией, поэтапное углубление интеграции, прозрачность принимаемых решений и широкая информационная поддержка деятельности интеграционных структур [6, С.2-3].

Современный Евразийский экономический союз – международная организация региональной экономической интеграции, обладающая международной правосубъектностью и учрежденная договором Евразийском экономическом союзе. В ЕАЭС обеспечивается свобода движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы, а также проведение скоординированной, согласованной или единой политики в отраслях экономики. Государствами–членами Евразийского экономического союза являются Республика Армения, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызская Республика и Российская Федерация [7].

В качестве дополнительного фактора в пользу ЕАЭС можно отметить интерес к вступлению в Союз других государств, Вьетнам, Израиль и Турция, но и многие другие, говорит аналитик IFC Markets Дмитрий Лукашов [8]. Однако, не исключено, что этот путь станет для Душанбе более сложным и противоречивым, поскольку Таджикистан окажется в центре геополитической игры, и резко возрастет давление со стороны противников и сторонников евразийской интеграции, как внутри страны, так и за ее пределами.

ЕАЭС создан в целях всесторонней модернизации, кооперации и повышения конкурентоспособности национальных экономик и создания условий для стабильного развития в интересах повышения жизненного уровня населения государств-членов.

Таким образом, создание ЕАЭС расширяет диапазон преимуществ динамики роста и тенденций регионализации для «евразийской тройки». Появляются перспективы для расширения масштабов участия в глобальном управлении, а также развития новых форматов межрегионального, межблокового и трансконтинентального торгово-экономического сотрудничества и углубления экономического сотрудничества стран СНГ.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н.А. Евразийский Союз: идея, практика, перспективы (1994-1997). – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – 480 с.
2. Мухамеджанова Д.Ш. Евразийская экономическая интеграция в контексте проблем глобализации и регионализации. // Сборник материалов международной конференции «Евразийский экономический союз: от идеи к реализации» Алматы, КИСИ, 18 марта 2014 г. 210 с.
3. Шерьязданова К. Казахстан в условиях формирования Единого экономического пространства. /<http://www.eabr.org/general/upload/СП-izdania> (дата обращения: 18.07.2010).
4. Нугербеков С. «G-Global – в эпицентре мирового внимания», «Казахстанская правда», 2014, 24 апреля.
5. Кузнецов О. и др. «О перспективах евразийской интеграции и новой модели мировой экономики», «Казахстанская правда», 2014, 15 мая.
6. Евразийская интеграция: риски и перспективы. <http://iwep.kz/sobytiya/2013-12-03/evraziyskaya-integraciya-riski-i-perspektivy> (дата обращения: 12.03.2013).
8. *Евразийский экономический союз.* <http://www.eaunion.org> (дата обращения: 10.04.2017).
9. ЕАЭС: альянс двадцатилетия. <https://wek.ru/eayes-alyans-dvadcatiletija> (дата обращения: 30.05.2014).

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 327(61:5-011)**

## **ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢДІК ЖҮЙЕСІ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК АФРИКА МЕН ТАЯУ ШЫҒЫС МЕМЛЕКЕТТЕРІ**

**Исова Л.Т.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы)тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аңдатпа.** Мақалада араб мемлекеттерінің қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі кейбір мәселелері қарастырылады. Халықаралық қатынастардың қазіргі жүйесіндегі Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс аймағы экономикалық, жағрапиялық және геосаяси, саяси, әскери, көші-қон секілді бірқатар факторлармен анықталады. Әлемнің ең бір тұрақсыз аймағы ретінде де танымал. Араб Шығысындағы аймақтық дағдарыс ақуалы осы аймақта орналасқан мемлекеттердің бір-бірімен мүдделерінің қарама-қайшы болуы, аймақтық емес державалардың бәсекелестігі, ұлтаралық және дінаралық қақтығыстармен де байланыс тапқан.

**Түйін сөздер:** Геосаясат, Солтүстік Африка және Таяу Шығыс, «араб көктемі», шығыстану, Араб әлемі, Араб шығысы және ПШАМЫК.

## **ГОСУДАРСТВА СЕВЕРНОЙ АФРИКИ И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА НАКАНУНЕ НОВОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ**

**Исова Л.Т.**

КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аннотация.** В статье рассматриваются некоторые проблемы арабских государств современной системе международных отношений. Регион Ближнего Востока и Северной Африки в системе современных международных отношений, предопределяется рядом факторов – экономических, географических и геополитических, политических, военных, демографических. Представляют один из наиболее нестабильных районов мира. Региональный кризис в Арабском Востоке в немалой степени связана с наслоением друг на друга интересов государств этого региона, соперничества нерегиональных держав, межнациональных и межрелигиозных конфликтов.

**Ключевые слова:** Геополитика, Ближний Восток и Северная Африка, «арабская весна», востоковедение, Арабский мир, Арабский Восток, ССАГПЗ.

## **THE STATES OF NORTH AFRICA AND THE MIDDLE EAST ON THE EVE OF NEW PERIODIC SYSTEM OF THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS**

**Issova L.T.**

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, Associate Professor  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Abstract.** The article some problems of the Arab states to modern system of the international relations are considered. The region of the Middle East and North Africa in system of the modern international relations is predetermined by a number of factors – economic, geographical and geopolitical, political, military, demographic. Represent one of the most unstable regions of the world. Regional crisis in the Arab East it is in no

small measure connected with stratification at each other of interests of the states of this region, rivalry of not regional powers, the international and interreligious conflicts.

**Keywords:** Geopolitics, the Middle East and North Africa, "the Arab spring", oriental studies, the Arab world, the Arab East, Cooperation Council for the Arab States of the Gulf.

### Кіріспе

Қазіргі Қазақстанның әлемдік саясаттағы орын алып жатқан саяси оқиғаларға ден қоя, өзінің саяси ұстанымдарына сай халықаралық оқиғаларға ат салысуы шынайы мазмұнға ие болуда. Оның дәлелі, бірнеше басқосуларға алаң болған халықаралық Сирия диалогының «Астана процесі». Яғни, ресми Астана мінберінде халықаралық қатынастың ат шулы аймағы, араб түбегінің саяси ақуалына қатысты мәселенің талқылануы, Қазақстанның халықаралық қатынас субъектісі ретіндегі маңыздылығы мен геосаяси салмағын айқындалғанының да көрсеткіші болып отыр.

XX ғасырдың 50-жылдары тәуелсіздіктеріне қол жеткізгеннен бергі кезеңде араб әлеміне кіретін мемлекеттер ауқымды сілкіністерді басынан өткізе, әлемдік қауымдастықтың қашанда назарына ілініп келеді. Таяу Шығыс немесе араб шығысы секілді бірде-бір аймақ әлемдік саясат назарын өзіне соншалықты терең аударған емес. Аймаққа деген ерекше назардың болу себебі де, араб елдерінің дүние жүзіндегі маңызды стратегиялық орнымен сипатталып, аймақтағы негізгі әлемдік көмірсутегі қорының шоғырлануымен ғана емес, су, құрлықтық, әуе желістерінің тоғысуы, құрлықтар мен өркениеттердің бірігуінің де аумағы ретінде геосаяси параметрлерге де бағынуымен сипатталады.

Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс мемлекеттеріндегі саяси оқиғалар таралымы қазіргі халықаралық қатынастардың жаңа кезеңдік жүйесінің қалыптасуына негіз болуы мүмкін делінетін жаңа алғышарттар қалыптастыруда. Халықаралық ақуал және геосаяси орта қарқынды өзгеруде және әрқашан жақсы жағына қарай ойыса бермейді. Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан Солтүстік-Шығыс Азияға дейін тұрақсыздықтың алып белдеуі созылып жатыр. Күштердің ара салмағы жаһандық деңгейде де, сонымен қатар, Жер шарының жекелеген аймақтарында да елеулі өзгерістерге ұшырауда [1]. Қазіргі халықаралық қатынастар сараптамасына «араб көктемі» атты атаумен енген араб тектес мемлекеттердегі саяси тұрақсыздық геосаяси бетбұрыстар белесін өзгертіп, аймақтың әлемдік саясат жүйесіне жаңаша түзілу әкелетіндей үдерістерді тудырған болатын. Алайда, әлі де болса аймаққа қатысты геосаяси өлшемдер қандайда бір анықтамалар ауқымына сай келіп, шынайы тұжырымдар параметрлеріне бағынбай отырған сыңайлы.

Соңғы уақыттарға дейін арабтық шығыстың барлық сәтсіздіктері үшін аймақ туралы кереғар ғылыми ойлар таратып, оның сипатын тұрғындарының болмысын өздерін басқару қабілеті аз, жабайы келбетінде сипаттаған және сонау XIX ғасырдан араб әлемі туралы қысаң ақпараттарды тарата, өздеріне қажетті ғылыми анықтамаларды жасаушы батыстық шығыстанушыларды айыптау ұғымы орын алды. Батыстық шығыстанушылардың араб әлеміне қатысты тұжырымдары батыс державалары «жабайы мұсылман» араб елдерін қалай өмір сүру және өз-өздерін басқаруды үйрету керек көзқарасқа сайды. Белгілі араб ойшылы Э.Саид былай деген еді: «Батыстағы ғылыми шығыстану Шығыс өркениетің түсініп, тануға емес, «бақылау үшін түсінуге» құрылды, <...> шығыстану Батыстың Шығыспен саяси қатынастар жүйесін құруға қызмет еткен әдіснамалық құралға айналды. Бұл сападағы шығыстану екі жақты, қарама-қарсы рөл ойнай, нәтижесінде еуропалық отарлаушыларға адал қызмет етті». Келесі бір араб ғалымы М.Аль-Бахи болса, «шығыстанудың пайда болуының басты себебі дінмен байланысты болды, содан кейін барып сауда, саясат, дипломатия және жеке сипаттағы салдарлар орын алды» дейді [2,20б.]. Осындай арабтық шығыстың саяси сілкіністеріне батысты айыптау секілді



көзқарастар қазіргі уақытқа дейін толастамауда.

Әрбір араб мемлекетіне өзінің спецификасы мен халықаралық қатынастардағы өзіндік орны тән сыртқы саяси үдерістерін анықтау үшін олардың әрқайсындағы исламның саясаттануын, дәстүрлі қоғам элементтерінің ықпалын, саяси жүйедегі әскердің орынын, мемлекеттің экономикадағы орынын және елдің бірінші тұлғасының ауқымды өкілеттілігінің көлемін, биліктің орталықтану ерекшеліктерін анықтап алу қажет. Араб елдері, ортақ геосаяси, лингвистикалық, мәдени және діни кеңістік, Солтүстік Африка мен Батыс Азияның 14 млн. шш<sup>2</sup> аумағын алып жатқан кеңістік. Араб елдеріне 22 араб мемлекеттері Лигасына мүше-елдер, яғни Алжир, Бахрейн, Джибути, Египет, Иордания, Ирак, Йемен, Катар, Комор аралдары, Кувейт, Ливан, Ливия, Мавритания, Марокко, Біріккен араб әмірліктері, Оман, Сауд Арабиясы, Сирия, Сомали, Судан, Тунис және егеменді мемлекет құруға қол жеткізе алмай отырғанына қарамастан Палестиндік ұлттық әкімшілікті жатқызады. Сонымен бірге Джибути, Комор аралдары, Мавритания, Сомали, Суданда арабтардың тұрғындардың аз бөлігін құрайтын факторы да бар. Әрбір араб елінің сыртқы саяси ресурстары халықаралық аренада нәтижеге қол жеткізуге бағытталған сыртқы саясатта әрекетті жүзеге асырудағы құрал болып табылады.

Территориялық-географиялық сыртқы саяси ресурстары араб елдеріне ыңғайлы геосаяси ақуал тудырып отыр. Еуропалық елдерге жақындығы (әсіресе, Солтүстік Африка), Африка мен Азиядан Еуропаға транзиттік жолдардың тоғысында орналасуы ыңғайлылық. Маңызды геосаяси мүмкіндікке ие болып отырғаны Египет, себебі оған Африка мен азиялық құрлықтарды байланыстырып отырған Синай жарты аралы тиесілі, сонымен қатар Суэц каналы арқылы Үнді мұхитынан Жерорта теңізі ары қарай Атлантикаға шығатын жол да өтеді. Жағымсыз территориялық-географиялық ресурстарға араб мемлекеттерінің аймақтық қақтығыстар мен тұрақсыздық аудандарына жақын орналасуы (Палестина, Судан, Йемен, Ирак, Ливан). Араб елдері арқылы миграциялық толқын өтеді. Араб елдеріндегі демографиялық факторда күрделі. Экономикаға тәуелді елдерінде (біршама ірі елдерінде, мысалы Египетте -83 млн, Суданда-41 млн, Мароккода- 34,9 млн, Алжирде-34,2 млн, Иракта-29 млн, Сауд Арабиясында - 28,7 млн., Йеменде - 23,8 млн, Сирияда - 20,2 млн, қалғандарында бірнеше жүз мыңдаған бірер миллион ғана тұрғындар бар). Мұнайы жоқ араб мемлекеттерінде жұмыссыздық орын алса, екінші жағынан Парсы шығанағындағы мұнай өндіруші білікті мамандардың жетіспеушілігінен шетелден жұмысшылар тарту (Бахрейн, Катар, Кувейт, БАӘ, Оман, Сауд Арабиясында) тұрғындардың 80 % дейін құрайды.

Араб елдері аумағында әртүрлі этнос өкілдерінің (араб, бербер, туркоман, курд, армян, ассириялықтар), конфессиялар (мұсылман және христиандар), исламның әртүрлі бағыттарының болуы (сунниттік мен шейіттік ағымның басымдылығы), этникалық және конфессия аралық негізде орын алған қарулы қақтығыстар мен шиеленісті ушықтырудың жасырын қақтығыстық потенциалына ие (мысалы курдтар мен арабтардың, Ирактағы сунниттер мен шииттер Ливандағы христиандар мен мұсылмандар).

Парсы шығанағы елдері мұнай қорына бай. British Petroleum компаниясы құрастырған 2007 ж. «әлемдік энергетиканың статистикалық шолуына» сәйкес, ауқымды көмірсутегіне ие болып отырғандар: Сауд Арабия (264,3 млрд. баррель немесе 21,9 % әлемдік қор), Ирак (115 млрд. баррель немесе 9,5 %), Кувейт (101,5 млрд. баррель немесе 8,4 %), БАӘ (97,8 млрд. баррель немесе 8,1 %) [3]. Бұл деген әлемдік қаржы нарығында жетекші рөл ойнайтын мұнай өндіруші елдердегі валюта ағынын қалыптастырады. Бұл елдерде бір жақты экономиканың дамуы орын алып отыр, одан туатын азық түлік, көлік құрылысы өнімдері мен жоғары технологиялық тауарлар импортына тәуелділіктен туатын мәселелерді күрделендіру. Араб елдері мемлекеттерінде 57 % су көздерін араб емес мемлекеттерден алуға тәуелділік бар. Су жетіспеуінен шөлейттену етек алуда. Аймақтық емес халықаралық ұйымдарға қатысуы

тұрғысынан, Саудия ғана әлемнің жетекші елдерінің «үлкен жиырмалығына» кіреді. Сонымен бірге араб елдері ЛАГ, Ислам Конференциясы Ұйымы, ОПЕК және мұнайды экспорттаушы-елдер Ұйымына мүше. Араб елдерінің ешқайсысы НАТО-ға кірмегеніне қарамастан, бірқатар мемлекеттері (ең бірінші кезекте Египет, Марокко, Иордания, Парсы шығанағы елдері) АҚШ-пен көп жылғы тығыз әскери – саяси ынтымақтастықта. Сирия аймақтық күштер орталығы рөліне үміткер Иранмен ерекше қатынаста. Солтүстік Африка мен Батыс Азияда орналасқан араб елдері Еуропалық Одақтың Жерорта теңіздік жобасы ауқымында белсенді серіктесі болып табылады.

Биполярлық әлемдік тәртіптің бұзылуы халықаралық қатынастың бүкіл жүйесінің едәуір дәрежеде өзгеруіне әкелді. Аймақтық және жаһандық қауіпсіздікті, әсіресе тұрақсыздық орын алған және жанжалдар ушығып тұрған жерлердегі қауіпсіздікті сақтау мақсатында күштердің жаңа аймақтық орталықтарының құрылуы, сондай-ақ әр түрлі аймақтық ұйымдардың рөлінің күшеюі осы өзгерістердің ең маңыздыларының бірі саналады. Сондай аймақтық ұйымдардың бірі 1981 жылы Бахрейннің, Катардың, Кувейттің, Сауд Арабиясының, Біріккен Араб Әмірлігінің және Оманның құрылтайшы болуымен құрылған «Парсы шығанағындағы араб мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі» (ПШАМЫК) болып табылады. ПШАМЫК-тың құрылған күннен бастап алға қойған басты міндеті аймақтық қауіпсіздік жүйесін құру, біртұтас қорғаныстық стратегияны және халықаралық аренада бірізді, бірыңғай позицияны жасау болып келеді. Осылармен бірге, ПШАМЫК-тің қызметінде араб монархияларының басшылығы қажеттілік деп қарастырып отырған ішкі қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастықты тереңдету жолымен жүзеге асырылатын араб мемлекеттілігін нығайту мәселесі де басты орын алады. Бұл бір жағынан, аталған елдердің әрқайсысының өз ішінде оппозициялық күштер қызметінің белсенділігі арта түскен, екінші жағынан Парсы шығанағы аумағында шиеленіскен жағдайлардың өрши түсіп отырған кездегі билеуші жүйелердің орнықтылығын қамтамасыз етуден туындаған қажеттілік еді. Осыған орай өткен ғасырдың 80-ші жылдарында Сауд Арабиясының басшылары бір мемлекеттің қауіпсіздігі бүкіл аймақтың қауіпсіздігімен тікелей байланысты деген тезис ұсынды. ПШАМЫК шеңберінде 1986 жылы Хавардағы бір топ аралдың және Зубара елді мекенінің қай жаққа қарайтындығы жөніндегі территориялық даулардан туындаған Бахрейн мен Катар арасындағы қарулы қақтығысты болдыртпай тастауға қол жетті. Алайда ПШАМЫК шеңберінде бұл мәселені шешу мүмкін болмағандықтан, Катар оны Гаагадағы Халықаралық соттың қарауына ұсынды. ПШАМЫК шеңберінде Сауд Арабиясы мен Оманның, БАӘ мен Оман-ның араларындағы шекаралық дауларды шешу қажеттігі жөнінде де алдын-ала келісімге қол жеткізілді.

Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі араб әлемінің қалыптасуын анықтауда оның кезеңдену сипатына сай бағамдау орынды.

- Бірінші кезең XX ғасырдың 50-ші жылдарынан 90-шы жылдарын қамтиды. Бұл кезең тәуелсіздікке ие болу және мемлекеттілік қалыптастыруды сипаттайды.

- Екінші кезең өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басы және XXI ғасырдың алғашқы жылдары. Бұл кезеңде араб әлеміндегі шашыраңқылық басталып, Ирак және Кувейтке барлық салдарымен туындаған басқыншылық, ең бастысы араб бұғазы аудандарына американдық әскерлердің енгізілуі және аймақтағы келесідей «Шөлдегі қалқан» (1990-1991 жж.) және «Шөлдегі дауыл» (1991 ж.) әскери әрекеттер орын алды.

- Үшінші кезең маңызды сипат ретінде орын алған «Араб көктемі» оқиғасымен өрбиді. 2011 жылдың қаңтарынан басталған бұл кезеңді қорытындылау тұр ғой, оның нәтижелерін алдын-ала бағамдаудың өзі қиын. Бұл кезең қазіргі кездегі араб тарихының дамуының соңы емес екені анық.

2011 жылдың басындағы тұтанған оқиға, араб әлемінің геосаяси сипатын әлі де болса

келтіріп тұр. Араб елдеріндегі Тунистің, Египеттің, Ливияның, Бахрейннің, Йеменнің және Сирияның «Көктемнің» саяси әртүрлігі болғанымен де, олардағы орын алған оқиғалардың бір уақытқа сәйкес келуі кездейсоқ емес және қақтығыстардың ішкі себебі мен оларға ықпал етуші сыртқы жағдайлар бойынша да көптеген ортақтықтарға ие.

Тунис – «араб көктемнің» бастау тұғыры іспетті. Буазизидің қазасынан кейінгі кедейшілік пен жұмыссыздық жайлаған ел халқының үні күш алады. Зин эль-Абидин Бен Али 2011 жылдың 14 қаңтарында елдегі зорлықтың өршуінен кейін елді басқарудан бас тартып, елден кетуге мәжбүр болды. Бен Али сыбайлас жемқорлыққа жол бергені үшін сырттай 35 жылға түрмеге қамалу үкіміне кесіледі. Сол жылдың 17 қаңтарында құрылған уақытша үкімет құрамына құлаған жүйе өкілдерінің етіп кетуі де елдегі қарама-қайшылықты шиеленістіріп жібереді. 2011 жылдың 23 қазанындағы сайлауда ұзақ уақыт тыйым салынған «Қайта өрлеу-аль Нахда» партиясы болса 41 % дауыс жинайды.

Тунистің ішкі саяси дамуына ықпал еткен сыртқы саяси өзгерістер 2005 жылы Тунис республикасы Американың «Транссахарлық контрлаңкестік инициативасына» қосылуымен де жаңаша мазмұнға ие болғандай еді. Ғасырлар тоғысында Тунис Мағриб елдері мен Арабтық Шығыстағы біршама тұрақты мемлекет саналған болатын. Тунистің сыртқы саясатында салмақ оның Батыс елдерімен жан жақты қарым-қатынас орнатуына бағытталған. Алайда, тунис-американ қатынасы біржақты қорытындыға жинақталмаған, палестин және ирак оқиғалары елдің араб тұрғындары арасында үлкен резонанс алады. Бауыр ислам халықтары үшін олар Құрама Штаттарға қарсылық көрсетіп, әртүрлі дәрежедегі басқосуларда, съездер мен жиналыстарда өткір сыни көзқарастарын көрсетеді. Соңғы жылдардағы өзгерістер қарқыны дәлелдегендей, тунис-американ диалогына деген қажеттілік араб әлемі үшін нақтылаған американ үкіметінің асқақ армандары бағыт ауқымды етер еді деген ойлар да туындайды. Тунис басшылығы НАТО ның Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс елдеріне қарай әскери-саяси жақындауын қолдай отырып, Мавритания, Египет, Израиль, Марокко, Иордания мен Алжир секілді аймақ елдерімен бірлесе, «Бейбітшілік үшін серіктестік» секілді бағдарламаға ұқсас бағдарлама аяында Солтүстікатлантық альянспен ынтымақтық мәселелерін қарастыруға ат салысқан еді. [4, 576.].

2011жылдың 25 қаңтарында басталған Египеттегі халықтық көтеріліс Хосни Мубарак билігін аяқтады, 12 ақпанда Мубарак үкіметті Жоғары әскери кеңеске табыстады. 2012 жылғы маусымдағы президенттік сайлауда Мухаммед Мурсидің «Мұсылман бауырлар» ұйымының мүшелері 51% дауыс жинады.

Ливияда да Муаммар Каддафи жүйесіне қарсы толқу белең алды. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің Ливияға араласуды санкциялайтын 17-наурыздағы қарары қабылданған кейін-ақ, НАТО қолдауына сүйенген оппозициялық қарулы күш үкіметке қарсы соғысын бастап кеткен еді. Оппозиция құрған Ұлттық өтпелі кеңес шілде де, халықаралық қоғамдастық тарапынан Ливияның заңды үкіметі ретінде мойындалады. 2011 жылдың 20-қазанында Сиртте Каддафи өлтіріледі. Қарулы топтар мен бұрынғы жүйе жақтастары арасындағы қақтығыстардың арқасында мемлекеттегі тұрақтылық әлі де алыс белеске айналуда.

Саяси сараптамаларға сүйенер болса, Ливия әлемдік саясатта маңызды рөл ойнаған еместігін айтуға болады. Өзінің сыртқы саясатында мұнайды саяси қару ретінде қолдануына мүмкіндік беретін ауқымды мұнай ресурстарына ие. Халықаралық санкция әрекет етуімен, «зұлымдық» елі атанып, соңғы 40 жылда Ливия Араб Шығысындағы АҚШ саясатына қарсы тұрып келеді. Триполидің аймақтық саясаттағы табысы 2003 жылғы адам құқығы жөніндегі БҰҰ комиссиясының африкандық елдердегі төрағасы болуып сайлануы мен М. Каддафи ұсынған Африка мемлекеттерінің Одағын Африкандық Бірлік ұйымы орынына құруға келісуі елге үлкен табыс әкелді. Ливия үшін ықпалдылық күресін АҚШ XIX ғасыр бойы, тіпті XX ғасырда да жүргізген

еді. Король жүйесін құлатқанға дейін он жыл бұрын әскери көмек көрсету бағдарламасын зерттеу бойынша Комитетке АҚШ арнайы барлау басқармасы (ЦРУ) Ливия жөніндегі арнайы зерттеуін әзірейді, онда: «Ливия Таяу Шығыс пен Мағриб арасындағы буфер ретінде қызмет етуі керек. Ол Каирден келетін араб ұлтшылдығына да ыңғайланып кетуі мүмкін. Әзірге Ливия батыс елдерімен достық қатынаста, осы жағдай батысқа Шығыс Жерорта теңізі бөлігі мен оңтүстік жағалауларды бақылап отыруға мүмкіндік тудырды» делінген. Американдықтар бұл елде өздерін орныққан жағдайда сезінген тұстағы ел билігіне әскерилердің келуімен туындаған АҚШ-тың әскери қатысуының ликвидациялануы мен оның мұнай концерндері қызметінің шектелуі мұхиттың арғы бетінде төзімсіздік тудырды [4, 57б.]. Ливия үкіметі бірнеше рет өздерінің халықаралық лаңкестікке қатыстары жоқ екенін «толқынды» кезеңдер аталған тарихи дамуында жариялаумен келді.

Бахрейндегі шейіттердің қарсылық акциялары болса, 2011 жылдың ақпанында бастау алады. Оның ізінше наурызда Араб түбегі елдері Бахрейн үкіметін қолдау мақсатында әскерлерін жібереді.

2011 жылдың қаңтарынан бастап, Йеменде көшеге ондаған мың адамдар шыққан көлемі ауқымды қарсыластық сахнасына айналады. Көптеген ру көсемдері, әскерилер және ресми тұлғалар басшылықты қолдаудан бас тартады. 2011 жылдың қарашасында билікті табыс етуді қарастырған келісімге қол қоюға келісім береді. 23-қарашада Сауд Арабиясында Йемен президенті Али Абдалла Салех оппозициямен бітімге қол қояды. Сөйтіп, оның өкілеттілігі вице-президент Абд Раббу Мансур Хадиге өтеді де, ұзаққа созылған ішкі саяси дағдарыстан шығу мүмкіндігі туады.

Сирияда 2011 жылы наурызда Дерья қаласындағы қала үйлері сыртына, қоғамдық орталықтардағы көрнекі орындарға ұран жазып демократиялық өзгерістер мен 1963 жылдан елде әрекет етіп келе жатқан елдегі төтенше жағдайды жоюды, ел президенті Башар Асадтың отставкаға кетуін талап еткен жастардың ұсталынуынан кейін-ақ елдегі азамат соғысының басталуына сылтау пайда болған еді. Бас көтеру «18-наурыз төңкерісі» деген атқа ие болды. Сирияның президенті Башар Асад аталмыш оқиғаны «АҚШ және Израиль заговору» деп сипаттады. Әскери қақтығыс орын алғаннан бергі уақытта әртүрлі ақпарат көздерінің болжамына сүйенсе, жүз мыңдаған адам қаза тауып, екі миллиондай адам босқын болған.

Бірқатар сарапшылардың көзқарасынша, Сирия аймақтық және халықаралық күштердің арасындағы саяси есеп айырысу нүктесіне айналып отыр. Жартылай конфессиялық және жартылай этникалық Сириядағы жағдай оппозициялық құрылымдардың өз ішінде жік тудырып, жағдайды мүлде ушықтырып жіберген еді. Сириялық оппозицияны жүйелі және жүйесіздігіне қарай бөлуге болады. Біріншісіне билікті эволюциялық жолмен алмастыруды қалайтын солшыл қанаттағы ұйымдар мен қозғалыстар кіреді. Екіншісі суннитік ағымның діни-саяси күштері, билікті бірден құлатуды көздейтін, айналымға келмейтін экстремисттік және лаңкестік ұйымдар. Сирия мәселесінің ерекше назар аударыла, өрши түсуінің басты себебі, оның дамуындағы сыртқы факторлардың анықтаушы күшке айналуымен сипатталуда. Оған дәлел Сирия бойынша Сирия билігі мен оппозициясы өкілдерінің қатысуымен өткен «Женева-2» бейбіт конференциясының халықаралық қауымдастық назарында болуы.

Тунис, Египет, Ливия, Йемен президенттері билігінің құлауына қарамастан, аталмыш елдердегі жағдай әлі де болса шиеліністі. Тунистегі исламшылардың билікке келуі зайырлы және либералды топтар арасындағы мазасыздықты тудыра, қарсыластық акцияларын күшейтті.

Египетте 2013 жылдың 3 шілдесінде президент Мохамед Мурси оның билігіне қарсы орын алған жаппай наразылықтар аясында биліктен аласталды. Оның ізінше келешектің жоспары жасалынып, өтпелі үкімет құру келісілді. Алайда, әлі де болса саяси тұрақтылық сипат алмады.



Ливиялық қоғамдағы рушылдық және трайбализм Ливиядағы тиімді үкімет және құқық қорғау құрылымын құруды қиындатып келеді. Қарулы күштер күштеу әрекеттерін жалғасыруда. Билік етуші Өтпелі ұлттық кеңеске жиі бағына бермейтін әрбір провинцияның өз билігі бар. Кейбір сарапшылардың пікірі бойынша, елде бұрынғы төңкерісшілер арасында мемлекетті ықпалына қарай бөлшектеу жүріп жатыр [5, 3б.]. Рулық топтардың біразы ресми билік бақылауына өтуге келіссе, кейбірі ресми Трипольда автономия алу үшін қолдарынан келген жасауда, олар ливиялық мұнай терминалдарын қоршап алуда, ірі мемлекеттік орындарда отырғандарды ұрлап, бопсалауда.

Йеменде де биліктің орынбасар Абд Раббу Мансур Хадиге өтуі оппозицияны қанағаттандырмады. Елдегі шиеленістің өршуі «әл-Каида» сарбаздары мен қақтығыс және елдің оңтүстігі мен солтүстігі арасындағы қарама-қайшылықтармен сипатталуда. Оған йемендік қоғамның рушыл-тайпалық сипаты мен тайпалық одақтардың оқиғалардағы жетекші рөлі де ықпал етуде.

Сауд Арабиясының және өзге де Египет, Иордания, Судан секілді Парсы шығанағы елдерінің қатысуымен халықаралық коалиция Йеменде елдің астанасымен қоса көп бөлігіне бақылау орнатып отырған «Ансар Алла» (хуситтер) қозғалысына қарсы әскери операция жүргізді.

«Көктем» оқиғалары жүзеге асқан елдерден басқа, араб әлеміндегі Ирактағы ішкі саяси ақуал да күрт күйінде қалуда. 2011 жылғы АҚШ әскерилерінің елден шығарылуы да, ешқандай өзгеріс әкеле қоймады. Сол жылғы кезекті парламент сайлауынан кейін қол жеткізілген жұтаң саяси тепе-теңдік те қауқарсыз. Ирактағы ақуал жалғасып келе жатқан ауқымды лаңкестік амалдарымен тереңдей түсуде.

Тунисте, Египетте, Ливияда, Йеменде және Сирияда басталған оқиғаларды біршама уақыт өтуіне сай бағалауда әртүрлі сараптамалар жасалынды. Оқиғаларға төңкеріс ретінде баға беру, сонымен қатар арнайы заговор деп те қарау бар. Аймақты қайта бөліске салу, нәтижесінде «Үлкен Таяу Шығыс» аталатын аймақ құруды көздейтін заговор жасау исламшылардың билікке келуіне мақсатталған делінуде. Отыз жыл бұрын американдық саясатта Мароккодан Түркияға және Израильден Пәкістанға дейінгі «Үлкен Таяу Шығысты» құру идеясы пайда болғаны белгілі. 2006 жылы АҚШ-тың сол кездегі мемлекеттік хатшысы Кондолиза Райс Израиль мен Ливан арасындағы соғысты сипаттай келе мынадай пікір білдірген еді: «бүгінгі біздің бақылап отырғанымыз шын мәнінде, тектік басқыншылықтың басы, нәтижесінде «Жаңа Таяу Шығыс» туындайды, сонымен қатар біз не істемесек те, өзімізге осы Жаңа Таяу Шығыстың жолында жұмыс істеп жатқанымызды ұмытпауымыз керек». Сондықтан да «2011 жылғы араб көктемінің» оқиғаларына қатысты «заговор сценарийін» жақтаушылардың пікірінше, аймақтағы АҚШ және оның батыс одақтастарының жалпы геосаяси, геостратегиялық жоспарына сәйкестендірілуде. Бұл жөнінде ірі араб басылымы «Аль-Ахрам» беттеріндегі жарияланымдар да жарыса жарық көреді. Басылым бұл заговорға дәлел ретінде американдық генерал Хью Шилтонның (американдық қарулы күштердің бұрынғы штаб бастығының «World Tribune» американдық басылымына жазғанынан алынған) мәлімдемесін басады. Американдық генерал Хью Шилтон «соңғы екі жылда Б.Обама әкімшілігі кем дегенде екі араб мемлекетін, бірінші кезекте Бахрейн мен Египетті тұрақтыздыруды жоспарлаған еді», дейді [6].

Болған және болып жатқан араб әлеміндегі оқиғаларға батыстың арасу үлесінің болған-болмағанына қарамастан, араб зиялыларының айналысуы тиісті басты мәселе, басты сұрақ – неге арабтық шығыс ісіне араласу үшін мүмкіндік батысқа үнемі бола береді, деген болуы қажет сияқты. Бұл тұста ескі шығыстануды зерттеу «әдісі», «шығыстанушылық» тағы да қолданыста іспетті. Қашан немесе өзге халықаралық күштердің ішкі саяси кереғарлық немесе идеялық



эртүрлілік ақуалында рөл ойнауы, оның дәлелі ретінде сипатталып, көптеген араб мемлекеттерінде белең алып тұрғандай.

Араб шығысының басты мәселесі, саясидан гөрі, идеялық сипатта секілді. Басқаша айтқанда араб әлеміндегі дағдарыс, ол идеялық дағдарыс па деген де ой туады. Себебі, көптеген араб мемлекеттерінде адамдар арасындағы бұрыннан келе жатқан идеялық қақтығыс үстем. Екі идеялық топтағы адамдар арасындағы тарихи жікті көзқарас араб ісіне сыртқы күштердің араласуына үнемі ашық болған идеялық қақтығыс, османдық империяның құлау кезеңінен өмір сүріп келеді. Идеялық тартыс біркелкілік мәселесімен астасқан. Араб қоғамының бір бөлігі біркелкілікті ұлттық тұтастық, немесе нақты бір мемлекет пен мәдениетке тиесілі болумен негіздейді. Екіншілері, біркелкілік ұлт үсті, немесе мемлекет ауқымынан шыққан, діннің ортақтығын ғана негіздейтін көзқарасты айтушылар. Бірінші топтың өкілдері үш бірлікті: тілді, жерді, тарихты жариялайтын зайырлы қоғам құруды насихаттаса, екінші топ өкілдері діни исламдық мемлекет құру идеясын айтады. Діни идеологияның өкілдері Египеттегі соңғы ішкі саяси дағдарыстан кейін белгілі болғандай, араб мемлекеттері арасындағы шекараларды мойындағысы келмейді. Олар бұл шекаралар бірінші дүние жүзілік соғыстан кейінгі отаршылардың қолымен жасаған бөліністер деп есептейді [2, 24б.]. Бұл қақтығыстарды белгілі халықаралық күштер өз мүдделерінде пайдалануға тырысады.

Жағрапиясы, болуы мүмкін заңдық өзгерістерінің тереңдігі және болған саяси сілкіністердің нақты қорытындылары бойынша да «араб көктемі» өзінің қисынды аяқталу шеңберінен әлі де болса алыс екендігін бағамдай келе, бірқатар мәселелер өзінің өрбу өрісіне енетіндігін көруге болады. Билікке келетін күштер, мемлекеттердің саяси ұстанымы, Сириядағы ақуалдың аяқталуы, басқа да араб мемлекеттеріне ықпал ету мүмкіндігі төңірегіндегі болжамдар оның өрісін тараптайды.

Араб Шығысы жалпы әлем құрылымы мен халықаралық қатынастар жүйесінің ажырамас бөлігі. Ол адами да, табиғи да ресурстарға бай, ірі материалдық мүмкіндіктерге ие. Сонымен қатар ол тиімді геостратегиялық жағдайға ие. Алайда, халықаралық қатынастардағы араб әлемі орындайтын шынайы рөл, оның потенциалды мүмкіндіктеріне сәйкес келмеуі, «Араб Мемлекеттері Лигасы» секілді ұйым да оған кірген елдерді біріктіру мен дамытуға тиісінше үле қоса алмауымен де күрделі. Жалпы, Араб Шығысы «қозғалуда». Халықаралық қатынастардың аса шиеленісті, ерекше геосаяси аймағы туралы тиянақты тұжырымдарға келу өте қарама-қайшылықты

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан.
2. Ашраф М.Аттия. Арабский мир сегодня. // «XXI ғасырдағы шығыстану ғылымы: мәселелері мен болашағы»: халықаралық ғылыми-практикалық конференция жинағы. – Астана, 1 қараша 2013 ж. – Астана: Гумилев атындағы ЕҰУ. – 200 б.
3. Федорченко А.В., Крылов А.В. Арабский пояс нестабильности (итоги заседания «круглого стола» в МГИМО) // Вестник МГИМО-Университета. – 2011. – №2 (15). – С.306-311
4. Клименко, И. А. Изменение позиции США в отношении Ливии после выдачи Триполи оружия массового поражения (2003-2005 гг.) / И. А. Клименко // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2011. – №3. – С.76-80.
5. Иванов С.М. «Арабская весна»: год спустя // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/07-02-12.htm#top> (дата обращения: 12.09.2011).
6. الإعلام المصر بعد 25 يونيو 30 يناير 2012. <http://www.ahram.org.eg/NewsQ/235355.aspx> (дата обращения: 25.01.2012).

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 327(574:517.3)**

## **СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ ҚАЗАҚ-МОҢҒОЛ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ БАСЫМ-БАҒЫТТАРЫ**

**Исова Л.Т.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аңдатпа.** Аталмыш мақалада қазақ-моңғол қатынасы екі елдің де сыртқы саясатындағы басым-бағыттарына сай сарапталады. Елдердің ортақ мүдделерінің даму келешегі аймақтық және халықаралық дәрежеде қалыптасып жатқанына сай, тиянақты қаралады. Әсіресе, Моңғолияда өмір салтын қалыптастырған қазақтардың тарихи Отандарына оралу мәселесіне ерекше ден қойылады. Тарихи Отанға оралған алғашқы шетелдік қазақ көші де осы елден бастау алған болатын. Қазақ-моңғол қатынасы сыртқы саяси ұстанымдары мен экономикалық және мәдени саладағы ынтымақтастық ұқсастығының арқасында табысты дамуда. Екі мемлекетте өзара достық қатынас және ынтымақтастық жөніндегі екі мемлекет арасындағы Келісім ережелеріне сай дәстүрлі, тарихи сабақтасқан қарым-қатынаста. Ерекше атап өтуді қажет ететін мәдени саладағы өзара қатынастың екі жақты үйлесімі мәселелері, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастық мәселелері бойынша жұмыс істейтін үкіметаралық құрылымдар қызметінде жетістіктерге жеткен. Алайда, Қазақстан мен Моңғолия арасындағы экономикалық ынтымақтастық аса ауқымды емес. Себебі, жағрапиялық алшақтық, көлік желісінің әлсіздігі.

**Түйін сөздер:** Қазақ хандығының 550 жылдығы, тарихи Отан, достық, сыртқы саясат, мәдениет, нарықтық экономика, білім беру, ынтымақтастық, сауда.

## **ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЙ КАЗАХСКО-МОНГОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ**

**Исова Л.Т.**

КазНУ им. аль-Фараби (Казakhstan, Алматы), кандидат исторических наук, доцент  
E-mail: Laura\_71@list.ru

**Аннотация.** В данной статье анализируются казахско-монгольские отношения в приоритетных направлениях внешней политики обеих стран. Детально рассматриваются перспективы развития общих интересов стран на региональных и международных уровнях. Особое внимание уделено к вопросу о возвращение на историческую родину казахов, проживающих в Монголии. Казахско-монгольские отношения успешно развиваются благодаря близости внешнеполитических приоритетов сторон и взаимной заинтересованности в экономическом и культурном сотрудничестве. Стороны всемерно развивают и расширяют традиционно дружественные отношения, соответственно с положениями Договора о дружественных отношениях и сотрудничестве стран. Повышается роль межправительственных структур по научно-техническому и культурному сотрудничеству в вопросах координации двухстороннего взаимодействия в культурной сфере. Однако, объемы экономического сотрудничества Казахстана с Монголией пока очень незначительны. Препятствиями являются географическая отдаленность, слабые транспортные коммуникации.

**Ключевые слова:** 550-летия Казахского ханства, историческая Родина, дружба, внешняя политика, культура, рыночная экономика, образование, сотрудничество, торговля.

## **PRIORITY THE DIRECTIONS OF THE KAZAKH-MONGOLIAN RELATIONS IN FOREIGN POLICY**

**Issova L.T.**

**Abstract.** In this article it is analyzed Kazakh -Mongolian the relations in the priority directions of foreign policy of both countries. The prospects of development of common interests of the countries at the regional and international levels are in details considered. Special attention is paid to a question about return to the historical homeland of the Kazakhs living in Mongolia. The Kazakh-Mongolian relations successfully develop thanks of foreign policy priorities of the parties and mutual interest in economic and cultural cooperation. The parties in every possible way develop and expand traditionally friendship, according to provisions of the Contract on friendship and cooperation of the countries.

The role of intergovernmental structures on scientific and technical and cultural cooperation in questions of coordination of bilateral interaction in the cultural sphere raises. However, volumes of economic cooperation of Kazakhstan with Mongolia are so far very insignificant. Obstacles are geographical remoteness, weak transport communications.

**Key words:** 550 anniversaries of the Kazakh khanate, historical Homeland, friendship, foreign policy, culture, market economy, education, cooperation, trade.

### **Кіріспе**

Қазақстан-Моңғолия арасындағы қарым-қатынас, екі жақ үшін ерекше тарихи үдеріспен екітәуленетін болмысқа ие екендігі белгілі. Тіпті, отандық ғылымдар аясынан тыс тарихнамадан басқа да зерттеулерге арқау болып келе жатқан бір ғана Моңғол империясының тарихын сараптауда да, дүние жүзінің тарихын жазушы зерттеушілер әлі де болса нүкте қоймаған тақырыптар қашанда екі жақты байланысты төңіректемей өтпейді. Себебі, әлі де болса екі жақтың мемлекеттілігін айқындауда және тарихи кезеңдердегі мәселелерін анықтауда да деректер маңыздылығы күшін жойған жоқ. Жақында ғана аталып өтілген Қазақ хандығының 550 жылдығы атаулы шарасының аясындағы атқарылған шаралар соның дәлелі.

Кеңес Одағының ыдырауы ХХ ғасырдың соңғы мезгіліндегі ең ірі уақиғалардың бірі болып, жалпы халықаралық саяси жағдайдың өзгеруіне әкеліп соқты. Бұрынғы Кеңес Одағының үлкен шаңырағынан бөлініп жаңа отау көтерген дербес елдер өздерінің сыртқы саяси бағытын анықтап, стратегиясын қалыптастыруға бел буды. Жас тәуелсіз елдермен дипломатиялық қатынастар орнату, Моңғолияның да сыртқы саясатында маңызды болған. 90-жылдардың басында Моңғолия саяси, экономикалық дағдарыста болғанына қарамастан, Қазақстан сияқты және басқада мемлекеттердің үкімет, мемлекет басшыларын Моңғолияға ресми сапармен шақырған. Қазақстан да сыртқы саяси ұстанымдарына сай, 1992 жылы 22 қаңтарда Моңғолиямен Достық қатынастар мен ынтымақтастық жөніндегі шартқа қол қойып, дипломатиялық қатынастар орнатты. Аталмыш Достық қатынастар мен ынтымақтастық жөніндегі шарт – Моңғолия мен Қазақстанның жаңа кезеңдегі қатынастарының негізі мен бағытын анықтап берген тарихи құжат болып табылады. Бұл құжаттың, сонау заманнан бері көне тарихы бар көшпенділер өркениетінің дәстүрлі құндылықтарымен қазіргі жаһанданған әлемді байытып, моңғол мен қазақ жұртының отанын гүлдендіруге жұмыла күш салып, аймақтық қауіпсіздікті нығайту, ынтымақтастықты дамытуда ықпалы өте зор. Орталық Азия мен Солтүстік-Шығыс Азиядағы аталмыш екі ел үшін мұхитқа шағу мүмкіншілігінің жоқтығы қандай қиын болса да,

артықшылықтарының да бар екендігі сөзсіз. Қазақстан және Моңғолия арасында ешбір қарама-қайшылықтар жоқ, қатынастары ашық және адал. Көшпенді өркениеттің мұрагерлері ретінде аталмыш елдердің дүниежүзілік диалогты реттеу мақсатында ортақ құрлықта тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту үшін ұстанымдары бар.

2013 жылы Қазақстан Республикасы мен Моңғолия Республикасының достық қатынастары мен ынтымақтастығына 20 жыл толуына орай, ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың құттықтауында, Моңғолиядағы қазақтар моңғол қоғамының негізгі бөлігі болып табылатындығы екі елді байланыстыратын мықты арқау екендігін айрықша ескерілген.

1991 жылы 20-24 маусым аралағында МХР Еңбек министрі Цэрэндашын Цолмон бастаған Моңғолия делегациясы Алматы қаласына сапармен келді. Алматы қаласында МХР Еңбек министрлігі мен Қазақ КСР Еңбек министрлігі арасында еңбекпен қамтамасыз ету, маман дайындау, әлеуметтік мәселелерді шешу бойынша тәжірибе алмасу ретінде келіссөздер өтті. МХР өндірістердің тоқтауы салдарынан жұмыссыздықтың орын алуына байланысты, Моңғолия тарапынан моңғол азаматтарын, солардың ішінде қазақ диаспорасын Қазақстанда жұмысқа орналастыруға қызуғушылығын білдірді. Осыған байланысты, МХР Еңбек министрлігі мен Қазақ КСР Еңбек министрлігі арасында тікелей келісім орнату арқылы, Моңғолия азаматтарын жұмысқа қабылдай алатын мүмкіндік туатындығы туралы анық болды. 1991 жылы 1 шілдеге дейін Қазақстанға 800 отбасы келген. Сонымен қатар, Жезқазған, Қостанай, Қарағанды, Семей, Павлодар облысының жұмыс күші жеткіліксіз шаруашылықтары мен құрылыс, өндірістік ұйымдары моңғол азаматтарын жұмысқа қабылдауға қызуғушылықтарын танытқан [1].

МХР Еңбек министрі Цэрэндашын Цолмон бастаған делегацияны сол жылдардағы Қазақ КСР Премьер-министрі У.К.Қараманов, Қазақ КСР Мемлекеттік Кеңесші К.Т.Тұрсынов қабылдады. Келіссөздер барысында өзара тиімді сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени қатынастарды орнатуға, еңбек нарғында халықты жұмыспен қамтамасыз ету және де әлеуметтік қамсыздандыру мәселелері сөз болды. Моңғолия тарапы моңғол азаматтары, соның ішінде қазақ диаспорасының Қазақстанда жұмыс істеуге қызуғушылық танытып отыруының себебі ретінде тілі, мәдениеті, территориясының жақындығы мен өмір сүру салтының ұқсастығын атап өтеді. Нәтижесінде, Алматы қаласында МХР Еңбек министрлігінің өкілдігін ашу туралы келісті [2].

Қазақ КСР Еңбек министрлігі Қазақ КСР мен МХР Еңбек министрліктері арасында орнатылған келісім негізінде, Моңғолия тарапының сұранысы бойынша Қазақстанда жұмыс жасауға 1991 жылы наурыз-қазан аралығында 2093 отбасы келді. Олар мына облыстарға орналасады: Алматы-59, Шығыс Қазақстан-398, Жезқазған-82, Павлодар-177, Семей-75, Талдықорған-926, Қарағанды-403, Қостанай-177, Целиноград-24 отбасы келді. Қоныс аударғандардың барлық саны 11 мың адам. Солардың ішінде еңбекке жарамды адам саны 5072 болса, маманы бақташы 1207, құрылысшы 565, механизатор 351, жүргізуші 197, сиыршы 226, қойшы 64, мұғалімдер мен медицина қызметкерлері 200. Еңбекке жарамды адамның көпшілігі жұмыспен қамтылды. Барлық отбасы баспанамен қамтамасыз етілді. Шаруашылығына қажетті сиыр, қой, жылқы және де ақшалай жәрдем ақы беріледі [1,20-б.].

Моңғолиямен қатынастар орнату үшін жоғарыдағы шекаралық бекетін ашылуы маңызды болу себебі, Семей облыстық әкімдігі мен Моңғол Баян-Өлгий аймағы арасындағы келісім бойынша облыстың ауылды мекендеріндегі шаруашылық жобаларға 5 жылдық мерзіммен жұмыс істеуге 370 қазақ отбасы келуге ниеттерін білдірген. Моңғол-қазақ қатынастары 1991 жылы 20-24 маусым аралағында Алматы қаласында Моңғол Халық Республикасының Еңбек министрлігі мен Қазақ КСР Еңбек министрлігі арасында еңбекпен қамтамасыз ету, кадрлар дайындау, әлеуметтік мәселелерді шешу бойынша тәжірибе алмасудағы келіссөздерден тамыр алған деуге болады. Осыған байланысты, аталмыш азаматтардың және олардың малдарын

айдап өту шекаралық бекетін анықтап беруге жәрдемдесу мақсатында материалдық қаржы аз шығатын Кош-Агаш-Таулы-Алтай Ташанта елді мекені деп санаған [1,21-б.].

1992 жылы тамыз айында Қазақстан Республикасының Премьер-министрі С.А.Терещенко бастаған делегация Моңғолияға ресми сапармен барған. Сапар басында төмендегі құжаттарға қол қойылды:

- сауда-экономикалық ынтымақтастық;
- сауда протоколы;
- авиация саласындағы ынтымақтастық;
- мәдени ынтымақтастық,
- автокөлік қатынасы саласындағы ынтымақтастық;
- көлік саласындағы ынтымақтастық;
- екі елдің Сыртқы істер министрлігі арасындағы ынтымақтастық.

Аталмыш сапардың нәтижесі ретінде 1992 жылғы маусым айында ашылған Алматы-Өлгий бағытында чартер әуерейсі, 1993 жылы маусымнан тұрақты әуерейс болып жалғасын тапты [2].

1993 жылғы наурыздағы Моңғолияның Сыртқы істер министрі Ц.Гомбосүрэн мен Моңғолияның жол, көлік министрі Сандалханның Қазақстан Республикасындағы сапарлары автөлік және әуе қатынастары, тау кен өндірісі саласында және де қазақ диаспорасының көші-қон мәселелеріне қатысты ынтымақтастықты дамытуға нақтылы ынпалын тигізген. 1993 жылы маусым майында ҚР министрлер кабинеті Қазақстан Үкіметі мен Моңғолия Үкіметі арасында әлеуметтік қамсыздандыру саласында ынтымақтық орнату және автокөлікпен халықаралық жолаушы және жүк тасымалдау туралы келісімді бекітті [3,23-б.]. Сапар барсында Моңғолияның Сыртқы істер министрі Ц.Гомбосүрэн Қазақстан Республикасы мен Моңғолия арасындағы сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия құру туралы келісімге қол қойған.

Моңғолияның Сыртқы істер министрі Ц.Гомбосүрэн сапары барысында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевпен кездескен. Кездесу барысында, ҚР Президенті Н.Назарбаевқа министр Ц.Гомбосүрэн Моңғолия Президенті П.Очирбаттың сәлемін жолдай келе, Қазақстанның сыртқы саяси бағытын жоғары бағалайтынын атаумен бірге, Азиядағы қауіпсіздік және сенім шаралары жөніндегі Қазақстанның бастамасын Моңғолия тарапы толықтай қолдайтынын жеткізді. Министр екі елдің қатынастарына байланысты төмендегі мәселелерге тоқталған болатын:

1. Сауда-экономикалық саладағы келісімдер толығымен жалғасын отыр. Аталмыш саладағы қатынастарды тығырыққа тіреп отырған лицензиялық шектеулер, кедендік салықтар болмақ. Осыған байланысты сауда саласындағы келісімдерге жеңілдіктер енгізу қажет.

2. Ынтымақтастықтағы келесі бір мәселе еңбек нарығына байланысты болды. Этникалық қазақтар Қазақстанға 3-5 жыл мерзіммен жұмыс істеуге келуде. Соңғы екі жылда олардың саны 40 мыңға жетті. 1993 жылы тағы да 3 мың отбасы келуді жоспарлауда. Қазақстан Республикасы Үкіметі қазақ диаспорасын жұмысқа орналастыру, олардың жағдайын жасау шараларын шамасында жүзеге асырып жатқанымен, қоныс аударған адамдардың 20 пайызы әлі жұмысқа орналастырылмады, мал мүлік берілмеді және де әлеуметтік қамсыздандыру мәселесі шешілмеді деген.

3. Сонымен қатар, министр екі жақты қатынастардың құқықтық базасын кеңейту, келешекте өзара инвестиция саласында келісімдер орнату, өзара кедендік салықтан бас тарту және де транзиттік жүк тасымалы туралы сөз қозғады [3].

ҚР Президенті Н.Назарбаев өз кезегінде «біздің халықтарымыз бауырлас, біздің өмір сүру салтымыз, салт-дәстүріміз де ұқсастық бар. Моңғолиямен қатынастарды дамыту уақытша жүргізіліп отырған шара емес, керісінше Республикамыздың саясатының маңызды



бағыттарының бірі болмақ. Қазақстан тарапынан мәдени-гуманитарлық байланыстарды қарқынды дамытуға назар аударады. Қазақстан тарапы барлық қазақты республикаға шақыру саясатын жүргізген жоқ, тек қана тарихи отанына оралам деушілерге қарсылық білдірмейді. 40 мыңнан астам халықты қабылдап жұмысқа орналастыру оңайға соққан жоқ. Кейбір ағайындар көрсетілген облыстарға тұрғысы келмейді, кейбір ағайындарға көрсетілген облыстардың ауа райы жақпайды, онда орналасқысы келмейді» деген [3].

1993 жылғы қыркүйекте Моңғолияның Мемлекеттік Ұлы Хурал басшысы (Парламент басшысы) Нацагийн Багабанди бастаған делегация, 1994 жылы Моңғолияның Премьер-министрі П.Жасрай бастаған делегациялар сапарда болды. Келіссөздер нәтижесінде ҚР Жоғарғы Кеңесі мен Моңғолияның Мемлекеттік Ұлы Хурал арасында ынтымақтастық туралы хаттамаға қол қойылды [3].

Моңғолияның статискалық орталығының мәліметтеріне сәйкес 1994 жылы Моңғолияның Қазақстанға экспорты 33,3 млн АҚШ долларын құраса, импорт 124,3 мың АҚШ долларын құрады. Экспортының басым бөлігі Қазақстанда «Балқашмыс» АҚ өңделіп, Моңғолияға қайтарылатын «Эрдэнэт» мыс концентраты болды. «Эрдэнэт» кәсіпорынының мыс концентраты «Балқашмыс» мыс балқыту зауытында өңделіп Моңғолияға қайта жеткізіліп отырған. Мыс концентратын тасымалдауда 1994 жылға дейін қазақстан тарапы кедендік салық салатын еді. Қазақстандық тиісті органдармен кедендік салықтан босату туралы біршама келіссөздер өткізу нәтижесінде 1994 жылы қараша айынан бастап Қазақстан Үкіметінің тиісті шешімі қабылданып, мысқа кедендік салық төлеуді тоқтатқан. Осылайша моңғол тарапы жылына төленетін 3-4 млн. АҚШ долларын төлемейтін болған [4].

Екі жақты қатынастарының негізі ҚР Президенті Н.Назарбаевтың 1993 жылғы 21-22 қазан аралығында Моңғолияға ресми сапары нәтижесінде қаланғаны сөзсіз. Сапар барысында екі ел басшылары «Қазақстан мен Моңғолия арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастық шартына» қол қойды. Сонымен қатар, төмендегі үкіметаралық келісімдерге қол қойылды.

- Қазақстан мен Моңғолия азаматтық және қылмыстық істе өзара құқықтық көмек туралы шарт;

- ҚР Үкіметі мен Моңғолия Үкіметі арасындағы транзиттік тәртіп туралы келісім;

- ҚР Үкіметі мен Моңғолия Үкіметі арасындағы әлеуметтік қамсыздандыру саласындағы келісім;

- ҚР Үкіметі мен Моңғолия Үкіметі арасында автомашинамен жолаушы және жүк тасымалдау туралы келісім [4].

Президент Н.Назарбаевтың сапары және де қазақ-моңғол қатынастары туралы Моңғолияның алғашқы Президенті П.Очирбаттың естелігінен көруге болады: «Бұл тарихи сапар екі жақты қарым-қатынастар мен ынтымақтастықты дамытумен қатар біздің халықтарымыздың жақындасуына маңызды болды. Моңғол-қазақ халықтарының байланысы 2000 жылдан астам тарихы бар болғандықтан егемендігін алған Қазақстан Президентінің сапары біз үшін достық сапар болды. Ал, Моңғолияның батысында тұратын қазақ ұлты 1940 жылы Баян-Өлгий аймағының құрылуынан бастап мемлекетіміздің отбасының бір мүшесі болып саналады. Сол кезеңде әлемің келесі бір бөлігінде КСРО құрамында Қазақ КСР орнаған. Моңғолия қазақтары ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптары, діні, тілі, мәдениетін қаз қалпында сақтап дамытып келеді. XX ғасырдың соңында әлемдік экономика мен технологияның жаһандануымен қатар, демократияда жаһанданды. Осыған орай мемлекеттер өзінің тәуелсіздігін алуға қолайлы жағдайлар туды. Бұл тарихи мүмкіндікті пайдалана отырып, Қазақстан Республикасы Кеңес одағынан шығып, 1991 жылы өзінің тәуелсіздігін жариялады. Сол сәтте Моңғолия Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындап, онымен дипломатиялық қарым-қатынастар орнатқан

алғашқы елдердің бірі болды. Жаңа ғана егемендігін алған Қазақстанды қолдаудың Моңғолия үшін бірнеше нақты себептері болды. Біріншіден, Қазақстан да және Моңғолияда қазақ ұлтының мекендеуі. Екіншіден, бұрыннан Қазақстан мен Моңғолия экономикалық, ғылыми-технологиялық және гуманитарлық салаларда қарым-қатынаста болған. Үшіншіден, Қазақстанның ұлттық салт-дәстүрі, мәдениетін дамытуға Моңғолияның көмек көрсететін мүмкіндіктері болды. Ал Қазақстан табиғи ресурстарды дамыту, ауыл шаруашылық дамытуда тәжірибесі мол болғандықтан осы салалардағы ынтымақтастық мүмкіндіктері Моңғолия үшін маңызды болды. Осылайша екі жақ өзара тиімді ынтымақтастықты дамытуды көздеді» [4].

Екі жақты қатынастар 1998-1999 жылдары ҚР Н.Назарбаевтың Моңғолияға және Моңғолия Президенті Н.Багабандидің Қазақстанға сапарлары жүзеге асты. 1998 жылы екі жақты тауар айналым 8.4 млн доллар ғана болса, 1999 жылы 1.18 млн долларды құрады. Қазіргі жағдайда Қазақстан мен Моңғолия арасында бірлескен ірі жобаның жоқ екендігін атады. Сонымен қатар, өзара экономикалық ынтымақтастықты жаңа деңгейге көтеру қажет екендігін айтты. 2002 жылы тамызда ҚР Парламентінің Мәжіліс Төрағасы орынбасарының Моңғолияға сапары өтті. 2003 жылы желтоқсанда Моңғолия Парламенті Спикерінің Қазақстанға сапары барысында екі ел арасындағы парламентаралық ынтымақтастық туралы Хаттамаға қол қойылды [5].

Екі ел арасындағы қарым-қатынасты серпінді дамытуда 2007 жылы 14-15 тамызда Моңғолия Президенті Н.Энхбаярдың Қазақстанға, 2008 жылы 6-7 тамызда ҚР Президенті Н.Назарбаевтың Моңғолияға мемлекеттік сапарлары ерекше рөл атқарды. ХХІ ғасырдағы қазақ-моңғол қатынасындағы жаңа бетбұрыстарға бағыт сілтеген мемлекет басшыларының ресми сапарлары барысында, екі жақты ынтымақтастықтың кең ауқымды мәселелері, сондай-ақ өзара мүдделілік өңірлік және жаһандық мәселелері көтеріледі. Екі ел арасындағы парламентаралық қатынастарда дамуда. Моңғолия делегациясы 2009 жылы 24-25 қыркүйекте Астанада өткен Азиялық саяси партиялар Халықаралық конференциясының Бас Ассамблея жұмысына қатысты. 2010 жылы 1-2 желтоқсанда өткен ЕҚЫҰ Астана Саммитіне Моңғолия Парламентінің Вице-спикері Г.Батхуу қатысты. Астанадағы Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің 4-ші съезіне «Дашичойлин» монастр Басшысы, Халықаралық буддистер кеңесінің Вице-президенті, «Азия буддистері Бейбітшілік үшін» атты конференциясының Президенті Ч.Дамбажав қатысып, Дін көшбасшылары Кеңесіне мүше болып сайланды [5].

2013 жылдың 28-29 қазанында Қазақстан-Моңғолия арасындағы достық қатынастар мен ынтымақтастық Шартының 20 жылдығына байланысты, ҚР парламенті Мәжілісінің «Қазақстан-Моңғолия» достық қатынастар тобының жетекшісі Ш.Өтемісов бастаған қазақстандық парламентаралық делегация Ұлан-Батыр қаласына іс-сапармен келді. Қазақстандық делегация Моңғолия парламентінің спикері З.Энхболдпен, моңғол әріптестерімен, сондай-ақ «Қазақстанның достар клубы» мүшелерімен кездесіп, екі ел арасындағы қарым-қатынастарды нығайту мәселелері жөнінде пікір алысты. Қазақстан мен Моңғолия халықаралық аренада тиімді ынтымақтастық жүргізуде. Моңғолия АӨСШК толыққанды мүшесі болып табылады. Моңғолия «Ядролық сынақтарға қарсы іс-қимылдың халықаралық күні» деп жариялау жөніндегі Қазақстанның бастамасымен көтерілген БҰҰ Бас Ассамблеясының резолюциясын қолдады. 2013 жылдың күзінде ҚР Қоршаған ортаны қорғау министрі болған Н.Қапаров Ұлан-Батырда өткен Халықаралық Қаржы қорының конференциясына қатысты. 1991 жылдан осы уақытқа дейін Қазақстан және Моңғолия арасында 40-тан астам екі жақты келісімдер мен шарттарға қол қойылды.

2014 жылғы 18 қазанда Моңғолия Баян-Өлгий аймағының орталығы Өлгий қаласында ҚР Парламенті Сенатының депутаты М.Бақтиярұлы басқарған делегация іс-сапармен болып, аймақ пен қала басшылығымен ресми кездесулер өткізді. 2015 ж. 26 мамырда ҚР Премьер-

министрінің бірінші орынбасары болған Б.Сағынтаев бастаған қазақстандық делегацияның Моңғолияға жұмыс сапары өтті. Сапар барысында Моңғолия басшылығымен, нақтырақ айтқанда Моңғолия Президенті Ц. Элбэгдоржбен, Премьер-министр Ч. Сайханбилэгпен және Вице-премьер-министр У.Хурэлсухпен екі жақты кездесулер орын алып, мемлекеттер арасындағы саяси, сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық бағыттағы ынтымақтастық мәселелері талқыланды. ҚР Сыртқы істер министрінің бірінші орынбасары Р. Жошыбаевтың қатысуымен Сыртқы істер министрліктері арасындағы саяси консультациялар орын алып, шара нәтижесінде тараптар Қазақстан мен Моңғолия Сыртқы істер министрліктері арасында 2015-2016 жылға арналған ынтымақтастық жоспарына қол қойды.

Сауда-экономикалық ынтымақтастық байланыстар қазіргі таңда Қазақстан мен Моңғолия арасындағы сауда айналымының екі елдің экономикалық әлеуетіне сай еместігін атап өту керек. Екіжақты ынтымақтастықты дамыту мақсатында Қазақстан мен Моңғолия сауда-экономикалық, ғылыми-техникалық және мәдени ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссия құрылған. Комиссияның тең төрағалары – Қазақстан мен Моңғолияның Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің басшылары. 2014 жылдың 26-27 мамыр аралығында Ұлан-Батыр қаласында Қазақстан-Моңғолия үкіметаралық комиссиясының 6-шы отырысы өтті.

Мәдени-гуманитарлық байланыс саласында Қазақстан мен Моңғолия арасында 10-ға жуық келісімдерге қол қойылған. Үкіметаралық білім саласындағы келісім шарт бойынша жыл сайын екі елдің жоғарғы оқу орындары арасында студенттер алмасуы жүргізіледі. Қазақстан мен Моңғолия Білім министрліктерінің шешімімен 2001 жылдан бастап Өлгей қаласында (Баян – Өлгей аймағы әкімшілік орталығы) Шығыс Қазақстан Мемлекеттік университетінің филиалы жұмысын бастайды. Аманжолов атындағы Семей педдагогикалық университетіне жылында 300 жуық қазақ студенттері дайындық факультетіне қабылданып білім алуға.

Моңғолиядағы көне түркі мәдениет ескерткіштерін, қазақ диаспорасының тарихы мен мәдениетін зерттеу мақсатында қазақ-моңғол этноархеологиялық ғылыми зерттеу топтары жұмыс істейді. Қазақстанда да, Моңғолияда да өтетін түрлі ғылыми конференцияларға симпозиумдарға, өнер сайыстары мен спорт жарыстарына екі ел өкілдері тұрақты түрде қатысуда [5].

2008 жылы 2-5 қазан аралығында Моңғолияда Қазақстанның мәдениет күндері ұйымдастырылған. Ұлан-Батыр қаласында өткен мәдениет күндеріне Қазақстан Республикасының сол кезеңдегі мәдениет және ақпарат министрі Мұхтар Құл-Мұхаммед қатысады. Аталған мәдениет күндерінің іс-шаралар жоспарына сәйкес, 3 қазан күні Моңғолия жұртшылығына, соның ішінде ұлты қазақ қандастарымызға халқымыздың бай тарихынан сыр шертетін құнды жәдігерлер қойылған «Ұлы даланың асыл мұрасы» атты көрме ұйымдастырылады. Бұл көрменің басты мақсаты жұртшылықты Қазақстанның алтын қазынасының «жауһарларымен» көне дәуірден бүгінге дейін жеткен зергерлік өнерінің теңдесіз туындыларымен таныстыру болып табылады. Сонымен қатар, Елорда туралы мол мағлұматтар қамтылған «Астана» фотоқормесі өткізіледі. Қазақ режиссерлерінің бірегей туындылары - V Халықаралық «Еуразия» кинофестивалінің Гран-при иегері «Қош бол, Гүлсары!», «Кек», «Дүниежарық», «Мұстафа Шоқай», «Құрақ көрпе» фильмдері қалың көпшіліктің назарына ұсынылады. Ал, 3 қазан күні Ұлан-Батыр қаласының Орталық мәдениет сарайында еліміздің белгілі өнер шеберлерінің орындауында үлкен концерт өтеді. Концерте Б.Төлегенова, «Ақ жауын» халық аспаптар камералық оркестрі, «Ұлытау» тобы, «Гүлдер» мемлекеттік ансамблі, А. Жорабаева, А. Балажанова, М. Шалабаев, М. Қазтуғанова сынды халқымыздың мандай алды әртістері өз өнерлерін көрсеткен [6].

Қазақ өнері мен мәдениеті өкілдерін Моңғолияның білім, ғылым және мәдениет министрі Е.Отгонбаяр делегация басшысын қабылдап, Ұлан-Батырда тұңғыш рет өткізіліп отырған

мемлекеттік деңгейдегі мәдени шараны ұйымдастырушыларға ізгі тілегін жеткізіп, өзінің Алматы қаласында болғанын, шаһар ұнап, ерекше әсер қалдырғанын айтып, жаңадан бой түзеп келе жатқан ел астанасы одан да керемет екендігін, естимін деген сүйсінісін білдіреді. Өздерінің өркениет көшін Еуропадан гөрі Азияның дамыған елдеріне қарай түзеген жұрттың Қазақстанға деген көзқарасы өте жоғары екені аңғарылып тұрды. Ұлан-Батырда өткен мәдени шараларға ондағы қазақ диаспорасымен бірге жергілікті ұлт өкілдерінің де көптеп келді. Орталық Азия мемлекеттерінің көшбасшысы ретінде Қазақстан бүгінде қай сала болсын өзінің бәсекеге қабілетті екенін танытып келеді деп есептейді. Моңғолияда Қазақстанның мәдениет күндері барысында қа аяқ баспай кету мүмкін бе? Құрамында ғалымдар мен мәдениет қызметкерлері бар, Мұхтар Құл-Мұхаммед бастаған топ Күлтегін мен Білге қаған бабалар дамыл тапқан аймақ, тарихи мекендерді аралап қайтты. Ұлан-Батырдан едәуір қашықтықта орналасқан жәдігерлік кешендерге екінің бірінің жетуі қиын. Сөйтіп, Қазақстанның мәдениет күндері барысында ғалымдарды маңызды жобаларға міндеттейтін біраз пікірлер қалыптасады. «Қазақ-моңғол ежелден тарихы тамырлас, мәдениеті ортақтас халық, – дейді М. Құл-Мұхаммед, – оның үстіне Моңғолияда біздің 100 мыңнан астам қандастарымыз тұрады. Міне, осы екі елдің арасындағы қордаланған проблемаларды шешу үшін еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жасаған ресми мемлекеттік сапары нәтижесінде екі елдің арасындағы жинақталған барлық мәселелер талқыланып, солар бойынша қазір тиісті шешім қабылдануда. Қазақстандық делегацияға осы елдің ресми басшылығы көңіл бөліп, Моңғолия Парламентінің төрағасы, Премьер-министрі қабылдап, онда Қазақстанның саяси экономикалық, әлеуметтік даму жолын өздеріне үлгі-өнеге ретінде алып отырғандығын жеткізді [7].

2010 жылы 11-13 қараша аралығында Астанада Моңғолияның Қазақстандағы мәдениет күндері өтті. Мәдениет күндері аясында фотокөрме, моңғол киносының көрсетілімі және өнер шеберлерінің концерті ұйымдастырылды. Мәдени шараны Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі, «Қазақ әуендері» АҚ ұйымдастырады. «Моңғол кинематографистерінің туындылары «Сарыарқа» сауда орталығында, «Кинопарк 8» кинотеатрында көрсетілді. «Әке» және «Охуген», ал «Жексұрындық», «Татар» фильмдерінің көрсетілімі өтеді. Конгресс-Холл сарайында қазақстандықтардың назарына фотокөрме және моңғол өнер шеберлерінің концерті ұсынылады [8].

Жыл сайын 5-23 наурыз аралығында Баян-Өлгий аймағы, Ұлан-Батыр қаласы мен Ховд, Дархан-Уул, Эрдэнэт аймақтарында қазақ халқының мәдениеті мен салт-дәстүрін насихаттау мақсатында Наурыз мейрамын атап өту шеңберінде бірқатар іс-шаралар өткізіледі. Бұл іс-шараларға Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Елішілігі түрлі деңгейде қолдау көрсетіп келеді.

2015 жылы 15 мамырда Ұлан-Батырда Қазақстанның Моңғолиядағы Елшілігі және Моңғолия Ғылым академиясының жанындағы Халықаралық қатынастар институтының бірлесе ұйымдастыруымен «Қазақ хандығына 550 жыл: Қазақстан-Моңғолия тарихының өзекті мәселелері» тақырыбында «дөңгелек үстел» өтті. Шара барысында Қазақ хандығының құрылуы тарихының негізгі аспектілері талқыланып, Қазақстан мен Моңғолия мемлекеттерінің даму тарихы, сондай-ақ болашақ ұрпақ үшін ұлттық бірлікті сақтау мәселелері туралы пікір алмасылды. «Дөңгелек үстел» жұмысына Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғалымдары да шақырылып, моңғол ғалымдарымен бірлесе Қазақ хандығының 550 жылдығы мәселелерінде түркі-моңғол империясы, Алтын Орда және Қазақ хандығы тұрғысынан қазақ-моңғол тарихи сабақтастығының маңыздылығын талқылайды [9].

Қорыта айтқанда, сыртқы саяси үдерістердегі қазақ-моңғол қатынастарына жаңа серпін беретін және екі жақты байланыстың қарқынына қарқын қосатын келелі мәселелер әлі де жарқын болашақтың үлесінде екенінде айту қажет сияқты. Себебі, әлемдік саясаттың маңызды

субъектілері саналатын екі мемлекетте, халықаралық геосаяси үдерістерге айырықша стратегиямен бет бұра, оған тарихи негізде сараптама жасау, екі жақты қарым-қатынастағы «үшінші көрші саясаты» және «көршінің көршісі саясаты» қадамдары ұстанымдарында қарау, сондай-ақ Орталық Азия мен Солтүстік-Шығыс Азиядағы екі мемлекеттің де аймақтық рөлін айқындау, көшпенді өркениеттің мұрагерлері ретіндегі үндестіктегі философиялық жақындығын екі елге сай бағамдау негіз болады деу орынды.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасы Президенттік Мұрағаты. 7-қор, 2-тізімдеме, 40-іс, 20-22 пп. Ташанта шекаралық бекетін ашу және саяси, сауда-экономикалық қатынастардың алғышарттары
2. ҚРПМ 5Н-қор, 1-тізімдеме, 438-іс, 30-31 пп. ҚР Президентінің Моңғолияға сапарының нәтижесі
3. ҚРПМ 5Н-қор, 1-тізімдеме, 3545-іс, 23-24 пп. Қазақстан делегациясының Моңғолия сапары
4. ҚРПМ 5Н-қор, 1-тізімдеме, 436-іс, 3- 38 пп. Қазақстан делегациясының Азия елдеріне сапары
5. Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Елшілігін Ресми сайты <http://www.embassy-kaz.mn/kz/content.php?id=148>(мәлімделген күні: 13.11.2010).
6. Қазақстанның мәдениет күндері Моңғолияда өтті // Караван медиа портал. 2008 жыл.– 8 қазан. <http://kaz.caravan.kz/art/qazaqstannung-madeniet-kunderi-mongholiyada-otti-newsID61038.html>(мәлімделген күні: 28.10.2008).
7. Шуағы тоғысқан өрнектер //Егемен Қазақстан газеті. 7-қазан 2008. <https://egemen.kz/old/?act=readarticle&id=7511> (мәлімделген күні: 7.10.2008).
8. Қазақстан Республикасының Моңғолиядағы Елшілігін Ресми сайты <http://www.embassy-kaz.mn/kz/content.php?id=148>(мәлімделген күні: 13.11.2010).
9. Қазақстан Республикасы СІМ ресми сайты. Жаңалықтар. 10 мамыр 2015 ж. Ұлан-Батырда Қазақ хандығының 550 жылдығына орай «Дөңгелек үстел» өтті. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/so-y-zha-aly-tar/3902-lan-batyrda-aza-khandy-yna-550-zhylyna-arnal-an-d-gelek-stel-tti>(мәлімделген күні: 20.12.2003).



ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

### «МОҢҒОЛ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ» ЖАЗЫЛҒАН УАҚЫТЫ ЖАЙЛЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ПІКІР ТАЛАСТАРЫ

**Калемшариев Е.**

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан) 2 курс магистранты

**Аңдатпа.** Мақалада «Моңғол құпия шежіресінің» жазылған нақты уақыты жайлы шетелдік Қытай, Корея, Ресей, Жапон т.б. шетелдік ғалымдардың 1901-2007 жылдар аралығындағы зерттеулері, болжамдары және алуан түрлі пікірлеріне назар аударылған.

Тақырыпқа байланысты зерттеу жүргізген ғалымдардың ішінде Австралиялық ұлттық университетінің профессоры Игорь де Рахевильц және Индиана университетінің доценті, Орталық Азия зерттеулері Адьюнкт доценті Кристофер П. Этфуудтың көлемді жұмысы қарастырылған.

**Түйін сөздер:** Моңғолдың құпия шежіресі, Жазба мұра, Шыңғысхан, Игорь де Рахевильц, моңғолдар.

### ТЕОРИЙ УЧЁНЫХ О ВРЕМЕНИ СОСТАВЛЕНИЯ «СОКРОВЕННОГО СКАЗАНИЯ МОНГОЛОВ»

**Калемшариев Е.**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан) магистрант 2 курса

**Аннотация.** В статье рассматриваются все основные теории и догадки начиная с 1901 до 2007 года учёных с Запада, Китая, Кореи, России, Японии и других стран о времени составления «Сокровенного сказания Монголов».

В особенности рассмотрены работы учёных по этому вопросу, в том числе Игорь де Рахевильц знаменитый монголист и синолог. Один из крупнейших специалистов по монгольской средневековой литературе и филологии, автор фундаментального комментированного перевода Сокровенного сказания монголов на английский язык. Профессор Австралийского национального университета, вице-президент конгресса монголистов, и Кристофер П. Этфууда доцента Индианского Университета.

**Ключевые слова:** Сокровенное сказание монголов, Историографический памятник, Монголы, Игорь де Рахевильц, Чингисхан.

### SCIENTISTS THEORIES ON THE TIME OF COMPOSITION OF THE "SECRET HISTORY OF MONGOLS"

**Kalemshariv Y.**

Institute of History and Ethnoogy named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan) 2-nd year Master's Student

**Abstract.** The article examines all the basic theories and thoughts from 1901 to 2007 by scientists from the West, China, Korea, Russia, Japan and other countries about the time of compiling the "Secret History of the Mongols".

In particular, the work of scientists on this issue, including Igor de Rachevitz, the famous Mongolian and Sinologist, is considered. One of the largest specialists in Mongolian medieval literature and philology, the author of the fundamental commentary translation of the Secret History of the Mongols into English. Professor of the Australian National University, Vice President of the Mongolian Congress and Christopher P. Etfuud, Associate Professor of the Indian University.

**Keywords:** The secret legend of the Mongols, Historiography pamyatnik, Mongols, Igor de Rachevitz, Genghis Khan.

### Кіріспе

«Моңғол құпия шежіресі» кейде «Юан Чао Би Ши» - Юан патшалығының құпия шежіресі – атты жазба мұрасының нақты жазылу уақыты жайлы әлі күнге дейін пікір таластар жалғасуда. Ғалымдар бұл мәселе жайлы негізгі ой пікірлері және болжамдарының көбінің бастауы төмендегі 282 тараушаға негізделген.

«282. Үлкен құрылтай болған *тышқан жылдың* тамыл-жыған (тамыз) айында Керліннің Көде аралының Долон бұлтығы мен Сілкінсек екеуінің арасында хаған ордасы қонып жатқанда тәмәданды» [1, 206б.].

«282. Их хуралдаан болж, *хулгана жилийн хуран (долдугаар) сард* Хэрлэний Хөдөө арлын Долоон болдог, Шилхинцэг хоёрын завсар хаан орд бууж байхад бичиж төгсгөв» [2. 254б].

«282. [We] *finished writing* [this History] at the time of the Great Assembly, *in the Year of the Rat* and the Month of the Roebuck, when the palaces were being set up at Dolo'anboldaq of Köde'earal on the Kelüren [River] between two [places called] Shilginchek» [3, 279б].

Түркілердің күнтізбесіндегі 12 мүшел жыл есебі бойынша тышқан жылы дегеніміз 1228, 1240, 1252 және 1264 жыл. Осы жылдарға байланысты көптеген болжамдар және пікір таластардың негізгілеріне тоқтайық.

1228 - тышқан жылы. Шыңғыс хан 1227 жылы қайтыс болғаннан кейін 1229 жылы ұлы құрылтайда Үгедей хан таққа отырған. Ұлы құрылтай Керулен өзеніндегі «Хөдөө» деген аралында орын алған, осыған негізделе, Дин Цянь 1901 жылы сол кезде жазылған деген пікірді айтқанымен алғаш рет ғылыми талқылауға Уэмура Сейджи әкелген. Дин Цянь пікірінше «МҚШ» авторы, Үгедей таққа отырған кезеңдегі оқиғаларды жазғанда тараушадағы уақытты түзетуді ұмытып кеткен. Осы болжамды қолдаушылар Игорь де Рахевильц, Герхард Дорфер, Пол Ратченевский т.б. себебі ұлы құрылтай сол кезде шынымен орын алғаны жайлы жазбаша дәлелдер болған.

1240 - тышқан жылы. Бұл Үгедей дүниеден озар алдындағы жыл (11 желтоқсан 1241 жылы). Моңғол құпия шежіресінің 269–281 тараушалыры Үгедей хан жайлы жазылған. Осыған негізделе 1240 жылы жазылған деген болжамға жалпылай Қытай, Жапон, Орыс, Моңғол және Батыс ғалымдары қосылады. Зерттеушілердің көбісі соңғы тараушадағы уақыт «МҚШ» толығымен байланысты деп қарастырады. Бірақта Нака Мичио және Ишиама Джунтаро ойы бойынша кітаптің алғашқы 10 бөлімі Шыңғыс хан кезінде жазылған ал қалған Үгедей хан жайлы жазылған екі бөлім, кейінен 1240 жылы қосқан деген пікір келтіреді. Игорь де Рахевильц 1965 жылы жазған мақаласында «Шыңғысхан жайлы жазылған он бөлім (1–268 тараушалар) және Үгедей жайлы жазылған екі бөлім (269–281 тараушалардың) арасындағы стилистикалық өзгешілікті білікті лингвист салыстырмалы стилистикалық талдау жасаса көптеген сұрақтарға жауап табылады» [4, 205 б.].

1252 - тышқан жылы. Француз ғалымы Рене Груссе 1941 жылы жоғарыда көрсетілген болжамдарға қарсы шығады. Рененің пікірінше 255-ші тараушада Шыңғыс ханның төртінші ұлы Төленің ұрпағы таққа иелік ету тиісті екенін меңзеп жазған, Мөңке 1251 жылы таққа отырған. Сонымен қоса 281 тарауша Үгедей ханның соңғы сөздері ретінде оқылатынын айтқан. Груссенің болжамы Пеллиоттың назарын аударған дегеніменде өзінің 1240 - тышқан жылы деген ойын өзгертпеді. Себептері: 1) Төле ұрпағының ниеті Үгедей 1241-ші жылы қайтыс болмас бұрын белгілі болған; 2) «Юань-шида» 1240 және 1252 жылдарында Керулен өзені маңында Ұлы құрылтай болғаны жайлы деректер жоқ. Индиана университеті профессоры Кристофер П. Этвуд өзінің 2007 жылы жазған өте көлемді мақаласында, көптеген жылдар бойы жиналған ақпараттарды зерттей, «МҚШ» талдау жасай келе 1250 жылдан кейін жазылған деген қортындыға келген [5, 436.].

1264 - тышқан жылы. 1951-ші жылы профессор Уиллиам Хунг Моңғол құпия шежіресі жайлы маңызды еңбек жарыққа шығарды. Бұл еңбекте бұрынғы болжадамдарды қарастыра келе жаңа ойға келген. Хунг француз ғалымы Груссенің 255 және 281-ші тараушаларға негізделген болжамына келіседі. Бірақта Хунгтың пікірінше соңғы тараудағы тышқан жылы - 1264 жыл деген өз болжамын 247-ші тараудағы географиялық атауға сүйене келе жазған. Бұл тарауда, «Сюнь-де-фу» деген географиялық атау екі рет қолданылған. Хунг айтуынша бұл географиялық атау «Хцуан-те Чоу» деген атпен Қытай Моңғолдар билігі астына көшпес бұрын аталған және кейінде осылай аталғаны және тек 1263 жылы 7-ші қыркүйектен бастап «Сюнь-де-фу» болып аты өзгертілген жайлы құжаттарда бар. Осы дәлелдерге негізделе келе Хунг Моңғол құпия шежіресі 1964-ші жылы жазылғанына сенімді. Хунгтың теориясы Антуан Мостертте «МҚШ» шыныменде 1964-ші жылы жазылған болса Үгедей хан қайтыс болғаннан тыс көптеген маңызды оқиғаларды неге жазбаған деген сұрақтарды тудырған. Б. И. Понкратовтың ойында осы.

Кейінгі жылдары Хунгтың интерпретациясын қолдайтын жаңа зерттеулер пайда болды. Мәселен Артур Уайлей және доктор Гари Ледиардтың 1960 және 1964-ші жылы жазған мақалалары. Бұл мақалада Уайлей бұрын жазылған Нака Мичионың 274-ші тарауға байланысты байқауларына назар аударған. Осы тарау Кореяда тек 1258-ші жылы орын алған Моңғол әскерлерінің әрекеті жазылған. Нака кейінен бұл тараудағы ақпарат күмән тудыратынын жазған. Уайлей болса «МҚШ» XIII ғасырдың ортасында жазылған деген ойға тоқтаған. Г. Ледиард 274-ші тараушаға негізделе 1258-ші жылдан бұрын жазылған деген ойға келген және ең ерте дегенде 1964-ші жыл жазылған болу мүмкін деген пікірге қосылған.

Профессор Л. Легетидің «МҚШ» Венгр тіліндегі аудармасы 1962-ші жылы Уайлейдің мақаласынан кейін, Гари Ледиардтың зерттеуінен бұрын жарық көрген. Легетиге Уайлейдің мақаласы қол жетімді болғанымен, ол мақала ішіндегі Наканың пайымдаулары мен тұжырымдарымен Легети таныспағанын байқамыз. Ол Мостерттің, Хунгтың пікіріне байланысты айтылған сөздеріне келіседі және соңғы тараудағы, тышқан жылы 1264-ші жыл болуы мүмкін емес, о құрылтай болған жайлы ешқандай ақпараттың жоқтығы дәлел деген. Дегеніменде, Груссеткеде қосылады, себебі кейбір ақпарат алдын ала жазылғанына қарай кейінгі жаңа нұсқасына қосылған. Легети ойынша «МҚШ» бүгінгі бізге жеткен нұсқасы Мүңке ханның таққа отырғанға дейінгі Шыңғыс ханның ежелгі өмір баянымен бірге сақталған. Сол себепті кітаптың толық нұсқасы 1252-ші жылы жазылып аяқталған, ежелгі нұсқасы 1228-ші жыл жазылған. Наканың маңызды байқауына Легети назар аудармай, 1264-ші жылды назарынан тыс қалдырғандықтан, болжамын қабылдау қиынға соғады. Қазіргі кезде Корея жайлы 274-ші тараушада жазылған ақпаратқа негізделе келе 1264-ші тышқан жыл ең үйлесімді. Дегеніменде бұл жылдың үйлесімділігіне байланысты сұрақтар туындайды.

Хунгтың теориясы жайлы айтқан Мостерттің сыны – «МҚШ» 1264-ші жылы жазылған болса Үгедей ханның өлімі неге жазылмаған?

Неге бұл еңбектің аты қарапайым түрде «Шыңғыс ханның ата тегі» тек кітаптің басына үйлесімді қойылған?

Хөдөө аралда ұлы құрылтай болған болса неге «Юань-шида» ешқандай ақпарат жазылмаған?

Ледиард бірінші сұрақтың жауабын беруге тырысқан. Мостерттің сынына жауабы: «МҚШ» жазған автор тек Шыңғыс хан кезеңін жазып Үгедей хан билік еткен кезеңімен аяқтағандықтан оның өлімі жайлы жазудың қажеті болмаған. Оған қоса автор әдейі өлім жайлы жазбаған болу мүмкін. «Sheng-wu ch'in-cheng lu» (Данышпан әскери императордың жеке науқандары жазбасы) атты еңбекте Шыңғыс хан өлімі жайлы ақпарат өшірілген, тек Үгедей хан таққа отыру жайлы жазбаның басында меңзеп жазған. Шыңғыс ханның өлімі жайлы тікелей жазу және айтуға тыйым салынған секілді, Үгедей ханның өлімі жазылмаған болу әбден мүмкін. Атақты моңғол танушы және синолог Профессор Игорь де Рахевильц Ледиардтың тұжырымына келіспеген. Игорь де Рахевильц мақаласында «Шыңғыс ханның өлімі табу болғанына еш қандай күмән жоқ, сол себепті Моңғол құпия шежіресінде 268-ші тарауда тарауда қайтыс болды дегеннің орнына «тэнгэрт халив» – тәңірге көтерілді, деген эвфемизм қолданылған. Егерде Үгедейдің өлімі табу болған болса біз сол секілді Үгедейдің қайтыс болуы жайлы Шыңғыс ханға байланысты жазылғандай оқушы едік. Ледиардтың жазғанындай автор Үгедей билік құрған кезінде кітапті аяқтаған болса оған дәлеле ретінде «Sheng-wu ch'in-cheng lu» (Данышпан әскери императордың жеке науқандарының жазбасы) – на сүйенуге келмейді» [4, 192б.].

Кітаптың аты жайлы мәселені шешу үшін Ишиама Джунтаро жаңа теория айтады. «Cinggis Qa 'an hujaur» (Шыңғыс ханның ата тегі) – кітаптің алғашқы он бөлімінің аты, ал қалған екі бөлімі болса Үгедей хан жайлы кейінірек қосылған деген. Хунг болса кітаптің соңғы екі бөлімі Шыңғыс хан жайлы ақпараттың жалғасы деп сын айтқан. Шыныменде кітаптің бөлімдерге бөлінуі кейінірек Мин әулеті кезіндегі редакторлар жасаған және оның алғашқы түп нұсқаға ешқандай байланысы жоқ. Осы себеті Ишиама болжамы жоққа шығарылды бірақта кітаптің аты жайлы мәселе әлі шешімі табылмаған.

Жоғарыдағы екі сұрақ маңызды болғанымен негізгі емес. Моңғолдардың он үшінші ғасырдағы дәстүрі бойынша ең маңызды іш шара, ұлы құрылтай болған жайлы «Юань – шидан» басқа ешқандай еңбектерде жазылмаған. Осыған негізделе Пеллионың Груссеттің тезисіне, Легеттидің Хунқа қарсы айтқан сынына негіз. 1264-ші тышқан жылы ұлы құрылтай болмағанына басты дәлел өте мұқият ақпараттар жазылған Құбылай ханның жазбаларында ешқандай ақпарат болмағанында. Оған қоса ұлы құрылтай Хөдөө аралда болған. Бұл қасиетті жерде Шыңғыс ханның ордасы болған және оның мұрагері сайланған. Осындай қасиетті жерде орын алған қандайда болсын маңызды іш шара жайлы ешқандай ақпарат, жазба деректерде жоқ болуы мүмкін емес. Ұлы құрылтай сол жылы болмағанына Құбылай ханның 1264-ші жылы (тышқан жылы) наурыздың 27 - қыркүйектің 22 аралығында өзінің жазғы резиденциясы Шанг-туда болғаны дәлел. Хунг осы дәлелге тоқтасада Құбылай хан Хөдөө аралда өзінің бауыры Арықбұғамен бейбітшілік келісімге келу үшін ұйымдастырылған, бірақта жазылмаған жасырын құрылтайға шілденің 25 – тамыздың 22 аралығында қатысқан болуы мүмкін. Бұл ойыда жоққа шығарылған себебі жазбаларда 1264-ші жылы 7-і қыркүйекте Арықбұға және оның соңыннан ерушілері Құбылай ханның жазғы ордасы Шанг-туға келіп бас игені жайлы жазылған және бұл оқиға орын алғаны мұқият жазылған.

Жоғарыда келтірілген теориялар және соңғы Хунг пен Ледиардтың пікірлердің жиыны күмән тудырады. Осыларға негізделе келе Игорь де Рахевильц төмендегідей қортындыға келген. «Біріншіде 1240, 1252 және 1264 жылдары ұлы құрылтай болғаны жайлы Юань – шида ешқандай ақпарат жоқ. Екіншіде 282-ші тараушада жазылған Хөдөө аралда тышқан жылы Үгедейді таққа отырған ұлы құрылтай, Дин Цян жоғарыда айтып өткендей 1228-ші жылы шілде

айында өткен. Үшіншіде «Cinggis-qahan-u huja'ur» (Шыңғыс ханның ата тегі) жайлы тарау оның 1227-ші доңыз жылы “тәңірге көтерілді” дегенімен аяқталған. Төртіншіде, Үгедей хан жайлы жазылған 269–281-ші тараушалар Шыңғыс хан қайтыс болғаннан кейін 1258-ші жылы Минг кезеңінде Шыңғыс ханның ата тегіне қосылып жазылған. Бесіншіде, 282-ші тарауша «Шыңғыс ханның ата тегінен» алынып кітаптың аяғына көшіріліп жазылған» [4, 1936.].

Оған қоса «МҚШ-де» - «Шыңғыс ханның ата-тегі» 1-268 тараушалар 1228-ші жылы жазылған болса Хунг пен Груссет меңзеген тараушалар оның кейінен жазылған екенін көрсетпей ма? - деген сұрақ туындайды. Бұл сұрақтың жауабы, теориялардың бәрі 1228-ші тышқан жылын меңзеп тұрған ақпараттар «МҚШ-дегі» Үгедей ханға байланысты жазылған тараулар және Шыңғыс хан жайлы жазылған 247 және 255-ші екі тараушаға негізделген ақпараттар. Жоғарыда Игорь де Рахевильц көрсеткендей Үгедей ханға байланысты жазылған тараушалар кейірек 1258-ші жылы жазылған ал 247 және 255-ші тараушалардағы ақпаратты жокқа шығаруға тура келеді. Бұл екі тараудағы ақпараттың зерттеуге ешқандай кедергі болмайтынына көз жеткізуге болады.

Ал 247-ші тараушадағы Сюнь-де-фуға келетін болсақ Хунгтың келтірген дәлелі сенімсіз. Бұл жердің Сюнь-де-фу атауы өзгертілмес бұрын 1230-ші жылдан бұрын белгілі болған. Сюнь-де-фу атауы Р'eng Тауа-ның тапсырған есебі Hei-Ta shih-lueh-де жазылған [4, 1966.]. Р'eng-тің моңғолдардың билігі астында болған Солтүстік Қытайға 1232 жылы арнайы тапсырмамен жорық жасаған, бірақта қазіргі кездегі Hei-Ta shih-lueh мәтіні 1237 жылы тәмәданданған. Демек Hsu T'ing болса Р'eng тің жазған мәтініне өзгерту жасамағанына сүйене 1232 жылы Сюнь-де-фу мекеннің сол кездегі атауы болғанына күмән келтіре алмаймыз.

Ал 255-ші тараушаға келітін болсақ. Пеллиот айтуынша бұл тараушадан, болу тиісті оқиғаны алдын ала біліп жазған деп айтуға келмейтіннің және Төленің хан тағына деген талпынысын 1227-1229 жылы өткен ұлы құрылтайда байқалғанын айтқан. Қытай және парсы деректерінде Үгедейді және Төлені хан тағына сайлауда қолдаушыл топтар арасында түсініспеушілік болған. Ежелден қара шыңырақ иесі ретінде үйдің кенже ұл баласы болған. Дегенменде Төле сол жолы хан тағына отыра алмаған, оның ұрпағы, Гүйік хан қайтыс болғаннан кейін хан тағына отырған. Осының бәріне негізделе келе Игорь де Рахевильц жазуы бойынша 247 және 255-ші тараушаларда келтірілген ақпарат «МҚШ» 1252 жылы немесе одан кейін жазылған деген теорияны жақтауға келмейді. [4, 197 б.]

Қорытындылай келе «МҚШ» нақты жазылған уақыты жайлы алуан теориялардың ішінде шыныменде ойға сыйатындары бар. Дегеніменде алғашқы түп нұсқа табылған жағдайда физико-химиялық тәсіл, радио көміртект талдау арқылы немесе Шыңғысхан жайлы жазылған тарауларды Үгедей хан жайлы жазылған тарауларға салыстырмалы зерттеу жасау арқылы көптеген сұрақтарға жауап табуға болады. Дегенменде ғалымдар әлі күнге дейін ортақ шешімге келмеді.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Моңғолдың құпия шежіресі. Екінші басылым. // Мағауи Сұлтанияұлы аудармасы. – Алматы: Өнер, 2009. – 206-б.
2. Монголын нууц товчоо // Улаанбаатр: Улсын ХГ, 1990. – 254-х.
3. The Secret History of Mogols // Urunge Onon translation. –London: 2001. – 279 p.
4. Igor de Rachewiltz. Some remarks on the dating of the SHM // Monumento Serica. – 1965. – vol. 24. – 185-206 pp.
5. Christopher P. Atwood. The date of the “Secret history of the Mongols” reconsidered. // Journal of Song-Yuan Studies. –№. 37, 2007. –1-48 pp.



FTAХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

## ҚАЗАҚТАР МЕН ЖАПОНДАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ЫРЫМ-ТИЙМ, РӘМІЗДЕР, СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Камалов А.К.<sup>1\*</sup>, Сауданбекова Ш.Т.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Алматы қ., Қазақстан), тарих ғылымдарының докторы, профессор

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты (Алматы қ., Қазақстан) 2 курс Phd докторанты

**Аңдатпа.** Бұл мақалада адамдардың өмірінде, салт–дәстүрін және әдет-ғұрыптарын, халықтың мәдениетін зерттеп, ұмыт бола бастаған дәстүрлерді қайта жаңғырту мақсатында қазақ халқы мен жапон ұлтының мәдени семиотикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктері салыстырылып жазылған. Мақала ұлт мәдениетінің нәрімен сусындып, адами асыл қасиеттер үлгілерімен танысып, санасына сіңіруге септігін тигізуге бағытталған.

**Түйін сөздер:** Мәдениет, ұлт, халық, ұлттық мәдениет, дәстүр, әдет-ғұрып, дүниетаным.

## СУЕВЕРИЯ И ОБЫЧАЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ МИРОВОЗРЕНИИ КАЗАХОВ И ЯПОНЦЕВ. СЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Камалов А.К.<sup>1\*</sup>, Сауданбекова Ш.Т.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (г. Алматы, Казахстан) Доктор исторических наук, профессор

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Институт Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (г. Алматы, Казахстан) магистрант 2 курса

## THE RITUAL CULTURE OF KAZAKH AND JAPANESE IN NATIONAL WORLDVIEWS. SEMIOTIC ANALYZE

**Аннотация.** Рассмотрение культурного контекста формирование эстетических представлений помогает более адекватно и глубоко понять специфику традиционной культуры нации. В данной статье в целях возрождения, забытых традиции были рассмотрены семиотические, схожие черты и особенности культур казахского и японского народов путём исследования традиций и культурного наследия Казахстана, и Японии.

**Ключевые слова:** Культура, этнические, народные, национальные культуры, традиции, обычаи и мировоззрение.

Kamalov A.K.<sup>1\*</sup>, Saudanbekova Sh.T.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan) Doctor of Historical Sciences, Professor

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan) 2-nd year Master's Student

**Abstract.** In this article we'll give some information about Japanese and Kazakh cultural and traditional values. In order to save national, cultural values and identities of every nation we need to understand that every person should protect and try to save cultural, traditional, spiritual values, keep traditions of their ancestor.

**Keywords:** Culture, ethnic, folk, national cultures, traditions, customs and worldview.

### **Кіріспе**

Рухани, мәдени мұраларды тарихи салыстырмалы тұрғыдан зерттеу арқылы, қазақ қоғамының тарихи-өркениеттік дамуындағы рухани дәстүрдің сабақтастығын және қоғамдағы тұтастырушылық орнын анық бағамдауға болады.

Адамның күнделікті тұрмыс-тіршілігінде жиі қолданылатын дәстүрлі әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрі, ырымдар мен тиымдар, наным сенімдер - рәміздер арқылы дана халқымыздың әрбір тұтынған мүлкі мен заттарын мағынalandырып киелілік, қасиеттілік сипат дарытқаны, олардың әрқайсысына терең мән бере тұрып, әрбір қолданған сәтінде ғибрат алуға ұмтылғаны көрінеді. Осы құнды жәдігерлер біздің дәстүрлі мәдениетіміздің терең мазмұнынан, діліміздің сырлы әлемінен хабар беріп, әрқайсымыздың жүрегімізден терең тамыр алатын ел-жұртымызға, туған халқымызға, төл мәдениетімізге сүйіспеншілігімізді қозғайтыны, өткеніміз бен бүгініміз арасында жанды байланыс түзетіні хақ.

Бүгінгі заманымызда әрбір халық, кез келген ұлт ежелден келе жатқан, ұмыт бола бастаған өз ата баба дәстүрлерін, ұлттық дүниетанымын сол қалпында сақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді өздеріне міндеті санайды. Осыған байланысты адамзат тарихында барлық адамдардың өмірінде, салт-дәстүрін және әдет-ғұрыптарын, халықтың мәдениетін зерттеп, ұмыт бола бастаған дәстүрлерді қайта жаңғырту қажеттіліктері туындап отырған заманда қазақ халқының басқа ұлттармен мәдени семиотикалық ұқсастықтары мен ерекшеліктерін салыстырып зерттеу өте бір қызықты тақырыпқа айналып, бірнеше мыңдаған жылдар бойы әлемнің әртүрлі мыңдаған халықтар жайлы мағлұматтар жинау жалғасып жатыр.

Жеке тұлға адам өмірінің мәнмен толығыуы ол өмір сүріп отырған қоғамның, қоршаған мәдени ортаның, жалпы адамзат өркениетінің мәнге ие болуына негіз болған. Рәміздік мәнге ие жәдігерлерді зерттеу арқылы адамның қоршаған ортасын, тұрмыс салтын, қоғамды, мәдениеті мен әдет-ғұрпын, бүкіл болмысын уақыт пен кеңістіктің ауқымына сымайтын рухани әмбебап мәнділіктермен толтырғанын көреміз. Рәміздердің образдық сипаты адамдардың эстетикалық санасына ықпал етеді. Бұдан біз адамзаттың қоғамдық өмірінде рәміздердің ерекше орын алатынын байқаймыз. Рәміздің бұл ерекше сипаты шындықтың реалистік бейнесінің жалпы міндетіне байланысты дүниетаным ретінде сипатталады. Рәміздердің мәні дерексіз идеялармен ғана байланысты емес, сонымен қатар эмоциялық жан толқынысымен, эстетикалық көріністермен де тығыз байланысты. Осы қасиеттердің нәтижесінде терең жүзеге асқан рәміздің мазмұнға бай мәні адамдардың іс-әрекеті мен ұмтылыстары, ойларының шоғырлануына септігін тигізеді. Кейде олар айрықша маңызды ұлы оқиғаларда, тарихи процестерде қозғаушы күштердегі рәміздер ретінде қолданылады. Ал рәміздің қызметі терең дүниетанымдық мағынасымен ерекшеленіп, бірқатар қасиеттерден тұрады. Оны тіл мен мәдениеттің байланысын анықтап, оның семантикалық шексіздігі, семиотикалық бейнелілігі, құрылымының күрделілігі адамға деген әсері мен эмоцияға бейімділігімен анықтай аламыз. Екі ауыз сөздің, біртұтас мәтін бола алу қабілеті бар, ол үшін оның мәніне терең бойлауды қажет етеді. [1, 189б.].

Тіл мен мәдениет қатынасының маңыздылығы мәдени зерттеулер (cultural studies) ғылымы арқасында ең жоғарғы деңгейге жетті. Шындығында, тіл мен мәдениет ұғымы қашан да егіз ұғым болып табылатыны және олар бірін-бірі толықтырып отыратын құбылыс екені қашаннан

да белгілі еді. Академик Ә. Қайдардың анықтамасымен айтсақ: «Мәдениет танып-білудің құралы – тіл» немесе «Кез келген этностың (бүгінгі ұлыстың, халықтың не ұлттың) тілінде оның басынан өткен бүкіл өмірінің өрнегі жатыр. Халықтың, яғни этностың шын мәніндегі болмысы мен дүниетанымы оның тілінде ғана сақталады. Әр түрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қоғамдық қатынастар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтардың бәрі де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер арқылы жетіп келуі мүмкін» деген пікірлері де дәлел бола алады [2, 123б.]. Алайда тіл мен мәдениеттің өзара етене байланысы, өзара тәуелділігі ғылыми тұрғыда тек XX ғасырдан бастап қана ғылыми түрде зерттеле бастады. Осы зерттеулер барысында семиотикалық зерттеулердің маңызы жоғары десек болады.

Чарльз Моррис семиотика ғылымын білімнің энциклопедиясына 1938 жылы қосып, «Таңбалар негізі туралы ілім» («Основы теории знаков») атты еңбек шығарады. Бұл еңбек жаңа ғылымның дамуына үлкен қарқын береді. Ол адамның ақыл – ойы белгі, таңба арқылы туындайды және семиотика ғылымның адаммен үндесуін ретке келтіреді деп есептеген. Моррис семиотикаға «метабелгі» («метазнак») түсінігін енгізеді ол – таңбаны белгілейтін таңбалар яғни бір таңба белгілі бір ойды емес бірнеше ойды білдіреді деп есептеген. «Таңбалар негізі туралы ілім» кітабындағы «Таңбаның табиғаты» бөлімінде Моррис айтады: «Таңба қызметін атқаратын процессті семиозис деп атар едім. Таңба белгіленген ойды емес, белгілі бір құпияны жасырады ол құпия салт-дәстүр немесе астарлы оймен байланысты болады. Демек таңба мен белгі белгілі бір нәрсеге емес белгілі бір мақсатта жасалады». Морристің айтуына қарасақ дүниеге келгеннен бастап, қайтыс болғанша адам таңбалардың ортасында өмір сүреді. Таңбасыз адам өмірі мағынасыз болады және де таңба адам мінезінің қалыптасуына әсер ететін семиотика адам өмірімен, ғылым саласында маңызды. Таңба туралы классикалық семиотика анықтамалардың бірінде. Таңба – белгілі бір зат немесе белгілі бір құбылыс [3, 128б.].

Таңба мәдениетінің қасиетін алғаш рет байыпты зерттеген Э. Кассирер болған. Ол мәдениетті зерттеудегі семиотикалық концепциясының негізін қалады. Кассирердің ойынша адам өміріндегі барлық қызметте рәміздік мағына бар. Бұл теориядан қалыптасатын ой, адам өмірінің мәні символдардан тұрады. «Философия символических форм» еңбегінде ол мифология мен дінді, ғылымды мәдени – символикалық жүйе ретінде қарастырады [4, 131б.]. Мәдени семиотикалық бағыттың негізін қалаушылардың бірі Ю.М. Лотман. Ол мәдениеттегі таңбалар жүйесін «семиосфера» деп атап, глобальды сипат берді. Негізгі мәдениетіндегі әлеуметтік ролді гениетикалық емес ұжым зердесі ретінде сақтап және жалғастыратын жиналмалы тәжірибе деп атады. Таңба – заттың мағына беретін, іс-әрекет пен өзіне тән мінезділік пен адам айналасындағы дүние. Таңба ол - рәміз, материалды құбылыс, көрнекті бейне мен формада абстаркты ой мен түсінік береді [5, 253б.]. Рәміз – ол ерекше мақсаттылықты туғызады. Көбіне рәмізде жоғарғы рөлді құндылық атқарады. Рәміз бен адам, мәдениет пен қоғам, табиғи құбылыс бір – бірімен тығыз қарым-қатынаста. Мысалы Құран – барлық мұсылман елдерінде қасиеттілік пен киелілік символы болып табылады немесе «крест» ол христиан дінде Исус христостың өлімімен және күнәден тазару мен тығыз байланысты. Жоғарыда қарастырғандай демек символ мифологиямен, дінмен, салт-дәстүр, әдет- ғұрыппен тығыз байланыста.

Әрбір халықтың рухани мәдениетін аксиологиялық талдау оның этностық бірлік ретіндегі өмірінің ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық көркемдік сананы анықтаудағы, «этностың рухани мәдениеті», «халықтың эстетикалық мәдениеті» ұғымдарының мазмұнын ашудағы көптеген әдіс тәсілдердің болуы бұл тақырыптың аяғына дейін айқындалып бітпегенін көрсетті. Осы мәселені шешудің бірден бір жолы – жаңа әдіснамалық тұрғыны және концепцияны қолдану. Бұл өз кезегінде зерттеушіден белгілі бір дүниетанымдық бағыттары мен

стереотиптерін өзгертуді талап етеді. Осы ретте салыстырмалы зерттеу әдісін қолданып, сонау қиыр Шығыста жатқан Жапон халқының дәстүрлі мәдениетінде қалыптасып, күні бүгінге дейін келе жатқан ырым тиымдары мен наным сенімдерінің біразын қазақ тілімен салыстырып көрсек.

«Жұмбаққа толы Жапония» деген түсінік қалыптастырған, әлі күнге дейін қыр сыры толық ашылмай, өз ерекшелігімен әлемді таңқалдырып, мойындатып келе жатқан мәдениеті, тұрмыс тіршілігінде өзге елдерге ұқсамайтын өзіндік қыр сыры бар Жапон елінің қазақ халқына ұқсас тұстарының бірі ырым-тиым наным-сенімдерінде екенін байқай аламыз.

Жапон халықтары да қазақ халқы сияқты өте ырымшыл халық болып есептелінеді Сол ырымдар мен тиымдардың мән мағынасына көңіл бөлместен, оның ғылыми тұрғыдан зерттеліп анықталмағанына қарамастан оған сене беретіндер өте көп.

Мысалы дана халымыз нанның қиқымын жеген бала бай болады, нанды бір қолымен үзбейді, нан үстіне зат қоймайды нанды басуға болмайды; нанды дастарқанға теріс қарата төңкеріп қоюға болмайды; нанды затпен шаншып жеуге болмайды деген сияқты толып жатқан ұстанымдар бар. Бұл ұстанымның ұрпақты ұқыптылыққа тәрбиелейтін маңызы өз алдына, көшпелі ортада «нан табудың» үлкен еңбекпен болатындығын, «Ас – адамның арқауы» деп тамақтың, әсіресе нанның қадір қасиетін ұғындыруға рәсімделген көрінісі болса керек [6, 134б.].

Жапондықтар да қазақтар сияқты тамаққа, асқа оған қолданылатын ыдыстар мен қосылатын заттарға ерекше көңіл бөлген. Жапон халқында нан орнына пайдаланып, барлық тамақтарына қосып жейтін күрішке қатысты ырымдар мен тиымдар өте көп кездеседі екен. Мысалы үйдің ішіне күріш шашылса жамандыққа жорылады. Сондықтан күрішті қалай болса солай шашуға тиым салынады. Сондай-ақ күрішке тамақ жейтін таяқшаны тігінен шаншып қоюға болмайды. Өйткені, адам қайтыс болған кезде елдерге таратылатын күріштің үстіне таяқшаны шаншып беретін болған, сондықтан, басқа кезде күріштің үстіне шаншылған таяқша жамандықтың белгісі саналады. Басқа да күрішті таяқшамен ұсынуға болмайды; түнде беті ашық қалған күрішті жеуге болмайды деген сияқты ырым-тиымдары арқылы бұл халықтың күрішке деген қадір қасиетін ұғына аламыз [7, 64б.].

Түнде тамақтың бетін жауып қояды. Ашық қалса, жаман, зұлым күш қонып, асты дуалап кетеді, оны жеген адам кеселге ұшырап, ұшынып, дерт жабысуы мүмкін деген түсінік жапон халқында қазақ халқында да қалыптасқан екен.

Халқымызда ежелден аластау, ұшықтау ырымдары бар екендігін білеміз. Мәселен кейбір апа-әжелеріміз «үй жайды бәле-жаладан» сақтау ниетімен табаға арша салып, оған от тұтатып, түтінмен үйді аластап жатады. Немесе ауырған адамды құран оқылған сумен, тұзды сумен ұшықтап, жас нәрестелерді тұзбен күлмен «аштап» жатады. [8, 161б.]. Жапон халқында да «тазалау» мақсатында тұзды көп қолданылады екен. Мысалы: адам қайтыс болып, шығарған үйдің ішін тұзды сумен жуып шығады.

Ол сол адамның артынан осы үйдегі барлық жамандық кетсін деген түсінікпен жасалатын ырым екен [7, 81б.]. Тұзды жерге шашуға болмайды (дәм шамданады, ас азаяды, ырыс төгіледі және жерге түскен тұз еріп сіңгенше тұз төккен адам тіршіліктің ащы дәмін татады-мыс) деген түсініктер екі халықтың да ұстанымында бар. Осы жерде ескеріле кететін бір қызықты жайт қазақ халқында тамақты «сораптап», «сылпылдатып» ішу әдепсіздіктің, ауыз толтыра тамақ жеу қомағайлықты білдіретін ұят нәсre болып есептелінеді. Ал жапон халқында әсіресе қонақта отырғанда тамақты «сораптап», «сылпылдатып» дауыс шығарып ішу әдеттегі қарапайым нәрсe. Тамақты бұлай ішіу, ауыз толтыра қомағайлана шайнау ол сол үйдің тамағының дәмді екендігін білдіретін ұғым болып қалыптасқан. Тамақты бұлай жемеген қонақ үй иелеріне бұл үйдің тамағы ұнамай қалды деген түсінік қалыптастырады [9, 102б.].

Жапондықтар және қазақ халқы жақсы ұстанатын дәстүр жасы үлкен адамнан бұрын тамаққа қол салу әдепсіздіктің белгісі. Қонақжайлық салты бойынша шөлдегенге су бермеген

жаман ырым. «Жолаушының азығы жолда» деген ежелден орныққан дәстүрге берік қазақ үшін бұл үлкен қателік болып есептелінді. Жапондықтардың үйге келген адамға бірінші су ұсынатындығы да екі елдің ұқсас дәстүрлерінің бірі [9, 1266.].

Аталған ырымдардан басқа «Түнде тырнақ алуға болмайды», «Тырнақты қалай болса солай тастауға болмайды» деген ерте кезден қалыптасқан тиым бар. Екі халықтың да түсіндірме сөздіктерінде жазылған анықтамаларға сүйенсек ерте кезде бір бөлмеде жатып, сол бөлмеде ас әзірлеп, тамақ ішетін қазақтардың киіз үйі сияқты жапондықтар да бір бөлмелі дәстүрлі үйлерінде тұрған. Қараңғыда тырнақ алғанда тырнақ ұшып тамаққа немесе тамақ ішетін ыдыстарға түсуі мүмкін деген тазалыққа шақыратын түсініктеме береді [9, 1126.].

«Үйдің ішінде ысқыруға болмайды», «Үйге жылан кірсе басына ақ құю» деген сияқты мағыналары мен қолдану түсініктері де ұқсас ырымдар екі елде де кездеседі. Мысалы халқымыз жылан корсе басына ақ құяды [8, 1106.]. Жапондықтар алдына күріш шашады екен [9, 1186.]. Екі ұлттың да ұлттық көзқарасы мен дәстүрлі түсінігінде «ақ» ұғымы ақ сүт, ақ күріш қасиеттілік пен киені білдіретін ұғымдар.

Халқымызда жеті, тоғыз сандары киелі сандар саналса жапондықтар үшін төрт және жеті сандары ең жағымсыз түсінік қалыптастырады. Төрт және жеті сандарының иероглифтік оқылуы «ши» - өлім деген мағына беретін болғандықтан көптеген жапондықтар осы сандарды қолданбауға тарысады.

Салт-дәстүр дегеніміз адам қажеттілігін өтейтін барлық материалдық, әлеуметтік және рухани құндылықтардың тоғысы. Осы арқылы кез келген ұлт пен елдің ұлттық дүниетанымын өмірдегі ұстанымдарын, көзқарастарын анықтаймыз. Қазақ халқы да жапондықтар да аталмыш ғұрыптардың, наным-сенімнің, ырымдардың, тыйымдардың және жосын-жоралғылардың адамдардың социумға жат қылықтары мен іс-әрекетін шектейтін сан алуан функциясы оларды қоғамдық тіршілікті ұйымдастыратын және реттейтін институционалдық қатынастың маңызды элементтері ретінде қолданып, ұстанғанын айқындайды.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Иванов В. В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. – М.: Наука, 2004. – С. 189.
- 2 Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – С. 123.
- 3 Моррис Ч. Основания теории знаков. Семиотика. – М.: Наука, 1983. – С. 128.
- 4 Кассирер Э. Семиотика значение знаков. – М.: Наука, 1992. – С. 131.
- 5 Лотман Ю.М. Семиотика и культура. – М.: Наука, 1985. – С. 253.
- 6 Керімбай С., Бопайұлы Б., Нәби Ә. Салт дәстүр сөйлейді. Отбасы хрестоматиясы. – Алматы: Орхон баспа үйі, 2014. – 134-142-бб.
- 7 Folk religion in Japan : continuity and change (Haskell lectures on history of religions : New series:1 Tokyo Nippon 2010 – P. 64-81.
- 8 Ғабитханұлы Қ., Тоқтақынұлы Ж. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. – Алматы.: Өнер, 2011. – 110,161-бб.
- 9「日本文化論」の変容—戦後日本の文化とアイデンティティ— (中公文庫). 1999 – P. 102-126.



**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 93.930.2**

**ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ФОТОДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ  
МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ**

**Картаева Т.Е.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының кандидаты, профессор  
міндетін атқарушы  
E-mail: kartaeva07@gmail.com

**Аңдатпа.** Еліміздің иллюстрацияланған тарихын тануға, тарихты фотоқұжат арқылы нақтылауға мүмкіндік беретін тарихи деректер қатарын визуалды деректер құрайды. Орта Азия халықтарының 19 – 20 ғасырдың бас кезіндегі мәдениеті, тұрмысы мен шаруашылығы статистар, шығыстанушы зерттеушілер, топографтар мен әскерилер түсірген фотосуреттерде сақталып, ғылыми деректік фотоқұжаттар қатарын құрап отыр. Қазақ тарихына қатысты тарихи фотодеректердің негізгі дені Қазақстанның Орталық Мемлекеттік музейінде, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағатында, Кунскамерада (Санкт-Петербург), Ә. Науай атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасында, Өзбекстанның Ұлттық мұрағатында сақталған. Тарихи кезеңдерде түсірілген кез келген фотосуреттер сол дәуірдің болмысын дәлме-дәл бере алады және ол мәңгілікке сақталады. Визуалдық фотодеректің маңыздылығы – белгілі бір тарихи кезеңдердегі адамдардың тұрмысындағы этномәдени сипаттарды, дәстүрлі ауылды, дәстүрлі шаруашылықты, материалдық құндылықтарды, тарихи оқиғаларды нақты, боямасыз түрде шынайы таңбалай алуында болып табылады.

**Түйін сөздер:** Көркемсуретті тарих, фотодеректер, визуалды материалдар, материалдық мәдениет.

**ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЯ ФОТОИСТОЧНИКОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ  
ИССЛЕДОВАНИИ**

**Картаева Т.Е.**

КазНУ им. аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, исполняющий  
обязанности профессора  
E-mail: kartaeva07@gmail.com

**Аннотация.** Познание иллюстративной истории страны, определение истории по фототографиям, составляет ряд источников визуальных материалов. Культура, быт и хозяйства народов Средней Азии 19 – начало 20 века сохранились в фотографиях, которые снимали статисты, исследователи востоковеды и они составляют ряд научных фотоисточников. Основные фотоматериалы касающиеся казахского народа хранятся в фондах Центрального Государственного музея Казахстана, Центрального *государственного Архива кинофото документов* и звукозаписей Республики Казахстан, Кунскамере (Санкт-Петербург), Национальной библиотеке Узбекистана имени Алишера Навой. Важность фотоисточников является в том, что они точно описывают этнокультурный облик традиционного быта, реальность исторических событий в исторических временах. Визуальные материалы от исторических времен для ученых является одним из

основных материалов по изучению традиционного быта народов и для анализирования и по синтезу изучаемого периода.

**Ключевые слова:** Иллюстративная история, фотоисточники, визуальные материалы, материальные культуры.

## HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF PHOTOGRAPHIC SOURCES IN HISTORICAL RESEARCH

**Kartaeva T.E.**

Al-Farabi Kazakh NU (Almaty, Kazakhstan) Candidate of Historical Sciences, acting professor  
E-mail: kartaeva07@gmail.com

**Abstract.** Learning of the illustrative history of our country, establishing the history from photographs is supported by a number of sources of visual materials. The culture of Central Asia peoples in 19th – early 20th centuries were retained in photographs made by researchers-orientalists, presenting the scientific photosources. Main photomaterials regarding the kazak people are kept in the funds of the Central State Museum of Kazakhstan, the Central State Archive of Cinema & Photo Documents and *Audiorecords* of the Republic of Kazakhstan, the Kunstkamera (St-Petersburg), and the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi. The photosources are important because they show exactly the ethnic cultural appearance of the traditional household and reality of events within historical times. For the scientists, visual historical materials are a main source for studying the peoples' traditional way of life, its analysis and synthesis by historical periods.

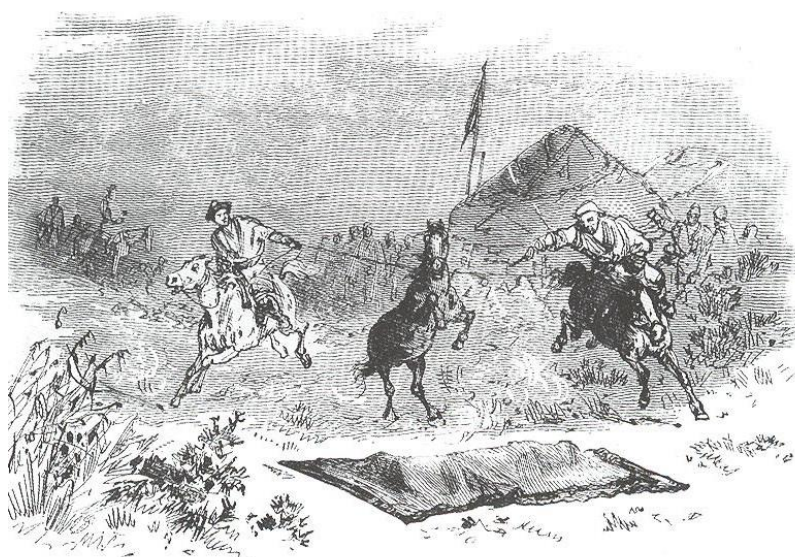
**Keywords:** Illustrative history, photographic source, visual materials, material culture.

### Кіріспе

Аудиовизуалды құжаттардың (кино-, фото-, фоноқұжаттар), ақпаратты құжаттандыру сияқты жаңа дереккөздердің қалыптасуы ХІХ ғасырдағы техникадағы прогресстер мен жаңа ғылыми ашылымдармен, фотоапаратты қолданысқа енгізумен (1822 ж., француз өнертапқышы Жозеф Нисефор Ньепс, одан кейін француз суретшісі, декоратор Л.-Ж. М. Дагер, ағылшын өнертапқышы В. Ф. Г. Тальбота, т.б.) байланысты [21]. Қазақ жеріне фотоапаратты ХІХ ғасырдың 50-60 жылдарынан бастап саяхатшылар мен әскери шығыстанушылар зерттеу нысанынан фотофиксация жасау мақсатында алып келген. Осылайша фотоапарат адамзат өмірінің барлық қырларын қамтып, тарихи кезеңдердің шынайы болмысынан дерекқор қалыптастырды. Бұл сол кезеңнің ғылымы үшін үлкен жетістік болды. Болып жатырған оқиғаны, заман кейіпкерлерін қас-қағым сәтте сол бейнесін түсіріп алып, мәңгі есте қалдыруға мүмкіндік туды. Басылым түріндегі жарияланымдар болғанымен ол халық өмірінің барлық қырларын қамтымауы мүмкін, сызба, фотолар арқылы дерек беру дәлелді болатына белгілі.

*Сурет, сызбалардың деректілігі.* Фотография пайда болғанға дейін этнографиялық экспедициялардың жұмысында суретшілерге үлкен рөл берілді. Қазақтарға қатысты этнографиялық сурет-сызба деректер қатарын қалыптастырған зерттеушілер қатарында Т. Аткинсон, Т.А.Т. Фон Миддендорф, О.Финш, А.Брэм, В.Верацагин, И. Кастаньені айтуға болады [4, 5, 8, 9, 76, 23]. 1848–1852 жылдары қазақ даласында болып, тарихи-этнографиялық зерттеулер жүргізген Томас Уитлам Аткинсонның Семей, Аякөз, Қапал, Алматы өңірлерінен жасаған жалпы саны 125 сызба-суреттері қазақтардың тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, билеуші топтары арасындағы талас-тартысы туралы сызба суреттердің маңыздылығы жылдар өткен сайын арта түсуде [17]. Қазақтар бет-бейнесін фотолар, сурет-сызбалар арқылы көрсеткен шет

елдік саяхатшылар қатарында Г.Ланселл, А.Брем, Г.Ю. Клапрот, Б. Залицкий т.б. атауға болады [4, 5, 6, 23]. Сурет-сызбалар сол кезеңдегі қала, елді мекен, бекеттердің, тарихи ескерткіштердің көрінісінен мәлімет береді. И.Кастаньенің сурет сызбалары Бегім ана мұнарасының, Қорқыт ата қорымының XIX ғасырдың соңғы кезіндегі жай-күйінен мәлімет береді. Қорқыт ата қорымының Сырдарияның суы шайып кеткенге дейінгі бейнесі туралы дерек аз, ал И.Кастанье сызбасы осы сирек деректер қатарын құрайды [9]. Кезінде шикі кірпіштен соғылып, уақыт өте келе құлаған ескерткіштер қатарын Қармақшы ата мазары құрайды. Қармақшы Ата мазарын XIX ғасырдың екінші жартысындағы келбетінің «Живописная Россия» жинағында жариялаған сызба нұсқасының бұл күнде маңызы ерекше. Н.Н. Каразиннің «Қазақ даласындағы емдеу» атты сызбасы дәстүрлі халықтық білімдер жүйесіне ерекше этнографиялық дерек болады [5; Сурет 1].



Сурет 1 - Каразин Н.Н. Қазақ даласындағы емдеу. 1885 ж. [4, 59 б.; 5]

Фотография ойлап табылғаннан және қолданысқа енгізілгеннен кейін де нысанның суретін сызу фотофиксациямен қатар сақталып отырды. Ғылым саласында фотографияны қолдану тарихи, археологиялық, этнографиялық білім жинау үдерісіне сөзсіз септігін тигізді. Ғасырлар тоғысында модаға түсе бастаған фотография және иллюстрацияларға қызығушылықтың болуының арқасында қазақтардың мәдениеті жөнінде аса қомақты және алуан түрлі фотографиялық материал жиналды.

*Қазақ халқының дәстүрлі этнографиясының фотоқорлар коллекциясы.* Визуалдық фотоөнердің өзіндік соны ерекшелігі – белгілі бір тарихи кезеңдердегі адамдардың тұрмыс қарекетіндегі этномәдени сипаттарды нақты, боямасыз түрде, қимыл қозғалыстың, этникалық стереотиптерінің үлгілерін, мінез, әрекет, қозғалыста шынайы таңбалай алуында болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда XIX ғасырдағы өлке тарихына қатысты жаңа, соңғы зерттеулерде визуалдық фотоқұжаттардың деректік мәлімет ретінде маңызы ерекше құнды.

Тарихи кезеңдерде түсірілген кез-келген фотосуреттер сол дәуірдің болмысын дәлме-дәл бере алады және ол эпизод мәңгілікке сақталады. Уақыт керуені алға жылжыған сайын олардың тарихи-мәдени құндылығы арта түседі. Әсіресе қазіргі кезеңде жойылған, қолданыстан шыққан дәстүрлер, байырғы тіршілік қарекеттері, атап айтқанда мерзімдік қоныстарға көшу, керуен

жолдарында кіре тарту, шеберлердің дүкен ұстауы, қос тігу, шығыр, атпа орнату, түйе, өгізді жұмысқа жегу, сал ағызу, қайықпен жүк өткізу, дәстүрлі қыстық баспаналар жертөле, жеркепе, қоржын там, тоқал тамдар тұрғызу, қолданыстан шыққан дәстүрлер (ұзатылған қызды атқа мінгізіп аттандыру, өлікті түйемен апарып жерлеу, бейіт басына жылқының бас сүйегін қою, бақсылардың дерт көшіруі, т.б.) сияқты халықтың тарихи этнографиясынан бейнелейтін факторларды осы фотодеректерден табамыз [15, 18, 19, 22].

XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ жерінде болған саяхатшылар, зерттеушілер, әскерилер мен статистар түсірген фотосуреттер қазақ халқының дәстүрлі тұрмысы мен мәдениетін, дәстүрлі шаруашылықтың ырғағын айғақтайтын *фотоқұжаттар, фотодеректер, визуалды деректер* қатарын құрайды.

Қазақ тарихы мен этнографиясының маңызды қырларын қамтитын визуалды деректер ҚР Мемлекеттік Орталық музейі, ҚР Орталық Мемлекеттік фотоқұжаттар және дыбыс мұрағаты қорларында, ҚР Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорында, Ресей және Орта Азия елдері музейлерінде, алғашқы авторлар еңбектерінде сақталған. Кеңестік дәуірдің алғашқы жылдарында, Музейлік, мұрағаттық фотоқұжаттар қорындағы 1920-1928 жылдары түсірілген суреттер де қаймағы бұзыла қоймаған дәстүрлі тұрмыстан мәлімет береді.

Қазақ халқының мәдениеті, өнері, тұрмысы мен шаруашылығы т.б. салаларға қатысты М.Хордет, А.С.Муренко, П.Лейбин, А.Г.Багаев, Л.П.Полтарацкая, Н.С.Нехорошев, С.М.Дудин фотосуреттері коллекциясы музейлер мен мұрағаттарда сақталып, ғылыми деректік фотоқұжаттар қатарын құрап отыр [10-13]. С. М. Дудин қазақтар арасында болып түсірген фотоларын 1899 жылы Парижде ұйымдастырылған Орталық Азия көрмесінде көрсетсе, Любовь Полтарацкая 1880 жылы Сібір экспедициясы құрамында жүріп қазақтарға қатысты түсірген 50 фото-деректерден «Виды и типы Западной Сибири» атты альбом құрастырып, бұл еңбегі үшін Ресей патшасының «Үлкен күміс» медалымен марапатталған.

Дәстүрлі тұрмыс ерекшеліктерін сақтаған қазақтардың көшпелі өміріне қазақ жеріне келген зерттеушілер, саяхатшылар, қызметкерлер үлкен қызығушылық танытқан. Қазақ жерінде 1898 жылдан жүргізілген ауыл шаруашылығы санағына қатысқан статистар, губернаторлықта жұмыс жасаған әскери шығыстанушылар, экспедициялық мақсатта келген зерттеушілер жинаған фотодеректер қатарының да маңыздылығы ерекше, олардың қатарында В.Оливецкий, А.Л.Кун, А.Фишер, В.Ю.фон-Бранке, С.Неуструев, Ф.А. Фиельструпты атауға болады.

Ауылшаруашылығы кезінде статистар мен топографтар өздері түсірген суреттерді санақ жинақтары, Статистикалық комитеттерден, әскери губернаторлық тарапынан шығатын кітаптар беттеріне салып, ғылыми айналымға ендіріп отырды [1, I, 158-160, II, 304-, 310-, 358; 2, 3, 14, 15, 18, 19; Сурет 2]. Статистар жинаған фотодеректер қазақтардың көшпелі өмір салтының ерекшеліктерін деректі дәлдікпен фиксациялаған бейнелі дереккөздердің біріне жатады.





Сурет 2 – Жөлек базары. XIX ғ.-дың соңы. А. Фишер түсірген[15].

Этнограф ғалымдар үшін тарихи дәуірлерден келіп жеткен заттай деректер, жазба деректер, визуалдық деректер, наротивтік құжаттар зерттеу нысанасындағы халықтың тіршілігіндегі байырғы дүниетанымның іздерін, олардың біз зерттеп отырған кезеңдегі сақталу, синтезделу жолдарын ғылыми талдауға негіз болады. Мысалы, «Азиатская Россия» кітабына енген киіз үйдің ішінен түсірілген суретте қазіргі кезде тек Сыр төменгі ағысы бойында өте сирек болса да кездесетін киіз үйді дауыл төңкеріп кетпес үшін шаңырақтан қазыққа байлайтын «бастырықты» көруге болады [1, I, с.156; Сурет 3].



Сурет 3 - Бай қазақтың отбасы. Киіз үйді дауыл көтеріп кетпес үшін шаңырақтан арқан тартып қазыққа байлау. XIX ғасырдың соңы [1, I, с.156; 12].



Сурет 4 - Бай қазақтың отбасы. Қазалы уезі. XIX ғасырдың соңы. М.В.Лавров түсірген [14].

*Кунскамера фотоқорындағы қазақтар бейнесі.* Қазақ халқының дәстүрлі этнографиясына қатысты фотодеректердің мол қорының жинағы Санкт-Петербургтегі Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Кунскамера) екені анық. XIX ғасырда қазақ жерінің толығымен Ресей империясының ортар иелігіне айналуы себепті, патша үкіметі жергілікті



халықты жан жақты зерттеу арқылы жергілікті халық өмірінің барлық қырларын игеруді мақсат еткен [10]. Кунскамераның иллюстрациялық коллекцияларын жинақтау жұмысы XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында қарқынды жүрген. Музейдің директоры, академик В.В. Радлов Орта Азия мен Қазақстан халықтарының этнографиясы бойынша коллекцияларды жүйелі жинау мақсатында экспедициялар ұйымдастырған. 1880 жылдары Кунсткамераға И.С. Поляков, Н.К. Зейдлиц, Н.А. Ермолин қазақтарды зерттеуге арналған фотоколлекцияларды сыйға тартқан. 1894 жылы фотограф Н. Ордэрдэн Орта Азиядағы жергілікті халықтар фотографиялары коллекциясын сатып алған. Музейге 1897 және 1898 жж. Лепсі уезінің бастығы К.Н. де-Лазари Жетісу облысының Лепсі уезі мен Ақмола облысының Көкшетау уезі қазақтарының тұрмысы мен мәдениеті жөніндегі фотоматериалдардың жинақталуына үлкен үлес қосқан. АЭМ фотоколлекциясының тарихы саяхатшы-фотограф С.М. Дудиннің (1863–1929 жж.) қызметімен байланысты [10, 11–13].

В.Пельц коллекцияның құрамына Жизақ уезі қазақтарынан жинақталған әйелдің киімі мен бас киімдерінің бейнелері, құдықтан су алу, киіз үйдің құрылысы мен ішкі жасауына, балалар бейнесі, халықтың ою-өрнегіне байланысты материалдар кірді [11]. В.Пельц коллекциясындағы «орпа құдық» суреті қазіргі кезде қолданыстан шыққан байырғы құдық түрлерін анықтауға мүмкіндік береді [11, 16].

Кунскамераның XIX ғ. аяғы – XX ғ. бас кезіндегі қазақ халқының этнографиясы мен тарихы туралы иллюстрациялық жинағы қатарында М.А. Круковский, А.А. Воронина-Уткина, К.В. Щенниковтың фотоколлекцияларын айтуға болады. Тарихи фото-материалдардың бірқатары сол кезеңдегі техника мен фото-фиксация жасау әдістемесінің қалыптаса қоймағандығы себепті сапасыз орындалған, дегенменде адамдардың келбетін, ұлттық болмысын зерттеуде визуалды антропологияның маңызы зор [10, 11].

«Түркістан альбомы»: жасалу тарихы және фотодеректері. XIX ғасырдағы қазақ даласының тыныс-тіршілігін, өлке тарихын сол кезеңдегі қалпын дәл көрсете білуде фотоқұжаттар жинағы «Түркістан альбомының» маңызы ерекше. Түркістан генерал губернаторы болған Константин фон-Кауфман (1818–1882) тапсырмасымен құрастырылған «Түркістан альбомындағы» фотоқұжаттар – қазіргі кезеңдегі қазақ этнографиясы мен археологиясына деген сұранысты белгілі бір талапта қағаттандыра алатын құндылықтар. К.П. фон-Кауфман Түркістан өлкесінің тарихы мен этнографиясын зерттеуге көп күш сала отырып, өлкені жан-жақты зерттеу мақсатында Ресейден ғалымдар зерттеушілер шақырып, әрі жергілікті ғылыми күштер тартылды. К.П. фон-Кауфман Түркістан өлкесінің бүкіл болмысын фотоқұжатқа түсіруді мақсат етіп қойып, оны жинақтау жұмыстары 1853–1871 жылдары жүргізілді. Әскери шенеуніктер, зерттеушілер қатысқан бұл жұмыстың нәтижесінде фотоқұжаттарды қамтыған 6 альбом жасалған. Альбом «Түркістан өлкесі археологиясы», «Түркістан өлкесі этнографиясы», «Түркістан өлкесінің тарихы», «Түркістан өлкесінің өндірістік, кәсіптік мәдениеті», «Орта Азияға жол ашқан орыс әскерилері, орыс қозғалыстары» деп аталған тақырыптарды құрады [20].

Түркістан өлкесінің археологиясын қамтыған 1-ші томына өлкедегі мешіт, медресе, кесене, сәулет өнерінің ескерткіштерінің, ежелгі қала орындарының суреттері, сызба көріністері жалпы саны 312 фото жапсырылған 118 картон, 47 қолдан сызылған сурет берілген 24 картон енді. Атап айтқанда: Қорқыт Ата мазары, Сауран қаласының көрінісі, Қожа-Ахмет ясауи кесенесі, Ұратөбе қалашығындағы мешіт-медреселер, Шымкент уезіндегі Беклер бек рабаты, Ташкенттегі Көкілташ медресесі, Шейхантаура мазары, Бетпақ даладағы Мырза-Рабат орны, Ходженттегі шейх Маслахаддин мазары, Ұта үңгіріндегі петроглифтер, Үрғұт және Дағбит қышлақтарындағы мешіттер мен қасиетті орындар суреттері т.б.

«Самарқант ескерткіштері» деп аталатын 2-ші бөліміне Ақсақ Темірдің кесенесі, Құссама

ибн-Аббастың бейіті үстіне тұрғызылған мешіт, Ақсақ Темірдің әйелі Гүрбибі ханымның кесенесі, 1648 жылы тұрғызылған Шірдар кесенесі, «Рух-абат», «Ақ-сарай» деп аталатын шейх Бурханеддин кесенелері, Надыр-диван бек медресесі, Шайбани хан медресесі т.б. фотолар енген.

«Түркістан өлкесінің тарихы» деп аталатын 2-ші томында қалалар көрінісі салынған 13 картон, бекіністер, оларды орыс әскерилерінің алуы, шайқастар түсірілген 190 фото жапсырылған 69 картонды қамтып, оған Ұзынағаш, Ақмешіт, Шымкент, Ташкент, Ходжент, Самарқанд, Әулиеата, Перовск, Жөлек, Қазалы, Жизақ, Жаңақорған, Қаттақорған, Ұратөбе, Шыназ т.б. қала, елді мекендердің көрінісі енген.

«Түркістан өлкесі халықтарының этнографиясы» деп аталатын альбомның 3-ші томы да 2 альбомнан тұрады. Альбом Орта Азияда тұратын жергілікті халықтардың дәстүрлі тұрмыстық баспанасынан, тұрмыстық бұйымдарынан, киім-кешектерінен, әдет-ғұрыптарынан, халық тығыздау орналасқан аймақтардан мәлімет береді. 478 фото жапсырылған 176 картонды қамтыған. Альбом мазмұнындағы тәжіктер, сарттар, өзбектер, қазақтар, қырғыздар, индустар, арабтар, еврейлер, ауғандар, ирандар, цығандар бет-бейнесі берілген фотолар олардың тек антропологиялық типін ғана емес, өлке халқының этникалық құрамын анықтауға да маңызды дерек береді. «Халық тығыз орналасқан аймақтар» деп аталатын альбомда Әулиеата, Жизақ, Ташкент, Түркістан, Ұратөбе, Шымкент т.б. қаладағы халықтардың дәстүрлі тұрмысын көрсетеді. Әсіресе Сырдария және Арыс бойы, Сырдария облысы деген бөлімдер көшпелі және отырықшы қазақтардың тұрмыс-тіршілігінің бітім-болмысын береді.



Сурет 5 – Арқан есу. Түркістан альбомы. А.Кун түсірген [20].

«Кәсіпшіліктер мен өндірістер мәдениеті» деп аталатын 4-ші томы үй кәсіпшіліктері мен майда өндіріс орындарынан, шеберхана жұмыстарынан мәлімет береді. 222 фото жапсырылған 47 картонды құрайды. Шұға өндірісі, жібек өндірісі, ұсталық, зергерлік, диірмендер, арба өндірісі, тері өңдеу ісі, қыш-құмыра өндірісі, шөп шабу, қолөнер деген тақырыптардың қазақтардың ата-кәсібінен маңызды мәліметтер берері мол. Альбомның археологиялық және этнографиялық бөлімін – А.Л.Кун, кәсіпшіліктерге қатысты томын – М.И.Бродовский, тарихи бөлімін – М.А.Терентьев жасақтаған. Аталмыш альбомға енген А.Л. Кунның (1840–1888 жж.) түсірген фотоларының этнографиялық маңызы мен құндылығы ерекше, әсіресе өткелден жүк өткізу, шарықта жіп иіру, қамшы өру, арқан есу, наубайханада ұн тарту, арық суына атпа

қондыру сияқты фотоларының этникалық реконструкцияда алатын орны ерекше. Қазақтардың этномәдени болмысы жөнінде жан-жақты танымдық, ғылыми мәлімет беретін альбомның құндылығы мен маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түсуде. Фотоавторлар Түркістан өлкесінің тынысын фотолармен дәлелдеп, негіздеп отыруды мақсат тұтты [20].

Этнографиялық альбомға жалпы саны 1200 фото енген. Альбом 6 дана етіп жасалып, 1-ші данасы Император Александр II-ге, 2-шісінің ұлы князь Владимир Александровичке, 3-шісі Императорлық Ғылым академиясына, 4-шісі Императорлық Көпшілік кітапханасына, 5-шісі Императорлық Орыс Географиялық қоғамына тапсырылған. 6-шысы губернатор К.П. фон-Кауфманның өзіне қалдырылып, бұл данасы қазір Өзбекстан Республикасының Ә.Науай атындағы Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде. Ал, фото негативтері Императорлық көпшілік кітапханасында сақтаулы [11, 20]. Бұл күндегі ғылыми айналымдағы «Түркістан альбомының» көшірме нұсқалары альбомның толық нұсқасын бермейді.

Орта Азия халықтарының этномәдени болмысы, тарихи болмыстың шынайылығы жөнінде жан-жақты танымдық, ғылыми мәлімет беретін «Түркістан альбомының» құндылығы мен маңыздылығы уақыт өткен сайын арта түсуде.

**Қорытынды.** Тарихшы, этнограф ғалымдар үшін тарихи дәуірлерден келіп жеткен деректер қатарында визуалдық деректер де зерттеу нысанындағы халықтың байырғы тіршілік жүйесінің іздерін, олардың сақталу, синтезделу жолдарын ғылыми талдауға, дәстүрлі ерекшеліктерді ғылыми-теориялық және методологиялық саралауға негіз болады. Суретке түсіру өнерінің үздік үлгілері тарих ғылымы және оның салаларын насихаттауда таптырмас құралдың бірі. Қазіргі заманғы уақыт виртуалдық мүмкіндіктер мен ақпараттық технологиялардың заманы. Сондықтан да аудиовизуалды құжаттарды цифрлы өңдеу, цифрлы қорға айналдыру, виртуалды реставрацияланған нұсқасын ғылыми айналымға ендіру маңызды мәселелердің бірі. Бұл күнде музейлер мен мұрағаттарда көне фотосуреттерді реставрация жасау, цифрлы өңдеу ісін жүйелі жолға қойып келеді. Себебі, қағаз уақыт өткен сайын бұзылуға, сарғаюға бейім келеді. Тек қана байырғы қоғам ғана емес, қазіргі кезеңдегі зерттеуде, әсіресе археология, этнография ғылымындағы экспедициялар, реставрация, консервация ісі, атрибуция, өңдеу жұмыстары барысы фотофиксациясыз дәлелді болмайды. Осыған орай, ғылыми зерттеуде, мәдени, тарихи және ақпараттық әлемде аудиовизуалды құжаттардың маңыздылығы арта түседі.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Азиатская Россия. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. – СПб: В типографии товарищества А.Ф.Марса, 1914. Т.1. Люди и порядки за Уралом. – 576 с. + ил.; Т.2. Земля и хозяйство. – 638 с. + 11 ил.; Т.3. Приложение – СЛШ с.
- 2 Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском крае (Области Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская). – СПб, 1911. – 335 с.
- 3 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. – Ташкент: Типолитография С.И.Лахтина, 1889 – 205 с.
- 4 Ғалиев В.З. Қазақстан ХІХ ғасыр суретшілерінің шығармаларында. – Алматы: Өнер, 2005. – 160 б.
- 5 Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. – СПб., М., 1885.
- 6 Залесский Б. Қазақ сахарасына саяхат. – Алматы: «Өнер» баспасы, 1991. – 132 б.
- 7 Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Пер с нем. Е.Петри. – СПб: Издание А.Ф.Девриева, 1910.188 с.
- 8 Кастанье И. А. Надгробные сооружения киргизских степей. – Оренбург: Типография Тургайского Областного управления, 1911. – 102 с. + 28 табл. + 76 рис.

- 9 Кастанье И. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренбургской Ученой Архивной Комиссии. Вып. XXII. – Оренбург: Типография товарищества «Каримов, Хусайнов, и К», 1910. – 329 с.
- 10 Кунскамера жинағындағы қазақтың дәстүрлі мәдениеті. – Алматы, 2013.
- 11 Кунскамера фотоқұжаттар қоры. <http://www.kunstkamera.ru/index/exposition/collections/> (10.09.2016).
- 12 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік кинофотоқұжаттар және дыбыс жазбалар мұрағаты фотоқұжаттар қоры
- 13 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі фотоқұжаттар қоры.
- 14 Лавров М.В. Туркестан. География и история края. 2-е издание. – М.-Петроград: Т-ва В.В.Думнов, Бр. Салаевых, 1916. – 203 с.+ илл+карта.
- 15 МКЗ. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. Главное управление землеустройства и земледелия Переселенческого управления. – Ташкент: Типо-литография В.М.Ильина, 1912. -190 с + приложение 32 с.+ табл. 127 с. + 45 с. + карта 3 лист. (394 с)
- 16 Пельц В. Очерк Южных Кызыл-кумов. – Самарканд: Типо-литография Т-ва «Б.Газаров и К. Слиянов», 1912. – 64 с.
- 17 Путешествие по Сибири и прилегающим к ней странам Центральной Азии по описаниям Т.У.Аткинсона, А.Т. фон-Миддердорфа и Ф. Радле и др. Составители А. фон-Этцель и Г.Вагнер. Пер. с нем., СПб., 1865.
- 18 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. П.П.Семенова и академика В.И.Ламанского. Т.XVIII. Киргизский край. – СПб.: Издание А.Ф.Дефриена, 1903, – 478 с. + 2 л. Карта.
- 19 Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. П.П.Семенова и академика В.И.Ламанского. Т.XIX. Туркестанский край. – СПб.: Издание А.Ф.Дефриена, 1913. – 861 с.+ карта.
- 20 Түркістан альбомы. Этнографиялық бөлім. 6-том. Ә.Науай атындағы Өзбекстан Ұлттық кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры. Түпнұсқа.
- 21 Чибисов К.Б. Очерки по истории фотографии. – Москва: Искусство, 1987. – 256 с
- 22 Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века /Ф.А.Фиельструп. Отв. Ред. Б.Х.Кармышева, С.С.Губаева. Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2002. – 300 с. + ил.
- 23 Финш О, Брем А. Путешествие по Западную Сибир. – М.: Типография Н.М.Лаврова и К<sup>0</sup>., 1882. – 578 с.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 292.53 (005.56)**

## **ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ДАМУЫ**

**Қилыбаева П.Қ.**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(Астана қ., Қазақстан)

**Аңдатпа.** Орталық Азия аймағындағы мәдени байланыстардың қазіргі кезеңдегі даму барысы. Орталық Азияның тарихы мен мәдениетін, халықаралық ынтымақтастықты дамыту және мәдени мұраны қорғау саласындағы бірлескен жұмыстар сараланады.

**Түйін сөздер:** Мәдени құндылықтар, мәдениеттер диалогы, мәдениетаралық байланыстар, мәдени мұра, тарихи-мәдени ынтымақтастық, қазақстандық модель.

## **МЕЖКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ**

**Килыбаева П.Қ.**

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан)

**Аннотация.** Процесс развития межкультурных связей регионе Центральной Азии. Анализируются совместные работы в сфере истории и культуры, развития международных отношений, а также защиты культурного наследия.

**Ключевые слова:** Культурные ценности, межкультурный диалог, межкультурные связи, культурное наследие, историческо-культурное сотрудничество, казахстанская модель.

## **INTERCULTURAL DEVELOPMENT IN CENTRAL ASIA AT THE PRESENT STAGE**

**Kilybaeva P.K.**

L.N. Gumilyov Eurasian National University(Astana, Kazakhstan)

**Abstract.** There is studied developing process of intercultural relations in the Central Asian region. The joint work in the field of history and culture, the development of international relations, as well as the protection of cultural heritage are analyzed.

**Keywords:** Cultural values, intercultural dialogue, intercultural relations, cultural heritage, historical and cultural cooperation, Kazakhstani model.

### **Кіріспе**

Әртүрлі мәдениеттер мен өркениеттерге төзімді және объективті қатынастар жасауға дағдылану, олардың рухани мұраларын түсіну, мәдени, діни, нәсілдік және басқа айырмашылықтардың заңдылығын мойындау қазіргі кезеңдегі дамудың талаптары.

Бүгінде қалыптасқан мәселелерді объективті саралау үшін белгілі бір немесе басқа мәдениеттер мен өркениеттер өкілдерінің тарихи тәжірибесін біржақты түсіндіруге тосқауыл қою қажет



Орталық Азия онда мекендейтін халықтардың тағдырына, географиялық жағдайына және жалпы мәдени заңдылықтарға байланысты айтарлықтай тұтастық және өзіндік мәдени-тарихи кеңістікті білдіреді. Орталық Азия – бұл бірегей ерекше аймақ, оның аумағында көп ғасырлық өркениеттер мен көптеген діндер мен наным-сенімдер, көшпелі және отырықшы мәдениет түйісті, және дәл осы жерден Жібек жолы өтті. Өзінің тарихи шығу тегіне қарай бұл мемлекеттердің халқы екі – батыстық және шығыстық өркениеттің түйісуінде маңызды рөл атқарды. Қазіргі кезеңде ежелгі кезеңнен бүгінгі күнге дейінгі халықтардың тарихи – мәдени өзара байланысы мәселелерін, еуразиялық жақындастық пен өзіндік ерекшелігін зерттеуде үлкен маңызға ие. Орталық Азия тарихы мен мәдениеті бірнеше жүздеген жылдар бойына шығыс өркениетімен тығыз байланыста дамыды. Қытай, түрік, моңғол, иран және арабтық ерте және орта ғасырлық жазба ескерткіштер Орталық Азия аймағындағы территориялардың мемлекеттілігі мен этносаяси тарихын зерттеу үшін бағалы дерек көздері болды. Кеңбайтақ Еуразия аймағындағы орын алған және болып жатқан күрделі тарихи үрдістерді объективтік тұрғыдан түсінуде маңызы зор. Орталық Азияның әлемдік өркениеттер тоғысында орналасу жағдайы оның өркениетаралық диалогтағы, мәдени құндылықтармен алмасу, адамзат қоғамының, халықтар, мемлекеттер дамуындағы бірегейлік рөлін анықтап берді. Аймақ бұл миссияны ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы орындап келеді, этникалық, мәдени, конфессионалық үрдістердің алуан түрлілігі оның тарихынан көрініс тапты [1].

Кейбір ғалымдардың Орталық Азияға географиялық тұрғыдан спаттама беруге тырысқан пікірі бойынша, этномәдени фактор бес мемлекеттен тұратын аймақтың егеменді тұтастығын сақтауда жетекші рөл атқаруда [2].

Аймақтағы бес мемлекет – Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркменстан және Өзбекстанды олардың тарихи, мәдени және әлеуметтік-саяси дамуындағы көптеген ортақтық біріктіреді. 1991 ж. тәуелсіздік алған сәттен тарихи – мәдени мұраны қорғау Орталық Азия мемлекеттерінің мәдениет саласындағы мемлекеттік саясаттың негізін қалаушы принциптерге айналды. Тарихи-мәдени мұраны қорғауды жүйелі түрде жүзеге асыру аймақтағы жас мемлекеттердің қалыптасуы үшін маңыздылығын терең түсінуге байланысты.

Мәдениетті жан-жақты түсіндіру ортақ мәдени мұра ретінде ашықтықпен және төзімділікпен қарау – міне, осы қазіргі және келешектегі аймақтың және тұтастай алғанда әлемнің жетекші императиві болуы қажет.

Мәдениетаралық диалог тұтастай алғанда адамзат өркениетінің дамуындағы басты аспектілердің бірі болып қалады. Мәдениеттер диалогы өзара түсіністік дегенді білдіреді. Ал өзара түсіністік дегеніміз бірлік, ұқсастық, үйлестік. Мыңжылдықтар бойында Орталық Азияда мәдениеттің өзара толығуы жүрді, ал осыдан аймақтық өркениеттің бірегей құбылысы қалыптасты.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтің 2006 жылдың 18 наурыздағы «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» атты Қазақстан халқына Жолдауы [3] аясында Қазақстан Үкіметі 2006-2008 жылдарға арналған этникааралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық моделі бағдарламасын жетілдіру туралы шешім қабылдады [4].

Көп этникалық және көп діндік қоғамда гуманистік құндылықтар диалогы қамтамасыз етіледі деген қазақстандық тәжірибе өзінің бірегейлігін көрсетеді. Қазақстан үшін айырықша өзіне тән және бірегей деп айтуға болатын бірігу құралы Қазақстан Халықтарының Ассамблеясы.

Қазақстан Халықтарының Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1995 жылғы 1 наурызындағы жарлығымен мемлекет басшысы жанындағы консультативтік-кеңесші орган ретінде құрылды. Қазақстан Халықтарының Ассамблеясы құру

туралы идеясын алғашқы рет 1992 жылы тәуелсіздіктің бір жылдығына арналған Қазақстан халықтарының бірінші форумында жариялады. Мұндай институт саяси тұрғыдан жаңадан құрылған, тәуелсіз, полиэтникалық және поликонфессиялық мемлекет үшін тұрақты дамудың кепілі еді. Бұл бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалады және этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі жаңа бағыт болды. Жиырма екі жылдық тарихында Халықтар Ассамблеясы қарқынды дамып, елеулі сапалы өзгерістерді бастан кешірді. Осы жылдар ішінде Қазақстан Халықтарының Ассамблеясының институционалдық құрылымы нығайып, қоғамды ұйыстырушы әлеуеті толысты, ол – халық дипломатиясының маңызды күретамырына айналды.

Мәдениетаралық диалогтың тиімді тәжірибесі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы үлгісінде де зерттелді.

Көрші елдер ғалымдарының мәдениет тарихы мәселелерінің ауқымды деректану базасын зерттеуді бірлесе жүргізуі өзекті және күрделі міндет болып табылады. Тарих ғылымындағы сапалы маңызды өзгерістерге байланысты, мемлекеттілік, көшпенділер мәселесін зерттеу, көшпелі және отырықшылық мәдени байланыстар, Орталық Азиядағы тарихи-мәдени қарым-қатынастарды жаңа объективті көзқарас негізінде қарастыру көзделді. Шетел мұрағаттарынан, ғылыми мекемелері мен кітапханаларынан Қазақстан тарихына қатысты құнды құжаттарды іздестіру, көшірмелерін алу жұмыстары Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында да қолға алынып, жалғасын тапты.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының мақсаты мен міндеті айқындалып, кезең-кезеңмен 2004–2006, 2007–2008, 2009–2011 жылдары жүзеге асты.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2001 жылғы 11 маусымдағы № 797 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында Мұрағат ісін дамытудың 2001–2005 жылдарға арналған бағдарламасы, Қазақстан Республикасы мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің Мұрағаттарды және құжаттаманы басқару жөніндегі комитет төрағасының 2001 жылы 16 қарашадағы № 65 бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасы үшін тарихи және мәдени құндылығы бар шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен Қазақстанның XV–XX ғасырлар тарихы бойынша құжаттар көшірмелерін іздестіру және алу шараларының бағдарламасы» қабылданды [5].

Қазіргі кезде Р.Б. Сүлейменов атындағы шығыстану институты ғылыми қызметкерлері академиялық ориенталистика бағыттарының бірі – шығыс археографиясын қорғау және дамыту бойынша нақты жұмыстар жүргізуде. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы қазақстандық деректану базасын толтыру және кеңейту мүмкіндігін берді, нәтижесінде Қазақстандағы шығыстану ғылымының қайта дамуына, жандануына үлкен демеу болды. Бұл бағдарламаның аясында шығысты зерттеу археографиялық экспедициясы құрылды және әртүрлі қолжазба сақтау орындары орталықтарына маршруттар ұйымдастырылды. Экспедицияның міндеті Қазақстан аумағына және оның шегінен тысқары жерлерге жоспарлы және жүйелі түрде зерттеу жүргізу болды. Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде тұрғындар қолындағы шығыс қолжазбалары мен көне баспа кітаптары анықталды және сатып алынды, кешенді зерттеу жүргізілді, негізінен Қазақстаннан тысқары жерлердегі (Ресей, Орталық Азия, ҚХР, Моңғолия, Үндістан, Иран, Түркия, Египет, Ұлыбритания, Германия, Франция, Венгрия және басқа елдердегі) мұражайлар мен мұрағаттардағы шығыстық жазба деректеріне ғылыми аударма және талдау жасалынды. Қытай, Түркия, Моңғолия, Ресей, Жапония, Египет, Өзбекстан, Армения, сонымен қатар АҚШ пен Батыс Еуропада ұйымдастырылған ғылыми-зерттеу экспедициялар нәтижесінде 5 мыңнан астам құнды тарихқа, этнографияға, Қазақстан өнеріне байланысты мұрағаттық құжаттар, қолжазбалар мен баспа басылымдары алынды.

Мәдени әртүрлілік және мәдениетаралық диалог жаһандық және ұлттық кеңістіктердегі

тұрақты дамудың кепілі болып табылады. ЮНЕСКО-ның және оның мүшелерінің аталған мәселелер бойынша ұстанымы «Мәдени ортақтық туралы жалпыға бірдей декларациясында» бекітілген. Мұраларды сақтау (материалдық және материалдық емес: мәдениет пен тарих ескерткіштері, оларды қоршаған орта, адамгершілік және эстетикалық идеалдар, нормалар мен тіл, ұлттық салт –дәстүр, тарихи топонимдер, фольклор, көркемөнер кәсібі, қолөнер) оны пайдалануды анықтау, қорғау мен регламенттеу болып табылады. Материалдық мұра статусы «Бүкіләлемдік мәдени және табиғи мұраларды қорғау туралы халықаралық конвенция», ал материалдық емес мұраның статусы ЮНЕСКО-ның «материалдық емес мәдени мұраларды қорғау туралы» Конвенциясымен ұйғарылады. Жаһандану үдерісінің мәдениеттер, діндер мен өркениеттер қақтығысына әкелетін оң және кері де бағыттары бар. Істің негізгі уәжі – мәдениетаралық диалогқа ықпал ету және мәдени әртүрлілікті қолдау, көтермелеу, осының негізінде әр түрдегі материалдық және материалдық емес мәдени мұраларды сақтау мен қорғауға елеулі түрде назар бөлуде жатады.

Орталық Азия халықтарының тарихи-мәдени мұрасының алуан түрлілігі бүгінде кеңінен құрметтелуде. ЮНЕСКО жетекші мекеме болған, Халықаралық мәдени мұра жылы (2002 ж.) бұл байланыстардың одан ары тереңдеуіне ықпал етті. Орталық Азия мемлекеттері ЮНЕСКО-ның мүшесі бола отырып, осы және тарихи-мәдени мұраны қорғау саласындағы ЮНЕСКО-ға әріптес басқа да халықаралық ұйымдар жасаған халықаралық актілерді орындауға ұмтылуда. ЮНЕСКО Орталық-Азиялық аймақта қоғамдастың назарын қатысушы-мемлекеттерге аударып қана қоймай, аймақта мәдени ынтымақтастық жаңа платформасын құруда. «Жібек жолы-диалогтар жолы» жобасының аясында, сондай-ақ, келесі жоба «Орталық Азиядағы мәдениетаралық диалог» жобасында Бішкекте, Ташкентте, Алматыда, Душанбеде, Улан-Баторда және Ыстықкөлде, әрбір тарап үшін де маңызды, диалог тақырыптарына арналған кездесулер өткізді.

1994 жылы Алматыда ЮНЕСКО-ның бюросы ашылды және ол төрт елді - Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан мен Өзбекстан атынан ЮНЕСКО-да өкілдік етеді. Аталған БҰҰ-ның органы өз қызметін ЮНЕСКО істері бойынша Ұлттық комиссия арқылы жүзеге асырады. Бюроның басты мақсаты мен міндеті білім, ғылым, мәдениет, коммуникация және ақпараттар негізінде адам дамуы мен бейбітшілікті құруға үлес қосу болды.

1995 ж. Өзбекстанның сол кездегі Президенті И.А. Каримовтің бастамасы бойынша Самадқандта ЮНЕСКО – ның Халықаралық орталық - азиялық зерттеулер институты (МИЦАИ) құрылды. Оның негізгі мақсаты Орталық Азияның тарихы мен мәдениетін зерттеу бойынша халықаралық пәнаралық ғылыми ынтымақтастықты дамыту және қолдау. Қазіргі кездегі институттың мүше – елдері Өзбекстан, Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Корея республикасы, Қытай, Пәкстан, Әзербайжан, Иран және Түркия. Сондай-ақ, институттың ғылыми бағдарламаларына Жапония, Германия, Франция, Үндістан, Моңғолия, Ресей және Ұлыбритания ғалымдары қатынасады.

БҰҰ-ның Бас Ассамблеясының 2002 жылдың қарашасындағы пленарлық отырысында қазақстандық делегация БҰҰ –на таяудағы жылдардың бірін діндер мен мәдениеттер арасындағы диалогтар жылы деп жариялауды ұсынды.

Қазақстанның 2013 жылдан 2022 жылдар аралығын мәдениеттерді жақындастырудың халықаралық онжылдығы атау жөніндегі бастамашылығын ЮНЕСКО-ның қамқорлығымен ілгері жылжытуы нақты үлес ретінде аталып өтілді.

ЮНЕСКО-ның бас директоры И.Бокова Қазақстанның мәдениеттерді жақындастырудың халықаралық онжылдығы идеясын алға жылжытудағы идеясын, Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің съезінің маңызды рөлін, Қазақстан жетекшілерінің бірқатар бағдарламаларды қаржыландыруы, сондай-ақ, елдің ЮНЕСКО қызметіне белсенді қатысуы Ұйымның

потенциалын кеңейтуге көмегін атап өтті [6].

ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралары тізіміне 4 аталым: Қожа Ахмет Яссауи мавзолейі (2003 ж.), Тамғалы археологиялық ландшафтының петроглифтері (2004 ж.), «Сары-Арқа – Солтүстік Қазақстанның далалары мен көлдері» аталымы аясында Қорғалжын және Наурызым қорықтары (2008 ж.), сондай-ақ «Жібек жолы: Чанъань-Тянь-Шань коридоры бағыттарының желісі» Қытай және Қырғыз Республикаларымен бірлескен сериялық трансшекаралық аталым аясында сегіз қазақстандық объекті (Алматы облысындағы – Қаялық, Арқамерген, Талғар қалашықтары, Жамбыл облысындағы – Степнинское, Ақыртас, Құлан, Қостөбе, Өрнек қалашықтары) кірген (2014 ж.). Жапонияның қаржылық қолдауымен көне Отырар қаласының сақтау жобасы жүзеге асырылды. 2014 ж. қыркүйекте қырғыз және өзбек тараптары бірлесе ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мұра Орталығына «Батыс Тянь-шань» трансшекаралық аталымы жолданды [7].

Тәжікстандағы ЮНЕСКО – ның бүкіләлемдік мұрасы нысандарының қатарында 2 аталым кірді. Біреуі мәдениет және тағы біреуі табиғи өлшемдер бойынша. Саразм — Тәжікстандағы Бүкіләлемдік мұралар қатарындағы ең бірінші ескерткіш (2010). Бұл Зеравшан өзенінің сол жағалауында, Пенджикент аудан орталығынан батысқа қарай 15 км. жерде орналасқан б.э.дейінгі IV—II ғғ. ежелгі елді мекен. Жақсы сақталған сарайлық және табынушылық ғимараттары, қоғамдық және тұрғылықты орындар үлкен тарихи мәдени құндылықтарды құрайды. Екіншісі Тәжік ұлттық паркі (Памир таулары) (2013).

Қырғызстанда ЮНЕСКО – ның бүкіләлемдік мұрасы тізіміне енген 3 аталымның біріншісі Сұлайман Тоо (2009) Ош қаласындағы қасиетті тау, Ұлы Жібек жолы бойындағы Ұлы Жібек жолы: Чанъань-Тянь-Шань дәлізі. Суяб қалашығы (2014). Суяб немесе Ордукент Шу алқабындағы ерте ортағасырлық қала және Орталық Азияның бес елінің де (Қырғызстан, Тәжікстан, Батыс Тянь-Шань (2016) - Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялық ауданы, Қазақстан және Өзбекстан) территориясына орналасқан Тянь –Шань – тау жүйесі.

Ал Өзбекстанда 4 аталымы есепте бар. Ичан – Кала (1990) – Өзбекстандағы Орта Азиядағы Бүкіләлемдік мұраның ең бірінші ескерткіші болған тарихи Хиваның (қала-қорық статусы 1968 ж.) мықты қабырғаларымен қоршалған ішкі қаласы. Бұхара (1993) – Орталық Азияның ең ежелгі қаласы, Бұхар облысының облыстық орталығы, Шахрисабз (2000) Қашқардария облысындағы қала, Самарқандтан оңтүстікке қарай 80 км. орналасқан. Чаткаль мемлекеттік биосфералық қорық (2001).

Түркменстанда ЮНЕСКО – ның бүкіләлемдік мұрасы тізіміне енген 3 аталым бар. Мерв (1999) Орта Азиядағы Мургаб өзенінің жағасында орналасқан белгілі ежелгі қала. Парсы сатраптығының және Сельджуктер мемлекетінің астанасы. Мервтің қираған үйіндісі – адамзаттың Бүкіләлемдік мұралар ескерткіші. Кёнеургенч (2005) – ескі Ургенч – ежелгі қала, Ашхабадтан батысқа қарай 18 км. Багир елді мекеніне жақын орналасқан - Ниса (2007). 2016 жылы Орталық Азияның алты жаңа элементтері материалдық емес мәдени мұралар тізіміне енгізілді.

Орталық Азиядағы этникалық, мәдени және рухани плюрализмді одан ары дамытуға бағытталған табысты шаралар топтамасы өткізілді. Мәселен, Бішкекте 1999 жылы қыркүйекте өткізілген «Орталық Азиядағы мәдениет және дін» тақырыбында халықаралық конференцияның оның барысында Қырғыз – Ресей славян университеті жанында мәдениет пен дінді зерттеу бойынша ЮНЕСКО кафедрасы құрылды. Бұның алдында 1996 жылдың 14 мамырында Қазақ мемлекеттік университеті мен ЮНЕСКО арасындағы өзара ынтымақтастық келісімі негізінде журналистика және коммуникация бойынша ЮНЕСКО кафедрасы, ал жалпы Қазақстанда БҰҰ ұйымдарының қолдауымен білім, ғылым, мәдениет, коммуникация және ақпарат бойынша бес кафедра құрылды. 2000 жылдың 14-16 қыркүйегінде Ташкентте « Әлемдік дінаралық диалог



және мәдениет» атты халықаралық форум және Бұхара қаласында осыған байланысты суфизм бойынша семинар өткізілді. Ташкент университеті жанынан «Әлемдік діндерді салыстырмалы зерттеу» ЮНЕСКО кафедрасы ашылды. Сонымен қатар, ЮНЕСКО-ның Орталық Азиядағы мәдениетаралық диалог бойынша жобасы аясында 2003 жылдың 10 – 13 маусымында Душанбеде Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және және Өзбекстан бойынша Алматыдағы ЮНЕСКО –ның Кластерлік кеңсесімен бірге «Орталық Азиядағы мәдениетаралық диалогтағы әйелдердің рөлі» тақырыбында халықаралық конференция өткізілді. Оның нәтижесінде Душанбедегі Ресей – Тәжік университеті жанынан «Қазіргі әлемдегі мәдениетаралық диалог» кафедрасы құрылды.

Түркі тілдес мемлекеттер мен Еуразия құрлығы халықтарының мәдениет саласындағы ынтымақтастығын, түркі мәдениеті мен өнерін бірлесіп нығайту мен дамыту да жолға қойылды. 1992 жылы бойына Баку мен Стамбұлда өткен кездесулерде Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан, Әзербайжан және Түркия елдерінің мәдениет министрлері бірлескен мәдени бағдарлама аясында ынтымақтасуға дайын екендігін білдірді. 1993 жылдың 12 шілдесінде қол қойылған келісім нәтижесінде Алматыда Түркі мәдениетін және өнерін ортақ дамыту халықаралық ұйымы құрылды. ТҮРКСОЙ келісіміне бақылаушы елдер ретінде Ресей Федерациясының құрамындағы Татарстан, Башқұртстан, Хакасия, Тува, Алтай, Саха-Якутия және Молдованың құрамындағы Гагауз елі қосылды. ТҮРКСОЙ-дың штаб-пәтері Түркияның астанасы – Анкарада орналасқан.

1996 жылы Түрксой мен ЮНЕСКО ресми ынтымақтастығы басталды.

2009 жылы Ұйым қазіргі Халықаралық түркі мәдениеті ұйымы, Түрксой атауына ие болды. Түрксой 2009 жылдың 3 қарашасында құрылған Түркі кеңесінің құрамына кірді.

– ЮНЕСКО-ның белсенді мүшесі ретінде біздің еліміз БҰҰ-ның мамандандырылған ұйымының мақсаттарына адалдығын білдіре отырып, көптеген жаһандық бастамаларды көтеріп келеді.

2008 жылдан Еуропаның және басқа құрлықтар халқына түркітілдес елдердің мәдени жетістіктерін таныстыруға ұмтылған Түрксойдың халықаралық қызметінің маңызы кеңейді. БҰҰ –ның Бас Ассамблеясы 2009 жылы Наурызды адамзаттың материалдық емес мұрасы қатарында репрезентативті тізімге кіргізуімен 21 наурыз Халықаралық Наурыз күні деп жарияланды.

Осылайша, мемлекеттаралық диалогты дамытуда ерекше маңызға ие Түрксойдың ЮНЕСКО –ның штаб пәтерінде 1999 Қорқыт ата кітабының 1300 – жылдығын, ал 2010 жылдан бастап жыл сайын ЮНЕСКО аясында Наурызды мерекелеу шараларын ұйымдастыруы болды.

2009 жылдың 3 қазанында Әзірбайжан Республикасының Нахчыван қаласында өткен Түркітілдес мемлекеттер басшыларының ІХ саммитінде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев түркі дүниесін зерттейтін халықаралық ғылыми орталық құру туралы ұсыныс жасады. 2010 жылдың 25 мамыры күні Қазақстан Республикасының елордасы – Астана қаласындағы Бейбітшілік және келісім сарайында Түркі академиясы ашылды. Бірегей ғылыми-зерттеу орталықтың тұсаукесеріне ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев пен Түркия Президенті Абдуллаһ Гүл сонымен қатар, Қазақстан, Түркия, АҚШ, Ресей (Татарстан, Башқұртстан, Чуваш, Якутия), Өзбекстан, Қырғызстан, Украина мемлекеттерінің көрнекті түрколог ғалымдары қатысты. Түркі мәдениетін сақтап қалуды қамтамасыз ету үшін Бакуде Білім беру қорын құру, Астанада Түркі әлемін зерттейтін арнайы орталық пен Түркі халықтарының халықаралық академиясының құрылуы, ТҮРКСОЙ-дың Астананы түркі әлемінің 2012 жылғы астанасы етуді жариялауы

Қырғыз Республикасының астанасы Бішкекте 2012 жылдың 22-23 тамызы күндері өткен Түркі кеңесі ІІ саммитінде Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев,



Түркия Республикасының Президенті Абдуллаһ Гүл, Қырғыз Республикасының Президенті Алмазбек Атамбаев пен Әзербайжан Республикасының Премьер-министрі Артур Расизаде Түркі академиясына халықаралық мәртебе беру жөніндегі келісімге қол қойды. Келісімді құрушы елдер ратификациялағаннан кейін Қазақстанда 2010 жылы құрылып, жұмыс істеп тұрған Түркі академиясы 2014 жылдың 28 тамызынан бастап халықаралық мәртебеге ие болды. Осылайша түркітілдес төрт елдің ерікті түрде құрған бірегей халықаралық ғылыми ұйымы – «Халықаралық Түркі Академиясы» өз жұмысын бастады. Мақсаты: Көне дәуірден бүгінге дейінгі түркі әлемі тарихын, тілі мен әдебиетін және мәдениетін зерттеп түркі мемлекеттерінің әлемдік өркениеттегі орны мен ерекше үлесін төлтума деректер негізінде аша отырып жалпы түркі әлеміне қатысты ғылыми зерттеулерді үйлестіретін бірегей орталыққа айналу.

ТҮРКСОЙ ұйымы да түркі халықтарының материалдық және материалдық емес мәдени мұраларды қорғау бойынша жұмыс жүргізіп келеді. Атап айтқанда, тарихи және мәдени ескерткіштерді жаңғырту бойынша жұмыстар, фольклор дәстүр және әдет-ғұрыптарды зерттеу, сондай-ақ түркі халықтарының тарихи-мәдени, архитектуралық және археологиялық ескерткіштерді қорғау бойынша жұмыстар жүргізіледі.

2016 жылғы 1-2 желтоқсанда ТҮРКСОЙ-ға мүше мемлекеттер Мәдениет министрлерінің 34-ші отырысы, сонымен қатар «Шеки – Түркі әлемінің 2016 жылғы астанасы» (Әзербайжан) шарасы өткізіліп, оның шеңберінде Түркістан қаласы 2017 жылғы түркі әлемінің астанасы болып таңдалды [8].

Орталық Азиядағы мәдениетаралық қатынастарға ғылыми мағына беру өткен ғасырдың 50-шы-60-шы жылдарынан, аталған аймақ халықтарының мәдени мұрасын мақсатты түрде зерттеуді ұйымдастырумен қатар басталды.

Орталық Азия халықтары өзінің мәдени құндылықтарына ұқыптылықпен және сүйіспеншілікпен қарайды, дәл осы құндылықтар орталықазиялық елдерді біріктіреді.

Әлемдегі және біздің ОА - дағы мәдениетаралық қызмет, қазіргі әлемде өткен ғасырдың 50-шы жылдарында қалыптасқан, тұрақты заңдық – құқықтық базаға негізделген. ОА елдерінде бұл заңдармен танысу және өзінің ұлттық мәдениетті заңдық – құқықтық базасын құруы тәуелсіздік жетістіктерімен қатар басталды.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назаров Р. Р. Традиции межэтнического и межконфессионального диалога: на примере Центральной Азии []. URL: [www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/4/nazarov.htm](http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/4/nazarov.htm)?
2. Алимов Р. М. Проблемы формирования новой архитектуры региональной безопасности в условиях глобализации (на примере Центральной Азии): автореф. дис. ...д-ра политолог. наук. – Т.: УМЭД. 2006. – С. 23.
3. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» атты Қазақстан халқына Жолдауы [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006\\_links](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006_links)
4. Об утверждении Программы совершенствования казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия на 2006-2008 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2006 года N 593 [https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo\\_respubliki\\_kazahstan\\_premier\\_ministr\\_rk/natsionalnaya\\_bezopasnost/id-P060000](https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/natsionalnaya_bezopasnost/id-P060000)
5. Қонысбаева Б.Б. «Мәдени мұра» бағдарламасы: жазба деректерді жинау және жариялау мәселелері <http://e-history.kz/kz/contents/view/892> e-history.kz
6. Казахстан и ЮНЕСКО укрепляют сотрудничество <https://www.zakon.kz/4704108-kazakhstan-i-yunesko-ukrepljajut.html>
7. Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі БҰҰ (ЮНЕСКО) [www.mfa.kz/.../147-bilim-ylym-zh-ne-m-deniet-m-seleleri-z...](http://www.mfa.kz/.../147-bilim-ylym-zh-ne-m-deniet-m-seleleri-z...)  
<http://www.mfa.kz/index.php/kz/astana-calling/8-material-aza/147-bilim-ylym-zh-ne-m-deniet-m-seleleri-zh-nindegі-b-yunesko>

8. ТҮРКСОЙ <http://mfa.greengo.kz/kz/content-view/tyurksoj>

## REFERENCES

1. Nazarov R. R. Traditsii mezhetnicheskogo i mezhkonnessional'nogo dialoga: na primere Tsentral'noy Azii []. URL: [www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/4/nazarov.htm](http://www.idmedina.ru/books/materials/rmforum/4/nazarov.htm)
2. Alimov R. M. Problemy formirovaniya novoy arkhitektury regional'noy bezopasnosti v usloviyakh globalizatsii (na primere Tsentral'noy Azii): avtoref. dis. ...d-ra politolog. nauk. – T.: UMED. 2006. – S. 23.
3. Nazarbayev N.Ә. «Kazakhstannyn alemdegi basekege kabiletti 50 eldin kataryna kiru strategiyasy. Kazakhstan oz damuyndagy zhana serpilis zhasau karsanynda” atty Kazakhstan khalkyna Zholdauy [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006\\_links](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K060002006_links)
4. Ob utverzhdenii Programmy sovershenstvovaniya kazakhstanskoy modeli mezhetnicheskogo i mezhkonnessional'nogo soglasiya na 2006-2008 gody. Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 28 iyunya 2006 goda N 593 [https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo\\_respubliki\\_kazahstan\\_premier\\_ministr\\_rk/natsionalnaya\\_bezopasnost/id-P060000](https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premier_ministr_rk/natsionalnaya_bezopasnost/id-P060000)
5. Konyshbayeva B.B. «Madeni mura» bagdarlamasy: zhazba derekterdi zhinau zhane zhariyalau maseleleri <http://e-history.kz/kz/contents/view/892> e-history.kz
6. Kazakhstan i YUNESKO ukreplyayut sotrudnichestvo <https://www.zakon.kz/4704108-kazakhstan-i-junesko-ukrepljajut.html>
7. Bilim, ғылым zhane madeniyet maseleleri zhoinindegi – YUNESKO [www.mfa.kz/.../147-bilim-ylym-zh-ne-m-deniet-m-seleleri-z...](http://www.mfa.kz/.../147-bilim-ylym-zh-ne-m-deniet-m-seleleri-z...)

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 338.484.(574)**

## **ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ СУ МӘСЕЛЕСІ: САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

**Қилыбаева П.Қ.<sup>1\*</sup>, Нұрсұлтанова Л.Н.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(Астана қ., Қазақстан)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ(Астана қ., Қазақстан)

**Аңдатпа.** Мақалада Орталық Азия аймағы елдерінің Арал теңізі бассейні трансшекаралық су ресурстарын басқару, қорғау және дамытудың ұйымдастыру құрылымын нығайту және тиімді пайдалану мәселелері қарастырылады.

**Түйін сөздер:** Су мәселесі, трансшекаралық сулар, су қоры, суды пайдалану, су ынтымақтастығы, су ресурстарын басқару, Халықаралық Аралды құтқару қоры.

## **ПРОБЛЕМА ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЕГИОНЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

**Килыбаева П.К.<sup>1\*</sup>, Нурсултанова Л.Н.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>ЕҰУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>ЕҰУ им. Л.Н. Гумилева (г. Астана, Казахстан)

**Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы эффективного использования и совершенствования организационной структуры управления, защиты и развития трансграничных водных ресурсов Аральского моря в регионе Центральной Азии.

**Ключевые слова:** Водный вопрос, трансграничные воды, использование воды, водное сотрудничество, управление водными ресурсами, Международный фонд по спасению Аральского моря

## **THE PROBLEM OF WATER RESOURCES IN CENTRAL ASIAN REGION: SOCIO-ECONOMIC ASPECTS**

**Kilybaeva P.K.<sup>1\*</sup>, Nursultanova L.N.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>L.N. Gumilyov Eurasian National University(Astana, Kazakhstan)

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>L.N. Gumilyov Eurasian National University(Astana, Kazakhstan)

**Abstract.** The article reviews the issues of effective use and improvement of the organizational structure of transboundary water resources management, protection and development of the Aral Sea in the Central Asian region.

**Keywords:** Water problems, transboundary waters, water use, water cooperation, water resources management, International Fund for saving the Aral Sea.

### Кіріспе

В условиях развернутого коммунистического строительства КПСС и Советское государство взяли курс на активизацию борьбы с религией, повсеместно нарушая законодательство о культах.

Аймақтың су ресурстары ұлттық және аймақтық қауіпсіздіктің әртүрлі аспектілерін анықтайды. Аймақтағы ұзақ жылдар бойы шешімі табылмай отырған мәселенің бірі – су мәселесі болып отыр. Орталық Азия мемлекеттеріндегі ірі өзендердің бәрі трансшекаралық өзен болып есептеледі. Су ресурстарын өз жерінде құрастыратын жалғыз ғана ел – Қырғызстан, аймақтың басқа елдерінің бәрінде судың қажетті көлемі қандай да болмасын мөлшерде іргелес мемлекеттердің жерінен келетін суға тәуелді. Әлемдік су ресурстарының үлкен бөлігі ұлттық шекаралардан өтеді. БҰҰ-ның 2003 жылдық «Water for People, water for Life» есебінде әлемдегі 263 трансшекаралық су бассейндерінің үштен бірі екіден астам елді бөліп өтетіндігі, ал 19 – ы бестен астам елді бөліп ағатындығы; жалғыз Дунай өзені ғана 18 мемлекеттің жерімен ағатындығы атап көрсетілген. Африка мен Таяу Шығыстың көптеген елдері өздерінің суға қажеттіліктерін «шетелдік» су арқылы қамтамасыз етеді. БҰҰ-ның бағалауы бойынша, ХХІ ғ.жарамды ағынды жер үсті суларының шамамен 54 % пайдаланылды. 2025 ж. бұл көрсеткіш 70 % - ке жетуі мүмкін. Жыл сайын ғаламшар халқы 85 млн. адамға артуда, халықтың жан басына шаққанда суды тұтынуы –әрбір жиырма жылдықта екі есе өсуде. БҰҰ – ның болжамы бойынша посткеңістік Орталық Азия халқы 2025 ж.72 млн. адамға артып, 1970 ж. салыстырғанда 2,4 есеге көбейеді [1].

Жоғарыда келтіріп кеткеніміздей халық санының өсуі, сондай-ақ, урбандалу, өнеркәсіптің дамуы және ауылшаруашылық мұқтаждығы суға деген сұраныс пен суға тәуелділікті үнемі арттыруда. Орталық Азиядағы негізгі су ресурсы Сырдария және Өмудария бассейндері. Өмудария Орталық Азиядағы ең ірі өзен. Оның негізгі ағысы Тәжікстан жерінде қалыптасады, одан әрі Ауғанстан мен Өзбекстан шекарасын бойлай ағып Тәжікстанды кесіп өтеді де, Өзбекстан территориясынан қайта өтіп Аралға құяды. Сырдария ОА-дағы суының көлемі бойынша екінші және ұзындығы бойынша бірінші өзен. Оның ағысы Қырғыз жеріндегі Орталық (ішкі) Тянь – Шань тауының бастау алады. Нарынның Қарадариямен қосылуынан кейін өзен Сырдария деп аталады. Сырдарияның негізгі ағысы Қырғызстан территориясында қалыптасып, Өзбекстан мен Тәжікстан аумағын кесіп өтіп Арал теңізіне құяды. Бұдан Орталық Азиядағы негізгі су ағысы Қырғызстан мен Тәжікстан шекарасында қалыптасатынын көреміз. Төмендегі кестеде (1) Өмудария мен Сырдария өзендерінің әртүрлі елдер шекараларында қалыптасқан орташа жылдық ағысының көрсеткіші берілген.

Кесте 1.

Арал теңізі бассейнінің көпжылдық орташа ағысы (жылына куб.км)

Республика	Су бассейні		Арал теңізі бассейні бойынша барлығы	
	Сырдария	Өмудария	Куб.км.	%
Қазақстан	2,426	-	2,426	2,1
Қырғызстан	27,605	1,604	29,209	25,1
Тәжікстан	1,005	49,578	50,583	43,4
Түркменстан	6,167	1,549	1,549	1,2
Өзбекстан	37,203	5,056	11,223	9,6

Ауғанстан	-	21,593	21,593	18,6
Арал бассейні барлығы:	теңізі б/ша 37,203	79,280	116,483	100,0
* <i>Диагностический доклад для подготовки региональной стратегии рационального и эффективного использования водных ресурсов Центральной Азии / Европейская экон. комиссия, Экон. и социальная комиссия для Азии и Тихого океана. 2002. С. 14.</i>				

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Орталық Азия республикалары арасында су саудасы басталды. Пайдалы қазбалары аз Қырғыстан мен Тәжікстан үшін су басты байлыққа айналды. Мысалы, Сырдария бассейні төрт республика Қазақстан, Қырғыстан, Өзбекстан, Тәжікстан аумағын алып жатыр. Қырғыстан үлесіне 74%, Өзбекстанға 14%, Тәжікстанға 3% және Қазақстанға 9% тиеді. Ал Әмудария бассейнінде Тәжікстанның үлесі басым.

Орталық Азиядағы су мәселесі аса өзекті экологиялық мәселелердің қатарына жатады. Аймақтың гидрогеографиясына келетін болсақ, мұндағы су ресурстары жеткілікті, алайда тең емес мөлшерде таралған. Орталық Азия аймағының негізгі гидроресурстары оның оңтүстік-шығыс бөлігінде, яғни Тәжікстан мен Қырғызстанда орналасқан. Суды көп тұтынушылар қатарына Өзбекстан, Түрікменстан, Қазақстан жатады. Осыған байланысты аймақтағы суы аз және сусыз кеңістіктер аймақ территориясының анағұрлым көп бөлігін қамтып отыр. Ол су мәселесінің аймақтағы мемлекеттер үшін шаруашылық қана емес, сонымен қатар әскери-стратегиялық маңызға ие екендігін көрсетеді [2].

Орталық Азияда айтарлықтай қақтығыстық мүмкіндік су-энергетикалық қорларды қолдану мен басқаруда көрінуде. Мүдделердің қарама-қайшылығы аумақтық орналасуларының трансшекаралық шарттарына сай, аймақ мемлекеттерінің су-энергетикалық қорларды тұтынудағы әртүрлі бағыттағы көзқарастарымен түсіндіріледі.

Аталған қорларды мемлекетаралық деңгейде бірлесе пайдалану – өте күрделі үрдіс. Бұл өзара түсіністікті, ымыраға келу, сонымен бірге, нақты жағдайларды қабылдау мен ұстануды талап етеді. Дегенмен, келісімге келу әрдайым жүзеге аспады және кейбір мемлекеттер су қорларын пайдалануда біржақты шараларға жүгінді, бұл өз кезегінде аймақтың қалған елдеріне қолайсыздықты туғызады.

Қатаң құрғақ ауа райына қарамастан аймақта бірнеше ірі және көптеген кішігірім өзендер ағады. Сонымен қатар, жүздеген табиғи және жасанды су қоймалары, жерасты сулары резервуарлары орналасқан. Олардың барлығын қоса есептегенде аймақта шамамен 170-180 мың км<sup>2</sup> көрсеткішке бағаланатын су қоры бар, қазіргі таңда олардың 90% астамы пайдаланылуда [3].

Осыған байланысты су-энергетикалық реттеудің келісілген әрі теңгерімді аймақтық механизмін құрастыру – Қазақстан Республикасының сыртқы саясатындағы орталық азиялық векторды жүзеге асыруда алдыңғы қатарлы мәселеге айналды. Елбасының 2012 жылғы 14 желтоқсандағы халыққа жолдауында Үкіметке берген тапсырмасына сәйкес әзірленген және 2014 жылғы 4 сәуірде ҚР Президенті Н.Назарбаевтың № 786 жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының «Су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік бағдарламасын» сапалы жүзеге асыру, су шаруашылығы саласын нығайтуға және су үнемдеудің озық технологияларын енгізу арқылы еліміздің экономикасының барлық салаларын толық сумен қамтамасыз етуге, сондай-ақ, ауыз су тапшылығының алдын алуға мүмкіндік береді.

Өзбекстан Парламентінің 6 мамыр 1993 ж. «Су және суды пайдалану туралы» Заңы, Қырғыз Республикасының 23 шілде 2001 ж. ҚР-ның су нысандары, су ресурстарын және су шаруашылығы құрылыстарын мемлекетаралық пайдалану туралы Заңы, 2005 жылы қабылданған Су Кодексі («Су туралы» Заңы 12.01.2005) Қырғыз Республикасына ұлттық су саясатын модернизациялау үшін сенімді құқықтық негізді құрады, Тәжікстан Республикасының



3.03.2006 ж. № 174 ж. және 20.03.2008 ж. № 381 Су Кодексі, Түркменстан Республикасының Су Кодексі 25 қазан 2004, 1 наурыз 2014 жылғы заңдары өзгертулер мен толықтырулармен 1 қаңтар 2017 ж. қабылданды. 1998 ж. 17 мамырдағы Қазақстан Республикасы мен Қырғыз Республикасы Парламенттері арасында жасалған Келісім, Қазақстан бастамасы бойынша Қырғызстан мен қазақстандық делегация 2000 жылы Шу және Талас өзендерінен алынатын суларға байланысты шығындарды қалпына келтіру және бөгеттер мен су қоймаларына қызмет көрсету құқығын Қырғызстанға беруге қол жеткізді. 2006 жылы Шу-Талас өзендері сулары бойынша Комиссия құрылды. Аталған фактілердің барлығы аймақтағы су ресурстарын ұлтаралық басқарудың алғашқы тиімді үлгілері болды.

Негізгі су потенциалы бірнеше трансшекаралық өзендердің суқорларынан құралады, олардың ішінде: Әмудария және Сырдария (Қазақстан, Қырғызстан, Түркменстан, Өзбекстан және Тәжікстан), Талас және Шу (Қазақстан мен Қырғызстан), Іле (Қазақстан мен ҚХР), Тарым (Тәжікстан, Қырғызстан мен ҚХР), Ертіс (ҚХР, Ресей, Қазақстан), Тобыл, Жайық, Есіл (Ресей, Қазақстан).

Аймақтағы жер бетіндегі су қоры 235,8 млрд.м<sup>3</sup> көрсеткішке тең, жан басына шаққанда 1700 м<sup>3</sup> көлеміндегі жағдай апатты болып есептеледі, ал ОАА мемлекеттерінде бұл көрсеткіш екі есе жоғары 3287 м<sup>3</sup>, бұл халықтың сумен қамтылуы қанағаттандырылмайтын жағдайда дегенді білдіреді [4]. Алайда, аймақ мемлекеттерінің сумен қамтылуы үлесі біркелкі емес. Орталық Азияда су тапшылығы сезілуде. Қазірдің өзінде Түркменстан мен Өзбекстан суды халықтың жан басына шаққандағы ең төменгі деңгейдегі алғашқы он елдің қатарына кіреді.

Орталық Азия аймағындағы негізгі су қорлары Сырдария мен Әмудария су бассейндеріне қатысты. 100-120 км<sup>2</sup> тең жылдық ағындардың көрсеткіші аймақ халқының 80% сумен қамтамасыз ету мүмкіндігіне ие. Трансшекаралық өзендермен қатар ірі көлдер мен су қоймаларының да маңызы зор. Ірі көлдер санатына Ардай-Арнасай (көлемі 20 км<sup>2</sup> астам) және Сарықамыс (100 км<sup>2</sup>) көлдерін мысалға алуға болады. Су резервуаларының ішінде Қырғызстандағы Тоқтағұл, Тәжікстандағы Қаракұм, Қазақстандағы Шардара, Өзбекстандағы Чарвак және Әндіжан су қоймаларын атап өтуге болады. Жасанды резервуарлардағы сулар ирригациялық қажеттіліктерге, электр энергиясын өндіруге және ең бастысы аймақты сумен қамтамасыз етуге пайдаланылады.

Су қорларын пайдалануда саяси-экономикалық мүдделердің үйлеспейтін жағдайдың шиеленісуіне аймақ мемлекеттерінің көршілерімен келісілмеген іс-шараларды іске асыруы барысында көрініс табады. Мысалы, өмірлік маңызы зор су қорының мол көлеміне ие Қырғызстан 2001 ж, 23 шілдесінде «Қырғызстан Республикасының су ресурстары, су қондырғылары және жалпы су шаруашылығы нысандарын мемлекетаралық қолданылуы» аталған заңын қабылдады [5]. Аталған құжат бойынша су табиғи ресурс ретінде белгілі бір экономикалық құқыққа ие, яғни мемлекетаралық қатынаста суды пайдалануда белгіленген төлемді қажет ету мәселесі заңды күшіне енді. Осыған орай, Түркменстан президенті Сапармұрат Ниязовтың «Түркменстанда сумен қамтамасыз ету мәселелері туындауы мүмкін емес. Бұған Қаракұмдағы көл құрылысының маңызды жобасы кепіл бола алады» деген сөздерін келтіруге болады [6].

Аймақ үшін тұтастай алғанда ауыл шаруашылығына қарағанда гидроэнергетиканың маңызы төмен, бірақ Қырғызстан мен Тәжікстан үшін гидроэнергетика елдің экономикалық және әлеуметтік дамуындағы маңызды ресурс болып табылады. Бұл ретте аймақ елдердің екі тобы арасында қақтығысты мүмкіндіктер өрістейді: 1) Қазақстан, Өзбекстан және Түркменстан; 2) Қырғызстан мен Тәжікстан.

Орталық Азияда су-энергетикалық кешенді тиімді дамытуға кедергі келтіретін проблемалар кешенін үш ірі бөлікке бөлуге болады:

### 1. Нормативті-құқықтық базаның кемдігі;

Су-энергетикалық өзара ықпалдастықты арттыру үшін серіктестік мәселесін қамтитын, нақтыланған және реалистік келісім қажет. Аймақ елдерінің су шаруашылығы ведомстволарының артқарған жұмыстары арқасында жүйелілікті арттыру, қадамдарды детализациялау және декларативтік негізінде нормативті-құқықтық базаны дамытудың іргетасы қаланды.

Бастапқы келісімдер Арал теңізі бассейні су қорын басқару мәселелерін реттеуге арналған. Құжаттардың әрқайсысының деңгейі мен мазмұны бітімге келген уақыт шындығына сай келеді. Ондағы негізгі принциптер халықаралық су құқығы мен әлемдік практикаға қайшы келмеді.

Алайда, төмендегі мәселелер анықталмады:

- Мемлекеттердің әр жылы сумен қамтамасыз ету кезеңіндегі отын және энергетикалық ресурстарды жеткізудегі жауапкершілігі мен міндеттері;

- Ортақ шараларды жүзеге асыруда қаржыландыру көздері.

Нәтижесінде, қазіргі қолда бар құжаттар мен әр жылы қабылданған хаттамалар су қорларын тиісінше пайдалану мен бақылауды қамтамасыз етпейді. Әсіресе, судың төменгі ағысында орналасқан суармалы жерлерді сумен қамтамасыз ету, Арал теңізінің экожүйесін қалпына келтіру үшін су тарту, су көлемі артып кеткен кезеңде Сырдария өзені бассейнінде төтенше жағдайлардың орын алмауына кепілдіктер берілмеді.

Қазіргі кезеңінде су-энергетикалық шаруашылық серіктестігін құруда мынадай түйінді мәселелерде келіспеушілік байқалуда:

- Су ресурстарын үйлесімді тұтыну мен тиімді жұмсауға бағытталған ауылшаруашылық (жер суару) саясатын жүргізу, әрі ылғал сақтау мен өзге де прогрессивті технологияларға сатылап өту;

- Электроэнергияны пайдалану мен өндіруде мемлекетаралық дисбалансты реттеуге бағытталған энергетикалық саясат;

- Су-энергетикалық кешендердің жаңа нысандарын салу және қолда барларды жаңғырту.

### 1. Институционалдық базаның жеткіліксіздігі;

Орталық Азияда су кешендерінің тұрақты және тоқтаусыз қызмет етуі бірнеше шарттарға тәуелді, мысалы су-энергетикалық қорларды тиімді басқару мен жүйелі пайдалану бойынша мемлекетаралық келісімдердің орындалуын қамтамасыз ету. Бұл мәселені іске асыруда кейбір кедергілер туындайды:

- Аймақтық интеграция бағдарламасының жоқтығы;

- Кейбір транзиттік мемлекеттердің суды өз қажеттіліктері үшін рұқсатсыз тартып алуы;

- Осы күнгі ұлттық жүйелердің арасында аймақтық деңгейдегі гидрологиялық бақылау бойынша ақпарат алмасудың тиімді құралдарының болмауы;

- Бассейндердің су қорын қорғау мен кешенді пайдалануда экологиялық талаптардың есепке алынбауы;

### 1. Тиімді қаржы-экономикалық механизмнің жоқтығы.

Орталық Азия мемлекеттерінің ұлттық су саясаттарын үндестіру мен синхронды жүргізу қажеттілігі артуда. Барлық мемлекеттердің мүдделерін қанағаттандыру мүмкін емес, сондықтан ымыраға келу мен өтемақының кепілді жүйесі қажет. 1992 жылы бес мемлекет өкілдері қол қойған Алматы келісімі бойынша су бөлінісінің бұрынғы жүйесі сақталды, алайда ол негізінен судың төменгі ағысында орналасқан мемлекеттерге (Қазақстан, Өзбекстан, Түркменстан) ғана тиімді болды. Өтемақы мәселесіндегі оқылықтар, отын және суды тұтынушылардың төлем қабілетсіздіктері, сонымен қатар, өтемақы мөлшерін бағалау механизмінің жетілмегендігіне де байланысты. Сонымен қатар, қалпына келетін тау энергоресурстарының үлкен потенциалының қолданылмауы, кейбір сарапшылардың пікірінше, оларды Қытай, Пәкістан және Үндістанға

экспорттауға болатындығын айтады. Атап өтетін жайт, Тәжікстан гидроэнергоресурстардың потенциалының көрсеткіші бойынша әлемде 8-ші орынға ие бола тұрып, электроэнергияның 50% импорттайды. Қырғызстан гидропотенциалының 7% ғана пайдаланады. Қырғызстанның жалпы гидроэнергетикалық потенциалы 18,5 млн кВт, қуаты 142,5 млрд кВт/сағ болып бағаланады, және оның тек 9% сәл астамы ғана игерілген. «Гидрожоба» институтының материалдарына сүйенсек, республика өзендерінде жалпы қуаты 11 400 МВт 95 ірі және орта электростанция салуға болады, және оның жылдық орта өндірісі 49,8 млрд кВт/сағ [7]. Бүл көрсеткіштер бойынша ТМД елдерінің ішінде Қырғызстан тек Ресей мен Тәжікстанға жол береді.

Су қоймаларының көпшілігі бұдан 25 жыл бұрын құрастырылған. Қазіргі кезеңде олар тұнбаланған, сөйтіп олардың тиімділігі жоспарланғаннан 30 % - ке төмендеді. Ірі гидроэлектростанциялар да жаңалануды қажет етеді. Гидроэнергетика нысандарын дамытуға салынатын қаржының болашақта қайтарымдылығына қарамастан (аймақ энергияның 71% гидроэнергетика арқылы алу мүмкіндігіне ие), осындай ірі жобаларға инвесторлар табу өте күрделі. Алайда, «Өзбекэнерго» мемлекеттік акционерлік компаниясының хабарлауынша, 2014-2017 жж. Өзбекстан бірқатар гидроэнергетикалық жобаларды жүзеге асыруға 400 миллион доллар көлемінде қаржы бөледі. Сонын ішінде Фархад ГЭС мен Төменгі Бозсу сарқырамасындағы ГЭС-14 жаңғырту мен қуатын артыруға жалпы көлемі 165,7 миллион доллар бөлінбекші. Ал 2014 жылдың басында ресейлік «Силовые машины» ААҚ Чарвак ГЭС-н жаңғырту жобасының шеңберінде құрылғыларды монтаждауды бастады. Құны 53,9 миллион доллар жоба бойынша Чарвак ГЭС-ның төрт гидроагрегаты жаңғыртылып, әрбір агрегаттың қуаты 155 мегаваттан 175 мегаватқа дейін артты, нәтижесінде электроэнергияны өндіру сағатына 120 миллион киловаттқа жеткізілді [8].

Энергетикалық тәуелсіздігі, жоғары гидроэнергетикалық әлеуеті, Тәжікстан мен Қырғызстанды гидроэнергетиканы дамытуға итермелейді.

Нарықтық қатынастарға бейімделген бұл мемлекеттер:

- Өзінің табиғи пайдалы қазбаларын нарықтық бағасы бар тауар ретінде қарастыра бастады;
- Электроэнергияны пайдалану мен өндіруде өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейіне жетуге ұмтылды;
- Қолда бар гидроэнергоресурстарды максималды түрде пайдалануға тырысады.

Ал суармалы шаруашылыққа негізделген мемлекеттер Қазақстан мен Өзбекстан суармашылық маусымы кезеңінде Нарын-Сырдария су қоймасы каскадындағы су қорының уақытылы жеткізіліп тұруына аса мүдделі, әсіресе, Тоқтағұл су қоймасының су арнасына қатысты мәселесінің реттелуіне Сырдария өзені бассейндегі барлық мемлекеттер мүдделі.

Иранмен байланысын күшейте бастаған Тәжікстан Ресейдің көмегімен Әмударияның негізгі саласы Пяндж өзені бойында 14 гидроэлектрстанция салуды жоспарлап отыр. Тәжікстан жағы салуға жоспарлаған биіктігі 350 метрлік Рогун ГЭС-і де күрделі мәселеге айналуға қаржылық қиыншылықтарға қарамастан Тәжікстан Иранмен бірге 2010 жылы іске қосуға кірісті. Тәжікстан аймақтағы электр энергиясын Пәкістанға, Ауғанстанға және Үндістанға шығарушы ең ірі елге айналмақ ойы бар. Тәжікстан 2010 жылы 26,4 млрд. квт-сағат, ал 2015 оның көлемін 35 миллиардқа дейін жеткізбек.

Суға ие екінші ел Қырғызстанның да энергетика саласын дамыту жоспары Парламентте заң арқылы бекітіліп, шет елдіктердің электр энергиясын өндіру саласына жіберуге құқықтық негіз жасалды. Кеңес Одағы кезінде жобасы жасалған, жалпы 30 жылға созылған «Қамбар Ата -1» және кейіннен жобаланған «Қамбар Ата -2» ГЭС-тері ғасыр жобаларына айналды. «Қамбар

Ата -1» су электр станциясы аяқталмай тұрып, 2010 ж. «Қамбар Ата -2» ГЭС –і іске қосылды.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының жер үсті су ресурстары шамамен 100,5 куб. км құрайды. Соның ішінде ҚР аумағында 56,6 текше км (56%) су құралады және көрші елдерден - Ресей, Қытай, Өзбекстан мен Қырғызстаннан бізге жалпы көлемі 43,9 текше км (44%) су келеді. Қазақстанның 8 өзен бассейндерінің 7-і трансшекаралық болып табылады.

Су мәселесін шешудің тағы бір жолы ретінде Көксарай су қоймасын салу қарастырылды. 1998 жылы «Көксарай» су реттегішінің алғашқы жобасы жасалып, 2010 жылғы 18 наурызда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың қатысуымен Көксарай су реттегіші құрылысының кешені стратегиялық маңызды объект ретінде іске қосылды.

Орталық Азия аймағындағы су-энергетикалық ресурстарды дамыту жобаларына Ресей, АҚШ, Қытай, ЕО, Иран мен Үндістан мемлекеттері мүдделілік танытуда. Әдетте сыртқы күштердің мүддесі саудадан гөрі геосаяси тұрғыда, яғни, аймақ өміріне қатысу және ықпалын арттыруда бәсекелестікке негізделді. Халықаралық даму институттары мен ұйымдары аймақтық серіктестікті дамытуға, әрі күрделі мемлекетаралық үрдістерде су-энергетикалық мәселелерді реттеуге жәрдемдесуде. Сонымен бірге, олар жобаларды техникалық-экономикалық негіздеуге, консалтингтік, аналитикалық, технологиялық және қаржылай көмек береді. Осындай ұйымдар қатарында – Дүниежүзілік банк, Азия даму банкі, Ислам даму банкі, Еуропалық қайта құру және даму банкі, ЮСАИД, Жаһандық экологиялық қор.

Бүгінде Арал теңізі бассейнінің трансшекаралық өзендерін басқару мәселесін шешумен жалғыз мекеме Мемлекетаралық су шаруашылығын үйлестіру комиссиясы (МКВК) айналысады. Ол және оның атқарушы органы «Әмудария» және «Сырдария» бассейндік су шаруашылығы ұйымы 1990 ж. басында құрылды және Аралды құтқару халықаралық қорының құрамына кірді. МКВК бес мемлекеттің су шаруашылығы ведомстволарының басшылары деңгейінде тоқсан сайын отырыс өткізеді, су көлемін бағалайды және әрбір мемлекет қанша су алуы қажеттігін шешеді.

Су-энергетикалық саладағы серіктестік пен ықпалдастықты дамыту мүдделі тараптардан мемлекеттер, мемлекетаралық интеграциялық құрылымдар, халықаралық даму институттары, үкіметтік емес ұйымдардан қосымша күш салуды талап етеді. Қазіргі кезеңде су-энергетикалық мәселелер бойынша келісімдік үрдістер Аралды құтқарудың халықаралық қоры шеңберінде қарастырылуда.

2006 жылдың тамыз айында ЕурАзЭҚ-тың мемлекетаралық кеңесі осы ұйымның Интеграциялық комитетіне Орталық Азия аймағының су-энергетикалық қорларын тиімді пайдалану тұжырымдамасының жобасын дайындауды тапсырды. Бұл жоба дайындалды. Алайда, тараптар осыншама өткір мәселеде ортақ түсіністік таба алмады – бір жағында суды гидроэнергетика қоры ретінде үйлесімді түйістіру тұрса, екінші жағында өз мақсаттары тұрды, сол себепті «ұстанымдарды тағы бір рет мұқият тексеріп шығару» ұсынысымен шектелді. Әрине бұл ретте әртүрлі форумдар мен кездесулер жүргізіліп, көптеген уәделі келісімдер мен патетикалық декларациялар қабылданып отырады. Мысалы, 1992 ж. 18 ақпанда Алматыда бес мемлекет Мемлекетаралық су қорларын қорғау мен пайдалануда бірігіп басқару бойынша серіктестік құру туралы келісімге қол қойғанды. 1995 жылы 20 қыркүйекте Орталық Азия мемлекеттері мен халықаралық ұйымдар Арал теңізі бассейнін тұрақты дамыту туралы Нүкіс декларациясына қол қойды. 1998 жылы 17 наурызда Бішкекте Сырдария өзенінің су-энергетикалық қорларын пайдалану туралы келісім жасалды. Бұдан кейінде осыған ұқсас бірқатар құжаттар қабылданды. 2003 жылы Қызылордада Аралды құтқару қоры құрылды. Сол жылы Арал теңізі мәселелерін шешу, Арал өлкесін экологиялық салауаттандыру мен әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету туралы Келісім дайындалды.

2016 ж. 9-10 ақпанында Алматыда «Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия елдері су шаруашылығының мәдени және білім беру аспектілері» тақырыбында халықаралық конференция өтті. Шығыс Еуропа, Кавказ және Орталық Азия елдері су шаруашылығы Желісі ұйымының президенті Полад Полад – заде конференция қатысушыларына бейне арнауында қазіргі жағдай ұйымдастырушылық, мемлекеттік сипаттағы бірқатар сұрақтарды шешуді талап етеді. «Бәрінен бұрын су құқығы және су бағасы мәселелері. Әрбір тұтынушы суды мемлекеттік құжатта бекітілген құқық бойынша алуы қажет. Ал су да өз бағасын иленуі қажет» - деп атап кайтты [9].

2016 ж. 22 – 23 қыркүйегінде Алматыда Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық министрлігі, Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі, Швейцария Федерациясы сыртқы істер федаралдық департаментінің өкілдігі, «Қ.И.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті» ҒАҚ, Қазақ ұлттық аграрлық университеті, ЮНЕСКО –ның халықаралық гидрологиялық бағдарламасы (МГП), Алматы қаласындағы ЮНЕСКО-ның кластерлік бюросы, ҚР ауыл шаруашылық министрлігінің су ресурстары комитеті ҚР білім және ғылым министрлігінің география институтымен бірге, Бүкіләлемдік банк, ЕҚЫҰ, Аралды құтқару халықаралық қорының атқарушы дирекциясы, БҰҰ – ның Еуропалық экономикалық комиссиясы, ҚР – ның ұлттық ғылым академиясы, Қазақ су шаруашылығы ғылыми – зерттеу институты, «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық – техникалық университеті» ҒАҚ, Қазақ ұлттық жаратылыстану ғылымы академиясы, Халықаралық гляциологиялық ассоциациясы, Халықаралық гидрогеологтар ассоциациясы (МАГ), Caspian Services Inc. қатысуымен «Орталық Азияның су ресурстары және оны пайдалану» тақырыбында БҰҰ – ның «Су тіршілік көзі» онжылдығын қорытындылауға арналған халықаралық ғылыми – практикалық конференциясы өткізілді. Конференцияның жұмысының қорытындысы ОАА елдерінің су мәселесі бойынша шешімдері мен «Су тіршілік көзі» (2005-2015 жж.) халықаралық онжылдығы және Халықаралық су ынтымақтастығы жылы (2013 ж.) қойылған міндеттерді орындауда ынтымақтастықты одан әрі нығайту болды [10].

2016 жылғы 24-25 қазанында Астана қаласында «Қазақстанның «жасыл экономика» үлгісіне көшуін қолдау» ЕО/БҰҰДБ/БҰҰ ЕЭК біріккен жобасының шеңберінде «Жасыл Академия» Ғылыми-білім беру орталығы ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігімен бірлесе отырып, БҰҰ ЕЭК-тің қолдауымен ұйымдастырған «Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы саясаты» тақырыбына семинар және «Қазақстан Республикасының трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы ынтымақтастықтың институционалдық тетіктері мен нормативтік құқықтық базасын жетілдіру» тақырыбына дөңгелек үстел өтті.

Семинар мен дөңгелек үстелде БҰҰ Еуропалық экономикалық комиссияның сарапшылары бейіндік мемлекеттік органдарымен тығыз ынтымақтастықта дайындаған, трансшекаралық су ресурстарын басқару саласындағы саясатқа шолу және Қазақстан Республикасы үшін ұсынымдар жобасы талқыланды [11].

Су мәселесі – маңызды геоэкономикалық және стратегиялық даму ресурсы болып табылады. Сондықтан да аймақ мемлекеттері әр тараптың мүдделеріне қайшы келмейтін «су дипломатиясын» жүргізуі, маңызы зор іс-шара.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Вода для людей, вода для жизни: Доклад ООН о состоянии водных ресурсов мира: Программа оценки водных ресурсов мира : Обзор // UNESCO :офиц.интернет-сайт.2002. С.9.URL:<http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001295/129556r.pdf>.



2. Журнал «Экспресс К.», 8 февраля 2001.
3. Шименин З.Л. Реки Центральной Азии. –Астана: Елорда, 2003. -52б.
4. Винокуров Е.Ю. Инвестиции и сотрудничество в гидроэнергетике Центральной Азии // Континент партнерства.-2007, 42 б.
5. Куртов А. Проблемы обеспечения водой государств Центральной Азии: позиция Кыргызстана. // Центральная Азия и Кавказ.-2004.-№6 (36),-130 б.
6. Хроника Туркменистана. Водная проблема Центральной Азии: будет ли решение?// <http://www.chrono-tm.org/2013/11/vodnaya-problema-tsentralnoy-azii-budet-li-reshenie/>
7. Жангазы Р. О некоторых вопросах водно-энергетического комплекса Центральной Азии: национальная безопасность и интересы Республики Казахстан.//Analytic.-2010/3(55). -53-62 бб.
8. Госкомпания «Узбекэнерго» модернизирует одну из ГЭС в Узбекистане// <http://oilnews.kz/novosti/novosti-tek-zarubezhya/16121.html>
9. В Казахстане обсудили проблемы водного хозяйства и мелиорации стран ВЕКЦА // «agroxxi.ru»
10. Итоги проведения международной научно-практической конференции «Водные ресурсы Центральной Азии и их использование» 22-23 сентября 2016 г., г. Алматы, Казахстан. <https://ingeo.kz/?p=6103>
11. Астанада трансшекаралық су ынтымақтастығы мәселесі талқыланды. Сәрсенбі, 26 Қазан 2016. <http://www.green-academy.kz/kz/esepter/item/367-astanada-transshekaraly-su-yntyyma-tasty-y-m-selesi-tal-ylandy.html>

## REFERENCES

1. Voda dliya ludei, voda dliya zhizni: Doklad OON o sostoiyani vodnykh ressursov mira: Programma otsenki vodnykh ressursov mira : Obzor // UNESCO :office.internet-sait.2002.C.9.URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001295/129556r.pdf>.
2. Zhurnal «Express K.», 8 fevraliya, 2001.
3. Shimenin Z.L. Reki tsentralnoi Azii. – Astana: Elorda, 2003. -52 b.
4. Vinokurov E.Y. Investitsii i sotrudnichestvo v gidroenergetike Tsentralnoi Azii // Kontinent partnerstva.-2007, 42 b.
5. Kurtov A. Problemy obespecheniya vodoi gosudarstv Tsentralnoi Azii: pozitsia Kyrgyzstana. // Tsentralnaiya Aziya i Kavkaz.-2004.-№6 (36),-130 б.
6. Khronika Turkmenistana. Vodnaiya problema Tsentralnoi Azii: budet li reshenie? // <http://www.chrono-tm.org/2013/11/vodnaya-problema-tsentralnoy-azii-budet-li-reshenie/>
7. Zahngazy R.O. O nekotorykh voprossakh vodno-energeticheskogo kompleksa Tsentralnoi Azii: natsionalnaiya bezopasnost; I interesy Respubliki Kazakhstan.//Analytic.-2010/3(55). -53-62 бб.
8. Goskompaniya “Uzbekenergo” moderniziruet odnu iz GES v Uzbekistane// <http://oilnews.kz/novosti/novosti-tek-zarubezhya/16121.html>
9. V Kazakhstane obsudili problem vodnogo khoziyastva I melioratsii stran VEKCA // «agroxxi.ru»
10. Itogi provedeniya mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Vodnye resursy Tsentralnoi Azii I ikh ispolzovanie» 22-23sentiabriya 2016 g., Almaty, Kazakistan. <https://ingeo.kz/?p=6103>
11. Astanada transshekaralyk su yntymaktastygy maselesi talkylandy. Sarsenbi, 26 Kazan 2016. <http://www.green-academy.kz/kz/esepter/item/367-astanada-transshekaraly-su-yntyyma-tasty-y-m-selesi-tal-ylandy.html>

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
 ӘОЖ / УДК/ UDK 328.184 (569.4):327(73)

## К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ ИЗРАИЛЬСКОГО ЛОББИ В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА США

Кузембаева А.Б.<sup>1\*</sup>, Байкушикова Г.С.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, исполняющий обязанности доцента

E-mail: [asiya.kuzembayeva@kaznu.kz](mailto:asiya.kuzembayeva@kaznu.kz)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), PhD, исполняющий обязанности доцента

E-mail: [baikushikova.gulnara@kaznu.kz](mailto:baikushikova.gulnara@kaznu.kz)

**Аннотация.** В данной статье рассматривается место и роль, цели, задачи и методы влияния израильского лобби во внешней политике США. В статье исследуется комплекс вопросов, касающихся израильского лобби: истоки, цели крупнейших лоббистских организаций еврейской общины в США, их деятельность и т.д. Приводятся конкретные методы лоббирования, а также тактика борьбы с критиками произраильского курса США. Израильские лоббистские организации в Соединенных Штатах преследуют следующие цели: установление прочных отношений между США и Израилем, помощь Израилю, достижение консенсуса в работе различных еврейских организаций с исполнительной властью США, содействие американскому руководству в прекращении арабо-израильского конфликта, борьба с антисемитизмом, т.д. Определено, что фактор израильского лобби является решающим при оценке степени влияния на содержание исследований экспертно-аналитических центров.

**Ключевые слова:** США, Израильское лобби, Американско-израильский комитет по общественным связям, Конференция президентов основных американских еврейских организаций, Национальный комитет действия.

## ИЗРАИЛЬДІК ЛОББИЗМНІҢ АҚШ-ТЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ БАҒЫТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ ЖӨНІНДЕ

Кузембаева Ә.Б.<sup>1\*</sup>, Байкушикова Г.С.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы

E-mail: [asiya.kuzembayeva@kaznu.kz](mailto:asiya.kuzembayeva@kaznu.kz)

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) PhD, доцент міндетін атқарушы

E-mail: [baikushikova.gulnara@kaznu.kz](mailto:baikushikova.gulnara@kaznu.kz)

**Аңдатпа.** Мақалада АҚШ сыртқы саясатындағы израильдік лоббидің рөлі мен орны, мақсаттары, міндеттері мен ықпал ету әдістері қарастырылған. Авторлар израильдік лоббизмге қатысты мәселелер кешенін талқылайды: пайда болу себебі, негізгі еврей лоббистік ұйымдардың мақсаттары, қызметінің нәтижелері, т.б. Лоббистік қызметтің, оның ішінде АҚШ-тың израильдік бағытын сынға алушыларымен күрес әдіс-тәсілдері көрсетілген. Израильдік

лоббистер қызметінің негізгі бағыттары АҚШ-Израиль одағын сақтау мен Израиль мемлекетіне жан жақты көмек көрсету, Израильге қауіп төндіретін мемлекеттерге қару-жарақтарды сатуға немесе жіберуге жол бермеу, Израильде заманауи жоғары техникалық қаруландыру жүйесін құру мен дамыту, антисемитизм және төзімсіздіктің кез-келген түрлерімен күресу сияқты мәселелерді қамтитындығы атап өтілген. Израиль лоббисінің факторы сараптау-талдау орталықтарының зерттеулеріне де ықпал ететіндігі айқындалды.

**Түйін сөздер:** АҚШ, Израиль лоббисі, Қоғамдық байланыстар жөніндегі американдық-израильдік комитет, еврейлік ұйым басшыларының конференциясы, Ұлттық әрекет комитеті

## INFLUENCE OF THE ISRAEL LOBBY IN SHAPING US FOREIGN POLICY

**Kuzembayeva A.B.<sup>1\*</sup>, Baikushikova G.S.<sup>2</sup>**

<sup>1</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)Candidate of Historical Sciences, acting professor

E-mail: [asiya.kuzembayeva@kaznu.kz](mailto:asiya.kuzembayeva@kaznu.kz)

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)PhD, acting professor

E-mail: baikushikova.gulnara@kaznu.kz

**Abstract.** This article examines the place and role, goals, objectives and methods of influence of Israel lobby in US foreign policy. The article explores a set of issues relating to the Israeli lobby: the origins, goals of the largest lobbying organizations of the Jewish community in the United States, their activities, etc. General methods of lobbying, as well as tactics on countering critics of the US pro-Israel policy were described. Israeli lobbying organizations in the United States pursue the following goals: establishing strong relations between the United States and Israel, assisting Israel, reaching consensus between various Jewish organizations and US executive power, assisting in the settlement of the Arab-Israeli conflict, combating anti-Semitism, etc. It is determined that the factor of the Israeli lobby is decisive on the content of think tank studies.

**Keywords:** United States, Israel lobby, American Israel Public Affairs Committee, Conference of Presidents of Major American Jewish Organizations, National Action Committee

**Аннотация.** В данной статье рассматривается место и роль, цели, задачи и методы влияния израильского лобби во внешней политике США. В статье исследуется комплекс вопросов, касающихся израильского лобби: истоки, цели крупнейших лоббистских организаций еврейской общины в США, их деятельность и т.д. Приводятся конкретные методы лоббирования, а также тактика борьбы с критиками произраильского курса США. Израильские лоббистские организации в Соединенных Штатах преследуют следующие цели: установление прочных отношений между США и Израилем, помощь Израилю, достижение консенсуса в работе различных еврейских организаций с исполнительной властью США, содействие американскому руководству в прекращении арабо-израильского конфликта, борьба с антисемитизмом, т.д. Определено, что фактор израильского лобби является решающим при оценки степени влияния на содержание исследований экспертно-аналитических центров.

**Ключевые слова:** США, Израильское лобби, Американо-израильский комитет по общественным связям, Конференция президентов основных американских еврейских организаций, Национальный комитет действия

## Кіріспе

Қазіргі әлемдік саясат трансформациялануда. Жаһандану жағдайында көші-қон үдерістері көлемінің артуына байланысты экономикаға және көптеген мемлекеттердің саясатына ықпал студің маңызды сыртқы саяси құралдардың бірі ретінде диаспоралық саясат пен оның аясында құрылып жатқан лоббисттік қозғалыстар шығуда.

Лоббисттік қызметпен түрлі этникалық топтардың, диаспоралардың, және американдық қоғамдық топтарының мүдделерін қорғайтын үкіметтік емес ұйымдардың өкілдері айналысады. Осы сипаты үшін лоббизм қазіргі кезде АҚШ саяси жүйесінің маңызды бір қоғамдық-саяси институты ретінде атана алады. Джон Ф. Кеннедидің пікірінше, «көп лоббистер - білікті техникалық мамандар, күрделі мәселелерді түсіндіруге, қиын тақырыптарды айқын және түсінікті тілмен жеткізуге қабілетті. Олар конгресс мүшелерімен жеке сұхбат барысында өз ұстанымдарын толықтай дәйектей алады... Әр түрлі экономикалық, коммерциялық және басқа функционалдық мүдделерді қорғайтын лоббистер тиімді мақсатта қызмет етеді және заң шығарушы процесте маңызды рөл атқарады» [1].

АҚШ-тағы этникалық лоббисттік топтардың ішінде Израиль лоббисі ең беделді болып табылады. Израиль АҚШ-тың Таяу Шығыс аймағындағы басты стратегиялық әріптесі және ланкестікпен күрестегі таптырмас одақтасы, сондықтан оған кең ауқымды көмек көрсетіледі. Сонымен қатар, Құрама Штаттардың Израильге көмектесуінің бірден-бір себебі – Құрама Штаттардағы произраильдік лоббидің АҚШ сыртқы және ішкі саясатына көрсететін ықпалы. Мақалада соңғы мәселеге тереңірек көңіл бөлінеді. Құрама Штаттар мен Израиль арасындағы достық қарым-қатынастар жылдар бойы мемлекеттер арасындағы қатынастардың салқындауын да, нығаюын да басынан өткізді. Қазіргі кезде Израиль - АҚШ-тың ең жақын одақтасы. АҚШ-тағы Израильдік лоббидің ресми және ресми емес түрі айқындалады. Ресми емес лоббиге әр түрі бағыттағы америкалық христиандарды жатқызуға болады. Олар Израиль туралы жаңалықтарды христиандық радиоарналар мен теледидардан тарату, америкалықтарды еврейлік мәдениет және дәстүрлерімен таныстыратын Иерусалим үшін «Дұға оқу күні» арқылы Израильге қолдау көрсетеді. Ресми емес лобби еврейлік ұйымдардың жұмысында да көрініс табады. Ресми лобби ұйымдасқан лоббисттік топтардан, саяси әрекет комитеттерінен, «ми» орталықтарынан құралады. Израиль тарихын зерттеуші жетекші ғалым Митчелл Бард АҚШ-та произраильдік лоббилеу мүддесі бар үш негізгі ұйымды көрсетеді: «Христиандардың Израиль үшін бірлестігі», «Қоғамдық байланыстар бойынша американдық-израильдік комитет», «Жетекші еврейлік ұйым басшыларының конференциясы». «Христиандардың Израиль үшін бірлестігі» произраильдік лоббидің ірі ұйымы болып табылады. Негізінен, Израильдің бөлінбеуі мен Иерусалимнің тұтастығы міселелерімен айналысады. Сонымен қатар, АҚШ министрліктерінің еврейлік қызметкерлері, шіркеулік ұйымдар мен жеке тұлғалар арқылы Израильге қаржылық және саяси қолдау көрсетіп отырады. Ұйым американдық еврейлерге тыңдалуға мүмкіндік береді, қоғамда олардың мүдделерін қорғайды. Ұйымға еврейлер де, басқа ұлт өкілдері де мүше. Ұйымды Джон Хаги басқарады.

«Қоғамдық байланыстар жөніндегі американдық-израильдік комитет» (АІРАС) АҚШ Конгресінде лоббисттік қызметпен айналысады. Комитет өз қызметін 1951 жылы бастады. Оның атауы «Қоғаммен байланыстар бойынша американдық-еврейлік комитет» болған, кейіннен «Қоғамдық байланыстар жөніндегі американдық-израильдік комитет» деп аты өзгертілді.

Ұйым демократтармен де, республикандықтармен де жұмыс жасайды, партия маңызды емес, бастысы – партиялар америкалық-израильдік қатынастарды нығайтатын саясатты қолдау қажет. Қоғамдық байланыстар бойынша американдық-израильдік комитеттің жұмысы Израиль мен АҚШ арасындағы қатынастар екіжақты пайдалы екендігін көрсету болып табылады.

Бұрынғы сенатор Джозеф Либерманның пікірінше, «...Америка Израильдің ең сенімді досы және одақтасы. Ал, Израиль АҚШ-тың Таяу Шығыстағы ең сенімді досы және одақтасы болды. Құрылған кезінен бастап ... АІРАС осы өзара байланысты нығайтып келеді» [2].

Қоғамдық байланыстар жөніндегі американдық-израильдік комитет әр түрлі жастағы, діндегі, нәсілдегі произраильдік белсенділермен әріптестік орнату арқылы жұмыс жасайды. Ұйымның құрылымы 10 бөлім мен жеті бөлімшеден тұрады. Одан басқа, АІРАС колледж және орта мектеп оқушыларымен жұмыс жасайды, бұл белсенді студенттердің қолдауына ие болуға мүмкіндік береді. Осының бәрі Комитеттің кең ауқымды жұмысына тиімді әсер етеді.

АІРАС өз қызметінде әр түрлі 55 ұйымдарының басшыларынан тұратын «Жетекші американдық-еврей ұйымдар президенттерінің конференциясына» сүйенеді [3]. «Жетекші американдық-еврей ұйымдар президенттерінің конференциясы» еврей қауымдастығы мен АҚШ атқарушы билік арасындағы байланысты орнатумен айналысады. Бұл мекеменің мақсаты - сыртқы саясат мәселелерінде «еврей ұстанымын» қорғау.

АҚШ-тағы израильдік лоббиді құрайтын тағы бір ірі израильдік «саяси әрекет комитеті» - Ұлттық әрекет комитетінің (National Action Committee – НАСРАС) қызметі. АҚШ-та «саяси әрекет комитеттерін» құру туралы заңды конгрес 1970 жылдың басында қабылдағанын атап өту керек. Бұл ұйымдар (АІРАС-қа қарағанда) ресми «лобби» деп саналмайды, сондықтан, сайлаулы лауазымдарға, ең алдымен, конгрестегі орындарға сайланатын кандидаттарға қаржылай қолдау көрсетуге құқығы бар. Бірақ, бір ықтимал конгресменге қаржылай көмек көрсету бағасы шектелген. Мысалға, НАСРАС үшін бұл сома 15 мың АҚШ долларынан аспайды [4]. Әрбір «саяси әрекет комитеттер» АҚШ-тың Федералды сайлау комиссиясына өздерінің қаржыландыру көздерін және түскен қаражатты жұмсалыу туралы ақпараттарын көрсетуге міндетті. Бұл басқа мемлекеттердің АҚШ-тың ішкі мәселелеріне араласуына жол бермеу үшін жасалады.

Ұлттық әрекет комитеті 1980 жылы құрылды, және де конгрестің израильдік көзқарастағы кандидаттарына қаржылай көмек көрсететін 50 «саяси әрекет комитеттері» арасындағы ең ірі ұйым болып табылады. НАСРАС-тың жетекшілігі жыл сайын сайлау науқандарына бөлетін қомақты қаржылай көмегімен анықталады. Мысалы, 2012 жылы бұл сомма 331 000 доллар болды. НАСРАС-тың негізгі қаражат көздері мүшелік жарналар және де Ұлттық комитет мәлеметтері бойынша, ұйым мүшелерінде тек еврейлер емес, өзге де этникалық, конфессионалдық қоғамдардың өкілдері бар [5].

НАСРАС американдық-израильдік одақты сақтау мен еврей мемлекетіне жан-жақты көмек көрсету идеяларын қолдайтын конгрестің мүшелеріне немесе үміткерлерге көмектеседі. НАСРАС-тың Израильге көмек көрсетуіндегі жағдайлар:

- жыл сайын әскери және экономикалық көмек беруді қолдау;
- Иерусалимді Израильдің бөлінбейтін астанасы ретінде мойындатқызу және АҚШ елшілігін сонда көшіру талабын қолдау;
- Израильге қауіп төндіретін мемлекеттерге қару-жарақтарды сатуға немесе жіберуге қарсы әрекет жасау;
- Израильде қазіргі жоғары техникалық қаруландыру жүйесін құруға, дамытуға, соны ішінде, бірлесіп дайындауға әрекет жасау;
- Жаппай қырып жою қаруларын таратуға қарсы әрекет жасау.

НАСРАС АҚШ-тың екі жетекші саяси партияларының кандидаттарымен қызмет етеді.

Жоғарыда көрсетілген ұйымдардан басқа Құрама Штаттарда Израильге қолдау көрсететін «ми» орталықтары бар. Олардың ішіндегі негізгісі «J street» деп аталатын коммерциялық емес либералды насихаттау тобын көрсетуге болады.

Жалпы алғанда, израильдік ұйымдар АҚШ-та келесідей мақсаттарды белгілейді: АҚШ пен



Израиль арасында берік қатынастар орнату, әр түрлі ұлттық еврей ұйымдары мен АҚШ атқарушы билігі арасындағы жұмыстарда консенсусқа қол жеткізу, Араб-Израиль, Палестина-Израиль арасындағы қақтығысты бейбіт, дипломатиялық жолмен шешуде америкалық үкіметке көмек көрсету.

АҚШ-тағы израильдік лобби келесі стратегиялық мәселелерді шешумен айналысады: ғылыми орталықтардағы, БАҚ-тағы бар ықпалына сүйене отырып, Израиль туралы тек жағымды ақпараттың таралуын бақылау, Америка халқына Израильмен достықтың стратегиялық тұрғыдан маңызды және пайдалы екендігін түсіндіру.

Американдық қоғамдағы лоббистік ұйымдардың рөлін келесі факт жақсы көрсетеді: 2012 жылы АІРАС ұйымдастырған конференцияға сенаторлар мен конгрессмендердің жартысынан көбісі және Президент Б.Обама қатысты. Мұндай жағдай басқа лоббилар ұйымдастырған еш конференцияда орын алған жоқ.

АІРАС жұмысы Америка Құрама Штаттарының Президенті Дональд Трамтың қолдауына ие. Бұл туралы оның АІРАС конференциясындағы сөзінен аңғаруға болады: «Өмір бойы Израильдің жақтаушысы және адал досы болып келдім. Американың ең жақын стратегиялық одақтасы және мәдениеті жағынан бауырлас болып келетін Израиль мемлекетімен болашақ қатынастарды қорғайтыныма уәде берем» [6].

Израильдік лоббидің АҚШ сыртқы және ішкі саясатындағы рөлі әлі нақты емес. Бұл сұраққа қатысты екі көзқарас бар. Біріншісіне сәйкес, израильдік лобби мен еврейлік қауымдастықтың рөлі зор емес, өйткені Құрама Штаттардағы еврей халқының пайыздық үлесі американдықтардың жалпы санының 2% ғана құрайды. Сондықтан еврейлер санының аздығы АҚШ саясатына айтарлықтай ықпал ете алмайды.

Екінші көзқарасқа сай, еврейлер АҚШ-тың ішкі және сыртқы саясатын, әсіресе, Таяу Шығыс аймағына қатысты сыртқы саясатын іске асыруда белсенділік танытады. Бұл тұрғыда екінші көзқарас үйлесімдірек көрінетін секілді.

Мемлекеттер бір-бірімен ғылым, мәдениет, білім, денсаулық сақтау сияқты салаларда ынтымақтасады, бірігіп әскери оқуларды жүзеге асырады, ланкестік қауіпмен күреседі, сонымен қатар АҚШ Израильге экономикалық және әскери көмек көмек көрсетеді. 1987 жылы Израиль АҚШ-тан 140 миллиард доллардан астам сома алды. Мұндай тығыз байланыстың себебін барлығы АҚШ-тағы израильдік лоббидің саясатымен байланыстырады.

Израильдік лобби америкалық қоғамға әр түрлі тетіктер арқылы ықпал етеді. Атап айтқанда, ең негізгілерінің бірі - түрлі саяси лауазымдарға орналасуға талаптанатын үміткерлерді материалдық жағынан қолдау. Пол Финдли өз еңбегінде АІРАС Саяси ықпал ету комитеттері жүйесімен және мемлекеттегі барлық еврейлік ұйымдармен бірлесе отырып, израильдік ұстаныммен келіспейтін конгрессмендер мен сенаторларды бақылайтындығы және материалдық қолдаудан айыратындығы, сондай-ақ, олардың қарсыластарына қаржылық көмек көрсететіндігі туралы атап өтеді.

Аталған әдістер жөнінде Джон Миршаймер мен Стивен Уолт өздерінің «Израильдік лобби мен АҚШ-тың сыртқы саясаты» атты еңбегінде атап өтеді. Басқа американдықтарға қарағанда сайлауға қатысушы еврейлердің пайыздық үлесінің төмендігіне қарамастан, үміткерлерге мол сыйақы беру арқылы өздеріне жағымды үміткерді билікке әкеледі. Американдық қоғамға ықпал етудің тағы бір әдісі ретінде АІРАС пен басқа да еврейлік ұйымдар жүргізетін насихатты атап көрсетуге болады. Олар Израильдің жағымды бейнесін қалыптастыруға зор үлес қосады.

Америкалық қоғамда произраильдік лобби мен оған байланысы бар ұйымдардың АҚШ-тағы рөлі мен орны туралы көптеген пікірталастар орын алып жатыр. Олардың ішінде қолдаушылармен бірге қарсыластары да бар.

Мысал үшін, Джон Миршаймер мен Стивен Уолт өздерінің бірлескен еңбегінде АҚШ пен Израиль арасындағы достықтың риясыздығына күмән келтіреді, Израиль еврейлік ұйымдар арқылы АҚШ-қа өз пікірін күштеп мойындатқызады деген ойға келеді. Авторлар американдық қоғамды Израильдің нағыз мақсаттары туралы ойлануға шақырды [7].

Осылайша, еврей қауымдастығымен байланысты АҚШ-тағы ең ірі және беделді израильдік лоббистік ұйымдарды қарастыра отырып, бірнеше негізгі сипаттамаларды көрсетуге болады:

- саяси белсенді әрі қаржылай қуатты еврей қауымдастығына сүйену;
- құрамы жағынана алуан түрлі (пәрменді сионистерден құқық қорғаушыларға дейін);
- ерекшеліктеріне қарамастан еврей ұйымдарының өзара тығыз байланыстылығы;
- үкіметтік топтармен және конгреспен берік байланыс, бұрынғы мемлекеттік

кайраткерлерді лоббисттік қызметке тартуы.

Сонымен, АҚШ-тағы израильдік лобби жалпылай мойындалған ықпалға ие десек болады. Жақсы ұйымдасуының арқасында бұл лоббистік қозғалыс мемлекет халқының көп бөлігін бақылап отыр. Оның ықпалы экономика, ғылым мен білім сияқты АҚШ қоғамдық өмірінің көптеген салаларына таралған. Израильдік лобби американдық еврейлер мен басқа ұлттардан құралған Америка халқының қолдауына сүйеніп отыр. Бұл израильдік лоббидің басқа лоббилерге қарағанда ерекше артықшылығын көрсетеді.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Senator John F. Kennedy, "To Keep the Lobbyist Within Bounds," The New York Times Magazine, February 19, 1956. - Congressional Record, March 2, 1956, vol. 102, pp. 3802–3.

2 Senator Joe Lieberman addresses AIPAC // <http://www.aipac.org/act/attend-events/policy-conference/videos/2012/monday-morning-plenary/senator-joe-lieberman>

3 National Capital Insiders Vote AIPAC, Israel's American Lobby, Second Most Powerful Interest Group in Washington // <http://www.washingtonreport.me/1998-january-february/national-capital-insiders-vote-aipac-israel-s-american-lobby-second-most-powerful-interest-group-in-washington.html>

4 NACPAC FAQ's // <http://www.nacpac.org>

5 About the ZOA, <http://www.zoa.org/>

6 Read Donald Trump's Speech to AIPAC // <http://time.com/4267058/donald-trump-aipac-speech-transcript/>

7 Mearsheimer J.J., Walt S.M. The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy // <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/IsraelLobby.pdf>

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.**

**ӘОЖ / УДК/ UDK 398 (574)**

**АБЛАЙ ХАН – СИМВОЛ СВОБОДЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА (К ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»)**

**Кузембай С.А.**

Института литературы и искусства имени М. О. Ауэзова (г. Алматы, Казахстан) доктор искусствоведения, профессор

**Аннотация.** В настоящее время в связи с национальной идеей главенствующим стал выдвигаться художественное воплощение и новаторская трактовка образов героев, правителей, советников, судей, в творчестве жырау, акынов и прозаиков. В данной статье анализируются исторические материалы и данные об Абылай в научных публикациях ученых и музыковедов.

**Ключевые слова:** Абылай хан, музыка, мәңгілік ел, фольклор, сарын, дастан, казахская музыка.

**АБЫЛАЙ ХАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АЗАТТЫҒЫНЫҢ СИМВОЛЫ («МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ МӘСЕЛЕСІ АЯСЫНДА)**

**Күзембай С.А.**

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты (Алматы қ., Қазақстан) өнертану докторы, профессор

**Аңдатпа.** Қазіргі таңда ұлттық идеяға байланысты батырлар мен, хан, би, қолбасшылардың образы жаңаша түрде жырау, ақындардың шығармашылығында орын алды. Берілген мақалада ғалымдар мен музыкатанушылардың еңбегіндегі Абылай хан туралы тарихи материалдар мен мәліметтер талданады.

**Түйін сөздер:** Абылай хан, музыка, мәңгілік ел, фольклор, сарын, дастан, қазақ музыкасы.

**ABLAI KHAN - A SYMBOL OF FREEDOM OF THE KAZAKH PEOPLE (TO THE PROBLEM OF NATIONAL IDEA "MANGILIK EL")**

**Kuzembay S.A.**

Institute of Literature and Art named after Auezov, (Almaty, Kazakhstan) Doctor of Arts, Professor

**Abstract.** Currently, due to the dominant national idea was put forward innovative artistic expression and interpretation of images of heroes, leaders, counselors, judges, zhyrau creativity akyns and writers. This article analyzes the historical materials and data on Abylai in scientific publications of scientists and musicologists.

**Keywords:** Ablay khan, music, mangilik el, folklore, saryn, dastan, Kazakh music.

## Введение

*Единство народной воли было воплощено в Абылай хане. Подвиги Абылай хана-объединителя, который вместе с батыром творил чудеса героизма, стали одной из опор возрождения казахского духа.*

*Н.Назарбаев. «В потоке истории».*

«Тарих-и Рашиди» Мирза Мухаммад Хайдара Дуглата (Дулата) – широко известное в востоковедческих кругах сочинение. Оно вошло в научный оборот еще в середине XIX века и с тех пор по праву считается одним из главных первоисточников по истории и культуре народов Центральной Азии и Северной Индии XIV–XVI веков.

Жизнь и деятельность великой исторической личности Абылай хана, 300-летие которого отмечено в год двадцатилетия независимости Казахстана, получили широкое отражение в казахской традиционной культуре – в народных сказках, легендах, дастанах, исторических песнях и инструментальных сочинениях. В музыкально-поэтических памятниках устного творчества образ Абылай хана раскрыт также через сказания о богатырских деяниях его сподвижников – батыров Кабанбая, Богенбая, Жанибека, Олжая, Баяна и др.

Идея счастья народа, тема защиты родных земель и свободы личности, ассоциируясь с именем Абылая – носителем этих идей, получает художественное воплощение в творчестве жырау, акынов и прозаиков – Бухара жырау, Машхур Жусипа, Шади Жангирулы, Магжана Жумабаева, Абиш Кекильбаева. В этом плане интересен малоизвестный факт издания в Берлине поэтического сборника «Абылай хан» (1943), автором которого является Айтбаев Мажит (1914–1945). В книгу вошли два дастана, три баллады, четыре музыкальных номера и сорок один стихов[1].

Облик государственного деятеля, умного и прозорливого военно-начальника Абылай хана описан в бесценных трудах ученого-энциклопедиста, прямого потомка Шокана Уалиханова (1835–1865).

Исторические материалы и данные об Абылай хане содержатся в научных публикациях В.Бартольда, Р.Сулейменова, В.Моисеева, Е.Бекмаханова, А.Маргулана, Р.Бердыбаева, Н.Смирновой и др.

Музыкальные сочинения, отражающие названную проблематику, выражены в малых и крупных формах фольклора – это народные песни в запевно-куплетной форме, а также развернутые исторические песни и инструментальные произведения (зачастую, домбровые) [2]. Особый интерес в этом плане вызывает жанровый состав фольклорных парадигм. В них наряду с простыми напевами (сарынами) явно обозначаются и их жанровые признаки. Многие песни изложены в обрядово-бытовом жанре (*қара өлең, естірту, жоқтаушешендік сөз*). Инструментальные сочинения передают сцены боевых походов, шествий и героический дух жанр ұран-клич походные марши защитников Родины.

Общеизвестно, что Абылай хан был разносторонней личностью – будучи тонким дипломатом, полководцем, отлично владеющим военной тактикой, он был прекрасным оратором и известен как автор нескольких музыкальных произведений. Личность и героизм Абылая настолько были любимым народом, что ему приписывались мифические и эпические черты. Для примера приведем из собраний выдающегося тюрколога В.В.Радлова из книги «Ел қазынасы – ескі соз»: «Бұхар хан қырық биден: «Абылай ханның тегі асыл ма, менің тегім асыл ма?», – деп сұрақ қойғанда, олар жағымпазданып: «Сіздің тегіңіз асыл, Сіздің жеріңіз асыл, Өзіңіз асыл, Сіздің жеріңізде етікпен намаз оқырға жарайды», – депті. Сонда ханның сұрағына олармен бірге келген он үштегі атшы бала ешбір қорықпай, «Абылай ханның тегі асыл, себебі Абылай атасы нұрдан пайда болған, садағын күнге асқан, Сіздің атаңыз коқандық қара сарт», – деп ел арасындағы қалыптасқан пікірді айтыпты [3, с.280]. В тексте в противовес лицемерным

40 биям 13-летний пастух перевозит Абылая над Бурхан ханом (кокандским), говоря, что у Абылая гены благородные, ибо его отец рожден от сияющих лучей, стрелу свою он вешает на солнце. Здесь выражено возвеличивание образа Абылая, сложившееся в народном понимании, и вера в него. Об Абылае, как говорилось выше, слагались развернутые дастаны.

Значительное место в них занимают разделы и части, отражающие богатырские деяния Абылая. Для примера приводим несколько строк из дастана записи академика В.В.Радлова.

Әуелі өткен Абылай хан,  
Заманында хан болды,  
Жұрт үстінде паң болды,  
Жүрген жері шаң болды.

Қазақ пенен орысты,  
Қалмақ пенен шүршітті,  
Бір өзіне қаратып,  
Әлемге даңқын таратып,  
«Абылай хан сөйтті» деп,  
Соңғыларға заң болған [3, с.281]

В народных исторических жырах часто сказывается о жизни и подвигах легендарного героя – об его трудном детстве, как пас скот у Толе би, воспитывался, мужал и проявлял черты доблестного воина, об его боевых сражениях и победах в схватке с иноземцами, об его тонкой дипломатии и стремлении укрепить казахскую государственность [2, с. 19].

Пожалуй, не было в казахской поэзии известных жырау и жыршы, которые бы не коснулись этой темы. Тому пример – вступление к поэме «Батыр Баян», автором которой является талантливый поэт Магжан Жумабаев. Он пишет:

Күңіреніп ойлағанда Алаш жайын,  
Жанымды орай берсе ұлы уайым.  
Кеудеме күннің нұры толғандай боп,  
Жырлаймын алты алаштын Абылайын... [2, с. 19].

В плане воссоздания целостной картины жизнедеятельности Абылая особый интерес представляет «Тарихат» акына Шади торе Жангирулы. В развернутых частях дастана раскрывается облик героя с детских лет до достижения власти. Акын мастерски передает облик героя, который с малолетства проявлял незаурядные качества [2, с.96]:

Абылай өзі теңдес балалармен  
Ойнаушы ед тысқарыға шығып жүріп.  
Баланың бөлек еді әр формасы,  
Қарайтын назар салып көрген кісі.

Баламен бірге ойнап жүргенде де,  
Тұрады бөлек болып әрбір ісі.

Ойнайды балаларға хан қып өзін,  
Әркімге әкімдерше айтып сөзін.  
Сарбаздай балаларды басқарады,  
Ұқсатып үлкендерге өз мінезін.



Показательны в передаче доблестных черт Абылая поэтические строки из поэзии Үмбетай жырау (1706–1778). Он, сообщая о смерти батыра Богенбая (жанр естірту) Абылаю, напоминает эпизоды из его боевых походов [3, с.77]:

Жиырма жасқатолғанда,  
Қалмақпен соғыс болғанда,  
Алғашқы бақты тапқанда,  
Шарыштың басын қаққанда,  
Қанжығаңа бас байлап,  
Жау қашты деп айғайлап,  
Абылайлап шапқанда...  
Ұмыттың ба соны, Абылай!  
Сол ерлікпен хан болдың,  
Әлем асқан жан болдың,  
Барша әлемге даң болдың,  
Ұмыттың ба соны, Абылай!

Из всех первоисточников, где повествуется легендарный полководец, особняком выделяется творческое наследие великого Бухар жырау (1668–1781). Его функция и роль в судьбе как казахского государства, так и самого Абылая, была многогранной. Бухар жырау был мудрым советником, имел высокий авторитет, проявлял пророческие способности, предсказывал хану исход предстоящих походов и в своей поэзии повествовал их историю, описывал военную стратегию Абылая. Из крупных плотен Бухара жырау нами приводится отрывок, в котором автор восхищается благородными чертами, которыми обладал хан Абылай [3, с.98]:

Алтын тақтың үстінде,  
Үш жүздің басын құрадың.  
Жетім менен жесірге,  
Ешбір жаман қылмадың.  
Әділдікпен жүрдіңіз,  
Әдепті іске кірдіңіз,  
Арманың бар ма, хан ием,  
Мәртебелі төбеге,  
Жауыңды алып, жайладың,  
Жеті күн кіріп ұрысқа,  
Өлімге басты байладың.  
Айтар сөзім осы дүр,  
Ақылың бар хан едің,  
Мұның түбін ойлағын[4].

Легендарный образ хана Абылая получил свое воплощение в романе «Путь Абая» через уста Кокбая: «У казахов нет более чтимого предка, более великого человека, чем Абылай хан!» [5].

Как было отмечено ранее, ценные исторические и научные сведения оставил в письменных памятниках великий ученый-энциклопедист Шокан Уалиханов (1835–1865) – потомок самого Абылай хана. Ш.Уалиханов собрал замечательные образцы памятников поэзии,

народных песен и эпоса казахов: песни об Аблае<sup>1</sup>, песни Урука<sup>2</sup>, отрывок из знаменитого киргизского эпоса «Манас» – «Смерть Кукотай-хана и его поминки», дал научную оценку этим шедеврам национальной духовности казахского и киргизского народов. Мысль о поиске исторических преданий зародилась у Ш.Уалиханова еще во время учебы. По словам Г.Н.Потанина, «Он мечтал сделать открытия в древней истории Востока посредством данных, которые представляют народные предания и остатки киргизской (казахской – С.К.) старины» [6, с. 116]. В связи с этим Ш.Уалиханов пишет статьи «Исторические предания о батырах XVIII века», «Аблай», «Шуна батыр» и другие, в которых исследует образы богатырей, дает им научную трактовку: «В предании киргизов (казахов – С.К.) Аблай носит какой-то поэтический ореол... Его походы, подвиги богатырей служат сюжетами к эпическим рассказам» [7, с.127].

Героические деяния богатырей тех времен музыканты воспевали, сопровождая свои песни игрой на музыкальных инструментах, названных Ш.Уалихановым «дудкой» и «хонбе». Из богатого научного наследия, выдающегося казахского ученого особый интерес представляют его филологические труды, в частности, работа «Абылай». Опираясь на материалы русских летописей, Шокан описывает путь становления национального героя, пишет об его политике с соседними государствами, его стремлении объединить разобщенные казахские племена, об исторической обстановке в эпоху Абылая и т.п. Уалиханов пишет: «Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он показывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого. Абылай действительно перенес много испытаний и борьбу, пока значение его не возросло до того, что киргизы считали его воплотившимся духом (арвах), присланным для совершения великих дел» [6, с. 111 -116].

В заключении своей работы об Абылае Шокан касается и проблем, непосредственно связанных с музыкальной фольклористикой. В них он отмечает для нас очень важные факты: «В предании киргизов Абылай носиткакой-то поэтический ореол; век Абылая у них является веком киргизского (казахского) рыцарства. Его походы, подвиги его богатырей служат сюжетами эпических рассказов. Большая часть музыкальных пьес, играемых на дудке и хонбе, относится к его времени и разным эпохам его жизни. Народные песни: «Пыльный поход», сложенная во время набега, в котором был убит храбрый богатырь Боян; «Тряси мешки» – в память зимнего похода на волжских калмыков, во время которого киргизы голодали 7 дней, пока не взяли добычи, – разыгрываются до сих пор киргизскими музыкантами и напоминают потомкам поколения Абылая прежние славные времена» [6, с.116]<sup>3</sup>.

Важнейшим первоисточником при изучении образа Абылая в фольклоре является дастан неизвестного народного жырау, записанный Ш.Уалихановым арабским шрифтом на казахском языке, смысловой перевод на русский язык и на кириллицу выполнен академиком А.Маргуланом и Ж.Кармышевой. Поскольку воспеваемый объект один и тот же – Абылай, содержание дастана совпадает со многими другими. Здесь пятнадцатилетний юноша Жаугаш из рода конырат обращается к герою за помощью, отомстить за разгром, нанесенный его аулу противником Садыром. Его просьба изложена в форме диалога с ханом (6, с.267). Абылай хан отвечает:

Ай, мой Жаугаш, Жаугаш!  
Ты пока вернись домой,  
Пусть взойдет, сверкая звезда Сумбуле,

<sup>1</sup> Казахский султан XVIII века, выдвинувшийся в борьбе с джунгарами.

<sup>2</sup> Ногайский батыр рода корсун

<sup>3</sup> Ранее названную работу здесь приводим полностью – С.К.

Пусть кони откормятся  
 Я задам тогда Садыру,  
 Как бывало раньше;  
 Да будет нам Бог в помощь...  
 Несколько далее жырау повествует о сборе хана Абылая в поход:  
 Хан Абылай государь  
 Собрал рать с Большого жуза,  
 Собрал с Младшего жуза.  
 Особенно из уваков и киреев  
 Собрал несметное войско.  
 И двинулся хан, как серый волк,  
 Взмыл, как сокол-балабан,  
 Взмахнул, как ястреб,  
 Стал как кобчик,  
 Под Такалтереком  
 И не слезая с коня,  
 Устроил там совет...

Как указывал великий ученый Ш.Уалиханов, Абылай хан помимо воинского таланта, незаурядного ума и дипломатических способностей, обладал и музыкальным даром – прекрасно играл на домбре и сочинил несколько кюйев. Шокан сожалеет о том, что многие из них не сохранились.

Известный филолог-фольклорист А.Сейдимбек (1942–2009) в начале 30-х годов прошлого столетия собрал и восстановил малоизвестные данные о кюйях Абылай хана. Как пишет он, «во времена, когда имя Абылая и его заслуги перед казахским народом были подвергнуты запрету, благодарная память народа сохранила несколько домбровых сочинений, мысли и чувства Абылая, его мечты и думы, дела и деяния были органично связаны с историко-социальной средой его эпохи». По утверждению ученого, кюйи Абылая отражают его личную судьбу и взаимоперекликаются с реальной жизнью казахского народа. А.Сейдимбек (он же А.Таракты) в своей книге приводит названия кюйев Абылай хана. Это – «Ақ толқын», «Алабайрақ», «Бұлан жігіт», «Дүние қалды», «Жетім торы», «Қайран елім», «Қара жорға», «Қоржынқакпай», «Майда жал», «Садаққакпай», «Сары бура», «Шанды жорық» [7, с.192]. Судя по их названиям следует заключить, что они различны по тематике, в них и философское раздумье о смысле бытия, образы окружающей природы, знакового животного («Сары бура») и боевого спутника – коня, а также отражение эпизодов боевых походов, обучения воинской доблести. Список названных культурологом сочинений Абылая дополняет единственный кюй «Абылай ханның қоңыры», сохранившийся до наших дней, вошедший в Антологию «Қазақ музыкасы» [8, с.409].

Общеизвестно, что в казахском устно-поэтическом фольклоре жанр «қоңыр» получил широкое распространение. Во всех своих проявлениях жанру присущи общие черты философского плана, музыка передает несколько умиротворенное состояние человека, его размышления о прошлом, осмысление некоторых жизненных эпизодов и т.п. К этому кюйю легенда гласит: «Абылай ханның жорғасы большты. Әлгі бір жорғалағанда үш алуан – кейде арындап, кейде ақырындап, кейде аяндап жорғалайды екен. Содан оның жорғасын майда қоңыр деп атап кеткен. Осы жүрісін домбыраға салады. Бірақ «тіл болады» деп ешкімге көрсетпей, айдалаға барып тартады. Сонда күй тартып отырған ханды қой жайып жүрген қойшы ғана көріп, күйді қолындағы таяғына түсіріп алады да, ауылға келгенде: «Абылай хан жорғасының жүрісін былай салады», – деп таяғымен тартып көрсетіпті. Күй содан елге тарапты» [8, с.487].

Образ Абылай хана и его благородные деяния, волновавшие передовые умы прошлых столетий, с обретением Независимости имеет еще большую значимость и становятся неиссякаемым источником творческого вдохновения. Облик исторической личности воплощается в одноименной опере Е.Рахмадиева (1932–2013), монументальных и масштабных полотнах – в литературных, драматических и музыкальных произведениях. Его образ увековечивается во всех видах изобразительного искусства. Несомненно, обращение к образу Абылай хана откроет новые горизонты в художественной культуре современного Казахстана.

### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Майдангер қаламгерлер: Анықтамалық. – Алматы: Олжа, 2010. – 110 б.
2. Абылай хан. Тарихи жырлар. – Алматы: Жазушы, 1993. – Том 1. – 416 б. – 19 б.
3. Ел қазынасы – ескі сөз (В.В.Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы: Ғылым, 1994. – 616 б. – 280 б.
4. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. – Том 1. – 384 б. – 77 б.
5. Ауэзов М. Путь Абая. Роман-эпопея. (перевод Л.Соболева). – Алматы: Жазушы, 1977. – Том 1. – 608 с.
6. Валиханов Ш. Собрание сочинений. Том 4. – 166 с.
7. Валиханов Ш. Полное собрание сочинений. В 5-ти томах. – Алматы: Главная редакция «Казахская советская энциклопедия», 1985. – Том 3.
8. Таракты А. Күй шежіресі. – Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 488 б.
9. Қазақ музыкасы. Антология. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005. – Том 2. – 514 б.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 94(574)930.2

## САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАНДАРДЫҢ АРЫЗ-ШАҒЫМДАРЫ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ(XX Ғ. 20-30 ЖЖ.)

**Құрманбаева Қ.С.**

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты(Алматы қ., Қазақстан), «Тарих» мамандығының 3 курс PhD докторанты  
E-mail:kura\_ks@mail.ru

**Аңдатпа.** XX ғасырдың 20 – 30-жылдарында Қазақстанда жаппай қуғын-сүргін саясаты кеңінен орын алды. Осы кезеңнің барысында орын алған зорлық-зомбылықтар, халықтың назарын бей-жәй қалдырмады. Оған Кеңес өкіметінің органдарына түсіп жатқан арыз-шағымдар негіз бола алады. Бұл қазақ қоғам зиялыларының көзін жою саясаты болып табылды. Мақалада Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әр түрлі қоғам топтарының партия, кеңес органдарына, құқық қорғау мекемелеріне жазған арыз-шағымдары мен өмірбаяны тарихи дереккөз ретінде талданады.

**Түйін сөздер:** Қуғын-сүргін, Алаш, контрреволюция, ПХК, партия, орган, арыз-шағым, хатшы, ұлтшыл, фашист.

## ЖАЛОБЫ-ЗАЯВЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК(20-30-ГГ. XX В.)

**Курманбаева К.С.**

Институт Востоковедения им. Р.Б Сулейменова (г. Алматы, Казахстан) Докторант PhD 3 курса специальности «История»  
E-mail:kura\_ks@mail.ru

**Аннотация.** В 20–30-х годах XX века в Казахстане одним из трагических событий являлось политическая репрессия. В ходе этого насилия не оставило равнодушным внимание народа. Этому основанием служить жалобы-заявления поступившие в партийные и советские органы. Целью этой политики было уничтожить казахских интеллигентов. В данной статье рассматриваются и анализируются жалобы-заявления и автобиографии различных слоев общества, адресованные вышестоящим органам, в качестве исторического источника павших жертв политических репрессии в Казахстане.

**Ключевые слова:** Репрессия, Алаш, контрреволюция, НКВД, партия, орган, жалобы-заявления, секретарь, националист, фашист.



## COMPLAINTS-APPLICATIONS OF POLITICAL REPRESSION AS A HISTORICAL SOURCE(20-30YEARS OF XXCENTURY)

**Kurmanbayeva K.S.**

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,(Almaty, Kazakhstan)PhD student of the 3rd year of the specialty "History"  
E-mail:kura\_ks@mail.ru

**Abstract.** In the 20–30s of the XX century in Kazakhstan one of the most tragic events was political repression. In this time, violence did not leave the people's attention indifferent. This basis is to serve complaints-applications received by party and government bodies. The purpose of this policy was violent destruction of Kazakh intelligent.This article considers and analyzes the complaints-applications and autobiographies of various sections of society, addressed to higher authorities as a historical source of the victims of political repression in Kazakhstan.

**Keywords:** Repression, Alash, counter-revolution, NKVD, the consignment,complaints, organ, public statements, secretary, nationalist, fascist.

### Кіріспе

Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін тарихы 1928 жылдың ортасынан «Алаш» қозғалысына қатысқан қайраткерлерді тұтқындаудан басталды. Оларға «буржуазияшыл-ұлтшыл» деген заңсыз жала жабылып, қамауға алынды, ату жазасына кесілді, еріксіз жер аударылды. Сондай-ақ, әр түрлі қоғам топтары: молдалар мен діндарлар, ақын-жазушылар, ғалымдар, қызметкерлер, қарапайым жұмысшы-шаруалар да айыпталды. Түптен келгенде бұл шара да өз тарапында Қазақстанда кеңес өкіметіне қарсы қозғалысының өріс алуына негіз қалады.

Еліміз тәуелсіздігімізді алғаннан бері, отандық тарихнамада жаппай саяси қуғын-сүргін тарихы жаңаша тұрғыдан зерттеліп, ғылыми айналымға монографиялар мен диссертациялар жарыққа шықты [1]. Құнды дерек көздер негізі Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағат қорларында сақталған. Құпия құжаттарға алғашқы қолжеткендердің бірі профессор М. Қойгелдиев кешенді түрде зерттеп, ғылыми айналымға енгізді [2].

Бұл отандық деректанудың дербес бір бағытын құрайтын халықтың арыз-шағымдары, ғылыми тілмен айтсақ, эпистолалық құжаттар болып табылады. Осы бағыттағы ізденістердің бірі Д. Махаттың «Эпистолярлық мұралар қуғындалған қазақ зиялылары тарихын зерттеудің дереккөзі» [3] атты мақаласын атап айтуға болады.

Әділетсіздік жолмен тұтқынға алынған азаматтар мемлекеттік және қоғамдық орындарға жолданған арыз-шағымдары арқылы наразылықтарын білдіріп отырды. Өкінішке орай, бұл арыздар кеңес басшылықтарының маңайына да жетпеді. Арыздардың басым бөлігі назардан тыс қалып отырды. Мысалы, партия қызметкері Артықпаев Шақпақ өзінің арызында КСРО Ішкі істер министрі Л.П. Берияға: «Маған ҚазССР Ішкі істер халық комиссарлар тарапынан және басқа да қылмыстық авантюристердің алдап-арбау жолдарымен айып тағылып отыр. Кеңес халқы мен партияның алдында ешқандай қылмыс жасамасам да, түрмеде отырғаныма үш жыл болды. Менің ісім Сізге 1940 ж. 28 маусымда, сондай-ақ 14 және 26 маусымда сіздің атыңызға екі арыз-шағымымды жіберген болатынмын. Барлық тағылып отырған айып жалған, себебі мен ешқандай контрреволюциялық мекемелердің қатысушысы болмағанмын, болмаймын да. Зорлық-зомбылықтың құрбаны болып отырмын... Берия Жолдас! Партия басшылығында отырған адамдарға таңым бар, әлі кезге дейін менің ісімді қараусыз қалдырып отыр, мүлдем

қарағысыда келмейді. Қарап танысуыңызды өтінемін» - деп, бірнеше мәрте арыз жазады. Дәл сол кезде саяси қуғын-сүргін мәселесін іске асыру барысында, партия қызметі қауіпсіздік органдарға біріктіріліп, кеңінен орын алды.

*Анықтама:* Артықпаев Шақпақ – Мемлекеттік қауіпсіздік департаменті Ішкі істер халық бақылау комиссариатына 1938 жылы 27 маусымда тұтқынға алынды. 26 қазан 1940 жылғы ПХК жанындағы арнайы отырыстың қаулысымен 58 бапқа сәйкес РКФСР қылмыстық кодексінің 2, 7, 11 Өкілетті өкілі бойынша 8 жылға еңбек лагеріне сотталды. 1946 ж. жаза мерзімін өтеді. №8145-С-54 КСРО Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының анықталуы бойынша 5 қараша 1954 жылғы КСРО ПХК шешімінен кейін қылмысқа қатысы дәлелдің болмауына байланысты іс тоқтатылды [3, 44, 46-47 бб.].

Ату жазасына ұшыраған қоғам қайраткер Адаев Иманғали Батыс Қазақстан облысының тумасы, өзінің өмірбаянында үкіметке қарсы келетіндей еш опасыздық жасамағанын, сондай-ақ жұмыс жасау барысында бұрынғы аудандық комитетінің хатшысы Қангереев, Атқарушы комитетінің төрағасы Әлиев, аудан басшысы Ғұмаров пен таныс болғандығын айтады: «Соның ішінде Қангереевті жақсы таныдым, онымен 1927 жылы Қызылордада Қазақ институтында оқып жүргенде таныстық. Осы қалада жүріп партия қатарына қосылдым, Қангереев менің кепілгерім болды. Бір жыл өткен соң, 1928 жылы Қазақ институтын бітіріп, Гурьевке келдім. Аудандық комитетінің шешімі бойынша Доссор қаласына іссапармен келіп, сол жердегі орта мектептің директор қызметіне тағайындалдым. Доссорда 1930 жылға дейін қызмет атқардым, Гурьев аудандық комитетінің партиясының шешімімен шақыртылып, мені Гурьев кооперативтік мектеп директоры қызметіне тағайындады. 1932 жылы алдыңғы қызметімнен кеңес партиялық мектебіне ауыстырды, ол жерде 1933 жылы қараша айына дейін қызмет атқардым. Сол жылы мені Маңғыстау районуна іссапармен жіберіп, аудан басшысы етіп тағайындады. Бір жыл өткен соң балалар үйінің және қалалық интернаттың директор қызметіне ауыстырды. Бұл қызметте 1936 жылға дейін қызмет атқардым. 1935 жылы тамыз айында, Маңғыстау аудан комитетінің бұрынғы хатшысы Қангереев менің үйімде 2 рет қонақта болды. Бір күні түнге қарай Қангереев пен Әлиев саяси тексерістің алдын-алу дайындығы деп келді. Екінші рет 1936 жылы маусым айында Маңғыстауға Гурьевке кетер алдында Әлиевпен тағы келді. Қонақжайлығымды көрсетіп, дастархан жайдым, шәй ішіп ет жедік. 1937 жылы Қангереев Маңғыстаудан Гурьевке «Эмба мұнай» көлік компаниясына директор қызметіне ауысып келді. Үйіме жиі келіп тұрды. Менің және мені білетін таныстарым осы болатын. Өзімді кінәлімін деп есептемеймін».

*Анықтама:* Адаев Иманғали – Ішкі істер халық бақылау комиссариатына 1938 жылы 26 қаңтарда Батыс Қазақстан облысы бойынша тұтқынға алынды. ПХК үштігінің шешімі бойынша 1938 жылы 14 ақпанда ату жазасына кесілді. Үкім 1938 жылы 16 ақпанда орындалды. Гурьев облыстық сот президиумының қаулысы мен 7.08.1962 жылғы ПХК үштігінің шешімі бойынша, Батыс Қазақстан облысының 14 ақпан 1938 жылғы Адаев Иманғалидің қылмысқа қатысы дәйектердің болмағандықтан ісі тоқтатылып, ақталды [4].

БК(б)П ОК хатшысы Сталин жолдасқа Алматы қалалық түрмеде орналасқан, Қызылорда обкомының КП(б) бұрынғы хатшысы Амиров Хусаинбек Ахметұлының арызын тыңдап көрейік: «Мен 1938 жылы 28 шілде айында тұтқынға алындым. Тұтқынға алу барысында БК(б)П ОК мен прокурордың санкциясын талап еттім. Тергеушілері болмады, БК(б)П ОК келісімінсіз тұтқынға алындым. Бұл 13 тамыз күнгі прокурор Көрпебаевтың қолы қойылған айыптау хаттамасының дәлелі ретінде растайды. Сол күннің өзінде-ақ айыптау хаттамасында, жалған айғақтар негізінде тергеуге алды. Маған зорлық-зомбылық көрсетіп, түнімен ұйқысыз тұрғызып қойып, әбден азапқа салды. Үш тергеуші менен жауап алды. Егер мен хаттамаға қол қоймасам, ұлтшыл фашистік ұйымның қатысушысы ретінде, менің осы бөлмеде өлетінімді одан ауыры ату жазасына ұшырайтынымды айтты. Келісімімді берсем тірі қалатынымды сөйледі.

Олар, жұртшылыққа мені қаза тапқан адам есебінде екенімді мәлімдеді. Ауыр хәлге жеткенім соншалық, көз алдыма әйел бала-шағам елестей бастады, кенже ұлымның «әке», «әке» деп айғайлап жатты. Сталин жолдас, мұндай азаптаумен 17 жыл мүшесі болған партияның қас жауы, деп қол қояуға мәжбүрледі. Партияның адал мүшесі ретінде, бұл ең қорқынышты жаза. Осы іс барысында сізге арыз жазу мүмкіндігім болмады, бір жапырақ қағаз бермеді. Менің өтінішіме назар аударуыңызды сұраймын».

*Анықтама:* Әміров Құсайынбек Ахметұлы – Мемлекеттік қауіпсіздік департаменті Ішкі істер халық бақылау комиссариатына 1938 жылы 28 маусымда тұтқынға алынды. 26 қазан 1940 жылғы ПХК жанындағы арнайы отырыстың қаулысымен 58 бапқа сәйкес РКФСР қылмыстық кодексінің 2, 7, 11 Өкілетті өкілі бойынша 8 жылға еңбек лагеріне сотталды. 1946 ж. жаза мерзімін өтеді. №8145-С-54 КСРО Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасының анықталуы бойынша 5 қараша 1954 жылғы КСРО ПХК шешімінен кейін қылмысқа қатысы дәлелдің болмауына байланысты іс тоқтатылды [5].

Сондай-ақ, қуғын-сүргінге ұшырағандардың қатарында өз ойларын ашық әрі батыл жеткізе білген, партия және кеңестік органдардың жеке тұлғалары мен намысшыларыда болды. Сондай жеке тұлғалардың бірі 1937 жылы 17 қаңтарда қамауға алынған Ідріс Мұстамбаев өзінің арызында: «Я все время думал, что ГПУ-НКВД в своей работе сильно перегибают и что у них полный произвол, однако теперь убедился, что все это вы делаете по заданию ЦК партии. Вот так действуя вы каждый год сажаете в тюрьмы десятки тысяч людей. Сейчас заполнили всю тайгу молодыми интеллигентными людьми, многие из которых никогда не знали политической борьбы, а их обвиняют в измене родине, в попытке свержения советской власти. Я знаю, что все это зря и можно было обойтись без такой репрессии» [3, 4-5бб.]. Темір тордың ар жағында отырған Ідріс Мұстамбаев 1933 жылы барлық жақын адамдарынан айырылады. Соған карамастан рухын түсірмей, жеке басына тағылған жалған айыпты мойындаудан бас тартады. 1937 жылы Ыдрыс Мұстамбаев өлім жазасына кесілді. 9 мамыр 1959 жылғы Алматы облыстық ПХК үштігінің шешімі бойынша, 15 қараша 1937 жылы ату жазасына ұшыраған І. Мұстамбаевтың ісін дәлел айғақтары болмауының себебінен тоқтатылды [3, 210б.].

Қуғын-сүргін барысындағы алған оқиғалар, антидемократиялық, антигуманистік әрекеттер Қазан төңкерісінің, азаттық ұрандарын жамылған Кеңес өкіметінің қазақ даласында полицейлік – тоталитарлық жүйе ретінде орнағанына қосымша дәлел бола алады.

Халықтың партия, кеңес, құқық қорғау органдарына түсірген арыз-шағымдарының объективтік сипатын көрсету, талдау, зерттеу ғылыми айалымға енгізу маңызды болып отыр.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қозыбаев М. Ақтаңдақтар ақиқаты. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 272 б.; Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1924-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.; Сталин расстрельные списки 1937-1938 гг. – Алматы, 2010. – 82 с.; Махат Д. Қазақстан қоғамдық саяси өмірінде «оңшылдыққа» және «ұлтшылдыққа» айыптау: тарихы және салдарлары (1925-1933 жж): Тарих ғыл. канд. ... авторефераты. – Алматы, 2000. – 29 б. Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. – Алматы: Сөздік-словарь, 2001. – 304 б.; Махат Д. Тіл мен діл тағдыры: тарихи деректер, уақыт бедері және ақиқат. – Астана: Ана тілі, 2007. – 192 б.; Алаш мирас. Құжаттар жинағы. – Алматы: «Дәуір» баспасы. – 1993. – 160 б.; Алаш мирас (Народное наследие): Құжаттар жинағы. – Алматы: Қазақстан. 1995. – 208.
2. Красный террор: Политическая история Казахстана (Сборник документальных материалов политических репрессий 20-50-х годов XX века). / Сост.: Койгелдиев М.К., Полулях В.И., Тлеубаев Ш.Б. – Алматы: ТОО «Типография оперативной печати», 2008. – 307 с.;
3. Махат Д. Эпистолярлық мұралар қуғындалған қазақ зиялылары тарихын зерттеудің дереккөзі // Отан тарихы. №4 (275). – 2015. – 135-144 бб.
4. Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане

- (сборник документальных материалов 20-50-х годов XX века) / Сост: М.К. Койгелдиев, В.И. Полулях, Ш.Б. Тлеубаев. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2013. – 384 с.
5. Атырау обл. бойынша ҚР ҰҚМ. 6-кор., 0668 -ис., 26-30-пп.
6. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚМ. 03743-ис., 4-т., 142-п.

## REFERENCES

1. Kozybaev M. Aktandaktar akikaty. – Almaty: Kazak universiteti, 1992. – 272 b.; Koygeldiev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920-1924-h godov. – Almaty, 2009. – 448 s.; Stalin rasstrelnye spiski 1937-1938 gg. – Almaty, 2010. – 82 s.; Mahat D. Kazakstan kogamdyk sajasi omirinde «onshyldykka» zhәне «ultshyldykka» ajyptau: tarihy zhәне saldarlary (1925-1933 zh.zh). Tarih gyl.kand. ... avtoreferaty. – Almaty, 2000. – 29 b.; Mahat D. Kazak ziyalylarynyn kasireti. – Almaty.: Sөzdik-slovar', 2001. – 304 b.; Mahat D. Til men dil tagdyry: tarihi derekter, uakyt bederi zhәне akikat. – Astana: Ana tili, 2007. – 192 b.; Alash miras. Kuzhattar zhinagy. Almaty. «Dәuir» baspasy. – 1993. – 160 b.; Alash miras (Narodnoe nasledie): Kuzhattar zhinagy. – Almaty: Kazakstan. 1995. – 208.
2. Krasnyj terror: Politicheskaja istoriya Kazahstana (Sbornik dokumentalnyh materialov politicheskikh repressij 20-50-h godov XX veka). / Sost.: Kojgeldiev M.K., Poluliah V.I., Tleubaev Sh.B. – Almaty: TOO «Tipografija operativnoi pechati», 2008. – 307 s.;
3. Mahat D. Epistoliarlyk muralar kugyndalghan kazak ziyalylary tarihy zertteudin derekkozi // Otan tarihy. №4 (275). – 2015. – 135-144 bb.
4. Krasnyj terror: iz istorii politicheskikh repressij v Kazahstane (sbornik dokumentalnyh materialov 20-50-h godov XX veka) / Sost: M.K. Kojgeldiev, V.I. Poluljah, Sh.B. Tleubaev. – Almaty: «Alash» baspasy, 2013. – 384 s.
5. Атырау обл. бойынша ҚР ҰҚМ. 6-кор.0668 -ис. 26-30 бб.
6. Алматы қаласы бойынша ҚР ҰҚМ. 03743-ис., 4-т., 142 б.

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ӘОЖ / УДК/ UDK 323.7 (680)

## К ВОПРОСУ ПОЛИТИКИ ЮЖНО-АФРИКАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ АПАРТЕИДА

Макашева К.Н.<sup>1\*</sup>, Сейдахметова А.А.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>ҚазНУ имени аль-Фараби (Қазақстан, Алматы), доктор исторических наук, профессор кафедры Международных отношений и мировой экономики

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>ҚазНУ имени аль-Фараби (Қазақстан, Алматы), магистрант 2 курса факультета международных отношений

**Аннотация.** В рассматриваемый период (1980 г.) на международной арене, в том числе на Юге Африки, произошли серьезные изменения: крах режима апартеида в ЮАР, реструктуризация САДК (Сообщество развития Юга Африки); на Африканском континенте была создана новая региональная международная организация Африканский Союз (АС), которая инициировала новую программу развития Африки – НЕПАД (Новое партнерство для развития Африки); в связи с распадом СССР произошли принципиальные изменения в мире; мировое сообщество столкнулось с необходимостью общей борьбы с международным терроризмом; процесс глобализации привел к качественным изменениям в мировой экономике; особую важность приобрели вопросы устойчивого развития. В этом контексте анализ внешней политики ЮАР как регионального лидера в условиях определяющих исторических перемен девяностых годов прошлого века и начала нынешнего имеет несомненный интерес для историков и международных специалистов. Ключевые слова: Южно-Африканская Республика, глобализация, апартеид, внешняя политика, международные отношения.

**Ключевые слова:** международные отношения, глобализация, внешняя политика, апартеид, Южно-Африканская Республика

## ОҢТҮСТІК АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АПАРТЕИД ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЯСАТ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ

Макашева К.Н.<sup>1\*</sup>, Сейдахметова А.А.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры

\*Автор-корреспондент

<sup>2</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) халықаралық қатынастар факультетінің 2 курс магистранты

**Аңдатпа.** Осы қарастырылған кезеңде (1980ж), халықаралық аренада, оның ішінде Оңтүстік Африкада ірі өзгерістер болды: Оңтүстік Африка Республикасындағы апартеид режимінің құлдырауы (Оңтүстік Африканың Даму Бірлестігінің) құрылымдық өзгеруі; Африка құрлығында жаңа халықаралық аймақтық ұйым Африкалық Одақтың құрылуы (АО), ол Африканың даму бағытына негізделген жаңа бағдарлама – НЕПАД (Африканың дамуына негізделген жаңа серіктестік); КСРО-ның құлдырауына байланысты әлемде іргелі өзгерістер болды; әлемдік халықаралық қоғамдастық терроризмге ортақ күрес жүргізуге мәжбүр болды;



жаһанданудың жаңа үрдісі әлемдік экономикадағы жаңа өзгерістерге әкелді; тұрақты даму бойынша маңызды мәселелер көтерілді. Бұл тұрғыда, өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдардындағы елеулі тарихи өзгерістердің басталуы тарихшылар мен халықаралық қатынастар үшін қызығушылық тудырғаны сөзсіз.

**Түйін сөздер:** Оңтүстік Африка, жаһандану, апартеид, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар

## TO THE QUESTION OF THE POLICY OF THE SOUTH AFRICAN REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF APARTHEID

Makasheva K.N.<sup>1\*</sup>, Seidakhmetova A.A.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and World Economy

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)PhD, 2nd year master's student of the Faculty of International Relations

**Abstract.**In the period under review (1980), major changes took place in the international arena, including in Southern Africa: the collapse of the apartheid regime in South Africa, the restructuring of SADC (Southern African Development Community); On the African continent, a new regional international organization, the African Union (AU), was established, which initiated a new African development program - NEPAD (New Partnership for Africa's Development); In connection with the collapse of the USSR, fundamental changes took place in the world; The world community was faced with the need for a common fight against international terrorism; The process of globalization has led to qualitative changes in the world economy; Issues of sustainable development have become particularly important. In this context, the analysis of South Africa's foreign policy as a regional leader in the context of the defining historical changes of the 1990s and the beginning of the current one has undoubted interest for historians and international experts.

**Keywords:** South Africa, globalization, apartheid, foreign policy, international relations

### Введение

Система апартеида, формирование которой уходит корнями в особенности процесса колонизации Южной Африки и становления ЮАР как политически самостоятельного государства, вплоть до конца 70-х годов развивалось в основном по линии наращивания жестокости и все большего разветвления ее организационных структур. Здание апартеида, целенаправленно возводимое Националистической партией с начала ее прихода к власти, к этому времени превратилась в весьма сложную конструкцию, основанную в экономическом отношении на расово-неравноправной интеграции большинства населения страны в экономическую деятельность, в политическом и правовом – на институционализации расовой сегрегации и дискриминации на государственном уровне и в идеологическом – на концепции превосходства белой расы. По определению южноафриканских коммунистов, система апартеида представляет собой «колониализм особого типа». Хотя в сжатой формулировке чрезвычайно трудно охватить всю многомерность столь сложного социального явления, каким является апартеид, это определение в известной степени специфику состояния и развития южноафриканского общества. Использование всей законодательной и исполнительной мощи расистского государства для охраны и развития практики апартеида обусловила чрезвычайно важную, если не приоритетную роль надстроечной системы в формировании специфических

особенностей социально-экономических и межрасовых отношений в ЮАР. В попытках придать государственному регулированию этих отношений всеобъемлющий характер, оно было распространено даже на неформальные межрасовые контакты, межличностные связи. Однако наращивание жестокости и детализации подобного регулирования общественных отношений само по себе неизбежно вело к напряженности не только в политической и социальной сферах, но вступало в противоречия с потребностями экономического развития, для которого были необходимы не связанные с жесткими расовыми ограничениями формы отношений между трудом и капиталом. Одновременно политика апартеида выступала как составляющая сложного комплекса противоречий между развитыми и развивающимися странами. На региональном уровне этапы развития этих противоречий включали победы процессы деколонизации, поражение расистского режима Яна Смита в Южной Родезии, консолидацию сил африканского национализма в группировке «прифронтовых» государств, борьбу организации НОД Юга Африки против расизма в ЮАР, за освобождение Намибии [1].

Внутри ЮАР восстание в Соуэто в 1976 году показало её правящим кругам, что тщательно выстроенная система раздельного развития рас не приостановила вызревание мощных сил сопротивления расистскому режиму. Проявившиеся во время событий в Соуэто тенденции к объединению этих сил, вспышка популярности идеологии «черного самосознания», направленного против господства белого меньшинства, реально свидетельствовали о том, что борьба африканского народа за национальное освобождение угрожает отождествлением межрасовых противоречий с противоречиями классовыми, то есть устоями рыночной экономики в ЮАР. Поэтому во второй половине 70-х годов происходят первые заметные сдвиги во внутренней политике правительства ЮАР, нацеленные на поиски таких вариантов упрочения системы апартеида, которые бы одновременно могли обеспечить ослабление напряженности внутриполитического положения. Эти сдвиги коснулись, прежде всего, трудовых отношений, то есть регуляции использования африканской рабочей силы, включая и сферу развития «черного» профсоюзного движения, создания системы самоуправления в поселениях африканцев вне бантустанов (закон об общинных советах 1977 г.), форсирование бантустанизации страны и другое. Конфликт на Юге Африки, на развитие которого в полной мере сказались и холодная война, и «изъятие» в последний период элемента конфронтационности из отношений между великими державами, с международно-правовой и политической точки зрения занимает особое место в деятельности ООН и в истории международных отношений. Его уникальность обусловлена тем, что главной причиной угрозы международному миру и безопасности в южноафриканском регионе стал фактор внутриполитического порядка, а именно существование системы апартеида в Южно-Африканской Республике, то есть массовое нарушение прав человека по признаку расы в суверенном государственном образовании. В отличие от других конфликтных ситуаций в мире, именно расовая политика правительства белого меньшинства в ЮАР обусловила международный характер конфликта на Юге Африки. Длительность рассмотрения многообразных аспектов политического развития региона и масштабы того внимания, которое уделяла мировая общественность поискам путей урегулирования конфликта, превратили южно-африканское направление в одну из главных сфер её деятельности в области поддержания международного мира и безопасности. И, тем не менее, узловая проблема региона – вопрос о ликвидации апартеида – к началу 90-х годов все еще не была решена, наметились лишь общие контуры ее окончательного урегулирования [2].

С приходом к власти правительства П.Боты в 1978 году политика, направленная на мирную трансформацию системы апартеида с целью обеспечения в долгосрочной перспективе продолжения ее существования, в значительной мере активизировалась. Центральное место в его внутриполитической деятельности заняла подготовка к проведению так называемой

конституционной реформе, основы которой были разработаны П. Ботой в середине 70-х годов. Реформа предусматривала отказ от существовавшей в ЮАР парламентской системы британского типа и создание парламента новой структуры с тремя палатами: для белых, цветных и лиц азиатского происхождения (в основном индийцев). К компетенции каждой из палат относились вопросы, связанные с проблемами развития данной расовой общины. Во главе парламента должен был стать президент, являющийся одновременно главой правительства и обладающей всей полнотой исполнительной власти, в том числе формирующий кабинет министров, члены которого не обязательно должны были являться членами парламента. Избрание самого президента должно было осуществляться специальной коллегией выборщиков-членов парламента, большинство которой составляли представители белой общины, что автоматически обеспечивало избрание белого президента. Реформа полностью исключала всякое участие африканского населения в политической жизни страны и в первом своем варианте вообще предполагала лишение большинства африканцев прав южноафриканского гражданства за счёт скорейшего предоставления «независимости» всем хоумлендам и превращения, таким образом, всех жителей бантустанов в «иностранцев», труд которых на территории «белой зоны» ЮАР (более 87% её территории) регулировался бы специальным режимом для рабочих-иммигрантов [3].

Как сама реформа, так и весь комплекс связанных с ней внутривнутриполитических мероприятий по «мирной перестройке» системы апартеида преследовали следующие главные цели:

- сосредоточение всей полноты авторитарной власти в руках президента страны, очевидным кандидатом, на пост которого являлся инициатор конституционной реформы П.Бота;
- создание дополнительного расово-политического барьера, препятствующего объединению прогрессивных сил африканской общины, с одной стороны, азиатской и цветной, - с другой, в их борьбе за предоставление политических прав; поддержка реакционных и пробуржуазных элементов среди индийского и цветного населения за счёт предоставления им фиктивной политической власти на национальном уровне. Необходимо отметить при этом, что новая парламентская структура обеспечивала белым безусловный контроль над решением проблем общенационального значения, а президент страны располагал соответствующими правами, чтобы аннулировать любые решения «небелых» палат или даже распустить их;
- сохранение главной основы апартеида – политического бесправия черного большинства в стране;
- на международной арене проведение реформы предполагало расширение фронта поддержки Западом «демократических» преобразований в ЮАР и могло быть использовано для попыток убедить мировую общественность в искренности намерений расистского режима в отношении постепенной, эволюционной, «исключающей» жестокость и насилие перестройки системы апартеида [4].

В августе 1984 года были организованы выборы в новый парламент ЮАР, принята новая конституция страны и проведена церемония инаугурации её нового президента – П.Боты.

Однако успехи режима апартеида в практической реализации его планов по «реформированию» апартеида не только не снизили уровень напряженности внутривнутриполитической обстановки, но ещё более обострили её. В этих условиях, особенно начиная с 1984 года, режим апартеида вынужден был наращивать масштабы репрессивно-карательной деятельности, ставшей по существу неотделимым элементом его политики «мирного» реформирования апартеида. Развертывая эту деятельность, режим использовал такие мероприятия, как введение чрезвычайного положения, осуществление карательных операций в бунтующих африканских поселениях с участием не только политических сил, но и подразделений регулярной армии, аресты и прямые расправы с руководителями легальных

африканских объединений и организаций, использование преступных элементов в среде африканского населения с целью разжигания этнических и политических разногласий. Проведение политики жестких репрессий по отношению к африканскому народу сочеталось в деятельности правительства с лихорадочным политическим маневрированием, осуществлявшимся зачастую методом проб и ошибок, поисками компромиссов, которые смогли бы предотвратить или, во всяком случае, затормозить решение кардинального вопроса ликвидации системы апартеида, то есть предоставление политических прав большинству населения страны.

К середине 80-х годов правительством был отменен ряд расовых ограничений на использование квалифицированного труда африканцев, прежде всего в горнодобывающей промышленности, имеющей особенное значение для экономики страны. Практически перестала действовать система государственного регулирования расового состава профсоюзов. Режиму Претории пришлось в принципе отказаться от намерения лишить жителей хоумлендов прав южноафриканского гражданства, смягчить условия «натурализации» африканцев в тауншипах, то есть получения ими прав на постоянное жительство в городских поселениях, расширить имущественные права африканцев и другое.

Понимая, что дальнейшая пролонгация курса на «мирное» реформирование апартеида возможно только при условии стабилизации обстановки и что нагнетание репрессий, за счёт ужесточения которых правительство пыталось сохранить контроль над положением в стране, приводит только к дальнейшему росту сопротивления африканского народа, режим Претории продолжал усложнять политическое маневрирование в поисках выхода из внутривнутриполитического тупика. Так, учитывая, что идея созыва «национального совета» могла бы осуществиться, если бы в нем были представлены наиболее авторитетные африканские лидеры, президент ЮАР в начале 1985 года впервые заявил о готовности своего правительства пойти на переговоры с АНК ЮАР и освобождение политического лидера африканского народа Нельсона Манделы при условии их отказа от «насилия», то есть прекращения ведения вооруженных действий АНК на территории ЮАР. В течение 1985–1986 гг. проходили консультации и переговоры на различных уровнях между представителями западных держав (США, Англии, Японии) и ЮАР, а также между руководством АНК и представителями администрации США и политическими деятелями ряда западноевропейских стран [5].

Все эти переговоры фактически свидетельствовали о том, что как среди правящих кругов Запада, так и внутри ЮАР, зрело понимание того факта, что внутривнутриполитический курс правительства П.Боты все более демонстрирует свою бесперспективность и что несмотря на наличие у расистского режима достаточных возможностей для подавления выступлений африканского народа, наиболее приемлемым выходом из создавшейся тупиковой ситуации явилось бы достижение политического компромисса с лидерами африканского освободительного движения.

Политика реформирования апартеида, настойчиво реализуемая правительством ЮАР, привела к заметному усилению ультраправых настроений в среде белого меньшинства, консолидации наиболее реакционных сил африканского национализма [6]. В 1989 году к власти в партии и в правительстве пришло новое руководство. Приемник Питера Боты на посту президента ЮАР Фредерик де Клерк проявил готовность переступить черту, у которой остановился инициатор конституционной реформы и уже в начале 1990 года заявил о намерении освободить из заключения признанного лидера африканского народа Нельсона Манделу (освобожден в феврале 1990 года), отменить запрет на деятельность АНК и других политических организаций и начать реальные поиски механизмов ликвидации апартеида на основе переговоров с представителями африканского большинства.

Уже в мае 1990 года состоялись первые официальные предварительные переговоры АНК и правительства ЮАР. Как Нельсон Мандела, возглавлявший делегацию АНК, так и Фредерик де Клерк дали высокую оценку итогам этой встречи и заявили на совместной пресс-конференции, что она открывает путь к предметному диалогу о будущем конституционном устройстве страны. Однако, несмотря на отмену Фредериком де Клерком чрезвычайного положения, начавшийся процесс отмены и пересмотра законодательных актов, представляющих правовую основу апартеида и продолжение «переговоров о переговорах», положение в стране остается напряженным.

В целом, оценивая деятельность Фредерика де Клерка в период 1990–1991 гг., следует признать, что ее важнейшим результатом стал решительный перевод процесса ликвидации апартеида в плоскость практических поисков компромиссов с представителями африканского большинства. Главным направлением его усилий явилось сохранение контроля над положением в стране в период разработки конструктивной программы мирного перехода к нерасовому демократическому обществу в ЮАР на основе широкой взаимной договоренности с основными политическими силами, представляющими черное большинство. Приоритетными целями этих договоренностей для нынешнего правительства ЮАР является не только демонтаж апартеида, но и недопущение ущемления экономических и иных прав белого населения при грядущем переделе политической власти [7].

Главные задачи и цели внешнеполитической деятельности режима апартеида вплоть до последнего времени по существу оставались стабильными с момента прихода к власти в ЮАР Националистической партии в 1948 году. Они определялись общностью интересов белого меньшинства в стремлении упрочить и удержать всю полноту власти в стране, использовать её для консервации положения, при котором специфика интеграции африканского населения в экономическую систему в сочетании с его политическим бесправием и расовой дискриминацией обеспечивала бы сохранение возможностей привилегированного существования угнетающего меньшинства в стране [8].

Однако в 80-е годы ослабление позиции колониализма и расизма, особенно ярко проявившееся на региональном уровне, значительно осложнило условия защиты интересов белого меньшинства ЮАР на международной арене. При общей неизменности принципиальных внешнеполитических установок режима апартеида он был поставлен перед необходимостью активизировать усилия по изысканию адекватных его интересам форм и методов внешнеполитической деятельности, учитывающих изменение политической обстановки на юге африканского континента. Центральное место во внешнеполитической деятельности правительства П.Боты, развернутой по осуществлению его доктрины «глобальной» или «тотальной» стратегии, занимало региональное направление, а ее приоритетными объектами явились «прифронтовые» государства, расположенные на флангах новых «рубежей обороны» расистского режима, - Мозамбик и Ангола.

Выбор этих стран в качестве мишеней агрессии ЮАР определялся как характером внешне- и внутриполитической ориентацией режимов ФРЕЛИМО и МПЛА, так и положением этих государств в геополитической структуре региона. Подчинив своему влиянию Мозамбик и Анголу, ЮАР могла бы в значительной степени устранить неблагоприятные для неё последствия деколонизации в регионе, ещё более укрепить свои экономические позиции, расширить возможности изоляции внешних сил сопротивления апартеиду, прежде всего АНК и СВАПО, добиться решения намибийской проблемы на своих условиях и использовать эти страны в качестве плацдарма для развертывания внешнеполитического наступления против других «прифронтовых» государств. Крах прогрессивных режимов в Мозамбике и Анголе мог бы укрепить и общие позиции расистского режима на международной арене [9].



Крупнейшей политической акцией ЮАР в её отношениях с Мозамбиком явилось заключение в марте 1984 года договора, получившего название «Нкомати» (по месту подписания). Существо достигнутой между правительствами С. Машела и П.Боты договоренности состояло в том, что в обмен на немедленную депортацию активистов АНК из Мозамбика ЮАР обещала со своей стороны прекратить поддержку Мозамбикского национального сопротивления (МНС) – главного инструмента, используемого ЮАР для дестабилизации внутреннего положения в Мозамбике. Договор «Нкомати» расценивался ЮАР и её западными союзниками как триумф южноафриканской дипломатии в регионе и очевидный успех политики «конструктивного сотрудничества». Немедленно после подписания «Нкомати» Р.Рейган выразил своё удовлетворение тем, что США участвовали в «историческом процессе переговоров». Поздравления по поводу успешного заключения договора были направлены П.Боте и от правительства М.Тэтчер и Г.Коля. Вынудив правительство С. Машела к подписанию договора, и выступив, таким образом, в роли инициатора «мирного» урегулирования конфликта в регионе, расистский режим надеялся сделать его основой развития дальнейших успехов своей «глобальной стратегии» в регионе. Его заключение в значительной степени осложняло положение АНК. Кроме того, ЮАР рассчитывала, что договор окажется действенным инструментом подрыва единства ПФГ и возможного изменения их позиции по проблеме апартеида, прежде всего в отношении поддержки организации НОД Юга Африки. Что касается Мозамбика, то стратегические последствия договора «Нкомати» виделись расистским режимом в расширении возможности «легализации» МНС и включения его в «коалиционное» правительство, послушное правящим кругам ЮАР. Нарастивая усилия в этом направлении, уже в октябре 1984 года расистское правительство поспешило объявить о подписании в Претории представителями ЮАР, ФРЕЛИМО и МНС декларации о согласовании условий прекращения огня под наблюдением южноафриканских войсковых формирований, образований совместной трехсторонней комиссии по контролю за соблюдением положений договора «Нкомати», участия ЮАР в оживлении экономики Мозамбика [10].

На другом фланге региона ЮАР с начала 80-х годов также активизировала дипломатическую деятельность, подкрепляемую вооруженными акциями против Анголы. Сразу же после прихода к власти в США администрации Р.Рейгана (в мае 1981 года) ЮАР добились организации визита министра иностранных дел в Вашингтоне, где он обсуждал с госсекретарём США А.Хейгом широкий круг вопросов, связанных с положением в южноафриканском регионе, и в том числе вопрос о Намибии. В подготовленном в связи с этим визитом докладе для госсекретаря США его помощник по африканским делам Ч.Крокер писал, что политические отношения между США и ЮАР к этому моменту находятся на стадии, имеющей, возможно, историческое значение для развития позитивного и взаимовыгодного сотрудничества, основанного на общих стратегических интересах в южноафриканском регионе [11].

Из всей серии дипломатических комбинаций, предпринятых ЮАР и США на западе региона до 1988 года, можно выделить два узловых момента, когда режиму апартеида, с помощью США, удалось выступить в качестве полноправного участника многосторонних переговоров по региональным проблемам с вовлечением в этот процесс членов группировки ПФГ. Первый из них – переговоры между Анголой, ЮАР и США, при участии президента Замбии К. Каунды в феврале 1984 года в Лусаке [12]. В целях достижения успехов на этих переговорах ЮАР использовала уже опробованный ею инструмент давления на правительство МПЛА – военное вторжение на территорию Анголы, получившее название «операция Аскарари» и осуществленное в период декабря 1983 г. – января 1984 года под предлогом противодействия развертыванию вооруженной борьбы СВАПО в Намибии.

Февральские переговоры 1984 года можно рассматривать как следующий, после «Нкомати», этап попыток ЮАР добиться «умиротворения» в регионе дипломатическими средствами. На переговорах ЮАР пыталась принудить Анголу к отказу от поддержки СВАПО, однако не добилась успеха. В то же время стороны пришли к соглашению об образовании совместной анголо-южноафриканской комиссии с участием представителей США по наблюдению за выводом войск ЮАР с территории Анголы и соблюдению режима нейтральной зоны на её южных границах. Следует подчеркнуть, что СВАПО, не участвовавшая в переговорах, тем не менее, согласилась на прекращение огня в течение 30-дневного периода [13].

После подписания договора «Нкомати» и февральских переговоров правительство ЮАР немедленно предприняло дальнейшие шаги для развития своих дипломатических успехов по всем направлениям. Министр иностранных дел «Пик» Бота провел серию переговоров с руководством «прифронтовых» государств, а также с Лесото, Малави, Свазилендом и представителями СВАПО. Правительство Претории всеми силами пыталось убедить лидеров африканских стран, что конфронтация с ЮАР является для них в создавшихся условиях бесполезной с точки зрения их внутри- и внешнеполитических интересов, что они не могут всерьез рассчитывать на помощь Советского Союза в преодолении экономических и внутривнутриполитических трудностей, что западные страны полностью поддерживают внешнеполитические инициативы ЮАР и поэтому неизбежно отнесутся неодобрительно к попыткам «прифронтовых» стран продолжать прежний курс конфронтации с режимом апартеида [14].

Последующие события показали, что курс ЮАР на вовлечение членов группировки ПФГ в переговоры с целью связать их цепью двусторонних отношений в условиях нагнетания напряженности в мире не мог ослабить конфронтацию в регионе. Поэтому он служил лишь вспомогательным инструментом, используемым режимом Претории в общей системе его обороны посредством агрессии.

Увеличение экономического бремени прямой зависимости от ЮАР явилось лишь отдельным звеном в цепи последствий «глобальной стратегии» ЮАР в регионе. Политика расистского режима привела к тому, что практически все освободившиеся страны юга Африки существовали в условиях постоянной опасности нарушения их суверенитета и территориальной целостности, активной и мощной поддержки антиправительственных сил со стороны южного соседа [15].

Вне региона отношения ЮАР с африканскими странами строились в относительно стабилизировавшихся к началу 80-х годов условиях её политической и дипломатической изоляции, как на континенте, так и на международной арене. В Африке к этому времени ЮАР имела официальные дипломатические отношения в полном объеме только с Малави.

В отношениях с неафриканскими странами внешнеполитическая деятельность правительства Питера Боты [16] концентрировалась на двух главных направлениях. Одним из них являлся курс на продолжение и укрепление сотрудничества с рядом государств, политические и экономические интересы которых не препятствовали развитию в тех или иных рамках отношений с ЮАР. К их числу относились такие страны как Израиль, Чили, Парагвай, Тайвань, Южная Корея и некоторые другие. Центральное место в отношениях с этой группой стран ЮАР отводила её давнему союзнику – Израилю. Тесные дружественные связи между правительствами Тель-Авива и Претории за послевоенный период приобрели традиционный характер. Начиная с конца 80-х годов, ЮАР опиралась на Израиль в преодолении трудностей, связанных с растущей политической и в определенной мере экономической изоляцией в международном сообществе, использовала его в качестве источника поставок вооружения и

передовой технологии, необходимых для наращивания ВПП. Со своей стороны, Израиль видел в ЮАР естественного политического союзника и выгодного экономического партнера. После введения Советом Безопасности ООН обязательного эмбарго на поставки оружия ЮАР и запрета на сотрудничество с расистским режимом в ядерной области Израиль стал для ЮАР главным партнером в области военного сотрудничества.

Другим направлением внешнеполитических усилий правительства ЮАР, имеющим для него чрезвычайное значение, являлось укрепление политических отношений и развитие экономического сотрудничества с ведущими западными державами, прежде всего с Соединенными Штатами, а также Англией, ФРГ, Францией, Японией и другими. В 80-х годах одним из кульминационных моментов, характеризующих стремление ЮАР упрочить и углубить поддержку внутренней и внешней политики ее расистского правительства со стороны Запада, явился визит премьер-министра ЮАР П.Боты в Западную Европу, последовавший непосредственно после подписания договора «Нкомати» и Лусакских переговоров 1984 года. В конце мая – начале июня 1984 года премьер-министр ЮАР посетил 8 европейских государств: Португалию, Швейцарию, Англию, ФРГ, Бельгию, Францию, Австрию и Италию (в порядке очередности) а также провел в Риме консультации с представителями администрации Рейгана. На переговорах с руководством и представителями наиболее влиятельных политических и деловых кругов этих стран П.Бота стремился убедить их в перспективности политического курса своей партии и правительства на «мирную перестройку» апартеида и успехах «мирных инициатив» ЮАР в регионе, в способности режима Претории служить стратегическим союзником Запада на Юге Африки, в необходимости для него усиливать и расширять поддержку политики ЮАР на международной арене.

Позицию западноевропейских стран в переговорах с П.Ботой в целом можно охарактеризовать как одобрительно-выжидательную. Политика «дипломатического диалога», используемая ЮАР в тот период на региональном уровне, расценивалась в Западной Европе как весьма обнадеживающее средство прекращения состояния конфронтации между ПФГ и ЮАР. Для правительства ЮАР визит её президента в Европу являлся свидетельством и подтверждением готовности со стороны Запада поддерживать политику расистского режима при условии, если он окажется способным нейтрализовать силы национального освобождения и провести реформирование системы апартеида, удерживая ее в рамках, не затрагивающих экономические и политические интересы Запада. Однако события середины 80-х годов, произошедшие в стране, показали, что надежды расистского режима на радикальное укрепление своих внутренних и международных позиций далеки от осуществления. Политика дестабилизации африканских государств региона, одной из важнейших целей которой явилось недопущение проникновения НОД на территорию ЮАР, также не принесла ощутимых успехов в этой области. Главным провалом расистского режима заключался в том, что, несмотря на комплексное и массированное использование средств дипломатического, политического, экономического и военного давления, опирающегося на поддержку администрации США, ЮАР не удалось остановить и повернуть вспять развитие процесса национального освобождения, добиться раскола ПФГ и осуществить с помощью внутренней реакции контрреволюционные перевороты в соседних африканских странах, ослабить размах движения против апартеида на международной арене, в том числе в рамках ООН [17].

Подписание Нью-Йоркского соглашения стало переломным моментом в развитии конфликта на Юге Африки, обозначило со стороны ЮАР признание невозможности продолжения прежнего внешнеполитического курса. Приход на пост президента страны Фредерика де Клерка, политика которого с первых дней была направлена на превращение ЮАР из объекта массированного международного давления в равноправного субъекта переговоров по

всему комплексу проблем Юга Африки, ускорил прорыв изоляции ЮАР в мире и возвращение ее в мировое сообщество. В мае 1990 г. Фредерик де Клерк совершил поездку по девяти странам Западной Европы, цель которой, по его заявлению, состояла в том, чтобы передать смысл новых реалий и убедить Европу в необратимости начавшихся процессов. Весомым результатом контактов руководства ЮАР с политическими лидерами стран Западной Европы стала отмена Европейским сообществом экономических санкций против ЮАР в апреле 1991 года [18]. В сентябре 1990 года состоялась первая за последние 50 лет встреча глав государств США и ЮАР на высшем уровне. Признав, что ЮАР еще не выполнила все условия всеобъемлющего закона против апартеида, принятого Конгрессом, Дж. Буш, тем не менее, заявил о готовности ослабить санкции и призвал своих традиционных союзников помогать созданию демократии в Южной Африке. К апрелю 1991 года из всех требований всеобъемлющего закона против апартеида в ЮАР осталось невыполненным лишь одно: освобождение всех политических заключенных. Однако правительство ЮАР выражает готовность продолжать в сотрудничестве с АНК [19] разработку рекомендаций, касающихся норм и механизмов для урегулирования вопроса об освобождении политических заключенных и предоставления иммунитета в отношении правонарушений лицам, находящимся в Южной Африке и за ее пределами [20].

В целом активная дипломатическая деятельность правительства ЮАР в 1990–1991 годах была направлена на расширение международной поддержки внутренней и внешней политики нового руководства, достижение отмены санкций, восстановление старых и налаживание новых межгосударственных связей. Важным событием для ЮАР в этом плане явилось подписание в феврале 1991 года соглашения о создании в Москве и Претории при посольствах Австрии секций интересов СССР и ЮАР. Подобный шаг со стороны Советского Союза, несомненно, свидетельствовал о том, что процесс урегулирования конфликта на Юге Африки вступил в завершающую стадию.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Воскресенский А.Д. Конфликты на Востоке. - М.: Наука, 2008. - С.54.
2. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. - М.: Наука, 2005. - С.25.
3. Дериглазова Л.В. Конфликты в международных отношениях. М.: Наука, 2005. С137.
4. Урнов А.Ю. Политика ЮАР в Африке. - М.: Наука, 1982. 360 с.
5. Hutton Will. Them and Us. Abacus, 2011. - 291 p.
6. Гук Ю.И. Внешняя политика ЮАР. - М.: Наука, 1973. - 115 с.
7. Шубин Г.В. ЮАР: создание нерасового государства. - М.: Наука, 1998. - 255 с.
8. Генрик Пирогов. Культурная агрессия. - М.: Наука, 2000. - С.108-127
9. Громыко Ан.А. Южная Африка: борьба против апартеида. - М.: Наука, 1991. - С.131.
10. Donaldson Peter. Economics of the Real World. - Penguin Books, 1992. - 228 p.
11. Пчелинцев Е.С., Шкунаев В.Г., Этингер Я.Я. Объединенные нации против колониализма и расизма на юге Африки. - М.: Наука, 1970. С.9.
12. Burton J. Conflict: Resolution and Provention. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1990. - P. 37.
13. Buzan B. People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations. - Brighton: AST Publishers, 1983. - P.45-47.
14. Louis Kriesberg, Terrell A. Northrup, Stuart J. Thorson. Intractable Conflicts and Their Transformation. - N.Y., 1989. - P.9.
15. Mitchell C.R. A Willingness to Talk. N.Y.: George Mason University, Center for Conflict Analysis and Resolution, 1990. - P.15.
16. Nujoma S. Where Others Wavered. - London: Panaf Books, 2001. - P. 69
17. Hopwood Graham. Guide to Namibian Politics. Windhoek: Namibian Institute for Democracy, 2006. - P.60.
18. Gurirab T.B. Constitutional Democracy in Namibia // A Critical analysis after two decades. - Namibia: Macmillan Education, 2010. - P. 110-111.
19. Виганд В.К., Корендясов Е.Н. Наступление на бедность в Африке // Азия и Африка сегодня. - 2009. - № 1.
20. Mugabe R. Statement at independence in 1980. Address to the Nation, 4 March 1980. ZimbabweDepartmentofInformation. - М.: Отделениеисторико-филологическихнаукРАН, 2014. С.48-49.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 327 (574:44)**

## **КАЗАХСТАН-ФРАНЦИЯ: К ВОПРОСУ О СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПАРТНЕРСТВЕ В XXI ВЕКЕ**

**Мақашева К.Н.**

ҚазНУ имени аль-Фараби (Қазақстан, Алматы), доктор исторических наук, профессор кафедры Международных отношений и мировой экономики

**Аннотация.** В статье рассматривается эволюция казахстанско-французских отношений. От двустороннего сотрудничества к стратегическому партнерству. Интерес Республики Казахстан к Франции продиктован имеющимся солидным потенциалом экономического сотрудничества, наличием у нее больших инвестиционных возможностей и высоких технологий, высокопродуктивным аграрным сектором экономики. Встречный интерес Французской Республики обусловлен тем, что Казахстан рассматривается как государство с мощным транзитным потенциалом, огромными возможностями в энергетической сфере. В статье дается анализ основным направлениям казахстанско-французских отношений.

**Ключевые слова:** Франция, Центральная Азия, экономика, стратегия, мировой рынок, демократия, партнерства.

## **ҚАЗАҚСТАН-ФРАНЦИЯ: XXI ҒАСЫРДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЕРІКТЕСТІК ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕДЕ**

**Мақашева К.Н.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы) тарих ғылымдарының докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасының профессоры

**Аңдатпа.** Ұсынылған мақалада қазақ-француз қарым-қатынастарының екіжақты қатынастарынан стратегиялық әріптестікке дейін эволюциясы сипатталады. Қазақстан Республикасын Француз Республикасының ірі инвестициялық мүмкіндіктері мен жоғары технологиялары, жоғары өнімді экономиканың аграрлық секторы қызықтырса, Француз Республикасының қызығушылығы Қазақстан Республикасының күшті транзиттік әлеуеті бар, энергетика саласында күшті мүмкіншіліктері бар мемлекет ретінде қарастырылады.

**Түйін сөздер:** Оңтүстік Африка, жаһандану, апартеид, сыртқы саясат, халықаралық қатынастар.



## KAZAKHSTAN-FRANCE: TO A QUESTION OF STRATEGIC PARTNERSHIP IN XXI A CENTURY

**Makasheva K.N.**

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan, Almaty) Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of International Relations and World Economy

**Abstract.** The article examines the evolution of Kazakh-French relations from bilateral cooperation to strategic partnership. The interest of the Republic of Kazakhstan towards France is dictated by the existing solid potential of economic cooperation, the availability of large investment opportunities and high technologies, and a highly productive agricultural sector of the economy. The counterpart of the French Republic is due to the fact that Kazakhstan is viewed as a state with a powerful transit potential, huge opportunities in the energy sector. The article gives an analysis of the main directions of the Kazakh-French relations.

**Keywords:** France, Central Asia, economy, strategy, world market, democracy, partnership.

### Введение

Центрально-Азиатский регион расположен в центре Евразийского континента, которое имеет стратегическое значение с точки зрения его влияния на безопасность и стабильность значительной части Евразии. Это один из самых динамично развивающихся регионов мира, который имеет стратегическое значение с точки зрения глобального энергетического рынка и богатство природных ресурсов которого обуславливает повышенный интерес со стороны многих государств к этому региону. Сосредоточение в Центральной Азии углеводородного сырья привлекает внимание мировых держав, так как контроль за топливно-энергетическими ресурсами и путями их транспортировки дает возможность непосредственного влияния на ситуацию в регионе и конъюнктуру мирового рынка.

Первое время после обретения независимости многие сомневались, что молодые государства Центральной Азии выдержат испытания. Но народы этих стран, имеющие многовековые исторические корни проявили выносливость и прагматичность в поиске выхода из проблемных ситуаций, смогли приспособиться к новым условиям. После развала СССР Франция стала уделять большое внимание Центральной Азии, странам, которые находятся в центре геополитических интересов и занимают ключевую позицию в субрегионе и обладают огромным энергетическим потенциалом. Лидирующей страной Центральной Азии является Казахстан. За годы независимости Республика Казахстан добилась больших успехов в развитии экономики и политической сфере, и Франция рассматривает Казахстан как страну с великим будущим. Мощное развитие, рост экономики, развитие энергетического сектора, демократические механизмы - все это создает прекрасный имидж Казахстана за рубежом. Сотрудничество Казахстана с Европой, в частности с Францией – одно из приоритетных направлений европейского вектора внешней политики Казахстана. «Учитывая тот факт, что четыре европейские державы – ФРГ, Великобритания, Франция и Италия - являются членами Большой восьмерки, во многом формирующей контуры мирового политического и экономического развития, Казахстан должен обеспечить активное взаимодействие с ними, если хочет занять достойное место в системе международных отношений», - считают казахстанские ученые [1]. Франция - страна, которая в пять раз меньше, чем Казахстан, но численность ее населения в четыре раза превышает население нашей страны и составляет 69 млн. жителей.

Франция входит в постоянный Совет безопасности при ООН и играет ключевую роль в Европейском Союзе. В 35 странах мира французский язык признан государственным. Франция является самой посещаемой страной мира - ежегодно здесь бывает 73 млн. туристов. Интерес к Франции продиктован имеющимся солидным потенциалом экономического сотрудничества, наличием у нее больших инвестиционных возможностей и высоких технологий, высокопродуктивным аграрным сектором экономики. Встречный интерес Парижа обусловлен тем, что Казахстан рассматривается как государство с мощным транзитным потенциалом, огромными возможностями в энергетической сфере.

7 января 1992 года Франция одной из первых признала суверенитет Казахстана. 25 января 1992 года между Францией и Казахстаном были установлены дипломатические отношения. В марте 1992 года открылось посольство Франции в Казахстане, в июле 1993 года – посольство Казахстана во Франции. Базовые принципы двусторонних отношений между двумя странами были заложены в 1992 году во время официального визита во Францию Президента РК Н.А. Назарбаева, в ходе которого был подписан Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопонимании, а также официального визита Президента Франции Ф. Миттерана в Казахстан в 1993 году. В ходе визита были подписаны межправительственные документы: Соглашение о сотрудничестве в области культуры и искусства; Совместная Декларация о сотрудничестве в области науки и новых технологий; Соглашение о сотрудничестве между Национальной академией наук Казахстана, а и Национальным центром научных исследований Франции; Протокол о сотрудничестве между министерствами иностранных дел двух стран.

В феврале 1994 года состоялся рабочий визит Н.А. Назарбаева во Францию, в ходе которого прошли его переговоры с Президентом Ф. Миттераном.

В июне 1995 года в Париже состоялась встреча Н.А. Назарбаева с новым президентом Франции Жаком Шираком. Главы государств дали положительную оценку состоянию казахстанско-французских отношений, выразили уверенность в необходимости поддержания на высоком уровне политического диалога, так и экономического сотрудничества.

С первых лет сотрудничества казахстанско-французский политический диалог развивается динамично. В политическом плане Казахстан и Франция достигли высокого уровня взаимопонимания, общих или схожих позиций и оценок по самым злободневным проблемам современного мира. Франция в числе других ядерных государств мира предоставила Казахстану гарантии безопасности, рассматривая его в качестве гаранта стабильности в регионе и своеобразного моста между Европой и Азией. Официальный Париж, констатируя, что Казахстан является “оплотом стабильности и развития в регионе”, оказывает поддержку инициативам Казахстана, в частности, по созыву СВМДА, проведению съезда лидеров традиционных религий, созданию Союза Центральноазиатских государств.

Между двумя государствами интенсивно развиваются двусторонние контакты на высоком уровне. Казахстан с визитами посетили Президент Франции Ф. Миттеран, государственный секретарь по иностранным делам Р. Мюзелье (2002 г.), спикер Сената К. Понселе (февраль 2003 г.), министр внешней торговли Ф.Лоос (май 2003 г.), министр обороны М.Аллио-Мари (июль 2003 г.), министр индустрии и торговли П.Деведжяна (ноябрь 2004), председатель Конституционного Совета П. Мазо (август 2005 г.), председатель Сената Франции К.Понселе (май 2006 г.), Премьер-Министр Франции Ф.Фийон (февраль 2008 г., декабрь, 2010 г.) Президент Франции Н. Саркози (октябрь, 2009 г.), Президент Ф. Олланд (в декабре 2014 г.)

В свою очередь, в рамках официальных и рабочих визитов Париж посетили Президент Н.А. Назарбаев (июнь 2003 г.), государственный секретарь-министр иностранных дел К.Токаев (июнь, 2002), государственный секретарь И.Тасмагамбетов (октябрь, 2003 г.), министр

экономики и бюджетного планирования К.Келимбетов (март 2004 г.), председатель Сената РК Н.А. Абыкаев (апрель 2004), министр индустрии, торговли и экономики А. Джаксыбеков (апрель 2004 г.), министр внутренних дел З. Турисбеков (июнь 2004 г.), министр образования Б. Айтимова (апрель 2005 г.), председатель Сената РК Н.А. Абыкаев (май 2006 г), Президент Н.А. Назарбаев (июнь 2008 г., 2010 г., 2012 г., 2015 г.),

8 февраля 2008 г. состоялся официальный визит в Казахстан Премьер-Министра Франции Ф.Фийона, который подтвердил стремление двух стран вывести казахстанско-французские отношения на уровень стратегического партнерства. В рамках визита были подписаны Декларация о намерениях по стратегическому партнерству, Соглашение о международных автомобильных перевозках грузов, Соглашение о взаимном обеспечении сохранности секретной информации, Декларация о намерениях между Министерством туризма и спорта РК и Министерством экономики, финансов и занятости Франции по сотрудничеству в области туризма. Господин Ф.Фийона во время визита в Астану сопровождали министр внешней торговли, министр транспорта и 30 крупных бизнесменов Франции. Среди них были представители фирмы «TOTAL» (нефть) и «AREVA» (уран). Кстати, данная урановая компания успешно работает в Шымкенте. Были также официальные представители компаний «THALES» (коммуникации), «ALSTOM», «GAZ De France», «EADS», «EUROCOPTER», «VICAT» (крупный производитель цемента). В целом, в эту делегацию вошли семь представителей самых крупных компаний Франции. Во время визита были организованы «круглый стол», в котором участвовали 25 французских предприятий, и представители около 100 казахстанских компаний, и ряд встреч с руководством казахстанских министерств и ведомств.

Французский Премьер-Министр Ф.Фийон заверил о поддержке и содействии по вопросам председательства Казахстана в ОБСЕ в 2010 г. и завершения переговоров с ЕС по вступлению Казахстана в ВТО.

Визит Ф.Фийона продемонстрировал новые подходы и интерес Парижа к нашей стране, как региональному локомотиву Центральной Азии и перспективному партнеру на международной арене, что представляется важным с учетом предстоящего председательства Франции в ЕС во второй половине 2008 года. Французский Премьер-Министр подчеркнул: «Евросоюз намерен развивать диалог с Центральной Азией и, в частности, с Казахстаном. Мы считаем, что должны воспользоваться нашим председательством в ЕС с тем, чтобы продолжить ту работу по сближению с Центральной Азией, которую в прошлом году начали наши немецкие коллеги» [2].

Казахстан, в свою очередь, также заинтересован в придании сотрудничеству с ЕС большей содержательности в области региональной и международной безопасности, энергетики, экологии, диверсификации экономики, социально-культурного развития, в особенности, в контексте реализации Стратегии нового партнерства между странами Европейского Союза и Центральной Азии, принятой в Берлине [3]. В этой связи Казахстан разработал специальную программу «Путь в Европу», способствующую дальнейшему развитию экономического сотрудничества, привлечению технологий и опыта управления, совершенствованию наших законов, разработке своей повестки дня, стратегического видения нашего председательства в ОБСЕ.

Основным итогом визита Президента РК во Францию 10-11 июня 2008 г. стало подписание Договора о стратегическом партнерстве между двумя странами [4]. Франция стала первой европейской страной, с которой РК заключила подобный документ. Н.Назарбаев был награжден высшей государственной наградой Франции - орденом «Большого креста Почетного легиона». По итогам визита Н.Саркози 6 октября 2009 г. в Астану создана Комиссия «Назарбаев-Саркози». Подписаны Соглашения в области развития реального сектора экономики,

гражданской обороны, предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций, военного, военно-технического, космического сотрудничества, по борьбе с преступностью и коррупцией, транзиту через территорию РК военного имущества и персонала Франции и упрощению визового режима для владельцев диппаспортов. Заключено 13 контрактов на общую сумму более 4 млрд. евро. Н.Саркози был награжден высшей государственной наградой РК - орденом «Алтын Қыран». В ходе визита Главы государства в Париж 27-28 октября 2010 г. состоялось первое заседание Комиссии «Назарбаев-Саркози», а также подписано межправительственное Соглашение о сотрудничестве в области мирного использования атомной энергии, заключены контракты на сумму более 2 млрд. дол.

*Договор о стратегическом партнерстве* между двумя странами был ратифицирован в апреле 2010 г. и вступил в силу в июле 2010 г. Это был прорыв по линии европейского внешнеполитического вектора Казахстана. Франция стала первой страной ЕС, с которой Казахстан подписал международно-правовой документ такого уровня.

Значительный вклад в укрепление двусторонних отношений вносят парламентарии двух стран. В 1993 г. в Сенате Франции была образована группа дружбы «Франция – Центральная Азия». За время ее существования состоялся ряд взаимных визитов на уровне руководителей палат и депутатов парламентов обеих стран. Французские депутаты проявляют большой интерес к происходящим в Республике Казахстан политическим процессам. Депутаты Парламента Франции в качестве международных наблюдателей приняли участие в парламентских выборах 2004 и 2007 гг. года и выборах Президента РК 4 декабря 2005 г.

Важную роль в развитии отношений между Казахстаном и Францией играет сложившийся личный доверительный диалог между Главами Государств. С середины 90-х гг. они встречались более десятка раз как в ходе официальных и рабочих визитов, так и в рамках международных форумов, что свидетельствует о высоком уровне доверия и взаимопонимания в политическом диалоге и торгово-экономическом сотрудничестве двух стран. В августе 2006 года в рамках саммита «Большой восьмерки» в Санкт-Петербурге состоялась встреча Президента Казахстана Н.Назарбаева и Президента Франции Ж.Ширака. В ходе встречи лидеров двух государств 25 сентября 2007 г. в рамках работы 62-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН была достигнута договоренность выйти на новый уровень стратегического партнерства. «Мы не можем игнорировать такую очень важную страну в центрально-азиатском регионе, как Казахстан. Я смело могу заявить, что в наших отношениях сегодня наступил новый этап. И он был ознаменован встречами руководителей двух государств на самом высоком уровне», - сказал Ален Куанон, Чрезвычайный и Полномочный Посол Франции в Республике Казахстан [5]. В ноябре 2012 г. глава государства Нурсултан Назарбаев прибыл с рабочим визитом во Французскую Республику. В ходе визита прошла первая встреча руководителей Казахстана и Франции после победы Франсуа Олланда на президентских выборах.

5 декабря 2014 года в ходе официального визита Президента Франции Ф. Олланда был обсужден широкий спектр вопросов двустороннего взаимодействия. О двустороннего взаимодействия особое внимание было уделено возможностям участия французских компаний во втором этапе Программы индустриально-инновационного развития страны. Также французская сторона выразила желание принять участие в подготовке и проведении выставки "ЭКСПО-2017", 6 ноября 2015 во Франции состоялась встреча Н. Назарбаева с Ф.Олландом. Лидеры Казахстана и Французской республики встретились в пятый раз за последние три года. Знаком особой дружбы между странами можно считать врученный Н. Назарбаевым хозяину Елисейского дворца орден «Достык». Такие есть только у премьер-министров Сингапура и Великобритании, у Генсека ООН Па Ги Муна и у бывшего Госсекретаря США Хиллари Клинтон.



Экономическая сфера занимает приоритетное место в системе казахстанско-французских отношений. В Казахстане работают более 40 французских компаний: «Тоталь», «Арева/Кожема», «Жейсмар», «Сифаль», «Газ де Франс», «БНП Париба», «Сосьете Женераль» и др. в нефтяном, горнодобывающем, энергетическом, транспортном, банковском секторах и в сфере услуг. В мае 2006 года состоялся визит в Казахстан делегации Ассоциации французских предпринимателей «МЕДЕФ», являющейся крупнейшим бизнес-сообществом, призванным содействовать развитию международной деятельности французских национальных компаний, объединяющей руководителей более 1 млн. промышленных и торговых предприятий, банков, страховых обществ, транспортных агентств и других компаний. Франция занимает высокое четвертое место среди ведущих иностранных инвесторов в экономику Казахстана после Нидерландов (38,3 млрд.долл.), США (16,7 млрд.) и Великобритании (15,2 млрд.). По состоянию на 30 сентября 2007 г. объем французских инвестиций в экономику РК составил 3,76 млрд. долл., включая прямые инвестиции - 2,82 млрд. долл. За этот период казахстанские капиталовложения во французскую экономику составили 262,2 млн. долл.

Стабильно развиваются казахстанско-французские торгово-экономические отношения. Среди стран СНГ Казахстан находится на второй позиции в списке торговых партнеров Франции, уступая России. Объем двустороннего товарооборота в 2007 г. составил 4,6 млрд. долл. (экспорт – 3,9 млрд., импорт – 0,7 млрд.), в 2006 г. - 3,8 млрд. долл. (экспорт - 3,3 млрд., импорт - 0,5 млрд.), в 2005 г. - 2,9 млрд. долл. (экспорт - 2,6 млрд., импорт - 0,3 млрд.), в 2004 г. - 1,8 млрд. долл. (экспорт - 1,5 млрд., импорт - 0,3 млрд.), в 2003 г. - 0,4 млрд. По итогам 2011 г. взаимный товарооборот Казахстана и Франции составил 6,1 млрд. дол., что оказалось на 20% больше показателей 2010 г. А с начала текущего года товарооборот составил 4,9 млрд. долл., что на 32,4 % больше показателей аналогичного периода 2011 г. Основными статьями казахстанского экспорта являются нефть, металлы и металлопродукция, химическая продукция, сельскохозяйственные продукты. Казахстан импортирует из Франции электрическое, электронное и механическое оборудование, потребительские товары, медикаменты и косметику, автомобили, продукты питания, строительные материалы. За период с 1993 г. по 31 марта 2012 г. валовый приток прямых инвестиций из Франции в Казахстан составил более 9,25 млрд. долл. За последние два года реализовано 7 крупных совместных проектов: - создано совместное предприятие по производству деталей для французских автобусов в Усть-Каменогорске и во Франции; - построен завод по производству молочной продукции компании «ДАНОН» в Алматинской области; - введен в эксплуатацию цементный завод в Жамбылской области; - налажено производство препарата Эссенциале на базе АО «Химфарм»; - запущено производство металлургического кремния в Усть-Каменогорске и Астане; - создан Казахстанско-французский центр трансфера технологий. - построена газотурбинная электростанция на месторождении Акшабулак. В стадии реализации находится еще 10 проектов. Казахстаном и Францией созданы Межправительственная комиссия по экономическому сотрудничеству и Казахстанско-французский деловой совет, в который вошли 68 казахстанских и французских бизнесменов. Основными статьями казахстанского экспорта являются: нефть, металлы и металлопродукция, химические продукты, сельскохозяйственные продукты (твердая пшеница, рыба). Казахстан импортирует из Франции, электрическое, электронное и механическое оборудование, потребительские товары, медикаменты и косметику, автомобили, продукты питания, строительные материалы. Франция традиционно является поставщиком т.н. элитных товаров: вина, морепродукты, сыры, парфюмерия и косметика, одежда и аксессуары высокой моды.

По мнению казахстанского эксперта М.Т. Лаумулина «Франция стремится занять одно из первых мест, наряду с США и Германией, среди западных партнеров Казахстана. Для этого широко применяется метод предоставления грантов». Первый грант Франции в сумме 4 млн.



франков, использован на закупку компьютерной техники. Второй - на сумму в 5 млн. франков - пошел на установку оборудования по очистке питьевой воды в районе Аральского моря, пуск которого был осуществлен 19 июля 1996 года. Третий - в размере 20,3 млн. франков - предназначен для финансирования участия французских хозяйствующих субъектов, в частности, банков в таких областях экономической реформы, как содействие приватизации, созданию рынка ценных бумаг и других.

Казахстан намерен и далее развивать взаимовыгодное сотрудничество с Францией в разных областях экономики, как энергетика, машиностроение, химическая, металлургическая и легкая промышленность, фармацевтика, сельское хозяйство, транзитно-транспортный комплекс, телекоммуникации. Участие компании «Тоталь» в проекте разработки месторождения «Кашаган» является стержневым направлением казахстанско-французского сотрудничества в этой области. Эта компания выбрана также в качестве стратегического партнера АО «НК «КазМунайГаз» по проекту Курмангазы. Повышенный интерес к сотрудничеству в газовой отрасли проявляет компания «Gaz de France», намеревающаяся инвестировать 1 млрд. долл. в Казахстан. Казахстан готов развивать сотрудничество на взаимоприемлемых условиях с компанией «Газ де Франс» по проекту «Хвалынское».

Наилучшим примером совместного сотрудничества в сфере атомной энергетики может служить деятельность СП «Катко», созданного НАК «КазАтомПром» и компанией «Кожема» (группа «Арева»), которое разрабатывает урановое месторождение Мойынкум в Созакском районе ЮКО.

Успешно развивается казахстанско-французское сотрудничество в банковском секторе. В Казахстане работают 4 французских банка – «Сосьете Женераль», «Натексис Банк Полюэр», «БНП Париба» и «Калион».

Плодотворным остается военно-техническое сотрудничество, о чем свидетельствуют регулярные (2 раза в год) заседания Совместной комиссии по вооружению. В этом плане весьма перспективными выглядят сотрудничество с компаниями «Альстом», «Армарис», «Сажем» и «Талес», имеющими большой опыт работы в сфере производства продукции гражданского и двойного назначения. Также успешно развивается сотрудничество в космической области. В период с 3 по 9 октября 2005 г. во Франции побывала делегация АО «НК «КазКосмос» с целью изучения передового опыта Франции в области разработки и совершенствования космических технологий.

Сотрудничество с Францией в области культуры, образования и науки поступательно развивается на основе межправительственного Соглашения в области культуры и искусства (1993 г), Соглашения между Национальной Академией наук Казахстана и Национальным Центром научных исследований Франции (1994 г), а также посредством побратимских связей между Алматы и Ренн (1991 г.), Соглашения между Посольством Франции в Республике Казахстан и Министерством образования и науки Республики Казахстан о сотрудничестве в области науки и высшего образования, подписанного 02.09.1999 года в г. Алматы и Соглашения между Министерством народного образования Республики Казахстан и Национальным Центром по подготовке кадров с высшим и средним образованием (СНОУС) по программе «Болашак», подписанного 07.05.1994г.

С целью подготовки высших управленческих кадров налажено сотрудничество между Академией государственной службы при Президенте РК и французской Национальной школой администрации (ЕНА). Во Франции обучаются казахстанские студенты по линии президентской программы «Болашак». На регулярной основе и на базе конкретных прямых соглашений проводится обмен студентами и преподавателями между вузами двух стран. Ежегодно Посольство Франции оказывает содействие в организации языковых стажировок для

преподавателей вузов республики. Продолжается работа по расширению связи между вузами Республики Казахстан и Франции.

Согласно договору, подписанному в 1994 году между Казахским университетом международных отношений и мировых языков имени Абылай- хана и Национальным Институтом Восточных языков и Цивилизаций (ИНАЛКО), проводится обмен студентами, стажерами и преподавателями-исследователями. Евразийским национальным университетом им.Л.Н.Гумилева разработан Проект меморандума о сотрудничестве с ИНАЛКО. На базе Атырауского института нефти и газа совместно с Французским институтом нефти осуществляется проект “КазФраМунай” по программе “Нефтяные операции и проекты”, который направлен на специализированное обучение студентов по профессиям в области нефтегазового сектора. В целях упрочения связей Казахстана с Францией при Казахском национальном университете имени аль-Фараби создан Французский центр образования, науки, языка и культуры, основной деятельностью которого является организация встреч с зарубежными коллегами и повышение теоретического и методического уровня преподавания французского языка.

В пяти городах Казахстана – в Астане, Алматы, Шымкенте, Караганде и Актобе успешно функционируют представительства культурно-образовательного агентства "Французский альянс". Первое представительство было создано в Алматы в 2004 году. Целью Французского альянса в Казахстане является популяризация французского языка и франкофонной культуры в Республике Казахстан, а в более широком смысле – оказание содействия культурному диалогу между Казахстаном и Францией путем организации лингвистических, научных, культурных и другого рода обменов, благоприятствующих сближению двух стран. Французская ассоциация "Французский альянс" была основана в Париже 21 июля 1883 года по инициативе известного дипломата Поля Камбона с целью распространения французского языка по всему миру и содействия диалогу культур.

Франция занимает третье место в мире (после США и Великобритании) по приему иностранных студентов. Взаимоотношения в сфере образования и межвузовского сотрудничества протекают достаточно интенсивно. Этому способствовало подписание в марте 2013 г. межправительственного Соглашения о сотрудничестве в сфере высшего образования и исследований в Астане и осенью того же года – Соглашения о создании института "Сорбонна-Казахстан" в Алматы на базе Казахского национального педагогического университета им. Абая. Особо следует подчеркнуть, что на церемонии открытия "Сорбонна – Казахстан", второго в мире и первого французского вуза в Центральной Азии, в декабре 2014 года приняли участие Президенты Казахстана и Франции Нурсултан Назарбаев и Франсуа Олланд. Одним из наглядных показателей эффективного сотрудничества является факт поступления 513 студентов из Казахстана в 2013–14 гг. во французские вузы. Президент Французской республики Николя Саркози на встрече с Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым в Нью-Йорке заявил, что Франция выступает за развитие стратегического партнерства с Казахстаном и рассматривает Казахстан, как лидирующую страну в Центральноазиатском регионе и имеющую большое значение для Европы. По мнению Н. Саркози, Франция и Казахстан способны за короткое время удвоить двусторонний товарооборот, расширить экономическое и бизнес-сотрудничество.

Франция заинтересована в сотрудничестве с Казахстаном в военно-технической сфере не только по линии продажи боевой техники, но и в рамках развития промышленности. За годы сотрудничества был реализован ряд совместных мероприятий по борьбе с наркобизнесом, терроризмом, а также организованной преступностью. «Развитие партнерства Казахстана и других государств региона с Европейским Союзом и, особенно, с Францией позволит ответить на многие вызовы, стоящие перед центральноазиатскими государствами», - считает Директор

Центра оборонных и стратегических исследований, профессор И. Жанкло [6].

Таким образом, Франция намерена активизировать политический диалог с Казахстаном, учитывая рост геополитического значения страны. С другой стороны, Франция - это современные технологии, которые должны стать достоянием других стран, в том числе и Казахстана. Казахстан заинтересован в хорошем и коммуникативном обмене передовыми технологиями, современными подходами к очень трудным в технологическом плане проектам, которые Казахстан собирается осуществить на Каспийском шельфе. И, конечно же, это вопросы экологии, сохранения окружающей среды и т.д. Казахстанско-французские отношения в XXI веке выходят на новый уровень – уровень стратегического партнерства.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Воскресенский А.Д. Конфликты на Востоке. - М.: Наука, 2008. - С.54.
2. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. - М.: Наука, 2005. - С.25.
3. Дериглазова Л.В. Конфликты в международных отношениях. М.: Наука, 2005. С137.
4. Урнов А.Ю. Политика ЮАР в Африке. - М.: Наука, 1982.360 с.
5. Hutton Will. Them and Us. Abacus, 2011. - 291 p.
6. Гук Ю.И. Внешняя политика ЮАР. - М.: Наука, 1973. - 115 с.
7. Шубин Г.В. ЮАР: создание нерасового государства. - М.: Наука, 1998. - 255 с.
8. Генрик Пирогов. Культурная агрессия. - М.: Наука, 2000. - С.108-127
9. Громько Ан.А. Южная Африка: борьба против апартеида. - М.: Наука, 1991. - С.131.
10. Donaldson Peter. Economics of the Real World. - Penguin Books, 1992. - 228 p.
11. Пчелинцев Е.С., Шкунаев В.Г., Этингер Я.Я. Объединенные нации против колониализма и расизма на юге Африки. - М.: Наука, 1970. С.9.
12. Burton J. Conflict: Resolution and Provention. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, 1990. - P. 37.
13. Buzan B. People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations. - Brighton: AST Publishers, 1983. - P.45-47.
14. Louis Kriesberg, Terrell A. Northrup, Stuart J. Thorson. Intractable Conflicts and Their Transformation. - N.Y., 1989. - P.9.
15. Mitchell C.R. A Willingness to Talk. N.Y.: George Mason University, Center for Conflict Analysis and Resolution, 1990. - P.15.
16. Nujoma S. Where Others Wavered. - London: Panaf Books, 2001. - P. 69
17. Hopwood Graham. Guide to Namibian Politics. Windhoek: Namibian Institute for Democracy, 2006. - P.60.
18. Gurirab T.B. Constitutional Democracy in Namibia // A Critical analysis after two decades. - Namibia: Macmillan Education, 2010. - P. 110-111.
19. Виганд В.К., Корендясов Е.Н. Наступление на бедность в Африке // Азия и Африка сегодня. - 2009. - № 1.
20. Mugabe R. Statement at independence in 1980. Address to the Nation, 4 March 1980. ZimbabweDepartmentofInformation. - М.: Отделение историко-филологических наук РАН, 2014. С.48-49.

FTAХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

## АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛЕВОЙ ЭТНОГРАФИИ

Мейрманова Г.А.<sup>1\*</sup>, Жандыбаева С.С.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), кандидат исторических наук, доцент  
E-mail: [Mga7.79@mail.ru](mailto:Mga7.79@mail.ru)

\*Автор-корреспондент

<sup>1</sup>КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), старший преподаватель

**Аннотация.** В данной статье авторы рассказывают о полевой этнографии и его особенностях. Основные принципы методики полевых исследований – это метод включенного наблюдения. Поскольку это считалось. В данной статье рассмотрены некоторые проблемы работы в поле для получения этнографических материалов. В работе также проанализирована полевое исследование, которое привлекательно для тех, кто любит наблюдать за людьми или предпочитает свободный подход в проведении исследования. Ученый непосредственно общается и наблюдает за людьми, которых изучает.

**Ключевые слова:** Информанты, социальные проблемы, идеология, методика полевых исследований, социоантропология, этнометодология.

## ДАЛАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мейрманова Г.А.<sup>1\*</sup>, Жандыбаева С.С.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы), тарих ғылымдарының кандидаты, доцент  
E-mail: [Mga7.79@mail.ru](mailto:Mga7.79@mail.ru)

\*Автор-корреспондент

<sup>1</sup>Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы), аға оқытушы

**Аңдатпа.** Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың кең етек жайып, ғаламтор дамып жатқанда этнографиялық зерттеулер жүргізіп ел аралап зерттеулер жүргізуге қызығушылық азаюда. Мақалада этнографтардың халықтардың арасында ұзақ уақыт өмір сүрсе, ол сол халықтар туралы толыққанды мәліметтер жинап, олардың тұрмыс тіршілігі, мәдениеті, күнделікті өмірі туралы хабардар болатындығы жазылған. Экспедицияның тақырыбы мен тапсырмасына байланысты тұрақжайларды зерттеуде жинақталған материалдардың көрнекілігін қамтамасыз ететін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Басты тәсілдер: іріктеу және жаппай зерттеу тәсілі. Сонымен қатар, этнографиялық зерттеулер тарихына толық тоқталған. Мақалада далалық жағдайда адаптациялану мәселесі де қарастырылады.

**Түйін сөздер:** Ақпарат алушы, этнодемография, әлеуметтік әдісті қолдану, ғаламтордағы ақпарат берушілер, идеология, социоантрополог, этнометодология.

## RELEVANCE AGAINST CYBERCRIME

Meirmanova G.A.<sup>1\*</sup>, Zhandibaeva S.S.<sup>2</sup>

<sup>1</sup>Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

E-mail: [Mga7.79@mail.ru](mailto:Mga7.79@mail.ru)

Corresponding authors\*

<sup>2</sup>Al-Farabi KazNU (Kazakhstan,Almaty)Senior Lecturer

**Abstract.** At the present time in conditions of high development society few people interested in science "field Ethnography". So we want to tell the basic principles methods of the field study. This article discusses some of the challenges of working in the field to get ethnographic materials. The paper also analyzed the field research, which is attractive for those who like to watch people or prefer a free approach in the study. Scientist directly communicates and observes people, which is studying.

**Keywords:** Informants, social issues, ideology, methods of field study, the socioanthropological, ethnomethodology.

### Введение

Полевое исследование - это изучение людей, действующих в естественных условиях их повседневной жизни. Полевой исследователь решаетея войти в мир других людей, чтобы узнать «из первых рук» о том, как они живут, как говорят, ведут себя, что увлекает, и разочаровывает их... Это также метод изучения, с помощью которого исследователи пытаются понять значения (смысл) наблюдаемой деятельности для тех, кто в нее вовлечен» [1, 23 с.].

Полевые исследования «качественников» сходны с этнографией, включенным наблюдением. В них нет холодной математики или сложной статистики, нет ориентации на абстрактные дедуктивные гипотезы. Вместо этого - непосредственное социальное взаимодействие («лицом к лицу») в естественном окружении.

Полевое исследование привлекательно для тех, кто любит наблюдать за людьми или предпочитает свободный подход в проведении исследования. Ученый непосредственно общается и наблюдает за людьми, которых изучает. Взаимодействуя в течение ряда месяцев или лет, он (она) многое узнает о них: историю их жизни, увлечения и интересы, привычки, надежды, страхи и мечты.

Когда следует применять полевое исследование? Полевое исследование адекватно, когда тема исследования подразумевает изучение, понимание или описание группы взаимодействующих людей. Оно может использоваться, когда другие методы (опросы, эксперименты) не могут применяться, как, например, в исследовании уличных шаек. Джек Дуглас считает, что основная часть того, что обществоведы хотят знать, может быть получена только путем непосредственного вовлечения исследователя в поле [2, 36 с.].

Полевые исследователи изучают людей в определенном месте или окружении (среде). Полевое исследование может также быть применено для изучения неопределенного аморфного социального опыта, когда интенсивное интервьюирование и наблюдение - единственный способ получения доступа к опыту. Предметом исследования могут быть, например, чувства человека, который подвергся нападению, или личность вдовы, муж которой совершил самоубийство [3, 69 с.]. Людей, которых мы изучаем в поле, в целях согласования терминологии будем называть членами группы.



Полевые исследования уходят корнями в отчеты путешественников о дальних странствиях. В 1200-е гг., путешественники и миссионеры описывали чужие культуры и народы, с которыми они знакомились. Люди читали эти описания, чтобы больше узнать о других культурах. Позже, в XIX столетии, когда торговля и империи в Европе быстро расширились, стало больше образованных путешественников и число таких сообщений возрастало.

Академические полевые исследования начались в конце XIX и. с появлением антропологии. Первые антропологи только читали доклады путешественников, правительственных чиновников или миссионеров, им не хватало непосредственного контакта с изучаемыми людьми. Доклады сосредоточивались на экзотике и часто были расистскими и этноцентричными по содержанию. Путешественники редко говорили на местных языках, и им приходилось полагаться на переводчиков. В 1890-х гг. европейские антропологи стали путешествовать в дальние страны, чтобы узнать другие культуры.

Британский социоантрополог Бронислав Малиновский (1844-1942 гг.) был первым исследователем, который длительное время жил в группе людей и писал о собранных данных. В 1920-е гг. он представил интенсивную полевую работу в качестве нового метода и обосновал разграничение непосредственных наблюдений и утверждений туземцев от выводов исследователя. Он говорил, что обществоведы должны непосредственно взаимодействовать с туземцами, жить среди них, изучать обычаи, представления и социальные процессы.

Исследователи также применяли полевые исследования для изучения своих собственных обществ. Наблюдения за бедными в Лондоне, которые проводили Ч. Бут и Б. Веб в 1890-е гг., положили начало опросам и полевым исследованиям, выходящим за рамки антропологии. Включенное наблюдение появилось, вероятно, в Германии в 1890 г. П. Горэ работал в качестве фабричного подмастерья в течение трех месяцев и каждую ночь делал заметки с тем, чтобы исследовать фабричную жизнь. Его работа повлияла на университетских ученых, включая Макса Вебера.

Социологические полевые исследования в США стали проводить на отделении социологии Чикагского университета, где позже оформилась известная Чикагская школа социологии. Влияние Чикагской школы на полевые исследования прошло две стадии. На первой стадии, с 1910-х по 1930-е гг., школа использовала разнообразие методов, основанных на "кейс-стади" или историях жизни, включая непосредственные наблюдения, неформальные интервью, чтение документов, официальных отчетов. В 1916 г. Р.Е. Парк составил программу социального исследования города в Чикаго. Под влиянием собственного предшествующего опыта работы в качестве репортера он утверждал, что обществоведы должны оставить библиотеки и "запачкать руки", ведя непосредственные наблюдения и беседы на улицах, в барах, в холлах шикарных гостиниц. Несколько первых исследований стали основой ранней Чикагской школы социологии как описательного исследования уличной жизни, сопровождаемого небольшим анализом.

На первом этапе сочетались журналистская и антропологическая модели исследования. На втором (с начала 1940-х до 1960-х гг.) Чикагская школа разработала в качестве особой техники включенное наблюдение. В ней применялась расширенная антропологическая модель в отношении к группам и окружению в обществе, в котором жил сам исследователь. Появились три принципа: изучать людей в естественном окружении или ситуации; изучать людей посредством прямого взаимодействия с ними; достигать понимания социального мира и делать теоретические заключения о перспективах членов группы.

Со временем метод сместился от точного описания к теоретическому анализу, основанному на участии исследователя в поле.

После второй мировой войны полевые исследования этнологов столкнулись с возросшей конкуренцией со стороны анкетного опроса и количественных исследований. В период после второй мировой войны до 1970-х гг. доля качественных полевых исследований среди всех социальных исследований сократилась. Однако в 1970-1980-х гг. произошли некоторые изменения, которые их вновь возродили. Во-первых, полевые исследования многое заимствовали из когнитивной психологии, культурной антропологии, фольклора и лингвистики. Во-вторых, исследователи пересмотрели эпистемологические корни и философские предпосылки общественной науки, что утвердило этот метод. Наконец, полевые исследователи стали лучше осознавать свою технику и методы. Они писали о методологии и систематизировали исследовательскую технику.

В настоящее время полевые исследователи имеют особый набор методологий. Они непосредственно наблюдают и взаимодействуют с членами группы в естественном для них окружении, чтобы понять их перспективу "изнутри". При этом они останавливаются на активистской или социально-конструктивистской перспективах социальной жизни.

Полевые исследователи не рассматривают людей как нейтральных посредников, через которых действуют социальные силы, и социальные значения как нечто абстрактное. Напротив, они считают, что люди создают и определяют социальный мир посредством взаимодействия. Опыт людей фильтруется через субъективное ощущение реальности. Он влияет на то, как люди рассматривают события и как они действуют. Следовательно, эти исследователи отходят от позитивистского акцентирования на «объективных фактах», сосредотачивая внимание на повседневных (лицом к лицу) социальных процессах переговоров, обсуждений, с тем чтобы конструировать социальное значение.

Этнологи переносят социально-конструктивистскую перспективу на сам исследовательский процесс. Они рассматривают исследование одновременно и как описание социального мира, и как его часть. Присутствие исследователя в поле - часть создаваемой социальной среды, и не может быть просто нейтральным сбором информации.

Качественные полевые исследования получили развитие в этнографии и этнометодологии, построенных на подходе социального конструирования. В них пересматривается традиционная методология проведения полевых исследований. Однако они еще не стали стержнем полевых исследований, поэтому здесь обсуждаются очень мало.

*Этнография* происходит из культурной антропологии [5, с.112]. Этнография - это описание культуры и понимание иного способа жизни с точки зрения коренного жителя. Чарльз Франк пишет: "Культура, объект нашего описания, происходит из представлений коренных жителей (аборигенов)" [6, с. 61]. В этнографии допускается, что люди делают предположения - то есть, идут от того, что показано эксплицитно, к тому, что имелось в виду или подразумевалось. Люди обнаруживают свою культуру (что они думают, о чем размышляют, во что верят) через поведение (например, речь, действия) в специфических социальных контекстах. Проявления поведения не передают значения; значение скорее подразумевается или выявляется кем-либо. В центре этнографии - продвижение от того, что наблюдается, к тому, что действительно имелось в виду.

Этнографы описывают явное и скрытое культурное знание, которым пользуются члены группы. Детальное описание и тщательный анализ помогают соединить то, что описано по отдельности.

Антрополог Клиффорд Гиртц считает важной частью этнографии "насыщенное" описание - богатое деталями описание особенностей (в противоположность краткому описанию, стандартизации, обобщению или переменным) [7, с. 55]. Детальное описание трехминутного события может занять много страниц. Оно схватывает смысл происшедшего и драматургию событий, оставляя место для многочисленных интерпретаций. События помещаются в контекст, так что читатель этнографического доклада может прийти к заключению о культурном значении происходящего.

*Этнометодология* - особый подход, разработанный в 1960-х гг. и обладающий собственной уникальной методологией [8, с. 88]. Он сочетает теорию, философию и метод. Некоторые ученые не рассматривают его как часть социологии. Механ и Вуд отмечают: "Этнометодология - не совокупность заключений, не метод, не теория, не мировоззрение...это попытка обнаружить уровень реальности, который существует за рамками социологического уровня... Он отличается от социологии так же, как социология отличается от психологии" [9, с. 69]. Простое определение этнометодологии - "изучение знания, основанного на здравом смысле". Этнометодологи исследуют здравый смысл, наблюдая его развитие и использование в поведении и социальном взаимодействии в естественных условиях. Этнометодология - радикальная или экстремальная форма полевого исследования, основанная на феноменологической философии и походе социального конструирования. Она включает специализированный, весьма детальный анализ микроситуаций (например, транскрипты коротких разговоров или видеозаписей социального взаимодействия). По сравнению с Чикагской школой полевого исследования, этнометодология придает большее значение методу и утверждает, что данные исследования являются результатом использованного метода в такой же мере, как и изучаемой социальной жизни.

Этнометодология предполагает, что социальное значение является хрупким и изменчивым, а не фиксированным, стабильным или прочным. Значение постоянно создается и воссоздается в текущем процессе. По этой причине этнометодологи анализируют язык, включая паузы и контекст речи. Они полагают, что люди "совершенствуют" понимание здравого смысла, используя скрытые, подразумеваемые социокультурные правила, а социальное взаимодействие - это процесс создания реальности. Люди толкуют повседневные события, используя знание культуры и "ключи" из социального контекста. Этнометодологи исследуют то, как обычные люди в повседневной жизни (реальности, окружении) применяют скрытые правила для понимания смысла социальной жизни (например, чтобы узнать, пошутил кто-то или нет).

Этнометодологи исследуют в подробностях обычное социальное взаимодействие, чтобы установить правила конструирования социальной реальности и здравого смысла, понять, как применяются эти правила и как создаются новые. Они утверждают, например, что стандартизированные тесты и анкетные интервью определяют способность человека понимать скрытые шифры и применять скорее здравый смысл, чем оценивать объективные факты.

Этнометодологи иногда используют "нарушающие правила" эксперименты, чтобы продемонстрировать простые неписанные правила, на основании которых люди придают смысл реальности в повседневной жизни. Исследователи намеренно нарушают подразумеваемую социальную норму. "Нарушение" обычно вызывает мощную социальную реакцию, которая подтверждает существование правила, демонстрирует хрупкость социальной реальности, показывает, что такие скрытые правила важны для течения обычной жизни.

Что такое качественное полевое исследование? Точное определение полевого исследования дать трудно, поскольку оно аморфно. Это скорее *ориентация по* отношению к исследованию, чем применение жесткого набора техник. Полевой исследователь использует разные методы для получения информации. Шатцман и Стросс дают такое определение: "Метод полевого исследования включает применение любой техники, которая может быть полезна для получения желаемого знания, для размышления над этой информацией" [10]. Полевой исследователь - "методологический прагматик", имеющий ресурсы; талантливый индивид, изобретательный и способный мыслить самостоятельно, находясь в поле.

Полевые исследования основаны на натурализме, который применяется также для изучения других явлений (океана, животных, растений). Натурализм подразумевает наблюдение за обычными событиями в естественном, а не в изобретенном и созданном исследователем окружении.

Натурализм и непосредственная вовлеченность означают, что качественное исследование является более гибким и менее структурированным, чем количественное исследование. Это означает также, что этапы проекта нельзя предопределить полностью, но они могут" служить в качестве руководства или карты.

*Этапы полевого исследования:*

1. Готовьте себя, читайте литературу, не сосредоточивая внимание на чем-то конкретном.
2. Выберите площадку поля и получите к ней доступ.
3. Войдите в поле и установите социальные отношения с членами группы.
4. Примите социальную роль, досконально изучите среду, установите дружеские отношения с членами группы.
5. Наблюдайте, слушайте и собирайте качественные данные.
6. Начните анализировать данные, обобщите и оцените рабочие гипотезы.
7. Сосредоточьтесь на специфических аспектах среды и используйте теоретическое моделирование.
8. Проведите полевые интервью с информантами.
9. Покиньте поле, закончите анализ и напишите научный отчет.

*Что делает «качественна» в поле?*

1. Наблюдает за обычными событиями и повседневной деятельностью в том виде, как они происходят в естественном окружении, а также за необычными событиями.
2. Непосредственно контактирует с изучаемыми людьми и на личном опыте переживает процесс повседневной социальной жизни в поле.
3. Принимает точку зрения человека, который живет внутри изучаемой среды, и в то же время сохраняет аналитический подход или дистанционность, присущую аутсайдеру.
4. Использует разнообразие техник и социальных навыков гибко, как это требует ситуация.
5. Производит данные в форме детальных письменных заметок, а также диаграмм, карт, фотографий, которые обеспечивают исследователя очень подробной информацией.
6. Видит события целостно (как единое целое, не частями) и по отдельности, в их социальном контексте.
7. Понимает и сочувствует членам группы в поле, а не просто регистрирует «холодные» объективные факты.
8. Замечает, как внешние {признанные, осознанные, подтвержденные), так и скрытые (менее признанные, подразумеваемые, непрогнозируемые) аспекты культуры.

9. Наблюдает текущие социальные процессы, не нарушая их, не вмешиваясь, ненавязывая точку зрения извне.

10. Справляется с сильным личным стрессом, чувством неопределенности, этическими дилеммами и двусмысленностью.

Этнографы редко следуют строго зафиксированным этапам. Фактически гибкость - ключевое преимущество качественного полевого исследования, которое позволяет ученому менять направление и следовать интуиции. Опытные этнографы распознают, схватывают возможности и быстро приспосабливаются к изменяющимся социальным ситуациям. Начиная работу, исследователь понимает, что у него (нее) мало контроля над данными и почти нет фокуса исследования. Но как только исследователь интегрирован в среду, он (она) сосредоточивается на определенных проблемах и темах и контролирует данные.

В качественном полевом исследовании применяют умение внимательно смотреть и слушать, делать заметки и регулярные записи. До вхождения в поле новичок практикует наблюдение за обычными деталями ситуации и записывает их. Внимание к деталям и записи по памяти могут совершенствоваться по мере накопления практики. Каждодневные записи и личный дневник - также хорошая практика обучения полевым заметкам. Полевое исследование начинается с общей темы, а не с определенных гипотез. Исследователь не должен останавливаться на каких-то первоначальных, может быть, ложных концепциях. Он - должен быть хорошо подготовленным, но открытым для поиска новых идей. Подготовка вопросов для работы в поле требует времени.

Есть два типа деконцентрации, рассредоточения внимания. Первый - рассмотрение широкого круга ситуаций, людей и социальных сред для ощущения понимания общей ситуации до принятия решения, что "включать, а что исключать из фокуса исследовательского интереса. Второй тип - не концентрироваться исключительно на роли исследователя. Исследователь должен выйти за рамки своей социальной ниши, чтобы пережить в поле как можно больше, не изменяя своим главным обязательствам исследователя.

Еще одно в подготовке к роли полевого исследователя - это познание себя. Работа в поле может иметь сильное воздействие на идентичность исследователя и его (ее) мировоззрение, трансформировать личность.

Среда или полевая «площадка» - обстановка, в которой происходят события или имеет место деятельность; это социально определенная территория с подвижными границами. Социальная группа может взаимодействовать в нескольких местах. Выбирая площадку, полевой исследователь должен учитывать три фактора: богатство данных, неизвестность, пригодность.

Для исследователя важно установить отношения со «сторожами», т.е. людьми, которые имеют официальную или неформальную власть, чтобы контролировать доступ к «площадке». Полевые исследователи могут вести переговоры с ними по поводу доступа к ней. Стратегия вхождения в поле

*Планирование.* Вхождение в поле похоже, скорее, на очистку лука, чем открывание двери.

Социальные отношения обговариваются и формируются о процессе работы в поле. Переговоры ведутся с каждым новым членом группы до тех пор, пока не разовьются стабильные отношения, позволяющие добиться доступа к полю и, после установления доверия, получить информацию и ослабить враждебность. Предполагается, что исследователю придется снова и снова обговаривать, и объяснять, что он делает.



Исследователь должен решить, в какой мере он расскажет о себе и об исследовании. Рассказывая о своей личной жизни, хобби, интересах, биографии, он (она) может установить доверительные отношения и открыть информацию о себе. Необходимо помнить, однако, что внимание должно фокусироваться на событиях в поле.

### СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Громов Г. Методика этнографических экспедиций. – М.: Наука, 1966. – 236 с.
2. Жлоба С.П., Чернякевич И.С. Теория и практика полевых этнографических исследований: Пособие для студентов исторических факультетов. Брест: БрГУ им. А.С. Пушкина, 2007. – 285 с.
3. Итс Р.Ф. Введение в этнографию / Учебное пособие. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. 168 с.
4. Козьмин В.А. Полевая этнография. СПб, изд.СПб, 2001. - 288 с.
5. Артыкбаев Ж. Этнология и этнография. – Астана: Нұр, 2001. 185 с.
6. Гаген-Торн Н.И., Громов Г.Г. К методике изучения одежды в этнографии СССР // СЭ. - 1933. - № 3-4. – С. 125-130.
7. Токарев С.А. К методике этнографического изучения материальной культуры. // Советская этнография, 1970. - № 4. – 40-48 сс.
8. Мейрманова Г.А., Исаева А.И. Этнологиялық зерттеу әдістері. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 185 бет.
9. Арутюнов Ю.В. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. - М., 1984. – 190 с.
10. Слепенков И.М. Методологические принципы и методика конкретно-социологического исследования. М.: Наука, 1974. - 285 с.

FTAHP / MPHTI / IRSTI 03.20.

## ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИДТІК ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

**Мурзаходжаев Қ.М.**

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан), 2 курс докторанты

**Аңдатпа.** Мақалада XIX ғ. аяғында пайда болып, XX ғ. 30 жылдарына дейін өмір сүрген жәдидтік қозғалыс туралы жарыққа шыққан еңбектердің тарихнамасы жүйеленген. Оларды автор үш топқа бөліп қарастырған: Революцияға дейінгі кезең, Революциядан кейінгі Кеңестік кезең және тәуелсіздік кезең. Отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне шолу жасалған. Проблемалық мәселелерді қарастырған жарияланымдар ғана келтірілген. Мақалада тек тарихнамалық шолу жасалған.

**Түйін сөздер:** Жәдидтік қозғалыс, тарихнама, мектеп-медресе, ислам діні, оқу-ағарту жүйесі, орыстандыру саясаты.

## ИСТОРИОГРАФИЯ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

**Мурзаходжаев Қ.М.**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан), докторант 2 курса

**Аннотация.** В данной статье систематизирована историография опубликованных трудов по джадидскому движению в Казахстане, которое возникло в конце XIX в. и просуществовало до 30-х годов XX в. Автор условно разделяет их на три группы: дореволюционный период, постреволюционный Советский период и годы Независимости. Рассмотрены труды не только Отечественных исследователей, но и зарубежных тоже. Уделялось внимание только проблемным и актуальным трудам по теме. В статье дается только историографический обзор.

**Ключевые слова:** Джадидское движение, историография, мактабы-медресе, религия ислам, система просвещения, политика русификации.

## HISTORIOGRAPHY OF THE JADID`S MOVEMENT IN KAZAKHSTAN

**Murzakhodzhaev K.M.**

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan), 2nd year doctoral student

**Abstract.** This article systematizes the historiography of published works about Jadid`s movement in Kazakhstan, which formed at the end of the XIX c. and existed until the 30-ies of the XX c. The author conditionally divides them into three groups: the pre-revolutionary period, the post-revolutionary Soviet period and the years of Independence. The works are considered not only domestic researchers, but also foreign ones too. Attention was focused only on problematic and actually works on the topic. The article gives only a historiographic review.

**Keywords:** Jadid`s movement, historiography, maktab-madrassah, Islam religion, education system, policy of russification.

### **Кіріспе**

Білім-ғылым қай заманда болмасын қоғамның ілгері жүруіне немесе кейін қалуына тікелей әсер ететін маңызды фактор. Бұл тарихи шындық, аксиома. Ал қазақ халқы Ресей империясының боданы болғанынан бастап өзінің ғасырлар бойы қалыптасқан, елдігінің тұғыры болған тілінен, дінінен, ділінен, салт-дәстүр мен мәдениетінен айрыла бастады. Империялық амбиция импульстері қазақ халқына ауыр тиді, содан кейін билікті қолған алған Кеңестік басшылық та осы жолды ары қарай жалғастыра түсті. Ресейге бағынышты болған барлық түркі халықтары үшін бұл ортақ тарихи сипат болды. Сондықтан да барлық түркі халықтары біріксе ғана егемендікке қол жеткізіп, тәуелсіздігін алуы мүмкін еді. Осы орайда татар ғалымы И.Гаспринский тарихи сахнаға шықты. Түркітанушы Л.Н. Гумилевтің пассионарлық теориясы шеңберінде айтар болсақ, Гаспринский әлемдік энергияны өз бойына жинақтаған пассионар тұлға болды. Ол өзінің өмірлік күш-жігерімен қасындағы единомышленниктерді рухтандырды, өзінің бойындағы энергиямен қуаттандырды. Нәтижесінде әр жерде бас көтерулер орын алып, ислам дініне негізделген жаңаланған білім-ғылымды ту еткен зиялылар пайда бола бастады. Мысалы, ХХ ғасырдың 10-шы жылдары Қазақстанда – алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин, Өзбекстанда «жадидизм» атауымен ағартушылық, демократиялық, саяси бағыттар шықты.

Жалпы бұл тақырыптың тарихнамасы ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезінен қалыптаса бастаған және бүгінгі таңда біраз зерттеулерде кездеседі. Бұл зерттеулерде жәдидшілдік және оның Қазақ даласына ықпалы мұсылмандық білім беру жүйесі мен қазақ халқының әлеуметтік, мәдени және саяси салаларындағы қозғалысы ретінде тікелей, кейде жанама түрде қарастырылған. Жарыққа шыққан еңбектерді үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. Революцияға дейін;
2. Кеңестік кезең;
3. Тәуелсіздік жылдары жарыққа шыққан еңбектер

Патша өкіметінің орыстандыру және шоқындыру саясаты аясында мұсылман халықтарына зайырлы білімді беру жөнінде біршама зерттеу жүргізгендер қатарына өлкетанушы А.В. Васильев (1861-1943) пен шығыстанушы А.Е. Алекторовты (1861-1918) жатқызуға болады.

А.В. Васильев өзінің Торғай облысындағы орысша білім беру жағдайы туралы еңбегінде Қазан, Санкт-Петербург университеттерінде оқитын қазақ балалары, оларға тағайындалған шәкіртақы, мектептегі орыс және қазақ тілінің оқытылуы жайын кезең-кезеңге бөліп қарастырады. Ол қазақ жастарына білім беру ісін айта келіп, қазақтар мен орыстардың арасын біраз уақыттан бері жалғастырушы болып келген діни сауатты татар және башқұрттардың қазақ балаларының діни біліммен саналарын улап жатқандығы жөнінде: «Қазақ даласында халықтық мектептерге сауатты мұғалімдерді даярлау қажет. Өйткені қазақ жастары шала сауатты мұғалімдер мен болыс тілмаштары, қала берді башқұрт және татарлардан шыққан фанат молдалардан білім алып, кейін оларда Ресей жөнінде қате түсінік қалыптасады», – деп жазады [1, 78 б.]. А.В. Васильев еңбегінің соңында Қазақ даласындағы мектеп, медреселер, оқушылар мен оқытушыларды мектептерге бөліп орналастыру, сабақ барысы, оқытушылар туралы мәліметтерді диаграмма мен кестелер түрінде көрсеткен.

ХІХ ғасырдың соңындағы Қазақ даласындағы ағартушылықтың, соның ішінде Ақмола, Семей, Торғай облыстарындағы және Бөкей Ордасындағы қазақтардың білім алуы бойынша

мәліметті А.Е. Алекторов қалдырған [2, 123 б.]. Ол қазақ тілін, қазақ халқының тұрмысын, тарихын, әдет-ғұрпын жақсы білген, қазақ жерінде халық ағарту ісін қалыптастырушылардың бірі болған. А.Е. Алекторов Бөкей Ордасында училище инспекторы қызметінде жүргенде біршама мәліметтер жинап, Батыс аймақтардағы білім беру бойынша нақты материалдарды еңбектерінде жазған қалдырған.

Патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарын, соның ішінде қазақтарды орыстандыру саясатының белді өкілдері, миссионер-ғалымдар Н.И. Ильминский (1822-1891) [3], Н.П. Остроумовтың (1846-1930) [4-5] революцияға дейінгі жылдарда Қазақ даласын діни және рухани отарлауға арналған бірнеше еңбектері жарық көрген. Бұл еңбектерде Қазақ даласындағы оқу-ағарту ісінің жүзеге асырылуы, халықтың орысша сауаттылық деңгейі туралы мәліметтер бар. Дегенмен, бұл еңбектер патша үкіметінің саяси мүддесі тұрғысында жазылғандықтан да, мұнда қазақ халқына рухани салада жасалған қиянаттары көрсетілмеген, ол тек уақыт өте келе, қазіргі таңда мұрағат деректері бойынша ғана тарихи шындық тұрғысында қайта қарастырылуға мүмкіндік алуда.

Осындай бағытта жазылған келесі еңбектің авторы С.М. Граменицкий (1859-1919). Ол Қазақ даласындағы халықты ағарту ісін Сырдария облысы бойынша «Очерк развития народного образования в Туркестанском крае» атты еңбегінде баяндап, онда орыс халқының «Ұлылығы» мен «өркениеттілік миссиясын» баса көрсетіп, орыс емес халықтардың білім алуы мен оның жүзеге асырылуы жағдайынан хабар береді [6, 75 б.].

Сонымен қатар, 1917 жылға дейінгі Қазақ даласындағы оқу-ағарту ісі мен білім беру жүйесі туралы мәліметтерді орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерінен аламыз. Біз қарастырып отырған кезеңдегі саяхатшылар мен этнографтардың еңбектері деректік мәліметтердің болуымен құнды. Көбіне бұлар этнографиялық тұрғыда жазылған: саяхат күнделіктері, жол жазбалары, очерктік зерттеулер.

Орыс зерттеушілері мен саяхатшыларының еңбектерімен қатар Қазақ даласындағы оқу-ағарту жүйесі жөніндегі мәліметтерді қазақ ағартушылары Шоқан Уәлиханов [7], Ыбырай Алтынсарин [8] және Абай Құнанбаевтардың (1845-1904) [9] еңбектерінен де кездестіре аламыз. Қазақ халқының мәдениеті мен ағартушылығын дамытуға көп үлес қосқан ағартушы-демократ Ш. Уәлиханов болатын, ол Қазақстан мен Орта Азия халықтарының артта қалуының басты себебі монархиялық тәртіп пен ислам діні деп түсінді, бұқара халықтың аяусыз қаналып отырғанын көре білді, халықтың тілегімен санасып, мүддесін қорғады, сонымен қатар Қазақ даласындағы басқарушылық тәртіптің өзгеруін қалаған еді. Ол «Қырдағы мұсылмандық туралы» атты очеркінде ислам дінін қатал сынға алып, жалпы дін атаулының білім мен ғылымға, мәдениеттің дамуына кедергі келтіретінін айтып, тоқырау мен құлдыраудың себебі болған, халықтың басын айналдырып, санасын улаған дінді орта ғасырлық идеология деп санады.

Шоқан Уәлихановтың ағартушылық көзқарастарын одан әрі дамытқан педагог Ы.Алтынсарин болды. Жаппай қазақтардың білім алуының ауадай қажеттігін түсінген ол, Қазақ даласында зайырлы білім беру үшін күресті. XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақ даласындағы мұсылмандық мектептердің артта қалушылығын сынап, діни догмамен шектелген қарапайым білім берудің орнына жаңа үлгідегі ағартушылықтың негізін қалады. Дегенмен жаңа әдісті мектептерде барлық пәндерге қосымша діни білім де оқытылды, өйткені бұл кезеңде жәдидшілдіктің Қазақ даласына ықпалы болып, ол Ы.Алтынсаринге де өз әсерін тигізді. Ы.Алтынсарин орыс-қазақ мектептерінің негізін салушы, алғашқы қазақ әліпбиінің авторы және қазақ тіліндегі алғашқы оқу құралы «Қырғыз хрестоматиясын» [8, 112 б.] жазды. Сонымен қатар, революцияға дейін осы тақырып турасында зерттеулер жүргізіп еңбек қалдырған бірнеше

авторлар бар. Бірақ, Орта Азия зерттеушілерінің еңбектері бізден гөрі біршама жарыққа көптеп шыққан болатын.

Ал Кеңестік кезеңде жәдидтік қозғалысқа арналған іргелі еңбектер аз, жоқтың қасы. Себебі, тоталитарлық жүйе ислам дінінің негізі бір Құдайға сену догмасына түбегейлі қарсы болды, оның орнына бір партиялық жүйе, көсемдік басшылық насихатталды. Алайда, XX ғ. бас кезінде жәдидтік қозғалысқа ерген қазақ зиялылары анық басып айтпаса да, ғылым мен діннің жаңа формада үйлесуін қолдап, қазақ жастарын озық ғылым-білім жетістіктерімен сусындауына үгіттеді.

XX ғасырдың 20-30-шы жылдары жәдидшілдік тарихын негізінен жәдидшілдердің өздері жазған. Солардың қатарында Орта Азиялық жәдидтік өкілдері Садриддин Айни (1878-1954) [10] мен Файзулла Ходжаевтардың (1896-1938) [11] еңбектерін атауға болады. Олар, өз еңбектерінде негізінен Бұқара әмірлігіндегі жәдидшілдікті қарастырып, оны бастапқыда мәдени-ағартушылық демократиялық қозғалыс десе, кейіннен таптық тұрғыда ұлттық буржуазиялық қозғалыс деп көрсеткен. Еңбектерінде Орта Азиялық жәдидтердің Түркістан өлкесі құрамындағы туыстас қазақ жәдидтерімен патшалық биліктің отаршылдық саясатына қарсы күресте бірігіп әрекет жасағаны баяндалады.

Қазақ ұлтынан ағартушылық туралы XX ғасырдың 20-30-шы жылдарында зерттеу жүргізген еңбек авторлары белгілі ұлт зиялылары С.Асфендияров (1889-1938) [12] пен М.Тынышбаевтар (1879-1937) болды [13].

Олар білім беру саласындағы патша өкіметінің отарлық саясатын әшкерелеп жазды, нәтижесінде репрессияға ұшырап, еңбектері ғылыми айналымнан алынып тасталды.

Бұдан кейін тақырыпқа қатысты зерттеулер біраз уақытқа тоқтап қалды. Кеңестік дәуірдегі Қазақстанда жәдидшілдік, көрінісі мен дамуы, оның ықпалы мен негіздері жөніндегі еңбектер жоқтың қасы. Өйткені бұл кезеңде ғылыми зерттеулер коммунистік партия саяси конъюнктурасы мүддесіне сай қарастырылды. XX ғасырдың 30-60-шы жылдары аралығында тақырып көлемінде зерттеулердің жүргізілмеуі негізінен түсінікті де, өйткені алдымен 1930-шы жылдардағы кеңестік саяси науқан, одан кейін Ұлы Отан соғысы, әдебиеттің де, тарихтың да назарында соғыс, соғыс аяқталғаннан кейінгі кезеңдегі бейбіт өмірді қалпына келтіру тақырыптары, ал 1950-ші жылдардағы Одақтас республикалардың тарихы мен әдебиетіне деген кеңестік биліктің қатаң көзқарасы бірде-бір зерттеушіге өз ұлтының тарихы мен әдебиеті, мәдениеті мен ұлт зиялылары туралы қалам тартуға мүмкіншілік бермеді. Тек, 1956 жылы ақпан айында өткен партияның XX съезі Сталиннің жеке басына табынушылықты айыптап, оның зардаптарын жоюды, тарих, әдебиет пен өнер мәселелеріне көп көңіл бөлуді тапсырды. Осы кезең тарихқа «Жылымық жылдар» деген атпен еніп, ұлттық республикалардың құқығы біршама кеңейтілгеннен кейін тақырыптың қарастырыла бастауының жаңа кезеңі басталған.

Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін бұрын жабық күйде қалған көптеген ұлттық мәселелерімізді көтеріп, құлдық сананың орнына азаттық көзқараспен қайта қарап, талдауға мүмкіндік алдық. Соның нәтижесінде қалыс қалған Қазақстандағы жәдидтік қозғалысы тарихы да қолға алына бастады. Көптеген мақалалар шығып, диссертациялар қорғалды. Мысалы, тарихшы Н.Д. Нұртазина Қазақстан мен Орта Азия халықтарының XIX ғ. аяғы – XX ғ. бас кезеңіндегі рухани дамуын қарастырған кандидаттық диссертациясында, Ресейдің түркі-мұсылман қауымын түгелдей дерлік қамтыған жәдидшілдіктің әр аймақтағы ерекшелігіне тоқталған. Қазақстандағы жәдидтік қозғалыс буржуазиялық-реформаторлық сипатта көрініс тауып, негізгі мақсаты қоғамды жаңғырту мен патшалық отарлық езгіден құтқару болды және ұлт зиялылары отарлық езгіден құтылудың жалғыз жолы заң аясынан шықпай халықтың діни-рухани өміріне ықпал етіп, мұсылман бірлігі идеясы аясында қарсы тұру еді деп түсінеді [14, 5-17 бб.].



Ресей империясының ислам дініне қарсы саясаты, орыс мектептерін ашып орыстандыру мәселесі, қазақ балаларына арналған мектеп-медреселер туралы, қазақ-татар зиялыларының өзара байланыстары жөнінде қорғалған диссертациялар көптеп кездеседі [15,16,17,18].

Жәдидшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі деп есептейтін белгілі филолог Дихан Қамзабекұлы: «Біздің ұғымымызша, жәдидшілдік – Ресей империясының мұсылман аймақтарына ортақ дәстүр мен жаңашылдықтың синтезді құбылысы. Оны қарапайым тілге аударсақ «жаңару», «елдікті сақтау үшін жаңа бағыт ұстау» дегенге саяр еді», – деп пайымдайды. Ғалымның пікірінше, жәдидшілдік - бірыңғай саяси сипатты қозғалыс емес, ол – ағарту ісі мен руханиятты тұтастай қамтыған идеялық негізі бар концепция, әрі ағым болған және қозғалыстың дамуы біртекті болмаған. XX ғасырдың 10-шы жылдары ол Қазақстанда – Алаш, Әзірбайжанда – мусават, Қырымда – милли-фирк, Татарстанда – иттифак әл-муслимин, Өзбекстанда «жадидизм» атауымен дамыған. Қазақ даласындағы жәдидшілдік екі асудан, біріншісі, 1890-1911 жылдар – үйрену, тәжірибе жинау шағы. Ал, екіншісі, 1911-1920 жылдар – жәдидшілдік кең өріс алып, Алаш қозғалысына ұласу шағы деп көрсетеді [19, 31-32 бб.].

Жәдидшілдер мен «Иттифак әл-муслимин» бағдарламалық құжаттарындағы ұлттық идея мәселесін қарастырған А.А. Кульшанова өзінің «Парадигмы советской национальной политики в Казахстане в период становления тоталитарного государства (1917-1936 гг.)» деген монографиясында жәдидшілдердің қызметіне тоқталған. Ғалымның пікірінше, жәдидтердің қызметі қоғамдық-саяси ойдың дамуына әсер етіп, ұлттық, либералдық идеологияның қалыптасуында маңызды орын алған. Сонымен қатар, ұлттық интеллигенцияның идеологиялық және әлеуметтік-тәжірибелік қызметінде саяси бағдардың күшеюінен жәдидтер мәдени-ағартушылықты жақтаушылар, қоғамдық-саяси институттарды реформалаушылар және отаршылдық бұғауына қарсылар деп жіктелгенін атап өтеді [20, 151-154 бб.].

А. Кульшанованың көрсетуінше, жәдидтердің идеялық-теориялық көзқарастарына батыстық либералдық теориялар мен әлемдік отаршылдыққа қарсы қозғалыстардың тәжірибесі негіз болған. Бірақ жәдидшілдер Еуропа мен Ресейдің көптеген ағартушылары сияқты дінге қарсы болған жоқ, қайта қоғамды ілгері жетелеу үшін мұсылмандардың бірігуіне қажетті фактор ретінде исламды сақтау керек және ислам діні ортағасырлық схоластикасынан тазарса, онда ол рухани жаңарудың маңызды құралы болады деп есептеген [21, 56 б.].

Бастапқыда жәдидшілдердің қызметі Түркістан халқын әлеуметтік, экономикалық және саяси артта қалушылықтан алып шығатын мықты идеологиялық қару ретінде қолдану үшін, мұсылмандық діни мектептердегі дәстүрлі білім беру жүйесін реформалауға, жаңа әдісті мектептер құру, баспа ісін жандандыру, театр және т.б. мәдени мекемелерді ашуға бағытталды [22, р. 876]. Түркістан жәдидшілдерінің негізгі үлесі орыс отаршылдығына қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалысын саяси негіздеуінде болды [23, р. 85]. Бұл ұлттық-прогрессивтік қозғалыс ғылым мен мәдениеттің дамуын қолдай отырып, қоғамның демократиялық күштерінің шоғырлануына ықпал етті деп көрсетеді К.К. Базарбаев [24, р. 115].

Кез-келген қозғалыстың, қоғам өмірінің тынысы мерзімді басылымдар, ал қоғамдағы саяси, экономикалық, мәдени өзгерістерге байланысты оның қоғамдағы орны жоғарылай түседі. Қазақ даласындағы жәдидтердің қызметін ашуда құнды деректер беретін газет-журналдар. Сондай газет-журналдарды қарастырған еңбектің авторы, тарихшы ғалым С.Смағұлова 1917 жылғы ақпан революциясына дейінгі кезеңде Қазақстанда шығып тұрған бейресми газеттер – «Қазақ», «Алаш» айналасына қазақ зиялыларын топтастырғанын жазады. Олар қоғамда болып жатқан түрлі оқиғалар мен құбылыстардың ресми орындардың қатаң бақылауында болғанына қарамастан, бүкіл түркі-мұсылман интеллигенциясының патша үкіметінің отаршылдық жүйесіне қарсы наразылықтарын көтере білді деп көрсетеді [25, 5-6 бб.].

Зерттеулердің келесі тобын Ресейлік ғалымдардың еңбектері құрайды. Тақырыпқа байланысты ресейлік зерттеулердің басым көпшілігі татар және башқұрт ғалымдарының еңбектері болып табылады. Өйткені олар татар және башқұрт жеріндегі жәдидшілдік мәселесін қарастырғанда қазақ жеріндегі жәдидшілдікке қатысты көзқарастарын да береді. Мұндай еңбектердің авторларынан Р.М. Мухаметшин [26-28], Р.С. Хакимов [29], Р.Г. Кузеев [30], Л.А. Ямаева [31], М.Н. Фархшатов [32] және т.б. атауға болады.

Сонымен қатар, зерттеліп отырған мәселе бойынша зерттеу жүргізіп жүрген шетелдік ғалымдардан А. Халид [33, р. 336], А.Д. Балгамиз [34, р. 259], Уяма Томохико [35-38], т.б. атауға болады.

Қазақ интеллигенциясының қалыптасу тарихын, олардың ұлттық қозғалысқа қатысуы, патшалық әкімшілікпен қарым-қатынасы, Қазақ даласындағы оқиғаларға географиялық жағдайдың ықпалын зерттеп жүрген Хоккайдо университеті славян зерттеулері Орталығының профессоры Уяма Томохико Қазақ даласындағы ағартушылықты, әсіресе Еділ-Орал өңірінде жүзеге асыруда татар молдалары және Орынбор муфтиятының рөлі зор болғанын жазады [34, р. 275]

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Васильев В.В. Исторический очерк русского образования в Тургайской области и современное его состояние. – Оренбург: Типо-литография П.Н. Жаринова, 1896. – 226 с.
- 2 Алекторов А.Е. Очерк народного образования Тургайской области. Летопись 1744-1898 гг. – Оренбург: Типолитография П. Сачкова, 1900. – Вып. 2. – 123 с.
- 3 Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. – Казань: Тип.император.унив-та, 1883. – С.49.
- 4 Остроумов Н.П. Мусульманские мактабы и русско-туземные школы в Туркестанском крае // Журнал Министерства Народного Просвещения. – СПб.: Сенатская типография, 1906. - Ч. 1. – С. 113-166.
- 5 Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания. – Ташкент, 1895. – 118 с.
- 6 Граменицкий С. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Составил инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент: Типо-литография Торгового дома «Ф и Г. бр. Каменские», 1896. – 75 с.
- 7 14 Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – Т.1. – 432 с.
- 8 Алтынсарин И. Киргизская хрестоматия. Составил И. Алтынсарин. – Оренбург: Типография И.И. Евфимовского-Мировицкого, 1879. – Кн.1. – 112 с.
- 9 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы / А.Құнанбаев. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем Баспасы, 1961. – 693 б.
- 10 Айни С. Материалы по истории Бухарской революции. – М.:Центриздат народов СССР, 1926. – 251 с.
- 11 Ходжаев Ф. К истории революции в Бухаре. – Ташкент: Узбек.Гиз,1926. – 78 с.
- 12 Асфендияров С. История Казахстана. 2-е издание. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1993. – 304 с.
- 13 Тынышпаев М. История казахского народа / сост. и авт. предисл.:Такенов, Б. Байғалиев. – Алматы: Санат, 1998. – 280 с.
- 14 Нуртазина Н.Д. Казахстан и Средняя Азия: тенденции развития духовной общности на рубеже XIX-XX вв: автореф. ... канд. ист. наук. – Алматы, 1993. – 27 с.
- 15 Айтбаева Рауиля Танаткановна. Государственная политика Российской империи по отношению к исламу в Казахстане в XIX в. Автореф. дисс.... к.и.н. института Востоковедения. – Алматы, 2006.
- 16 Джунусбаев Серик Мутанович. Развитие просвещения в Южном Казахстане в конце XIX – начале XX вв. Автореф. дисс.... к.и.г. – Алматы, 2006.
- 17 Садвакасова Закиш Тулехановна. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II-пол. XIX – начало XX веков). Автореф. дисс.... д.и.н. – Алматы, 2006.
- 18 Худайкулов Абдор Мухтарович. Просветительская деятельность джадидов Туркестана (конец XIX – начало XX в.). Авиореф. дисс.... к.и.н. – Ташкент, 1995.

- 19 Қамзабекұлы Д. Жәдитшілдік – ұлттық рухани серпілу негізі // Ақиқат. - 2008, қаңтар. - №1. – Б. 29-37.
- 20 Кульшанова А.А. Парадигмы советской национальной политики в Казахстане в период становления тоталитарного государства (1917-1936 гг.). – Алматы: Атамұра, 2014. – 416 с.
- 21 Кульшанова А.А. Туркестанский джадидизм как разновидность национализма // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия востоковедения. - 2010. №1(50). – С. 56-61.
- 22 Bazarbayev K.K., Gumadullayeva A., Rustambekova M. Jadidism Phenomenon In Central Asia // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2013. - (89). – P. 876-881.
- 23 Bazarbayev K.K., Tursun H., Sadykova R. Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. – 2013. - Vol. 6, №1. – P. 85-94.
- 24 Bazarbayev K.K., Zhoraeva G., Zulpiharova E. The politicization of the Jadid movement in Turkestan (Central Asia) // The Online Journal of New Horizons in Education. – 2015. – Vol.5, issue 3. – P. 115-123.
- 25 Смагулова СӨ. XX ғасырдың 20 -30 жылдарындағы қазақ тіліндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тар. ғыл. док. ... дис. – Алматы, 2010. – 365 б.
- 26 Мухаметшин Р. Идеология обновления // История татар. Формирование татарской нации XIX-начало XX в. – Казань: Институт истории имени Ш.Марджани АН РТ, 2013. – Т. 6. – 1172 с.
- 27 Мухаметшин Р.М. Ислам в татарской общественной мысли начала XX // Очерки истории татарской общественной мысли. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – 191 с.
- 28 Хакимов Р.С. Джадидизм (реформированный ислам). – Казань: Институт истории АН РТ, 2010. – 208 с.
- 29 Кузеев Р. Национальные движения в тюркском мире, российский федерализм и перспективы этно-политического развития Башкортостана в 20 веке // Ислам в Евразии: современные этические и эстетические концепции суннитского Ислама, их трансформация в массовом сознании и выражение в искусстве мусульманских народов России. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С.236-259.
- 30 Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). – Уфа: Гилем, 2002. – 300 с.
- 31 Фархшатов М.Н. Народное образование в Башкирии в пореформенный период. 60-90-е годы XIX в. – М.: Наука, 1994. – 144 с.
- 32 Adeeb Khalid The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1999. – 336 p.
- 33 A. Deniz Balamis. The origins and development of Kazakh intellectual elites in the pre-revolutionary period. Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy (History). - University of Wisconsin; Madison, 2000. – 259 p.
- 34 Tomohiko U. The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan The Kazakh national movement and the Russian imperial legacy // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. – London; New York: Routledge, 2012. – 287 p.
- 35 Uyama Tomohiko. A Strategic Alliance between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: Imagined Communities in Dala Walayatining Gazetі (1888-1902) // The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia.– Sapporo: SRC, 2003. – 364 p.
- 36 Tomohiko U. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. - Sapporo, 2000. – P. 70-99.
- 37 Tomohiko U. Asiatic Russia as a space for asymmetric interaction // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. – London; New York: Routledge, 2011. – 288 p.

## REFERENCES

- 1 Vasil'ev V.V. Istoricheskij ocherk russkogo obrazovaniya v Turgajskoj oblasti i sovremennoe ego sostoyanie. – Orenburg: Tipo-litografiya P.N. ZHarinova, 1896. – 226 s.
- 2 Alektorov A.E. Ocherk narodnogo obrazovaniya Turgajskoj oblasti. Letopis' 1744-1898 gg. – Orenburg: Tipolitografiya P. Sachkova, 1900. – Vyp. 2. – 123 s.
- 3 Il'minskij N.I. Iz perepiski po voprosu o primeneniі russkogo alfavita k inorodcheskim yazykam. – Kazan': Tip.imperator.univ-ta, 1883. – S. 49.
- 4 Ostroumov N.P. Musul'manskіe maktaby i russko-tuzemnye shkoly v Turkestanskom krae // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya. – SPB.: Senatskaya tipografiya, 1906. - CH. 1. – S. 113-166.
- 5 Ostroumov N.P. K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Lichnye vospominaniya. – Tashkent, 1895. – 118 s.

- 6 Gramenickij S. Oчерk razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom krae. Sostavil inspektor narodnyh uchilishch Turkestanskogo kraya 1-go rajona S. Gramenickij. – Tashkent: Tipografiya Torgovogo doma «F i G. br. Kamenskie», 1896. – 75 s.
- 7 Valihanov CH.CH. Zametki po istorii yuzhnosibirskih plemen // Sobranie sochinenij v pyati tomah. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazahskoj sovetskoj ehnciklopedii, 1984. – T.1. – 432 s.
- 8 Altynsarin I. Kirgizskaya hrestomatiya. Sostavil I. Altynsarin. – Orenburg: Tipografiya I.I. Evfimovskogo-Mirovickogo, 1879. – Kn. 1. – 112 s.
- 9 Құнанбаев А. Шығармаларының бір томдық толық жинағы / А. Құнанбаев. – Алматы: Қазақтың Мемлекеттік Көркем Баспасы, 1961. – 693 б.
- 10 Ajni S. Materialy  
po istorii Buharskoj revolyucii. – M.: Centrizdat narodov SSSR, 1926. – 251 s.
- 11 Hodzhaev F. K istorii revolyucii v Buhare. – Tashkent: Uzbek.Giz, 1926. – 78 s.
- 12 Asfendiyarov S. Istoriya Kazahstana. 2-e izdanie. – Alma-Ata: Қазақ университети, 1993. – 304 s.
- 13 Tynyshepaev M. Istoriya kazahskogo naroda / sost. i avt. predisl.: Takenov, B. Bajgaliev. – Almaty: Sanat, 1998. – 280 s.
- 14 Nurtazina N.D. Kazahstan i Srednyaya Aziya: tendencii razvitiya duhovnoj obshchnosti na rubezhe HIH-HKH vv: avtoref. ... kand. ist. nauk. – Almaty, 1993. – 27 s.
- 15 Ajtbaeva Rauilya Tanatkanovna. Gosudarstvennaya politika Rossijskoj imperii po otnosheniyu k islamu v Kazahstane v HIH v. Avtoref. diss.... k.i.n. instituta Vostokovedeniya. – Almaty, 2006.
- 16 Dzhunusbaev Serik Mutanovich. Razvitie prosveshcheniya v YUzhnom Kazahstane v konce HIH – nachale HKH vv. Avtoref. diss.... k.i.g. – Almaty, 2006.
- 17 Sadvakasova Zakish Tulekhanovna. Duhovnaya ehkspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II-pol. HIH – nachalo HKH vekov). Avtoref. diss.... d.i.n. – Almaty, 2006.
- 18 Hudajkulov Abror Muhtarovich. Prosvetitel'skaya deyatelnost' dzhadidov Turkestana (konec HIH – nachalo HKH v.). Avioref. diss.... k.i.n. – Tashkent, 1995.
- 19 Қамзәбекұлы Д. Жәдәйтшәлдәк – ұлттық рухани серпилу негізі // Ақиқат. - 2008, қаңтар. - №1. – Б. 29-37.
- 20 Kul'shanova A.A. Paradigmy sovetskoj nacional'noj politiki v Kazahstane v period stanovleniya totalitarnogo gosudarstva (1917-1936 gg.). – Almaty: Atamyra, 2014. – 416 s.
- 21 Kul'shanova A.A. Turkestanskij dzhadidizm kak raznovidnost' nacionalizma // Vestnik KazNU im. Al'-Farabi. Seriya vostokovedeniya. - 2010. №1(50). – S. 56-61.
- 22 Bazarbayev K.K., Gumadullayeva A., Rustambekova M. Jadidism Phenomenon In Central Asia // Procedia - Social and Behavioral Sciences. – 2013. - (89). – P. 876-881.
- 23 Bazarbayev K.K., Tursun H., Sadykova R. Jadidism as an Educational System and a Political Movement in Turkestan (Central Asia) // International Education Studies. – 2013. - Vol. 6, №1. – P. 85-94.
- 24 Bazarbayev K.K., Zhoraeva G., Zulpiharova E. The politicization of the Jadid movement in Turkestan (Central Asia) // The Online Journal of New Horizons in Education. – 2015. – Vol.5, issue 3. – P. 115-123.
- 25 Smagulova SӨ. HKH ғасырдың 20 -30 жылдарындағы қазақ тілі ндегі мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы: тар. ғыл. dok. ... dis. – Almaty, 2010. – 365 б.
- 26 Muhametshin R. Ideologiya obnoveniya // Istoriya tatar. Formirovanie tatarskoj nacji HIH-nachalo HKH v. – Kazan': Institut istorii imeni SH.Mardzhani AN RT, 2013. – T. 6. – 1172 s.
- 27 Muhametshin R.M. Islam v tatarskoj obshchestvennoj mysli nachala HKH // Oчерki istorii tatarskoj obshchestvennoj mysli. – Kazan': Tatar. kn. izd-vo, 2000. – 191 s.
- 28 Hakimov R.S. Dzhadidizm (reformirovannyj islam). – Kazan': Institut istorii AN RT, 2010. – 208 s.
- 29 Kuzeev R. Nacional'nye dvizheniya v tyurkskom mire, rossijskij federalizm i perspektivy ehtno-politicheskogo razvitiya Bashkortstana v 20 veke // Islam v Evrazii: sovremennye ehticheskie i ehsteticheskie koncepcii sunnitskogo Islama, ih transformaciya v massovom soznanii i vyrazhenie v iskusstve musul'manskih narodov Rossii. – M.: Progress-Tradiciya, 2001. – S. 236-259.
- 30 YAmayeva L.A. Musul'manskij liberalizm nachala HKH v. kak obshchestvenno-politicheskoe dvizhenie (po materialam Ufimskoj i Orenburgskoj gubernij). – Ufa: Gilem, 2002. – 300 s.
- 31 Farhshatov M.N. Narodnoe obrazovanie v Bashkirii v poreformennyj period. 60-90-e gody HIH v. – M.: Nauka, 1994. – 144 s.
- 32 Adeeb Khalid The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1999. – 336 r.
- 33 A. Deniz Balgamis. The origins and development of Kazakh intellectual elites in the pre-revolutionary period. Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Doctor of Philosophy (History). - University of Wisconsin; Madison, 2000. – 259 p.

34 Tomohiko U. The Alash Orda's relations with Siberia, the Urals, and Turkestan The Kazakh national movement and the Russian imperial legacy // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. – London; New York: Routledge, 2012. – 287 r.

35 Uyama Tomohiko. A Strategic Alliance between Kazakh Intellectuals and Russian Administrators: Imagined Communities in Dala Walayatining Gazetı (1888-1902) // The Construction and Deconstruction of National Histories in Slavic Eurasia. – Sapporo: SRC, 2003. – 364 p.

36 Tomohiko U. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. - Sapporo, 2000. – P. 70-99.

37 Tomohiko U. Asiatic Russia as a space for asymmetric interaction // Asiatic Russia: Imperial Power in Regional and International Contexts. – London; New York: Routledge, 2011. – 288 r.



FTAHP / MPHTI / IRSTI 03.20.

## ЗИЯТ ШӘКӘРІМУЛЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛ ЕТКЕН ФАКТОРЛАР

Нұрғазықызы Д.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан), 2 курс магистранты

**Аңдатпа.** Мақалада саналы ғұмырын ХХ ғасырдың отызыншы жылдары елде орын алған саяси ахуалға орай әкесі Шәкәрім Құдайбердіұлының қудалануына байланысты елден сыртта өткізуге мәжбүр болған Зият Шәкәрімұлының ақын, драматург және ұстаз ретінде қалыптасуына ықпал еткен факторлар талданады. Сондай-ақ оның Қытай қазақтары арасында Абай мен Шәкәрімнің, Алаш қайраткерлерінің шығармашылығын насихаттау мен сақтаудағы еңбегі туралы шәкірттерінің естеліктері негізінде сипаттама беріледі.

**Түйін сөздер:** Шәкәрім Құдайбердіұлы, Зият, философ, ақын, драматург, ағартушы, қуғын-сүргін, Қытай, Алтай, шығармашылық.

## ФАКТОРЫ, ПОВЛИЯВШИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ЗИЯТА ШАКАРИМУЛЫ

Нургазы Д.

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Казахстан), магистрант 2 курса

**Аннотация.** В данной статье рассматриваются факторы, оказавшие существенное влияние на формирование личности Зията Шакаримулы, поэта, драматурга и педагога, вынужденно покинувшего родину в связи с политическим положением в 30-х гг. XX века и репрессиями в отношении его отца, Шакарима Кудайбердыулы. Также дается описание на основе воспоминаний его учеников о пропаганде и сохранении творчества Абая, Шакарима и деятелей «Алаша» среди казахов Китая.

**Ключевые слова:** Шакарим Кудайбердыулы, Зият Шакаримулы, философ, поэт, ақын, драматург, просветитель, репрессии, Китай, Алтай, творчество.

## THE FACTORS THAT AFFECTED THE FORMATION OF ZIYAT SHAKARIMULY'S PERSONALITY

Nurgazy D.

Institute of History and Ethnoogy named after Ch.Ch. Valikhanov, (Almaty, Kazakhstan), 2nd year master's student

**Abstract.** This article examines the factors that significantly influenced the formation of the personality of Ziyat Shakarimuly, the poet, playwright and educator, who forcibly left his homeland in connection with the political situation in the 1930s of XX century and repression of his father, Shakarim Kudaiberdyuly. There also given a description based on the memories of his disciples about

the propagation and preservation of the works of Abai, Shakarim and "Alash" figures among the Kazakhs of China.

**Keywords:** Shakarim Kudaiberdyuly, Ziyat Shakarimuly, philosopher, poet, akyn, playwright, enlightener, repressions, China, Altai, creativity.

### Кіріспе

XX ғасырдың отызыншы жылдардағы ел басына төнген қалың нәубет зауалы ел ішіндегі ахуалдың өзгеруі, «Кіші қазан» саясатының «аша тұяқ қалмасын, асыра сілтеу болмасын» деген талап әсері халықтың күн көрісінің қиындауына, аштықтың басталуына алып келеді. Қазақстанның әр жеріндегідей Голощекиннің саясатына қарсы Шұбартауда, Абралының «Ақсай», «Самай», Шыңғыстаудың «Қарауыл», «Қараадыр» сияқты елді-мекендерінде ел азаматтары көтеріліске шығады. Бұл тек мал-мүлкінен айрылған байлар ғана емес, малсыз, күйсіз қалған көптің наразылығы, жан ашуы еді. Тарихта Шыңғыстау көтерілісі деген атпен қалған кеңестік саясатқа қарсы шыққан көтерілістің белді мүшесі Зият Шәкәрімұлы болғандығы туралы айтылып жүр. Қару-жарағы аз көтерілісшілерді кеңестік отряд талқанын шығарды. Көтерілісшілер тау ішіне қашып «банды» атанды.

XX ғасырдың 30-шы жылдары Қазақстанда орын алған қуғын-сүргін салдарынан Қытай жеріне қашып өткен кезекті бір топ Шәкәрім қажы ауылының адамдары болды. 1931 жылы 2 қазан күні Шәкәрім қажы жазықсыз атылған соң, Зият Шәкәрімұлы, Бердеш Әзімбайұлы Тәкежанов, Мәнәкеш Әзімбайұлы, Қожақапан, Төлеуқазы қатарлылар әуелі Тарбағатайға, онан соң Алтайға қашып барады. Осыдан аз уақыт бұрын ілгерінді-кейінді болып Алтайға жан сауғалап барған Сейітқазы Нұртаев, Шабдан Әбдікерім, Кәрім Дүйсебай, Сәлім Жаназар, Мырзахмет, Құсайын қатарлы асылдың қиықтары бар еді. Олардың алды болыс болған, Стамбул, Мәскеу қалаларында университет оқыған, арты асыл текті тұқымнан тараған көп тілді, аса білімді жандар болатын [1].

Зият Шәкәрімұлы 1931 жылдың қазанында әкесі Шәкәрім жанында Идаят, Ғылымбай деген жолдастарымен Шақпақтастағы қорасынан «Керегетас» деген жерге аттанады. Әке шешімімен Зият Бердеш, Сапар деген азаматтарға еріп, Қытай еліне аттанады.

Зият Шәкәрімұлы 1931 жылдың қазан айының соңында Тарбағатай аймағының Бақты шекарасы арқылы Қытай жеріне өтеді. Олар өз жерінде (Шыңғыстаудан) кетерінде жолшыбай Шұбартау жақтан қашып келе жатқан кезіндегі атақты батыр Шақантайдың бертіңгі ұрпақтары Жабағытай, Кенжебектермен ұштасып, жиыны үш жүз адам Тарбағатай жеріне өтеді. Зиятпен бірге келгендердің ішінде Бердеш Әзімбайұлы Такежанов, оның азан шақырып қойған аты Фердауси екен. Жұрттар оны Бердеш немесе Бердауси деп атап кеткен. Мәнәкеш Әзімбайұлы, Бердештің інісі, жәй малшы, Шәкәрімнің қызынан туған жиені Қожақапан, (кейде Қожақан делінеді), он он бір жастар шамасындағы бала, Төлеуғазы деген ересек адам, ол орысша оқыған, (оны Алтайдың Әлен уаңы өзінің сауда шаруашылық істерін басқаруға қойыпты), осы шағын топтың басшысы Бердеш пен Төлеуғазы болған көрінеді. Осы Бердеш айтқан деседі: «Зият Жұңғоны бетке алып қашқан кезде бір түйеге азық түлік және әкесінің кітаптары мен қолжазбаларын артып ала жүрген».

Жолшыбай бұларға Шұбартаудан қашып келе жатқан жастабан (керей) Шақантай батырдың бергі ұрпақтары Жабағытай, Кенжебектер қосылып, жалпы шамасы екі жүзден артық адам Бақты шекарасынан Қытайдың Тарбағатай аймағына өтеді. Бұл кезде Шыңжаңда «Дүнген төңкерісі» деп аталатын қантөгіс соғыс жүріп жатқан кез болатын. Тарбағатайдың Шағантоғай ауданына келген Зиятты Иса қажы Сонабайұлының ауылы мен Тышқанбай бидің ауылы аталатын Қабдолланың ауылы құшақ жая қарсы алады. Осы тұста өз ұлтының аш-арық

панасыздарына әрі босқындарға көмек, қайырым жасаған қажының адамгершілігіне риза болған Зият ұзақ арнауын жазады.

*Меккеге тәуап етіп барған қажы,  
Мешіт пен медресе салған қажы,  
Аш-арық адамдарды тойындырып,  
Көз қырын мүсәпірге салған қажы.  
Амалын екі әлемнің бірдей ойлап,  
Сауабын дүниенің алған қажы,  
Қайырым, мейірімді көмегі жоқ,  
Аталып жүргендер көп жалған қажы.*

Мұны бүгінде Тарбағатайдың Құлыстай бойын мекендеген көнекөз қарттар әңгіме арасында жиі есіне алып, айтып отырады[2].

Олар Тарбағатай өңірін екі жыл қыстағаннан кейін, одан әрі тұра беруге болмайтындықтан 1933 жылы Алтай аймағының Мәми Бейсі ауылына ат басын тірейді. Мұнда тұрақтай алмауының себебі ол жерде ізге түскен ОГПУ сақшыларының барлығын сезгендіктен болуы мүмкін. Зият Шәкәрімұлы Тарбағатайда шекараға жақын болғандықтан көп тұрақтамай, жер мойыны алыс Алтай аймағындағы Көкен бидің ауылына қоныс аударады. Онда Бейсілік мәнсәп Мәмидің немересі Бұқаттың қолында тұрған еді. Ол Зияттарды қазіргі Алтай қаласының аяқ жағындағы Бейсі аралына орналастырады. Бұл аумалы төкпелі заман дәл ашаршылық пен бүлікші дүнгендер Алтай өңірінен қудаланып Шынжаңда Шыңшысай, Алтай өңірінде Шәріпхан бастаған біршама демократиялық сипат алған жаңа үкімет орын алған кез болатын. Құрылған жаңа үкімет алдымен оқу ағартуға барынша назар аударып ат салысты. мұнда ең маңыздысы ескіше оқымағандарды жаңаша оқыту және мектеп салу, оқытушыларды молынан қабылдауды қолға алады. Саяси ахуалды тиімді пайдаланып Ресейден келген зиялы қауымды батылдықпен жұмысқа алады. Алдымен қысқа мерзімді курс ашып, қабілеттілігін жоғарылатып оқытушы базасын қалыптастырады.

Зият Шәкәрімұлы өр Алтайдағы осы ауылда болады да, Алтай өлкесінің мәдени орталығы атанған «Абақияда» ұстаздық жолын бастайды.

Алтай халқы оқу – мәдениеті жағынан Шәуешек пен Құлжаға қарағанда жүдеу әрі қолхат жазатындар ілуде біреу ғана кезігетін. 1933 жылдың күзінде Алтай аймағы бүлікші дүнгендерден тазартылады. Шың Шысай Шыңжаңда демократиялық сипаттағы өкімет құрды. Алтайда Шәріпхан мектеп, оқу-ағарту ісіне кірісіп, әр ру басылары өз қаржыларымен мектеп салады. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін мұнда келген Кәрім Дүйсебаев, Сүлім Жаназаров, Садық Мұқанұлы, Зият Шәкәрімұлы, ағайынды Қамбар және Шабдан Әбдікәрімұлдары оқушылардың сауатын ашу үшін мектеп жұмысына белсене араласады. Зият 1935 жылы Алтай мектептерінде «Шал мен баланың айтысы» деген шағын комедиясын жазып, сахнаға қояды.

Зият мектепте өзі шағын өлеңдер шығарып, оны оқушыларға жаттатқызып айтқызып, туған өлкесін сүйеге баулитын. Мысалы, «Алтай» деген өлеңінде:

*Бұл Алтай өнер-білім қайнаған жер,  
Бойынан надандықты айдаған жер.  
Көз ашып, мәдениет жолын танып  
Ғылымға белін бекем байлаған жер...[3].*

Зият туралы айтылған естеліктерде сол кезеңнің ызғары мен нағыз шындықтың негізі жатыр деген ойдамыз. Себебі, Шәкәрім өзінің қолжазбаларын буып-түйіп кенжесінің қолына тапсырғаны анық. Яғни Зияттың Қытайға өтуі өзара келісілген шаруа болған. Шәкәрім кенжесі Зиятқа қимас серігі Қоңыр атын береді. Жүріске мықты әрі қуғын болса, сытылып кетуге түсі де

лайық, елеусіз. Ал ең қымбатты мұрасы –қолжазбаларын қоржынға буып, түйіп Зияттың қолына тапсыруы жаңа өкіметке де, алдағы тағдырына да сене алмағанының айқын куәсі. Барар жер, басар тауы қалмаған адамның байламы! Соңғы бірер күнді Шәкәрім мен Зият бірге өткізген сияқты. Мансұр Ғылымбайұлы (1933 жылы туған) былай деп дерек береді: «1931 жылы Шәкәрім қажы атылғаннан кейін 2-3 күннен соң әкем Ғылымбайдың інісі Кәрімбай аудан орталығынан суыт келіп, қажының «құйыршықтарын» ұстайтыны туралы хабар жеткізеді. Ғылымбай сол түні бір ұл, бір қызын алып Аякөзге түсіп, ат-арбасын сатып Талдықорғанға кетеді» [4]. Шығыстағы көтерілістен кейінгі бірер айда ГПУ-дің кәріне ұшырап опат болғандар, жоғалып кеткендер жүздеп саналады. Мысалы, Тобықтының 70 адамын Семейге әкетіп, атып өлтіреді (оның ішінде Абайдың Тұрағұлдан кейінгі баласы Мекайыл бар).

Шәкәрімнің қайғылы қазасынан соң, Қарауыл маңында халық «Абзалдың азап лагері» деп атап кеткен қорқынышты лагерь құрылып, көп тұтқындарды сонда ұсталған. Осы лагерьде он ай отырған Шәкәрімнің әйелі Айғанша, қызы Күлзия мен ұлы Қабыш титықтап шығып, жолда өледі. Ахат бұл турасында: Оныншы айда босатып жібергенде, Бір Гүлләрдан басқасы өлді аштан деп еске алады [5].

Шыңғыстау көтерілісінің, бүгінгі күн биігінен қарағанда, шексіз зорлық-зомбылықтан, тозақ отына қақталғандай аштықтың құрсауына қамалған жұрттың шарасыздығы мен наразылығынан туғаны хақ. Бірақ, заманында бұлай саналмаған, себебі «қоғамды жабық жасау үшін айнала біткеннің бәрін жау деп анықтау қажет еді». Ұзақ уақыт бойы Шыңғыстау көтерілісінің бас ұйымдастырушысы деген «кінә» Шәкәрімге таңылып келді.

Әке тағдырының осындай қиын-қыстау сәті ақын Зияттың қатайып, ерте есеюіне, тұлғалық қалыптасуына барынша ықпал еткені ақиқат.

Тарбағатай жерінде екі жыл қыстаған олар жалғасты тұра бергісі келмей Алтай бетіне өтеді де Керейдің иесі деп Бітеу іргедегі Мәми бейсі ауылына келеді (1933 жыл). Бұл тұста бейсілік мәнсәп Қанапиадан өтіп немересі Бұқатқа берілген. Бұқат оларды қазіргі Алтай қаласының аяқ жағындағы «Бейсі аралы» деген жерге уақытша орналастырады. Олар келген тұста Алтайдағы ел ішкі бас аламан соғыс және ашаршылық жағдайын бастан кешіріп жүдеп тұрған кез еді. 1933 жылдың күзінде Алтайды басып алған бүлікші дүңгендер қудаланып, Шыңжаңда Шың Шысай, Алтайда Шәріпқан бастаған біршама демократиялық сипат алған жаңа үкімет құрылған.

Осыдан елу жыл бұрын біздің үйде қазақтың екі ұлы ақыны Абай мен Шәкәрім өлеңдерінің қолжазба күйіндегі (көшірме) нұсқалары болғанын білетін едім.

Бұдан қырық үш жыл бұрын Шәкәрімнің немересі Мереке Зиятұлы біздің мектебімізден оқыған болатын, деп жазады Раздан Мидыхатұлы [6].

Әкесі Шәкәрім өз ата мекені Шыңғыста 1931 жылы қазанның 2 күні қара жүрек қаскүнем Абзал Қарасартовтың қолымен сұрақсыз, сотсыз атып тасталғанын кейін, оның қасында жүрген серіктері енді туған жерінде тұра алмай, бас сауғалап Тарбағатай өңірінен Жұңго жеріне өтеді (1931 жылдың қазан, қараша айлары).

Төлеуғазы, Бердештер Тарбағатай өңірінде көп тұра алмай, 1933 жылы Алтай аймағы жеріне, оның ішінде Қыран өзені бойындағы Мәми Бейсі ауылына келеді. Бұл кезде билік басындағы Бұқат Бейсі (Мәмидің немересі) оларға қол ұшын беріп көмектеседі. Сарсүмбеге он шақырым ғана келетін, оның аяқ жағындағы «Бейсі аралы» деп аталатын жерге оларды орналастырып, бастарына уақыттық баспана тігіп береді. Қалашыққа жақын осы аралда Бердеш төңірегінделілер еркін кәсіп істеп жан бағады, Зият Шәкәрімұлы бұл кезде 25 жастағы салт жігіт екен.

1931, 1932, 1933 жылдар өр Алтайда, тіпті бүкіл Шыңжаңда «дүнген төңкерісі» деген атпен тарихқа мәлім болған соғыс жүріп жатқан, саяси жағдай орнықсыз, шаруашылық күйзеліс тапқан бір қиын мезгіл еді.

1933 жылдың 12 сәуірінде Шыңжаңдағы үкімет билігі Шыңшысайдың қолына өтті. Сол жылы күзде Алтайда Шәріпқан Көгедәев басқарған жаңа үкімет орнады, халық біраз тыныстады. Демократияшыл бағыт ұстанған Шәріпқан үкіметі барлық мүмкіндіктерді пайдаланып, Алтай халқының экономика және мәдени-ағарту істерін жақсарту шараларын жасады. Тарихи маңыз алатын шаралардың бірі сауатсыздық жайлаған Алтай қазақтары арасында мектеп ашып жаңаша оқыту жүйесін жолға қойғандығы болды.

Ол тұста ең үлкен қиыншылықтың бірі оқытушы дайындау ісі еді. Осы қамалды алу үшін, 1934 жылы Шәріпқан үкіметі Сарсүмбеден қысқа мерзімді оқытушы дайындау курсы және оның дайындық кіластарын ашады. (төрт ай оқып) едәуір жүйелі білім алып, соңынан түгелге жуық мәдениет ағарту шебіне қызметке тұрады. Ауданға, ауылдарға барып мектеп ашады. Міне, осы мұғалімдерді тәрбиелегендердің бірі Зият Шәкәрімұлы еді. Курсанттар қатарында Асқар Татанаев. Халық Шамерғалиұлы, Заки Жұптыбайұлы, Сәлімжан Какіжанұлы, Рашат Өміртайұлы, тағы басқалар болған. Менің ағам Масығұт Разданұлы, жиен ағам Уақит Оразұлы және Мұратбек Мәңкейұлы, Қамбар Ақыбайев. Мүнира Сейтқазы қызы, Асығат Мәңкейұлы сияқты жасы кішіректері дайындық ретіндегі бастауыш сыныптан оқыған. Бұл 1934, 1935 оқу жылындағы жағдай. Оларды оқытқан мұғалімдердің көпшілігі ілгерінді кейінді «орыс жерінен» келген жоғары білімді немесе арнаулы маман Сейтқазы мұғалім орысша, арабша тілге жетік, кемелді білімді адам. Шабдан Әбдікерімұлы кезінде Москвадан жоғары мектеп бітірген. Кәрім Дүйсебайұлы, Сәлім Жаназұлы, Мырзахмет және Құсайындар орысша, қазақша тілдерге бірдей жетік жақсы педагогтар екен. Бұның арасында Зият Шәкәрімұлы алғашында Дутың мекемесінің (аймақтық әкімшілік мекемесінің) мәдениет істері жағындағы бір қызметкері болып, мектепке сырттай оқытушылық істеген. Әдебиеттен сабақ өткен, көбінесе оқушылардың сабақтан сыртқы мәдени қимылдарын жандандыруға төккен. Оқушыларға хор, декламация, комедия жазып беріп, жаттықтырып, оларды сахнаға шығарған. Оқушыларды және басқа саладағы әуескер жастарды пьесалар дайындап, қоюға жұмылдырған.

Зият 1936 жылдың шамасында жаңа аты аталған Сейтқазы мұғалімнің қызы Мүнирамен үйленеді, одан ұл көріп, атын Мереке қояды. Ол 1937 жылы туған болу керек. 1936 жылы Зият Үрімшіге «Өлкелік қазақ-қырғыз ұйымы» дейтін бұқаралық орынға қызметке шақырылып, отбасымен сонда тұрады, Зиятты бұл орынға апарған өзінің қайын атасы Сейтқазы мұғалім болатын.

Сейтқазы 1935 жылы Үрімшіге «Өлкелік қазақ-қырғыз ұйымының» бастығы болып барған. Ол кезде «өлкелік қазақ-қырғыз ұйымы» деп аталатын бұқаралық ұйым үкіметтің халық бұқарасының қаржыландыруына сүйеніп оқу ағарту және мәдениет істерін басқаратын бір органы болған. 1934 жылдан бастап жұмыс істеген. Осы арада есімін көп рет қайталауға мәжбүр болып отырған Сейтқазы мұғалім туралы бір үзік мәлімет бере кетейік:

Сейтқазы мұғалім ислам діні жөнінде де арап, түркі, орыс және қазақ тілдер жөнінде де кемелді білімі бар, ойлы, ұстамды, аса өнегелі адам болған.

Орыс жерінде патша үкіметіне қарсы демократияшыл төңкерістік қимылдарға қатынасса керек, саяси жақтан қудалану себебінен Семейге келіп, жүйеден Шыңғыс тауындағы Құнанбай ауылдарына барып, бірнеше жыл мұғалімдік істеген. «Сейтқазы мұғалім» аталуы сол тұстан басталғандай.

Өр Алтайда қазақтар сайлап алған әйгілі төрт бидің бірі Көкеннің немересі Мәми өз ауылынан «Абақия» деп аталатын мектеп ашқан. «Абақияның» ашылуын біреулер 1904 жылы



десе, енді біреулер жиырма жыл бұрын деп есептейді. Мұнда бала оқытатын, ұлты өзбек Нұрғабдолла деген молда болған. Мәми Бейсі мектепте жаңаша оқытуды жалпыластыру мақсатында осы Нұрғабдолланы Семейге дейін жіберіп, қолайлы мұғалім тауып келуді тапсырады.

1933 жылы Сейтқазы Шәріпқан үкіметінің қызметіне тартылып, әуелде қазы қазы (төреші) болды. Соңынан «қазақ-қырғыз ұйымында» оның бастығының орынбасар болып қызмет істеді. 1935 жылы «Өлкелік қазақ-қырғыз ұйымына» (Үрімшіге) шақырылып, сонда қызмет істеп жүргенде ШыңШысай үкіметі жағынан 1940 жылдың басында түрмеге алынды да, отбасы Іледегі Күреге жер аударылып жіберілді. Алтайдағы көтерісшілердің саяси тұтқындарды босату жөніндегі батыл талабына байланысты, 1942 жылы Сейітқазы мұғалім түрмеден шығарылып, Бітуірдегі Бейсі ауылына қайтып келіп жан бағады.

Сейітқазы мұғалім Алтай қазақтарының мәдениет өресін, дүниетанымын көтеруге елеулі үлес қосқан қадырлы адам. Зият Шәкәрімұлына қамқорлық ету оның адамгершілік тұрғысында істеген көп қызметтерінің бір тармағы ғана. Тегінде Құнанбай ауылында болып, оның Абай, Шәкәрім сынды ұрпақтарына сүйіспеншілік ықыласы ауған болса керек. Әйтеуір Зиятқа қызын беріп, оны қызметке тартып және баулып айрықша ықылас білдірген. Амал қанша, зұлым үкімет оның арманын аяқ асты етіп, 1938 жылдардың ақпан айында Зият Шәкәрім Үрімшіде қолға алып, көзін жойды. Кейбір деректерде оны және сол сияқты бір топ адамды Совет үкіметі «халық жауы қатарында жазалау үшін кері өткізіп алған» делінеді. Осы сөз шын болуы мүмкін. Шәкәрімнің екі әйелінен он бір бала туған болса, осының кенжесі (екінші әйелі Айғаншадан туған) Зият болатын.

Шәкәрім шығармаларының өр Алтайда біршама белгілі болуы оның Зияттың қолында бар әкесінің мұраларын ала келгендігінен. Негізгі себеп шығарманың халықтық сипатында және құндылығында.

Алтай өңірінде ұлы Шәкәрімнің «Бұл ән бұрынғы әннен өзгерек» әнін басқа сөзбен айтуды 1930 жылдар ішінде оқыған көне адамдардың бір қыдыруы біледі екен. Бірақ, негізгі сөзін білмейді, бақсақ, 1934-1935 жылдар Зият әкесінің осы әніне өзі сөз жазып, оны хор ретінде оқушыларға үйреткен. Ал, мұғалімдер оны сахардағы мектеп оқушыларына дейін таратқан.

Шәкәрім ықпалы тек өз ұрпағына ғана емес дүйім қазақ халқы үшін сарқылмас дариядай үлкен мектеп екені анық.

Өз ұрпағының дара-дара болып тұлғалық келбетінің қалыптасуына барынша ықпал еткен әке рухына Ахат Шәкәрімұлының «Фантазия» атты өлеңі арналған:

Елсізде, жайлау шетінде,  
Салынған шағын қора там,  
Шақпақтың күнгей бетінде,  
Отыр сонда бір адам.  
Елсіз қора жайлауда,  
Жалғыз жатқан кәрі шал  
Тұтқындай болып байлауда,  
Отыр ма күтіп ол ажал.  
Ол алысты ойлайды,  
Өлместей белгі жүзінде ар.  
Тереңге ойы бойлайды,  
Жүректе жалын өмір бар,  
Күмістей жылтыр ақ сақал.  
Жетпістен асқан жасы бар.

Жоғарыда айтылған естеліктегідей Ахат ақын да осы өлеңінде әкесінің Саятқорадағы тіршілігінен мәлімет береді. Шәкәрім ақынның бейнесін алғашқылардың бірі болып, ойшыл, дана кейіпкер ретінде бейнелейді. Қазақ әдебиетінде поэзиясында Шәкәрім ақын бейнесін Ахат пен Зият кейіпкер дәрежесінде алғашқылардың бірі болып сомдайды. Олардың поэзиясында да Шәкәрім ақын ақылшы, дана, халқының қамын ойлаған ойшыл ретінде танылады.

Мысалған үлкен ұлы Ахат өлеңінде:

Айнала кітап жиналған,  
Ортасында жалғыз шал.  
Арына берік сиынған,  
Бұл не ғажап, бұл не хал.  
Малдас құрып, жүгінген,  
Отырғандай тілектен.  
Кітаптарға үңілген,  
Беріліп жылы жүрекпен.  
Қыранша қарап далаға,  
Шарықтап ойы кезгендей,  
Алдыңғы жаққа қадала,  
Жарығын нұрдың сезгендей.  
Алыстан болжап көргендей,  
Бақытты еңбек, бақытты іс,  
Соларды жырлап бергендей.

Елден жырақтау қалған сәтінде Шәкәрім ақынның жеке сонау елсіз қорада тұрған кезінде қоңыр ат серігі, мұндасары сияқты. Ақын өлеңдерінен қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін көреміз. Зият қазақ ауыз әдебиетін, қазақтың өлең өнерін, оның тарихын әке үлгісінен бойына сіңіріп өскен.

Шәкәрім ақын өлең өрнегін қиыннан қиыстырып сала білген үлкен ұстаз ақын. Оның шәкірті ретінде де Зият әке өнегесін өз туындыларында көрсете білді.

Оңашада, қорада тек қана шығармашылықпен айналысып, онысын келер ұрпаққа арнаған қасиетті қажының әрбір туындысында үлкен сыр жатыр. Адамды рухани тузеу, адамның ішкі жан дүниесі жайлы сыр шерткен Шәкәрім ақынның поэзиясының құпиясы тереңде. Шығыс шайырларының жыр кестесін, қазақ өлеңін қос желідей қосақтап, әдемі де ерекше өлең өрнегін салады.

Әке тәрбиесінің ұлтқа қызмет ету үлгісін балалары да жалғастырып кетті.

Солақай саясаттың әсері адам өмірін бұғаулап, жаппай қырғынға ұшыратуының астарында зұлымдық жатыр. Ақын тереңнен түп-тамырына барып, зұлымдық пен айланың шығу тегін де анық көрсетеді. Ақынның өмірлік қағидасы - адам түзету идеясы, оның түп-төркінінде негативті кері ықпалды әсерлерді зұлымдықты, айланы, көре алмаушылық, пайдақұмарлық, өтірік, өсек, жалқаулық, айлакерлік осының барлығының пайда болу себептерін, қалай бұларды жою керектігін де көрсетіп береді.

Сөйтпін ақыл бере алмай адал көмек,  
Зұлымдықпен адамды адам жемек.  
Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім жоқ –  
Осы болар таза ақыл өлді демек.  
Сондықтан адам - залым, әлемге жау,  
Ебін тапса, қоймайды ешкімді сау.  
Жер білсе адамзаттың бүл қылығын

Үстінен бәрін төгіп тастар еді-ау, - адамды зұлымдық билегендегі сәтті де ақын

«Зұлымдықпен адамды адам жемек» деген жолдармен береді. Сондықтан ақын:

Олай қылмай, билесе бәрін ақыл,  
Еш қиянат қылмаса зорлық, тақыл,  
Таза еңбекпен тағдырдан пайдаланса,  
Адамды сонда адам деген мақұл, - деп таза ақыл, таза еңбек, адал еңбек,  
ақ пейіл, мейірім бар жерде адам өмірінің мәнді болатынын да ақын дәлелдеп көрсетеді.

Шәкәрім ақын жаңа үкіметтің зұлымдық пен зорлықтың адамның ішкі әлемін жаулап алғандағы зиянды әрекеттер туындататыны жайлы да өз шығармашылығында көрсеткен.

Шәкәрім:

Жан тыныштық таппайды тән қамын жеп,  
Тән бұзылса, тұрағым бұзылар деп,  
Ыстық, суық аштықтан сақтау үшін

Зұлымдық пен айланы қылады сеп, - деп замана шындығын, қоғамның бет-пердесін қинала отырып ашық айтады.

1930-31 жылдары арасында Зияттың бір әке-шешеден туған ағалары Ғафур мен Қабыш түрмеде өледі. Ал, інісі Ахат Сібірге жер аударылып, кейін елге аман оралады. Зият әке қазасынан кейін елде басының аман болмайтынын сезген соң еріксіз Қытай асты. Ол жақта “жақсыда жаттық жоқ” дегендей игі адами қасиеті бар ұлтжанды азаматтардың құрметіне бөленеді. Бұл тұста аға сұлтан Құнанбайдың даңқы Қытай қазақтарына жақсы мәлім еді. Меккеге қажылыққа баратын Орта жүз елі Құнанбайдың көз алдынан өтетін болған. Зият өзінің бір өлеңінде:

Ойлайсаң егілесің, күңіренесің,  
Қолыңнан келері жоқ бос жүресің,  
Атаның аруағын сыйлаушы көп,  
Көңілді соған ғана көтересің.  
*Ризық болды маған ата даңқы,  
Құрметтеу жақсыларды елдің салты.  
Абай мен Шәкерімді көрмесе де,  
Оларды құрметтейді керей халқы.  
Керейдің мекені екен Алтай-Сауыр,  
Бұл жақта ел көрмедім бұдан тәуір.  
Айқасып ел үшін де, өзі үшін де,  
Шайқастың тарихы бар әжептәуір.  
Ойшылдар, оқымысты мұнда да бар,  
Шәріпхан, Мәңкей, Мұқаш, Баймолдалар.  
Күш қосып қозғалысқа Шыңжаңдағы,  
Алтайды азат еткен ер осылар.*

Бұл өлеңді кезінде Шәуешекте қазақ гимназиясында Қабдеш Жұмаділов, Қалихан Сағатбеков, Максұтқалимен бірге оқыған, кейін Алтай аймағында ұзақ жыл он екі абақ керейдің ішінде көп жыл қызмет істеген, өзі керейдің жастабан руынан, 1962 жылы Қытайдан өтіп, Шұбартау аудандық газетінде істеген, 2007 жылы Семей қаласында қайтыс болған Айтқали Кененбаев жатқа айтушы еді. Бүгінде марқұмның үйіндегі қолжазбада аталмыш өлеңнің мәтіні сақтаулы тұр[3].

Абай, Шәкәрім мұраларының ұлтымыздың өркениетті дамуына адамгершілік, мәдениеттілік, еңбекқорлық, арлылық мәселелерінің де ықпал-әсері күшті.

Шәкәрімнің тікелей тәрбиесін алған Зияттың қазақ жастарына, олардың ұлт мәдениетімен,

әдебиетімен, тарихымен таныстырып, білім алуына да әсері мол болды.

Міне, Зияттың қазақ ұғымында, ел жадында дара тұлға ретінде қалыптасуының басты факторы Абай мен Шәкәрімдей ұлылардың мектебінен өтуі деп кесіп айта аламыз.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шәкенұлы Жәди. Қарашаңырақтың Шыңжаңдағы шуағы // Қазақ үні. Ұлттық портал. – 2010. – 22 қараша. (қаралған уақыты - 6 қыркүйек 2016 ж.)
- 2 Мұхамедиұлы М. Зият Шәкәрімұлы // <http://qasym.kz/ziyat-shakerimuly/> (қаралған уақыты - 6 қыркүйек 2016 ж.)
- 3 Разданұлы М. Зияттың Шыңжаңдағы өмірі мен шығармашылығы туралы // Мұра. – 2008. – № 2. – 1-10-бб. – журнал
- 4 Ғылымбайұлы Мансұрдың естелігінен // Сыдықов Е.Б. Шәкәрім: ғылыми-танымдық басылым. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 441 б.
- 5 Разданұлы М. Шәкәрімнің өмірі мен өлімі // Шыңжаң қоғамдық ғылымы. – 1996. – №1. – 81-92-бб. – журнал
- 6 Мұқаметханов Қ. Шәкәрім // Қазақ әдебиеті. – 1988. – 15 сәуір.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 94(574.41-25) «1856/1917»**

### **СЕМЕЙ ҚЫЗДАР ПРОГИМНАЗИЯ МЕН ГИМНАЗИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН(1856-1917Ж.Ж.)**

**Рахимова А.А.**

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан), «Тарих» мамандығының 2 курс магистранты  
E-mail: aida.ar757@gmail.com

**Аңдатпа.** Мақалада революцияға дейінгі Семей қаласындағы негізі қаланған қыздар прогимназиясы мен гимназиясының (1856-1917ж.ж.) құрылу тарихы қарастырылады. Автор қыздар прогимназиясы мен гимназиясындағы оқу үрдісі, материалдық базасы педагогикалық ұжымы, оқушылардың ұлттық құрамы, әлеуметтік тегі және діни-нанымы, гимназистердің оқу көрсеткішінің үлгерім деңгейі, гимназияның сыртқы және ішкі тәртібі, оқу бағдарламасы мен оған қатысты оқу құралдары да мақалада талданады.

**Түйін сөздер:** Семей, қыздар, прогимназия, гимназия, орта білім беру жүйесі, реформа, гимназистер.

### **ИЗ ИСТОРИИ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ЖЕНСКАЯ ПРОГИМНАЗИИ И ГИМНАЗИИ (1856 – 1917 ГГ.)**

**Рахимова А.А.**

Казахский национальный педагогический университет им. Абая (г. Алматы, Казахстан)  
Магистрант 2 курса специальности «История»  
E-mail: aida.ar757@gmail.com

**Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы истории создания женской прогимназии и гимназии (1856-1917гг) в дореволюционный период в городе Семипалатинск. Автор анализирует учебный процесс, материальную базу, состав педагогического коллектива, национальный, социальный и религиозный состав учащихся, уровень учебных показателей успеваемости гимназистов, правила поведения в учебном заведении и за его пределами, средства обучения и содержание учебной программы женской прогимназии и гимназии.

**Ключевые слова:** Семипалатинск, женская, прогимназия, гимназия, система среднего образования, реформы, гимназисты.

### **FROM THE HISTORY OF THE SEMIPALATINSK FEMALEPROGYMNASIUM AND GYMNASIUM (1856 – 1917 Y.Y.)**

**Rakhimova A.A.**

Kazakh National Pedagogical University named after Abai,(Almaty, Kazakhstan)2nd year master's student of the specialty "History"  
E-mail: aida.ar757@gmail.com



**Abstract.** The article considers issues of history of female progymnasium and gymnasium (1856-1917 y.y.) to the before revolutionary period in the city of Semipalatinsk. The author analyzes the educational process, material resources, the composition of pedagogical staff, national, social and religious composition of students, level of academic performance of students, rules of conduct in school and beyond, learning and the curriculum female progymnasium and gymnasium.

**Keywords:** Semipalatinsk, progymnasium, gymnasium, female, the system of middle education, reform, gymnasium student.

### **Кіріспе**

Революцияға дейінгі Ресей империясында қыздардың білім алу мүмкіндіктері ұзақ та, қиын жолмен жүрді. Қыздардың білім алуы керек емес «артық» дүние болып түсіндірілді. Мемлекет қыздарға болашақ маман ретінде қарамады, сондықтан қыздар мектептерін ұйымдастыруға көңіл аударған жоқ. XIX ғасырдың екінші жартысы яғни 50-60 жылдары Ресей империясының барлық аумағында қыздарға арналған білім ошақтары негіздерін қалай бастады. Осы уақытта қыздарды педагогикалық мамандыққа тарту белең алып, барлық әлеуметтік топтың (класс) қыздарына оқуға түсуге жол ашылады [1,92б.].

Қыздарға білім беруді ұйымдастыруға (реформалауға) байланысты алғашқы қадамдар 1856 жылы көктем айында басталды. Сол жылдың 5 наурызында халық ағарту министрі А.С. Норов патша II Александрға есеп тапсырады. Есепте: «Халық ағарту жүйесінде осы уақытқа дейін ерлер біліміне көп көңіл бөлінгенін. Қыздарға арналып (Август үйінің қамқорлығымен) ашылған институттарында тек шектеулі дворяндар мен шеңді азаматтардың қыздары ғана оқи алатынын, ал орта таптағы адамдардың, әсіресе губерниялық, уездік, қалалық тұрғындар өздерінің тұрмысына байланысты қыздарын оқыта алмайтынын түсіндіреді» [2,117 б.].

Осы есепке жауап ретінде, 1856 жылы 5 наурызда жоғарғы биліктің жарлығы шығады: «Приступить к соображениям об устройстве на первый раз в губернских городах женских школ приближенных по курсу к гимназиям по мере способов которые к тому могут представиться». Алғашқы кезде гимназия деңгейіндегі қыздар мектептерін губерниялық қалаларда ашумен шектеледі [3,75-78 б.б.].

Бірақ жарлық шыққанымен оның бекітілуіне 2 жыл уақыт кетеді, себебі оның орындалуына көп азаматтар сенбестікпен қарап, халық соғыстан (1853-1856 жж Қырым соғысы) енді шыққан кезде көмек көрсетуі мүмкін еместігін алдыға тартады. Халық Ағарту Министрі А.С.Норов қалалық қоғам мен дворяндардан үмітін үзбейді. [4,40 б.].

Қыздар училищелері губерниялық қалаларда «жергілікті халыққа қажет болғанда» және де материалдық тұрғыдан қамтамасыз етілетін мүмкіндігі болу жағдайына байланысты, аймақтық оқу басқармасының (Попечительдің) бұйрығымен ашылды. Материалды көмек қайырымдылық және жеке топтардан, оқу ақшасының есебінен құралды. Оқу ақысы I разрядты училищеде – 35 рубльден, ал II разрядты училищеде – 25 рубльден аспауы міндетті болды [ 2, 129 б.]. Білім алатын оқу ошақтары екі түрге бөлінді: II разрядты училище – бастауыш мектеп негізінде, және I разрядты – толық емес гимназия типінде құрылды [5,16.].

Халық Ағарту Министрлігінің 1860 жылғы «Қыздар училищесіне» байланысты ережесі екі жаңа леп енгізді. Қыздардың оқу бағдарламасын кеңейтіп (орыс тілін оқытуға байланысты), педагогикалық кеңеске қосымша міндетті емес пәндер оқытуға мүмкіндік берді. Ең бастысы ол дайындық сыныптарын құру болды. Бұл бастапқы білімдері жоқ оқушыларға, дайындық сыныптарында өз білімдерін жетілдіріп алуларына түрткі жасады. Тағы бір айтылмай кетпейтін жағдай ол оқу ақысының төмендеуі. Енді I разрядты училищеге – 30 рубль, ал II екінші разрядты училищеге – 15 рубльды бекітеді [2,141 б.].

1870 жылы қабылданған «Положение о женских гимназиях и прогимназиях» ережелер легі бойынша I разрядты қыздар училищесі – гимназияға, ал II разрядты гимназиялар – прогимназияға түрленеді. Біріншісінде оқу мерзімі 7 жыл, екіншісінде 3-6 жылдың аралығында бекітіледі. 1870 жылғы ережелер 1865 жылғы ережелермен салыстыра келе қыздар прогимназиясы мен гимназиясының басқару жұмыстарына шарттар енгізеді. Айта кетсек, педагогикалық кеңестің билігі тарыла бастайды, кеңес кітап қорын таңдаудан және белгілі бір пәннен сабақ беру бағдарламасын бекітуден алыстатылады. Бұл сұрақтар бойынша жұмысты (ереже бойынша) Халық Ағарту Министрлігі атқарды. Сонымен қатар ереже бойынша оқу орнының бастығынан да және сынып жетекшісінен де үй мұғалімі немесе тәрбиешісі лауазымы қажет етілмеді. Гимназияның оқу басшысын – Халық Ағарту Министрлігі бекітсе, ал прогимназияда – аймақтық оқу басқармасының басшысы (Попечитель) бекіткен. Жасалынған мұндай шаралар министрліктің қыздар гимназияларын қол астында қатаң бақылаудан шығарып алмау үшін қажет болған [2,191б.].

Ескеретін жайт, қыздар гимназиясы оқу бағдарламасы мен дәрежесі бойынша ерлер гимназиясымен салыстыруға келмеді. Оқу бағдарламаларының жеңілдігімен және пән бойынша сағаттарының қысқа болуымен сипатталады [1,92б.]. 1871 жылғы ерлердің және 1874 жылғы қыздардың оқу бағдарламаларына мән берсек, қыздарда ерлерге қарағанда айырмашылық графикалық (жазба) және қосымша пәндердің көптеп оқуында болды. Мысалы, қыздарда графикалық пәндер 11,4%-ды құраса, ал ерлерде 2,4%-ды құраған. Ал гуманитарлық пәндер үлесі ерлерде 73,7%, қыздарда 55,4%, жаратылыстану пәндерінің (ерлерде 18,9%, қыздарда 18,0%) үлес салмағы теңдей деп атауға болады, бірақ ерлер қыздарға қарағанда тереңдітіліп (әсіресе гуманитарлық пәндермен) оқытылған. 1880 жылдары Халық Ағарту Министрлігіне И.Д.Диляновтың келуі контрреформация кезеңімен сипатталады. Ол қыздардың прогимназия және гимназияларына байланысты Министр жасалынған 3 үлкен қателікті келтіреді. 1) Қыздар прогимназиялары мен гимназиялары барлық әлеуметтік топтарға (дворяннан бастап шаруаға дейін) есігін ашып беруі; 2) Гимназия жанынан арнайы педагогикалық сыныптардың құрылуы; 3) Қыздарға арналған жоғарғы курстардың ұйымдастырылуы «Үлкен қателік» саналды. Шешімі ретінде 1884 жылы желтоқсан айында Халық Ағарту Министрінің орынбасары М.С.Волконскийдің төрелігімен «Комиссия об изыскании главнейших оснований для лучшей постановки женского образования» атты арнайы комиссия ұйымдастырылады [2,221б.]. 1880 жылдардағы қабылданған реформалардың басты өзегі ол гимназияларда әлеуметтік құрылымдарды ретке келтіру болды. Ережені іске асыру үшін М.С.Волконский қыздар гимназияларына 1) екі жаңа тілдердің оқылуын міндеттейді. Бұл жаңалықтың астарында қыздар гимназияларындағы жағдайлары төмен әлеуметтік топтар мен отбасылардан шыққан қыздардың тілдерге (жаңа және ежелгі шет тілдерге) ақша төлеп оқуы қиындық туғызатындығын түсінсек болады. Осылайша «тазалау» үрдісі жүргізілді. Тағы бір мәселе ол, 2) қыздар прогимназиясын және гимназиясын аяқтағаннан кейін тәрбиеленушілерге мұғалім немесе тәлімгер құқығын иемденуін алып тастау. 3) Қыздар прогимназиясы мен гимназияларын мемлекеттендіру саясаты. Бірақ бұл жоспар қаржы министрі С.Ю.Виттенің есебімен тоқтатылады. Өйткені, министрдің айтуы бойынша қыздар гимназияларына мемлекет қаржылай көмектің тек 10% -ын ғана шығарып отырғанын, ал қалған 90%-ы қалалық, земствалық, жеке, және қоғамдық топтардан жиналатындығын дәлелдейді. Сол себептен қыздар гимназияларын толықтай қамсыздандыруды мемлекет өз мойнына ала алмайтынын алдыға тартады [2,223–224б.б.]. Соңында құрылған комиссияның 10 жылдық жұмысы 1894 жылғы елдегі қоғамдық-саяси үрдістерге байланысты, мемлекеттік кеңесшінің шешімімен комиссияның жобаларын жоққа шығарады. Ережелер легі қыздар прогимназиялары мен гимназияларындағы әлеуметтік, пәндік-бағдарламаларына т.б.

үдерістеріне ешқандай өзгеріс енгізбеді [2,226 б.]. Қыздарға білім берудегі ұйымдастырылған заң жобаларының ішіндегі ең ірілі реформалар (қысқаша) реті осылайша жүргізілді. Жоғарыда қарастырылған реформалар легі қыздар прогимназиялары мен гимназияларының ашылуын тек Ресей империясының орталық аудандарында да ғана емес, сонымен қатар шет аумақтарында да негізін қалуына көп көңіл бөлді. Батыс-Сібір округінің құрамына кіретін Семей қаласы, онда негізі 1872 жылы қаланған Семей қыздар прогимназиясы мен гимназиясына қысқаша тоқталып өтсек. Сонымен Семей қыздар прогимназиясы 1860 жылы уездік училищенің жанынан мектеп ретінде ашылып, 1864 жылы 25 қарашада мектеп 2 сыныпты қыздар училищесіне, 1872 жылы 16 тамызда қыздар прогимназиясына түрленеді [6,80б.]. Ал 1902 жылы толыққанды гимназияға айналады [7,123 б.]. Негізі прогимназияның гимназияға айналуы ол жергілікті билік пен халықтың тығыз қарым-қатынасының жемісі деп қарауға болады. Өйткені, көбінесе осы кезеңде, қыздарға білім жолы ашылған таңда көптеген ата-аналар қыздарын оқыту барысында нәтижелі де толыққанды болуына мән берді. Прогимназияның дайындық сыныбы мен 4 негізгі сыныпты аяқтаған қыздарға берілген анықтамамен жұмыс орнын табу қиын шаруаға айналған. Себебі, оқу орнының басшылары мұғалім бекіту барысында олардың толыққанды гимназия, семинария бітіргеніне, ал келер жылдарда университет жанынан педагогикалық курс дәрістерін тыңдаған азаматшаларға таңдау жасаған. Сондықтан қыздарына толық гимназиялық білім беру үшін, оларды империяның басқа қалаларына (басқа қалада оқыту ата-аналарға көп шығын әкелген) жібермей жанында ұстау үшін жергілікті билікке бір емес бірнеше рет өтініш жасап, гимназияға айналуға себепкер болған. Қыздар прогимназиясы ашылған жылы 4 негізгі және 2 дайындық сыныптарынан тұрды. Жеке оқу ғимаратында орналасқанымен, ғимарат оқу үрдісіне қолайлы жасалмаған болады. Прогимназияның Попечительдік (қамқоршы) кеңесінің төрағасы Семей қалалық думасына қыздар прогимназиясында қаражаттың жеткіліксіздігін, оқу құралдарының (соның ішінді қосалқы және міндетті пәндерден) аздығынан сабақ өтудің қиындығын, сонымен бірге бөлмелердің қолайсыз, тарлығын, керек десе ғимаратта кітапхана орналастыратын бөлменің жоқ болуын мәлімдейді. Нәтижесінде 1895 жылы жасалынған жөндеу жұмыстары оқу орнының гигиеналық–санитарлы шарттарын ретке келтіреді [7,68 б.]. Қыздар гимназия және прогимназияларын қоғамдық және жеке қаражатпен қамтамасыз ету қиынырақ болған, өйткені қыздардың оқуына ақша салғысы келетін азаматтар кемде-кем болғандықтан, 1870 жылы 24 мамырда жоғары биліктен Халық Ағарту Министрлігінің есебіне қыздар гимназияларына көмектесуі үшін жылына 150 мың рубль ақша құйып отырған. Барлық оқу орындарына ақшалай көмек жетіспейтіндіктен, тек жағдайлары мүшкіл білім ошақтарына 2000 рубльден (гимназияға) және 1000 рубльге (прогимназия) дейін ақшалай көмектескен [8,75б.].

Мысалы, Семей қыздар прогимназиясының 1890 жылғы қорытындысына мән берсек, онда оқу орнының есебіне мемлекеттік қазынадан 1000 рубль, қалалық ұйымнан 125 рубль, оқу ақысынан 1200 рубль, қол сұғылмайтын ақшаның пайызынан 100 рубль, басқа да қайырымдылық көздерінен 237 рубль, барлығы 3788 рубль ақша түсіп ортырған [6,80 б.]. 1896 жылдың екінші жартысында прогимназияда бесінші сынып ашылады, бірақта бұл сыныпты гимназияның ғимаратының жөндеу жұмыстарының аяқталғанына дейін материалды және пәтермен қамтамасыз етуді прогимназияның қамқоршы кеңесінің төрағасы мен кеңес мүшелері Моквин, Березницкий, Никитин, Ступишын және Трейеровтар өз мойындарына алады [7,70 б.].

1908 жылы «Сибирские вопросы» журналының №47-48 санында «Нечьи деньги» атты мақалада қыздар гимназиясының жанындағы қала басқармасы мен ата-аналар комитеті жоғары басшылыққа оқу орнында жөндеу жұмыстарын жүргізу үшін қазақтардан жиналған ақшадан көмек беруін сұрап өтініш жазғандары айтылады. Басшылық өтініштерін ескеріп, бірақ ақшаны әлі аудармағаны, бірақ қала әкімі Тройницкий жиналған ақшадан 50 000 рубль беруге уәде

берген. Автордың айтуы бойынша, облыста 700 000 қазақ тұратындығы, бірақ ерлер гимназиясында қазақтардан 3-4 бала, ал қыздар гимназиясында бір қазақ қызының оқымайтындығын алдыға тартып, неге қазақтардың ақшасына оқу орны салына, өз балаларын бере алмайтындарына өкіне қарауы байқалады. Сонда түсінгенім бойынша қазақтардың ақшасының қайда, кімге кетіп жатқандығы, неге жұмсалғаны туралы оларға есеп бермеген. Тек керек кезде пайдаланып, іске асырылып біткен уақытта ғана хабарлаған [9,6-8 б.б.]. Семей қыздар прогимназиясы мен гимназиясында ғимаратқа байланысты мәселелері толастамаған. Өйткені, оқу орнында оқушылар саны жылдан-жылға өсіп отырған, 1902 жылдың 1 қаңтарында оқу орнында бас-аяғы 312 оқушы білім алған. Прогимназия ғимараты білім алушыларға өте тар болған секілді, өйткені есепті жылда емтихан сынақтарын тапсырған 10 оқушыны қабылдамағандарын жазады. Егерде педагогикалық кеңес қабылдау үрдісінде әр сыныптағы бала басына шаққандағы ауа сыйымдылығын ескеретін болса, онда 1-4-ші сыныптарға қабылдаудан бұрын, прогимназияда білім алып жатқан біршама оқушыны шығаруына тура келетінін алдыға тартады. Оқу орнының гигиеналық тұрғыдан оқуға қабылдай алмауын көп ата-аналар түсінбейтінін, оқушылардың көп болуын қаламағандықтарынан деп түйіндейтіндерін, сол себепті аталмыш жылы Семей қаласына жұмыс бабымен ауыстырылған әулие әкейге дәлелдеуге тура келгенін баяндайды, ол азамат керек десе қызы үшін дайындық сыныбындағы пештің қасына өз қалтасынан үстел орнатуға дейін барған. Ғимарат салуға жергілікті тұрғындардың экономикалық жағдайлары келмейтінін, қалалық қоғамдық басқарма бір жарым жыл бұрын ғимарат үшін аз ақша жұмсамағандықтарын, есептік жылда қамқоршы кеңестің екі рет қайтара жазылған өтінішнен кейін 4-ші сыныпты қаржылай қамсыздандыруға 600 рубль көмек бөлгендіктерін, енді жаңа ғимарат салу мәселесіне жағдайлары келмейтіндіктерін ескереді. Сонымен бірге облыс тұрғындарынан да көмек күтуде шамалы өйткені екі жыл қатарынан бидайдың дұрыс салмауы ауқатты деген отбасылардың өздерін кәдімгідей әлсіреткенін, көмекті тек мемлекеттік қазынадан және облыстық земстволық салықтардан күтуге мәжбүр екендіктерін жазады [10,122 б.].

Семей қыздар гимназиясында 1905–1906 оқу жылына дейін оқу ақысы дайындық сыныптарында - 20 рубль, I–IV сыныптарда - 35 рубль, V–VII сыныптарда - 45 рубльді құрайды, бірақ гимназия директоры З.Д. Сорокина өзінің берген есебінде кітап қорының өсуі, жаңадан қызметкерлер келуі оларға жалақылар белгілеу үшін оқу ақысын негізгі сыныптарда - 5 рубльге, ал дайындық сыныптарда - 10 рубльге көтереді [11,316.]. Ал оқу орынның 1917 жылғы оқу ақысы: 125 оқушы - 3 дайындық сыныптар - 40 рубль жылына, барлығы 5000 рубль, 266 оқушы - 50 рубль жылына - 13 300 рубль, 172 оқушы - 60 рубль жылына - 10 320 рубль, 10 оқушы - 80 рубль жылына - 800 рубль, 35 оқушы - 100 рубль жылына 3500 рубльді құраған [12, 16.].

Семей қыздар прогимназиясы мен гимназиясының оқушыларның ұстанған діні мен әлеуметтік құрамы. Кестеде көрсетілгендей мұнда мұсылман қыздар (ұлты көрсетілмейді қазақ немесе татар т.б. ) тек 1906 жылдан бастап аз-аздап оқуға түседі. Негізгі бөлігі орыс ұлты қыздарының құрағаны көрініп тұр. Сонымен бірге дворяндар мен шеңді азаматтар, мещандар және саудагерлердің қыздары басым болған.

Кесте 1. Семей қыздар прогимназиясы мен гимназиясының оқушыларының діни және әлеуметтік құрамы [13 ].

Жыл	Діні						Әлеуметтік құрамы									
	Православтық	Рим-католиктік	Мұсылмандар	Басқа христиандар	Иудейліктер	Протестанттықтар	Дворяндар мен шеңді азаматтар	Текті дворяндар	Дің қызметкерлері	Құрметті азаматтар мен 1-ші гильдия саудагерлері	Мещандар мен 2-ші гильдия саудагерлері	Шаруалар	Қазақтар	Қазақтар	Шет елі азаматтары	Басқалар/ бұрағана
1900	282	2	-	-	3	2	123		9	3	131	9	10			2
1901	304	2	-		4	2	105		14	5	171	6	12			2
1902	320	5	-	-	2	-	125		16	18	137	10	18	-	1	2
1903	325	9	-	-	5	-	165		19	4	129	9	8		3	2
1904	331	5	-		7	-	161		17	1	146	10	7		1	-
1905	347	10	-		8	-	163		21	32	76	11	13		3	46
1906	395	9	1	-	14	-	111		15	9	251	8	8	-	2	10
1907	412	10	3	2	15	-	162	25	20		198	15	17	-	2	3
1908	393	12	15	1	13		184		23		178	7	17			14
1910	415	11	4	3	18		172		20	42	143	41	21		2	10

Егер пайыздық көрсеткішпен көрсететін болсақ, 1909 жылғы есепті қоспағанда, 1900 бен 1910 жылдың аралығындағы есеп бойынша, діни ұстанымдары бойынша прогимназия мен гимназияда православты дін өкілдері 95%, рим-католиктер 1,5%, мұсылмандар 0,6%, басқа христиандар 0,2%, иудейліктер 2,4%, протестанттықтар 0,1% пайызды, ал әлеуметтік құрамына тоқталсақ, пайыздық көрсеткіш бойынша дворяндар мен шеңді азаматтар 40%, текті дворяндар 0,7%, құрметті азаматтар мен 1-ші гильдия саудагерлері 42,1%, мещандар мен 2-ші гильдия саудагерлері 42,1%, шаруалар 3,4%, қазақтар 3,5%, шет ел азаматтары 0,4%, басқалар 2,5% құраған. Бұл пайыздық көрсеткіштен дін бойынша православтардың, ал әлеуметтік құрамы бойынша дворяндар мен саудагерлердің және мещандардың басымдығын көреміз.

1902 жылдың 1 қаңтарында прогимназия оқушыларының жас шамалары 7 мен 18 жастың арасын қамтыған, соның ішінде 7 жастағылар 1%, 8 жастағылар 7,7%, 9 жастағылар 10,3%, 10 жастағылар 16%, 11 жастағылар 10,3%, 12 жастағылар 11,5%, 13 жастағылар 12,2%, 14 жастағылар 11,2%, 15 жастағылар 7,7%, 16 жастағылар 7,1%, 17 жастағылар 4,5%, 18 жастағылар 0,5% көрсеткішті құраған. Сонда анықтауымыз бойынша, оқу орнында негізгі жас шамалар 10, 12, 13, 14 жастағылар болған. Енді қыздардың тұрғылықты мекендеріне мән берсек,

оқу орнында тек Семей облысынан басқа, Ақмола, Жетісу, Томск облыстарынан оқушылар оқыған. Бірақ басым бөлігі Семей облысы құраған [10,20 б.].

Кесте 2. 1902 жылдың 1 қаңтары бойынша Семей қыздар гимназиясындағы оқушылардың тұрғылықты мекен-жайлары туралы есеп.[10,20 б.].



Сыныптар	Семей облысы	Жетісу облысы	Томск губерниясы	Ақмола облысы	Ата-аналары Семейде тұратын оқушы-р саны	Туыс-да тұратын оқушы-р саны	Жеке пәтерде тұратын оқушылар саны
Кіші дайын-қ сынып	1			1	41	1	1
Жоғарғы дайын-қ сынып	6	2		1	31	5	4
I	6	1	1	1	35	6	3
II	10	2	2		33	7	8
III	10		2	3	39	7	9
IV	7		4		25	2	9
V	6		2		17	2	6
VI	3	2	2		14	1	6
Барлығы	49		13	6	35	31	46

Қыздар прогимназиясы мен гимназиясының мұғалімдері жұмыс орнына тек үй мұғалімі және тәлімгері лауызымы болған жағдайда ғана аймақтың оқу басқармасының қамқоршысымен тағайындалған. Оқу орны басқарушы және атқарушы бөлімдерден тұрды. Оқу басшысынан, педагогикалық кеңес пен Попечительдік (қамқоршы) кеңес және мұғалімдер кадрынан құралды. 1890 жылғы дерекпен Семей қыздар прогимназиясының педагогикалық құрылысына шолу жасасақ, педагогикалық кеңестің төрағасы Семей қалалық училищесінің инспекторы Леонидь Васильевич Кривоногов болған. Бұл ретте айтатын болсақ Халық Ағарту Министрлігі қыздар прогимназия және гимназияларына педагогикалық кеңесіне төрағалық ету мәртебесін тек ерлер оқу орындарының басшыларына ұсынған, сонымен қатар бұл құбылыс әйелдер арасында жоғары оқу орнын бітірген азаматшалардың болмауына байланысты болған. Оқу орнының басшысы Мария Ивановна Захарова. Омбы қыздар гимназиясында білім алған, үй мұғалімі атағы берілген. I және II сыныптарға бейнелеу өнерінен сабақ берген. Жылдық ақысы басшылық қызметі үшін 300 рубль және сабақ сағаттары үшін 60 рубль. Заң оқытушысы және әулие әкей Александр Гаврилович Попов. Томск рухани семинариясында білім алған. Дайындық сыныптармен қоса I, IV сыныптарда құдай заңдарын оқытқан. Жылдық ақысы 250 рубль. Прогимназия мұғалімдеріне тоқталсақ: орыс тілі пәнінің мұғалімі Надежда Михайловна Сиязова. Омбы қыздар гимназиясында білім алған. Үй тәлімгері атағын иемденген. I және III сыныптарда орыс тілі пәнін оқытқан. Жылдық ақысы 300 рубл. Математика мұғалімі Вера Федоровна Вячеславова. Томскідегі Маринск қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. I және IV сыныптарға математика пәнін оқытқан. Жылдық ақысы 400 рубл. Тарих және география пәнінің мұғалімі Клавдия Егоровна Желтина. Омбы қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. III және IV сыныптарға тарих, ал I және IV сыныптарға география пәндерін оқытады. Айлық ақысы 300 рубль. Көркем жазу мұғалімі Любовь Гавриловна Никитина. Омбы қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. I және IV сыныптарда көркем жазу пәнінен оқытады. Жылдық ақысы 150 рубль. Жоғарғы дайындық сынып мұғалімі Аполлинария Михайловна Суворцева. Омбы қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. Аталмыш сыныпқа орыс тілі, арифметика, көркем жазу пәндерін оқытқан. Жылдық ақысы 300 рубль. Төменгі дайындық сынып мұғалімі Агриппина Михайловна Меркушева. Омбы қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. Аталмыш сыныпта орыс тілі, арифметика, көркем жазу пәндерін оқытады. Жылдық ақысы 300 рубль. Қолөнер пәнінің мұғалімі Анна Егоровна Барулина. Одесса қыздар гимназиясында білім алған. Үй мұғалімі атағын иемденген. I және IV сыныптарда қолөнер пәнін оқытты. Жылдық ақысы 150 рубль. Оқу орнының мұғалімдерін саралай келе

басым бөлігі Омбы қыздар гимназиясында білім алғандығы көрінеді. Тек бір-екі мұғалім ғана шет аймақтан келген. (Негізінде Сібір жеріне жұмысқа тұруға көп (оқыған) азаматтардың ниеті болмаған. – *Р.А.*).

Сонымен қатар прогимназияда қалалық училищенің мұғалімдері сабақ берген, айтатын болсақ: Сергей Николаевич Степанов. IV сыныпқа орыс тілі пәнін оқытты. Федор Яковлевич Брутань. IV сыныпқа жаратылыс тарихын оқытты. Василий Михайлович Несмелов. III және IV сыныптарда бейнелеу өнерінен оқытты. Лев Павлович Степанов. Дайындық және I, IV сыныптарда ән пәнін оқытқан [6, 81–83 б.б.]. Жоғарыда айтқанымыздай оқу орнының басқарушы тобындағы қамқоршы кеңесті бөліп көрсетуміз шарт, өйткені Попечитель (қамқоршы) мен Попечительдік кеңестің атқарар жұмысы маңызды болған.

Попечительдік (қамқоршы) қызметке кеңінен тоқталар болсақ, әр оқу орнының Попечителі (қамқоршысы) және Попечительдік кеңесі болған. Ресей империясында нормативті-құқықтық басқарудың жүйесінің арқасында халық ағарту үрдісін қамқорлыққа алу туралы келісімді жүйесі қалыптасады. Аталмыш жүйе орта білім беру жүйесінде анық байқалды. 1786 жылы 5 тамызда орта білім беру облысындағы алғашқы қамқорға алу туралы заңды акт «Устав народных училищ» қабылданады. Бұл аталмыш ереженің ішінде Попечительстваға (қамқоршылыққа) байланысты «О попечителе народных училищ губернии или наместничества» жеке бөлім көрсетілді, онда қамқоршылардың міндеттері мен құқықтары көрсетілді: «Попечитель народных училищ в каждом наместничестве есть губернатор, имеющий при генерал-губернаторе главное об училищах попечение». Әр уездік қалада құрметті қамқоршылар дворяндар мен шеңді азаматтардың арасынан сайланып, аймақтық оқу басқармасының Попечителі (қамқоршы) болып бекітілді. Олар оқу орнының басшылығымен біріге отырып, оқу, тәрбие, үрдістеріне, шаруашылық жұмыстарына, қоғаммен байланыстыру шаруаларымен айналысқан. Попечительдердің (қамқоршы) қайырымдылық көмектері (материалды көмек көрсете алу көрсеткіші мемлекеттік лауазымға бекіту барысында үлкен рөл ойнаған) оқу орындарына үзілмес кіріс кіргізіп отырған. 1860 жылы 10 мамырда «Положения о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения» заңдар жинағы шығады, онда әр қыздар училищесінде аймақтық оқу басқармасының қамқоршысы мен оқу орнының қамқоршы кеңесінің сайлауымен Попечительницаны (қамқоршы) сайлауы тиісті болды. Қамқоршы кеңестің құрылуы, оның штаттық құрылымы заңмен белгіленіп отырды. Қамқоршы кеңестің құрамы 5 таптырмас және таңдаулы мүшелерден тұрды. Таптырмас мүшелеріне: училище қамқоршысы, уездік дворяндар көшбасшысы, училище немесе гимназия директоры, қала басшысы немесе бургоминистр және училище бастығынан (начальница) құралды. Ал таңдаулы мүшелер кеңес арқылы сайланды. Олардың құрамына: біреуі дворян немесе шеңді азаматтардан, екіншісі сауда өкілінен таңдалынды. Жалпы Попечительдік (қамқоршы) кеңеске төмендегідей міндеттер жүктелді: 1) Училищеге Попечителін (қамқоршысын), басшысын және барлық мұғалімдері мен оқытушыларын тағайындау; 2) Оқу орнының жағдайын жақсарту жолында материалды көмек (қаражат) жинау; 3) Оқу орнының қаражатын дұрыс пайдалануын қамтамасыз ету; 4) Міндетті және қосалқы сабақтар үшін оқу ақысын белгілеу және қадағалап отыру; 5) Оқу ақысын төлей алмайтын немесе жақсы тәртіп пен оқу үрдісін көрсеткен оқушылар үшін көмек көрсету; т.б. Кеңес әр жыл сайын 3 көшірмеде оқу орнының жағдайы мен оқу үрдісі жайында есеп дайындағын. Біреуі аймақтық оқу басқармасының қамқоршысына, екіншісі губерния басшысына, үшіншісі губерниялық ведомостарға шығарылымға берілді. Кеңестің өзіндік таңбасы болған. Осылайша қамқоршылық институтының нормативті-құқықтық базасы Халық Ағарту Министрлігінің оқыту жүйесін жетілдіру жолында, жеке және мемлекеттік секторлардың байланысуы арқылы құрылғанын көре аламыз [14, 191–192б.б.].

Семей қыздар прогимназия мен гимназиясының Попечительдік (қамқоршы) кеңестің мүшелеріне келер болсақ: Қамқоршы кеңестің төрағасы, Семейлік саудагер Алексей Васильевич Москвинь. Педагогикалық кеңестің төрағасы Леонид Васильевич Кривоногов. Прогимназия басшысы Мария Ивановна Захарова болған. Аймақтық оқу басқармасының Попечителінің (қамқоршысының) бұйрығымен 3 жыл уақытқа бекітілген кеңес мүшелері: Семей саудагерінің ұлы Семен Федорович Плещеев. Семей саудагері Петр Иустинович Березницкий [6,81–83б.б.].

Семей қыздар прогимназиясы мен гимназиясындағы мұғалімдердің санына келсек, 1888 жылы 1 директор, 1 заң оқытушысы, ғылым мен тіл мұғалімдерінен 3 ер және 7 әйел азаматша. Ал 1915 жылы 1 директор, 2 заң оқытушы, 3 ер және 13 әйел азаматша қызмет атқарған [8,338–339б.б.]. 1907-1908 жылдары гимназия барлығы екі дайындық сыныптарынан және негізгі 8 сыныптан тұрды. Дайындық сыныптар жоғарғы және кіші разрядтарға бөлінді. Негізі екі сыныпта сабақ сандары теңдей өтілді, тек мұғалімдері бөлек болды. Айта кететін болсақ, аптасына орыс тілі 5 рет, арифметика 5 рет, көркем жазу 6 рет, құдай заңдары 2 рет өтілді. Оқу орнында негізгі екпінді пәндер қатарына орыс тілі 20 сағат, география 20 сағат, арифметика 19 сағат, француз тілі 23 сағат, неміс тілі 19 сағат, бейнелеу өнері 16 сағат, көркем сөйлеу 18 сағат болғандарын байқаймыз. Сонымен бірге мұғалімдер сабақ сағатымен қанағаттанбаған секілді, өйткені география пәнінің мұғалімі А.Суворцева педагогикалық кеңестен бірінші сыныпта аптасына 2 сағат өтілетін география пәніне тағы бір сағат қосып беруін сұрайды. Айтуы бойынша, география пәнінің күрделілігін ескере отырып, соның ішінде математикалық географияға тоқталғанда берілген уақыт мүлдем жетпейтінін, бірінші сыныпта үлгермеген тақырыптарды, екінші сыныпта жалғастырып оқып жүргендіктерін баяндайды [15,58б.]. Ал арифметика пәнінің мұғалімі Е.Ш.Харченкода бірінші сыныптағы 3 сағаттық арифметика сабағын тек күшейтілген үй жұмыстары арқылы үлгеруге болатынын, сондықтан аптасына тағы бір сағат қосып беруін сұрайды [15,59б.]. Гимназия басшылығы мұғалімдердің кәсіби машықтануы мен денсаулығына көп мән берген. Мәселен, бейнелеу өнері пәнінің мұғалімі Давидова текті азамат өзінің кәсіби біліктілігін шыңдау мақсатында Ресей империясының басқа да оқу орындарын аралап шығу үшін гимназия басшылығынан мамыр, маусым, шілде, тамыз айларына қаражат бөлулерін сұрайды. Жауап ретінде, Н.М. Давидова азаматшаға рұқсат беріліп, барған оқу орнында (гимназиясында) балаларға керекті құрал-жабдықтарды алуға 25 рубль аванс бекітеді. Сонымен бірге педагогикалық кеңестің шешімімен дайындық сыныптарының мұғалімі А.М.Нечаева азаматшаға көзінің қатты ауруына (егер гимназия дәрігері растаған жағдайда) байланысты емделуіне 200 рубль жәрдемақы ұсынады [11, 8 б.].

XIX ғасырдың екінші жартысында көптеген қыздар және ерлер гимназия және прогимназияларында оқушылардың саны ұдайы өсіп отырған. Кейбір жағдайларда сыныпта оқушылар саны 60-қа дейін жеткен, ал орташа есеппен 40 оқушыдан аспауы шартты болған. Мұндай жағдайларды тек қосалқы (параллель) сыныптар ашу арқылы ретке келтірілген. 1909 жылы 17 тамызда осы жағдайға байланысты Семей қыздар гимназиясында қосалқы (параллель) 3-ші сынып ашу туралы педагогикалық кеңесте талқылынады. Гимназия директоры З.Д.Сорокина алдағы оқу жылында қосалқы (параллель) 3-ші сынып ашу керектігін, өйткені 3-ші сыныпта барлығы 59 оқушы, алардың ішінен тек 8-і басқа қаладан, ал қалғандарының ата-аналары Семей қаласында тұратындықтарынан, олардың өздерінің жергілікті гимназияда балаларының білім алуларын қалайтындықтарын баяндайды. Ғимараттағы жылу жүйесі мен үй тазалау жұмыстарына ақшаны есептемегенде, қаражаттың негізгі бөлігі ғимаратты жалдауға және мұғалімдердің айлық ақысына жұмсалатынын белгілейді. Жалпы алғанда 300 рубль ғимаратты жалдауға, ал 780 рубль мұғалімдердің айлық ақысына, сабақ құны жылына 40 рубль

жұмсалатынын бекітеді. Оқитын пәндеріне: (аптасына 18 сабақ) құдай заңдары - 2 рет, орыс тілі - 4 рет, арифметика - 4 рет, тарих - 3 рет, география - 3 рет, бейнелеу - 2 рет. Оқу орнында қосалқы (паралель) сынып ашылған жағдайда құжаттарын реттеу, рәсімдеу және Халық Ағарту Министрлігіне бекіту жұмыстарын атқару тікелей Попечительдің (қамқоршының) құзыреттілігіне кірген. Бірақта айта кететін жайт, қосалқы (паралель) сыныптарды ашу үшін қаражатты оқу орны өз мойнына алған. Бұл ашылғалы отырған қосалқы (паралель) 3 сыныпта бар-жоғы 20 қыз білім алатынын, барлығында оқу ақысынан босатылуына құқығы жоқтығын, өйткені сыныпты қамсыздандыруға шығарылған 1080 рубль қаражат әр қыздан 40 рубльдан жылына төленіп отырған жағдайда ғана жиналатынын ескертеді [11, 88 - 89 б.б.].

Мұнымен қоса, 7 жылдық оқу жылымен қатар гимназия ішінен үй мұғалімі немесе үй тәлімгері лауазымын алу үшін арнайы курс ашылуы міндетті болды. Арнайы курста білім алушы қыздарға оқу-тәрбие ісін жүргізудің бастамалары мен қағидалары түсіндірілді. Сол үшін олар тәжірибе алу мақсатында оқытушыларының қарауымен кіші сыныптарға сабақ беруді үйренуі тиіс болған. Мысалы, Семей қыздар гимназиясында 1903–1904 оқу жылының қарсаңынды 8 педагогикалық курсты сынып ашылады. Бұған түрткі 7 сынып оқушыларының ата-аналарының өтініштері. Омбы қыздар гимназиясының 8 сыныптарындағы оқу бағдарламасын үлгі ретінде қарастырып, аптасына 22 сабақты бекітеді. Пәндер легі жалпы және арнайы болып бөлінді. Жалпы пәндерге: педагогика (методика, дидактика) аптасына 2 рет, орыс тілі 3 рет, математика 2 рет, тарих 2 рет, ал арнайы пәндерге орыс тілі 3 рет, математика 3 рет, тарих 3 рет, география 3 рет оқытылуы тиісті болды [11, 5 б.]. Сыныптың қаражатпен қамтамасыз етілуі 1320 рубльді құраған. 8 сыныптың оқу-үрдісі педагогикалық тәжірибемен қатар жүргендіктен, басты ғимаратта кіші сыныптармен орналастыру үшін, 6–7 сыныпты пәтер жалдап көшіру керек болады, сондықтан ол үшін қосымша 240 рубль жұмсалатынын ескертеді. Жоғарыда келтірілген шығындармен есептей келе 8 сынып қыздарына жылына 80 рубль оқу ақысын бекітеді. Болашақ сыныпта 18 қыз білім алатыны анықталады. Қорыта келгенде, сыныпты қамсыздандыру мен жеке құрамды ұстауға 1320 рубль, ғимаратқа 240 рубль, барлығы 1560 рубль. Оқу ақысынан барлығы 1440 рубль жиналатындықтан, кеткен шығынды өтейтіндіктеріне сенімді болады [11, 4–6 б.б.].

Оқу орнының кітапхана қоры ауыстырылып және жаңартылып отырған. Халық Ағарту Министрлігі ұсынған кітаптар тізімінен ғана таңдалған. Мәселен, Семей қыздар гимназиясының 1914–1915 оқу жылының педагогикалық кеңесінің хаттамасында кітапхана қорын толықтыруға байланысты, бүкіл пән мұғалімдеріне өздеріне керекті, білім беру, оқыту үрдісінде пайдалы болатын кітаптардың тізімін (Халық Ағарту Министрлігі мақұлдаған тізімінен) бір айдан қалдырмай беруін сұрайды [15, 8 б.]. Сонымен бірге әдебиеттерге байланысты мұғалімдер бекітілген оқулықты ауыстыруға мүмкіндіктері болған. Мысалы, гимназияның орыс тілі мұғалімі В.Головко 1907 жылы 7 наурыздағы есебінде көптеген жылдар бойы гимназияда оқылып жүрген Кирпичниковтың «Синтаксис русского языка» кітабының орнына Семей қыздар гимназиясының 3-4 сынып оқушыларына Петровтың «Опыт практического учебника русской грамматики синтаксис в образцах» кітабын пайдалануын педагогикалық кеңестен рұқсат сұрайды. Кирпичниковтың кітабының кемшілігін оның теориялық құрылымын аз пайдаланатындықтарын, тек кітаптың соңындағы мысалдарды қолданғандарын алдыға тартады [15, 23 б.]. Жауап ретінде педагогикалық кеңес есепті қарай келе, келер оқу жылынан бастап алғашқы екі сыныпта Петровтың «Этимология» ал үшінші және төртінші сыныптарда «Синтаксис» кітабын пайдалануға рұқсатын береді [15, 22–23 б.б.].

Оқу орнын толық және үздік бітірген қыздарды, алтын, күміс медальдармен, кітаппен марапаттаған. Бір жылда екі алтын мен үш күміс медальдан артық шығарылмаған. Егер оқушы

(қыз) арнайы курсты оқыған болса, онда үй мұғалімі немесе үй тәлімгері лауазымы берілген. Оқуды бел ортасынан тоқтатқан (3–4 сыныпты прогимназияны бітірген) және жастары 16-дан асқан қыздарға және гимназияның толық курсын оқыған, бірақта алтын-күміс медальдармен марапатталмаған қыздар бастауыш сынып мұғалімі және халықтық училищелердің мұғалімдері лауазымына ие болды. Гимназиялар мен прогимназияларда оқушылардың оқу үлгерімдеріне айрықша көңіл бөлген. Оқу жылының соңында сыныптан-сыныпқа ауысуға байланысты үздік оқушыларды емтихансыз, ал жеке пәндер бойынша немесе барлық пәндер бойынша артта қалған оқушыларға емтихан жүргізген. Семей қыздар гимназиясында жыл соңында жүргізілетін емтихандар легі: 4 кіші сыныптарға орыс тілден жазбаша жұмыс, ал жеке пәндер бойынша ауызша. Жоғарғы сынып оқушылары жыл бойында екі пәннен төмен баға алса емтиханға жіберілген, төмен бағаланған пәндер бойынша емтиханды демалыстан кейін тапсырғызған, сонымен бірге басқа пәндерден аттестациядан өтіп, бірақ үш алған жағдайда олар көктемде қайтадан емтихан тапсырған. Сыныптан-сыныпқа емтихансыз пәндер бойынша төрттік бағадан төмен түспеген оқушыларды ауыстырған. Ал үшпен оқитын қыздарға олардың оқу деңгейі мен денсаулығына қарап, арнайы сөгіс жариялаған [15,216б.].

Гимназия қыздарына жазғы демалыста қолдарына кітап-құралдарын ұстатып (кітаптары жиналып алынбаған секілді), үй тапсырмаларын берген, тек тамыз айында қайтадан емтихан тапсыратын қыздардан басқа оқушылар (әр сыныпқа) міндетті түрде жұмыстарын оқу жылының 1 тоқсанында тапсырып қорғаған [15,51–52бб.]. Мысалы, география және тарих сабағынан жазғы демалысқа: 1 сыныпқа Ивановтың кітабының бірінші бөлімінен география туралы әңгімелерді оқып келу, 2 сыныпқа Балқан түбегі туралы қайталау, 3 сыныпқа – Европалық Ресейдің губерниялары, 4 сыныпқа – Ивановтың кітабынан саяхаттар туралы әңгімелерді қайталау, 4 (параллель) сыныпқа – Египет, Сахара, Солтүстік Америка Құрама Штаттары туралы. Тарих сабағынан 3 сыныпқа – I Петр мен II Екатеринаның патшалық құру кезеңін, 4 сыныпқа – Рим империясын қайталау, т.б. [15,77б.].

Қорытындылай келе, XIX ғасырдың 50-60 жылдары қабылданған заңнамалар жинағы, алғашқы рет қыздардың (барлық әлеуметтік топтардың, тек бай отбасылардың ғана емес) білім алуына мүмкіндік жасады. Бұл айтылған іс оңайлықпен келген жоқ әрине, алдынан көптеген қиындықтар мен келіспеушіліктер тұрды, сонда да қоғамның өсіп дамуы үшін отбасының ұйытқысы мен ошақ басының қорғаушысы болып отырған қыз баласына білім нәрімен сусындау маңыздырақ, өйткені білімді және көкірегі ояу болашақ азаматтардың тәрбиелеушілерде солар болды. Қыздардың прогимназиялық және гимназиялық білім алу жүйесі қыздарды педагогикалық мамандыққа араластырудың (өйткені сол уақыттарды мұғалімдік мамандыққа тек ер адамдар қабылданған) белең алынуынан дами түсті. Бірақ жоғарыда айтып кеткеніміздей ерлерге қарағанда қыздарды отбасылық өмірге бейімдеп оқытқан.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Исакова Е.Г. Образовательный уровень преподавательниц женских гимназии и прогимназии Западно-Сибирского учебного округа (конец XIX – начала XX в). // Известия Алтайского государственного университета. – 2012. – № 4-2 (76). – С. –92 – 95.
2. Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – Учебное пособие. – Москва: Дрофа. – 2010. – 288 с.
3. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 5 т. – СПб., 1865–1875 с.
4. Чистикова Е.А. Создание женских средних училищ при министре народного просвещения А.С.Норове. // Ярославский педагогический вестник. – 2014. №2 – Том I. – С – 39-43.
5. Перцев В.В. Гимназическое образование в дореволюционной России: вторая половина XIX – начало XX века // Концепт. – 2013. – №01(январь). – С – 1-7.



6. Памятная книжка Западно-Сибирского округа (на 1890 год). – Изд. 2-ое канцелярии Попечителя. – Томск: Типо-литография В.В.Михайлова и П.И.Макушина, 1890. – VII, 201, (1) с., (1) л. ил., карта; 24 см.
7. Халитова И.Р. Проблемы народного образования в Казахстане в 1867-1914 г.г. ( становление, этапы, уровень развития на материалах Северо-Восточного Казахстана) – Алма-Ата. – 1992. – 186 с.
8. Исакова Е.Г. Преподаватели средних учебных заведений Западной Сибири второй половины XIX – начала XX в. – Кемерово. – 2014. – 349 с.
9. V. Нечьи деньги.V. – // Сибирские вопросы. – 16 декабря 1908 г. - №47-48. – С – 6-8.
10. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Архивы. / ҚРОМА /, 15 – қор., 1 – тізім., 39 – іс., Протоколы Попечительного совета Семипалатинской женской гимназии 1902 год. – 160 - п.
11. ҚР ОМА. 502 – қор., 1 – тізім., 3–іс., Протоколы Попечительного совета Семипалатинской женской гимназии 1903-1909 г. – 92 п.
12. ҚР ОМА. 502 – қор., 1 – тізім., 21 – іс., Протоколы Попечительного совета Семипалатинской женской гимназии. - 114 - п.
13. Обзор Семипалатинской области за 1900 г – Семипалатинск: Типография Областного Правления., - 1901 г., -89 с; Обзор Семипалатинской области за 1903 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления., - 1904 г., - 127 с; Обзор Семипалатинской области 1904 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления., - 1905 г, - 110 с; Обзор Семипалатинской области за 1906 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, - 1907 г., - 98 с; Обзор Семипалатинской области за 1908 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления, 1909 г., 114 с; Обзор Семипалатинской области за 1910 г, - Семипалатинск: Типография Областного Правления. - 1912 г., - 111 с;
14. Галиулина С.Д. Нормативно-правовое регулирование института попечительства в народных училищах Российской империи. // Исторические науки: теория и практика общественного развития. – 2012. – №5. – С. – 191-192.
15. ҚР ОМА. 502 – қор., 1 – тізім., 6 – іс., Педагогический Совет Семипалатинской женской гимназии на 1907 г. – 56 - п.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 94(574)«19/20»:929**

### **XIX-XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ- АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ**

**Серікқызы А.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы),2 курс магистрі  
E-mail: aidana\_saiat@inbox.ru

**Аңдатпа.** XX ғасырдың басында Орыс географиялық қоғамының Қазақстан жерінде құрылуы, оның бөлімшелерінің құрылуы халық арасында ағартушылыққа және ғылымға ынта қоюға ықпалын тигізді. Соның нәтижесінде қазақ интелегенциясы ғалым және зерттеуші ретінде көптеген жетістіктерге жетті. Көзі ашық көкірегі ояу азаматтармыз біздің жеріміздің жан-жақты зерттелуіне үлес қосты. Бұл болашақта Қазақстандағы ғылым мен білімнің дамуына негіз бола білді.Мақалада осы мәселелер қарастырылған.

**Түйін сөздер:** Қоғам, интелегенция, зерттеуші, салт-дәстүр, аудармашы, ғалым, этнография.

### **НАУЧНАЯ И КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ XIX-XX ВЕКА**

**Серикқызы А.**

КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы),Магистрант 2-курса  
E-mail: aidana\_saiat@inbox.ru

**Аннотация.** В начале XX века изучение казахстанской земли и создание подразделов Русским Географическим обществом побудило стремление к науке и просвещению среди народа. В результате этого казахская интеллигенция в качестве ученого и исследователя достигла больших успехов. Образованные и сознательные граждане внесли огромный вклад во всестороннее изучение родной земли. Это, безусловно, послужило для дальнейшего развития образования и науки Казахстана.

**Ключевые слова:** Общества, интелегенция, исследователь, традиции, переводчик, ученый, этнография.

### **SCIENTIFIC AND CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE KAZAKH INTELLECTUALS OF THE XIX-XX CENTURY**

**Serikqyzy A.**

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)2nd-year Master's student  
E-mail: aidana\_saiat@inbox.ru

**Abstract.** In the early twentieth century the study of Kazakh lands and the creation of sub-departments by the Russian Geographical Society stimulated the pursuance of science and education among the

people. As a result of this the Kazakh intellectuals in the capacity of scientist and researcher reached a great success. Well-educated and conscious citizens made an enormous contribution to the in-depth study of the native land. This certainly served for the further development of education and science in Kazakhstan.

**Keywords:** Society, intellectuals, researcher, tradition, translator, scholar, ethnography.

### **Кіріспе**

Қазіргі таңда әлемдік экономика мен ақпараттық қоғамның қарқынды дамып тұрған кезінде Қазақстан халқы үшін өзінің бірегейлігін сақтап қалу және тарихымыздағы «ақтаңдақтарды» жоюға тырысу әрине біздің отандық тарихымызды жан-жақты зеттеуіндегі басты шарт болып отыр. Соның ішінде өзекті мәселелердің бірі қазақ-орыс қарым-қатынасы. Әрине Ресей Федерациясы біздің көршіміз болғандықтан бұл заңдылық. Бірақта тарихымызда қазақ жүздері хандарының Ресей бодандығын қабылдаған күннен бастап бұл қарым-қатынас оданда тереңдей түсті. Нәтижесінде қазақ жерінде казак әскерлері құрылуы және дипломатиялық қозғалыстардың аяғы патша үкіметінің халық өміріне тікелей араласуына әкеп соқты. Қазақстанның Ресейге қосылуы бастапқыда ерікті түрде жүргізілгенмен, жалғасы қазақ жерін күштеп жаулап алуы, казактар мен крестьяндардың каланизациясымен жалғасты. Қазақ халқы тарихындағы ең басты қаралы кезең осы Ресей империясының қол астында болуы және оның зардаптарын тәуелсіздік алғанымызға 25 жыл асқанына қарамастан жоя алмай келе жатырғанымызда.

Орыс географиялық қоғамының құрылу мақсаты-өз бодандығына өткен халықтың тарихы мен географиялық табиғи байлықтарын зерттеу еді. Бастапқыда Ресей империясының отаршылдық мақсатта отар елдің табиғатын, пайдалы қазбаларын, халқының әдет-ғұрпын зерттеуді көздегенімен, бірақта зерттеу нәтижелерінде тарих пен география мәселелерінде қазақ халқы үшін тың мәліметтер жиналды және қазақ зиялыларының интеллектуалды әлеуетін жүзеге асыруға сол сияқты демократиялық көзқарастарының қалыптасуына осы Орыс Географиялық қоғамы әсер еткен болатын. Мақсат орындалғанда қазақ жерінің жан-жақты зерттелуі- еліміз үшін үлкен жетістік болғанымен, оны орыс үкіметінің өз мақсатында пайдалануы қазақ халқы үшін орны толмас қасіреттерге алып келді. Ресей үкіметінің хандық билікті жоюы және Қазақстанды жалпыорыстық қоғамдық құрылысқа мейлінше кіріктіруі, өлке тарихы мен оның қоғамдық экономикалық ерекшеліктерін зерттеудегі орыс ғалымдары мен саяхатшыларының еңбектеріне зор ықпал жасады. Көптеген экспедициялардың зерттеу нәтижесінде Алтай және Каспий теңізінің физикалық-географиялық құрамының анықталды, флора мен фауна әлеміне байланысты кең білім алынды, аймақтың картографиялық мәліметтері және қазақ халқының күнделікті өмірі жайлы көптеген мәліметтерге қол жеткізді [1, 29–306б.].

Тамыры тереңге жайылған қазақ халқына және оның өмірі мен тұрмысына деген қызығушылық Орыс географиялық қоғамына мүше болған зерттеушілердің қызметіндегі басты аспектісі болды. Экспедициялар мен жекелеген зерттеулерлер ғалымдар қазақтардың табиғаттан алған білімдеріне жүгінген болатын. Олардың көбі жолсерік, аудармашылар болды және зерттеулердің оң нәтижемен аяқталуына ықпал жасады. Жолсерік пен аудармашылар білімі терең және тәжірибесі мол адамдар бола алды. XVIII ғасырдың екінші жартысында аудармашы ретінде арнайы сынақтардан өткен адамдарды ғана алды. П.П.Семенов-Тянь Шаньскийдің хаттарының бірінде жолсерігі Ш.Уалиханов пен аудармашысы Бардашевтің еңбектерінің арқасында көп мәлімет жинағаны жайлы айтылады. Сонымен бірге жолсеріктер мен аудармашылардың қызметіне П. Пашино, П.Лерх, А.Кун, Н.Маев, И.Мушкетов сияқты ғалымдардың жүгінгендігі туралы айтылады. И. Мушкетовпен бірге Семейде 1876 жылы

Мекебай Қашқынбаев пен Жетібай Искелдинов аудармашы болып қызмет жасаған. Сонымен қатар Қазақстан жерін зерттеуге Г.Н. Потанинде көп көңіл бөлген. 1860 жылы Зайсан көлін жан-жақты қарастырғанда Көкпекті руынан шыққан Данияр Меңдібаев жолсерік болды. Ол көлдің физико-географиялық жағдайын жақсы білді және онда мекендейтін балықтардың түрлерін ажырата білген [2, 452–453бб.]. Баянауыл жеріндегі аңыздарды, этографиялық зерттеулерді, эпикалық шығармаларды «Олжабай» атты жинаққа енгізді [3,25б.]. Д.Меңдібаев 1970 жылдары Е.П.Михаэлистің Семей облысындағы Қара Ертістің жайкүйі туралы айтып берді. Нәтижесінде Зайсан көліндегі емдік күші бар екені дәлелденді.

Жер аударылып келген Л.К.Чермак 1890 жылдардың соңында оңтүстік Каргалинка жеріндегі ескі құрылыс қалдықтары экспедиция жасады. Оның жолсерігіе қазақ Төленгіт Мұхамеджан осы қалдықтармен байланысты аңызды баяндап берді. Кейінірек Л.К.Чермак Кызыл-Кен жайлы қазақ аңызы жазылған еңбекті жариялады. Н. Коншин деген атақты зерттеушінің бір еңбектерінде Шағыбай Тасымбаевтың есімі айтылады [4, 36б.]. Ол екеуі Баянаул маңындағы өзендерге саяхат жасалғаны баяндалады. Жоңғар шапқыншылығы заманыныңдағы Жасыбай атты аты аңызға айналған батыр есімімен аталған өзеннің тарихын қолжазбаға түсіреді. Жасыбай батыр жоңғарлардың қолынан қаза табады, соның құрметіне осы өзенге аты беріледі деген аңыз халық арасында кеңінен таралғандығы айтылады. Сонымен бірге Қозы Көрпеш-Баян Сұлу туралы аңыздың бір нұсқасын естіген болатын [5, 10б.].

Аудармашылар өздерінің білетін мәліметтерімен ғана бөлісіп қоймады сонымен бірге өздерінің де білімдерін жетілдіріп отырды. Олар өздерінің халқының рухани- материалдық мәдениетін тасымалдаушылар болды. Олар дала дәстүрлерін жатқа білді, билердің маңызды шешімдерін құқық заңдарын, салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларын, мал шаруашылығын, көшіп-қону мен қоныс аудару жолдарын, құдықтардың орналасуын, әке мен бала арасындағы мол мұра жайлы мол мәліметтерді білді. Аудармашылар ғалымдарды топонимикамен, жануарлар мен өсімдіктердің атауымен таныстырды, кейіннен бұл мәліметтер картографиялық және басқа да басылымдардан басылып шығарылды. Өз кезегінде орыс интеллегенциясының көрнекті өкілдерімен танысуда оларға зор мүмкіншілік пен өз білімдерін жетілдіруіне мүмкіндік ашты[6,19 б.].

XIX ғ. ортасы мен XX ғ. Басында Орыс географиялық қоғамына қазақ халқының білімді азаматтары мүшелікке қабылдана бастады. Солардың алғашқысы бәріміз білетіндей халықтың ұлы тұлғасы Ш.Уалиханов еді. Орыс географиялық қоғамы жайында айтылғанда бұл есімді айтпай кету мүмкін емес. Өзінің көптеген еңбектері үшін мадақтау мен марапаттауларға ие болды. Ол қысқа ғұмырында халқы үшін көп еңбек атқарып кетті және өмірі осы қоғаммен тығыз байланыста болды. Ең алғашқы патша үкіметінің әкімшілік реформаларына қарсы шықты. Қазақ халқының ұлттық қоғамындағы қарым-қатынастарды білместен енгізу әлеуметтік қарама қайшылық пен көптеген жаңа мәселелердің тууына әкеліп соғатынына үкіметтің назарын аударуға тырысты. Бұл жайында архив құжаттарында мәліметтер көп [7, 77–104бб.].Онда: «Бұл жүйені өзіне беймілім болған, тұрмысына, салт-дәстүріне жат халық үшін енгізу еш нәтиже бермейді. Ол заң қаншалықты мінсіз болсада, өзі туып-өскен, тәрбиеленген заңынан артық болмайды. Бұл әкімшілік реформа қазақ халқының құқық институты мен ұлттық мәдениетін жояды» деді. Оның ашық ойларына қоғам мүшелері қолдау көрсетті және Шоқанды жоғары бағалады. Потанин: «Ш.Уалиханов- орыс интеллектуалдаымен қатар тұрған алғашқы қазақ ғалымы» деген баға берді [8, 1б.]. Осы жерде Шоқанның әкесі Шыңғыс Уалиханов пен нағашы ағасы Мұса Шорманов туралы айтпай кетпеуге болмайды. 1896 ж. Г.Н.Потанин: «Сұлтан Шыңғыс, оның баласы Шоқан және Мұса Шорманов қазақтардың дала дәстүрі мен этнографиясы жайлы шынайы мәлімет бере алатын азаматтар еді» деді. Шыңғыс өзі жинаған

мәліметтерін мақала ретінде жарияламаған болатын, оны баласы Шоқан мен Потанин жүзеге асырды. А.К.Гейнс өз еңбектерінің бірінде Шыңғыспен болған қазақ қолөнері жайлы әңгімесін жариялады [9, 320–321бб.]. Мұса Шорманов әкесінен ерте айырылғандықтан ешқандай білім ала алмады, бірақта ол өз білімін өзі көтерген, соның нәтижесінде қазақтардың дала өмірі жайлы көп мәліметтерді жинақтады. Ол гинерал-губернаторға өзінің қызметін пайдаланып халқының өмірін жақсарту үшін қолынан келгеннің барлығын жасады. Болашақта мемлекеттік қызметке отыру үшін мүмкіндік беретін орыс кадет корпусында қазақ балаларының білім алуына мүмкіншілік жасап қана қоймай, қазақ даласына орыс крестьяндарының қоныс аударуына өзінің қарсылығын білдірді. Дала комиссиясы (1865–1866) қызметінде отырған кезде Гейнске жазған хаттарында ол патша үкіметінің заңдарына өзінің қарсы пікірін жеткізді [9, 323–338бб.]. 1884 жылы Омбы қаласына «сүйікті халқының қамы жайлы жобамен» келгенде, жобасын жариялап үлгерместен көзжұмды.

Тағыда есімі Орыс географиялық қоғамымен тығыз байланысты қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсарин. Ы. Алтынсарин ұзақ уақыт В.В. Григорьев пен Н.И. Ильминский сияқты атақты орыс шығыстанушыларымен тығыз байланыста қызмет етеді. Ол қазақ салт-дәстүрлеріне байланысты жүйелі түрде жиналған ғылыми материалдарын Орынбор бөлімінде 1870 жылы очерк ретінде жазылып шығарды. Автор өз көзімен көргендерін және оның шынайы өмірден алынған материалдар арқылы жазылуы бұл очерктердің құндылығы арттырды. Алтынсаринның алғашқы очеркі жайлы Орынбор бөлімінің отырысының хаттамасында былай делінген: «Қырғыз көшпенділерінің некелесу дәстүрінің шарттарының шынайы өмірге сәйкес келуі, әдеби тілдерінің көркемділігі жиналыс мүшелерінің ойынша- қырғыз халқының осы күнге дейін аз зерттелген этнографиясы мен күнделікті өмірі жайлы құнды мәлімет беретін еңбек ретінде бағалансын.» Осы очерктері шыққан соң Ресей ғылыми ортада Ыбырай Алтынсарин есімі танымал бола бастады. Кейін арнайы қызметке тағайындалуына байланысты өзінің зерттеулерінен алшақтап қалған болатын. Бірақта өз туған өлкесі мен халқының тарихына деген қызығушылығы оның өмірінің соңына дейін бірінші орында тұрды [10, 496.].

Орынбор өлкесінен шыққан қазақ этнографы Салық Бабажанов 1850 жылдан бастап Орыс географиялық қоғамымен тығыз қарым- қатынаста болды. Ол этнография бөліміне қазақтардың тұрмысы, мәдениеті жайында мақалалар топтамасы мен түрлі этнографиялық бұйымдарды жинақтап тапсырғаны үшін ресми марапаттауға ие болған бірінші қазақ. С. Бабажанов алғашқы ғылыми еңбектері атақты орыс этнографы П.И. Небольсинге хат ретінде жазылды, ол автор рұқсатымен астаналық газеттерге мақала ретінде жариялады. Бұл жұмыстарда қазақ өміріне байланысты санқырлы мәселелер қамтылды: қазақ тарихы мен жағдайы, қымыздың маңызы мен оның емдік қасиеттері жайлы.

Қоғамға мүше болған қазақ зиялыларының ішінде сұлтандарда болды. Соның бірі М.Г.Тяукін қоғам үшін қазақ этнографиялық кітапшаларын жинастырды, қазақтардың саудамен қарым қатынасын, қолөнерін, тұрғынүй орналасуы мен оның жабдықталуын қамтитын мәліметтер жинағын беріп отырды. Орынбор кадет корпусында білім алған сұлтан Сейдалин қазақтардың салт-дәстүрлік заңдарына, қазақ фольклорына байланысты зор еңбек атқарды. Қазақ поэзиясына байланысты жинақталған және орыс тіліне аударылған мәліметтер 1874–75 жылдары жарық көрді. 1876 ж. Торғай облысындағы бірнеше ауылдарды аралап ат өнеріне байланысты очерк жазған- С.А. Жанторин сұлтан болатын.

Қазақ зиялыларынан Әлихан Бөкейханов Омбыдағы Батыс Сібір Географиялық бөліміне мүше бола отырып, Семей бөлімшесі жұмысына белсене араласқан. Әлихан Бөкейханов қазақ мемлекетінің пайда болу тарихына, Кіші, Орта және Ұлы жүз хандықтарының Ресейдің қоластына енуіне, Үлкен Орда сұлтаны Сүйік Абылайхановқа қатысты құжаттарды зерттеу



нәтижесінде ғылыми еңбектерін жариялады. Ә. Бөкейханов 1903 жылы Санкт-Петербургте Семенов Тянь-Шанскийдің редакциясымен басылып шыққан Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының «Россия. Полное Географическое описание нашего отечества» атты көп томдық кітабының 17-томына енген «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи» еңбегінде қазақ өлкесі тас дәуірінен бастап көрініс табады. Алаш қайраткері Ә. Бөкейханов тұңғыш Абайтанушы ғалым болып саналады. Абай өлеңдері мен нақыл сөздерін Кәкітай Ысқақ ұлы тұңғыш жинақтап, 1909 жылы Санкт-Петербургтегі Илияс Бораганскийдің баспасынан шығаруына Ә. Бөкейханов үлкен көмек көрсетеді [11, 86.].

XX ғасырда қазақ интелегенциясы қоғам өміріне белсене атсалыса бастады. Семей бөлімшесіне ардайым қолдау көрсеткен Ш. Құдайбердіұлы, Ж. Ақбаев, С. Н. Нұрмұханов есімдері айтылады [12, 56.]. Қазақ халқының жарқын болашағы үшін күрескен зиялылардың бірі - Семей бөлімшесінің мүшесі, Райымжан Мәрсеков 1899 жылы жалпы студенттер толқуына қатысып, патша билігіне қарсылығымен көзге түседі. Р. Мәрсековтың алғашқы мақалалары студент кезінде 1899–1900 жылдары «Дала уалаяты» газетіне жарияланып отырған. Оның 1901 жылы «Санкт-Петербургское ведомство» газетінің 68-ші санында жарияланған «Киргизы и переселенцы» атты мақаласы аса құнды еңбек ретінде кітапхана каталогына енгізілген. Сонымен қатар каталогқа «Киргизский народный судь», «Женщина» сияқты бірнеше мақалалары енген.

Семей Орыс Географиялық Қоғамының қазақ мүшелері қатарында Алашорда үкіметі басшыларының бірі, қазақтың тұңғыш профессор-математигі, ірі қоғам қайраткері Әлімхан Ермековтің есімі де бар. Ә. Ермеков өмірінің Семей жерімен байланысы оның бала кезінен басталған. Томск технология институтының түлегі Ә. Ермеков 1920 жылы мамыр айында Мәскеуде В.И. Ленин төрағалық еткен Үкіметтің кеңейтілген мәжілісінде Қазақ Автономиялық Республикасын құру және оның шекарасын айқындау жөнінде баяндама жасаған. Ә. Ермеков «Ұлы математика курсы», «Қазақ тілінің математика терминдері» атты еңбектерін қалдырған [12, 86.].

Қорытындылай айтатын болсақ, Орыс географиялық қоғамы ғылыми ұйымдастырылған жұмысы қазақ зиялылары үшін өз мүмкіншіліктері мен білімдерін көрсетуге мүмкіндік берді. Жиналған мәліметтердің қолжетімді болғандығынан өлке тарихын зерттеуге үлес қоса алды. Қоғам жұмысында демократиялық алға жылжулары өлке халқының дамуы мен оның салт дәстүрінің өркендеуіне жол ашты. Қазақ жеріндегі құрылған бірден бір ғылыми ұйым болғандықтан өлкедегі ғылыми зерттеулердің қарқынды дамуына үлес қосты. Қоғамның санқырлы ғылыми қызметі XIX–XX ғасырда жалпы демократиялық және прогресшіл сипатқа ие болды.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ильясова А.С. Деятельность Западно-Сибирского РГО по изучению Северо-Восточного Казахстана во второй половине XIX-начале XX века: дисс. ... канд.ист.наук. Павлодар. –2006. –157с.
2. Потанин Г.Н. Зимняя поездка на оз. Зайсан. // Записки РГО. –Т.1. –СПб. –1867. –654с.
3. Потанин Г.Н. Олжабай. ТГУ; –№ 21, д. –№ 2327.
4. Коншин Н.Я. От Павлодара до Каркаралинска // Памятная книжка Семипалатинской области на 1900год, Семипалатинск. –1900. –с.36.
5. Коншин Н.Я., Дм. Прийма. Скалы и легенды Баянаула, Алма-Ата. –1974, –115с.
6. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. –Алма-Ата. –1972. –245с.
7. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений в 5-ти томах, Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, –Т.4. –1985. –415с.
8. Потанин Г. Н. Чокан Чингисович Валиханов // Сибирская жизнь. –1903. – №133.

9. Гейнс А. К. Собрание литературных трудов, СПб.–Т.1.–1897.–328С.
10. Золотов П. О сибирских переводчиках и толмачах во вторую половину XVIII века. // Акмолинские областные ведомости.–1873.–№9.
11. Белгібаев М. Орыс географиялық бөлімінің XX ғасырда атқарған жұмысы // География және табиғат. –2004.–№ 4.10 б.
12. Белгібаев М. Орыс географиялық бөлімінің Семей бөлімшесі // География және табиғат.–2004. –№ 3.11 б.

## REFERENCES

1. Piyasova A.S. Deyatel'nost' Zapadno-Sibirskogo RGO po izvçeniyu Severo-Vostoçnogo Kazaxstana vo vtoroy polovine XIX-naçale XX veka:diss. ... kand.ist.nauk.Pavlodar.- 2006. -157 s.
2. Potanin G.N. Zimnyaya poezdka na oz. Zaysan. // Zapiski RGO.-T.1.-SPb.-1867.-654s.
3. Potanin G.N. Oljabay. TGW; № 21, d. № 2327.
4. Koñsin N.Ya. OtPavlodaradoKarkaralinska. // PamyatnayaknijkaSemipalatinskoyoblastina 1900god, Semipalatinsk.- 1900.-s.36.
5. Koñsin N.Ya, Dm. Priyma. Skalı i legendı Bayanawla, Alma- Ata.- 1974, s. 115.
6. Kazaxskiy folklor v sobranii G.N. Potanina.-Alma-Ata.-1972.- 245s.
7. Valixanov Ç.Ç. Zapiska o swdebnoy reforme.// Sobranie soçineniy v 5-ti tomax, Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kazaxskoy sovetskoy énciklopedii.- T.4.-1985.-415s.
8. Potanin G. N. Çokan Çingisoviç Valixanov. //Sibirskaya jizn.-1903.- №133
9. Geyns A. K. Sobranie literaturyh trudov, SPb.-T.1.-1897 - 328S.
10. Zolotov P. O sibirskih perevodçikah i tolmaçah vo vtoroy polovine XYIII veka.//Akmolinskie oblastnie vedomosti.– 1873 - №9.
11. Belgibaev M. Orys geografiyalyh boliminiñ XX ğasyrda atqarğan jumısı //Geografiya jane tabiğat. № 4. - 2004, 3-10 bet.
- 12 Belgibaev M. Oris geografiyalyh boliminiñ Semey bolimşesi // Geografiya jane tabiğat. № 3. - 2004, 3-11 bet.

**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.**

**XIX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХИУА ЖӘНЕ ҚОҚАН ХАНДЫҚТАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ТУРАЛЫ ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА**

**Хайрулдаева А.**

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан, Алматы), PhD докторант

**Аңдатпа.** Мақалада ақын-жыраулар шығармашылығындағы XVIII ғ.-XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның ортазиялық елдермен қарым-қатынастары қарастырылған. Жанқожа батыр көтерілісіне арналған тарихи жырлардан кейбір мәліметтер келтірілген. Мақала авторы берілген мағлұматтардың ерекшеліктері олардың біртұтас емес, үзінділер түрінде кездесетіндігін айтып кетеді.

**Түйін сөздер:** Қоқанд, Хиуа, жыраулар, ақындар, ортазиялық елдер, Қазақстан.

**ОТНОШЕНИЯ КАЗАХОВ С ХИВИНСКИМ И КОКАНДСКИМ ХАНСТВАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ ЖЫРАУ**

**Хайрулдаева А.**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Казakhstan, Алматы), PhD докторант

**Аннотация.** В статье рассматриваются взаимоотношения Казахстана со среднеазиатскими странами в XVIII первой половине XIX вв. в творчестве акынов и жырау. Приводятся некоторые сведения о казахско-хивинских отношениях, встречающиеся в исторических произведениях, посвященных восстанию Жанкожа батыра. Автор отмечает, что отличительной чертой данных сведений является их фрагментарность.

**Ключевые слова:** Казахстан, среднеазиатские страны, акыны, жырау, Хива, Коканд.

**RELATIONS OF THE KAZAKHS WITH THE KHIVA AND KOKAND KHANATES IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE ART OF ZHYRAU**

**Khairuldaeva A.**

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov (Kazakhstan,Almaty)PhD doctoral student

**Abstract.**The article examines the relationship of Kazakhstan with the Central Asian countries in the XVIII - first half of the XIX century reflected in the art of akyns and zhyraus. There adduced some information about the Kazakh-Khiva relations, which is found in historical works dedicated to the uprising of Zhankozha batyr. The author notes that the distinguishing feature of this information is its fragmentariness.

**Keywords:** Kazakhstan, Central Asian countries, akyns, zhyrau, Khiva, Kokand.

## Кіріспе

Қазақстан Республикасы тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері осы кезеңге дейінгі дәуірлердің әлеуметтік-тарихи тәжірибесі және мәдени, рухани мұралар арқылы өткенге көз жүгірту, әр кезеңдегі мемлекеттілік тарихына жүгіну айрықша өзектілікке ие болып отыр. Өйткені ұлт тарихының кейбір кезеңдері туралы бізде әлі толық түсінік жоқ, тек кейбір фрагментті, объективті емес түсініктер қалыптасқан. Осындай әлі күнге дейін толық зерттелмеген мәселелердің арасында XVIII ғасырдың екінші жартысы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтар мен көршілес Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарының тарихын ерекше атап өтуге болады. Атап айтқанда қазіргі Өзбекстан Республикасының орнында дамыған Қоқан, Хиуа, Бұхара сияқты мемлекеттермен қарым-қатынастары. Орталық Азия аймағындағы екі ірі мемлекет Өзбекстан мен Қазақстан арасындағы байланыстар тарихын зерделеудің қазіргі уақытта, яғни осы аталған екі ел арасындағы интеграциялық үдерістердің күрделі түрде өріс алуы кезеңінде ерекше маңызға ие болып отыр.

XVIII ғасырдың екінші жартысы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтар мен көршілес Орталық Азия елдерімен қарым-қатынастарының тарихын зерттеуде отандық авторлар еңбектерінде мүлдем айтылмаған деуге болмайды, тек әр тарихи кезеңдегі авторлар пікірлері тарихи, объективті себептерге байланысты әртүрлі сипатта зерттелген, тереңінен зерттелмей сол кезеңдегі басқа тарихи оқиғаларға қатысты үстірт айтылған кездері де болған. Сондықтан аталмыш мәселеге қатысты отандық еңбектерге тарихи шолу жасау қажеттілігі артып отыр. Маңыздылығы жағынан бірінші орынға ие шығармалардың бір тобы сол кезеңдерде өмір сүрген ақын-жыраулар шығармалары. Ақын-жыраулар сол кезеңде өмір сүргендіктен олардың еңбегі дерек ретінде маңызға ие болса, екіншіден ақын-жыраулар қазақ қоғамындағы айрықша мәртебеге ие болып, сол кезеңдерде қоғам қайраткерлерінің рөлін атқарғандықтан, олар белгілі бір саяси оқиғаларды баяндағанда өздерінің бағаларын беріп отырған.

Қазақәдебиеті тарихында ойыпалар орныбарақын дармен жыраулар шығармаларының тарихилығы – біздің халық ретінде бірнеше ғасырлар бойы адамзат баласының өзге де ұлт өкілдерімен, елдермен қатар өмір сүріп келе жатқандығымызды заңдастыратын, бүгінгі қазақтар мен олардың ата-бабалары тіршілік кешкен бұлыңғыр кезеңдердің арасын жалғастырар ежелгі керуен жолы секілді ерекшелігімен қастерлі. «Жырау» сөзінің төркіні - жыр, жырлау, жырлаушы деген ұғымдармен тығыз байланысты екендігі дау тудырмайды. Бұл жөнінде академик В.В.Радловтан бастап, берідегі қазақ ғалымдарының бәрі де жазған. Жыраулық поэзия туралы алғаш іргелі зерттеу жүргізген ғалымның бірі М.Мағауин жырауды өз тайпасының рухани тірегі, ақылгөй ақсақалы ретінде таниды. Ғалымның пікірінше, жыраулар поэзиясындағы басты тақырып Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту, оның жауынгерлік күшін арттыру болған [1,128б.].

Е.Тұрсынов жыраудың шығу тегін тарихи типологиялық тұрғыдан саралай отырып, жырау тұлғасының қызметін мына ерекшеліктеріне қарай жинақтайды: 1. Жеке румен емес, бүкіл тайпалар одағымен, хандықпен байланысты болғандығы; 2. Мемлекет істеріне, соғыс жүргізу істеріне қатысатындығы; 3. Болашақты болжап, хан мен халыққа ақыл айтып, жөн нұсқайтындығы; 4. Батырлар жырлауы мен тарихи жырларды айтып, жауынгерлердің рухын көтеретіндігі [2,160б.]. Яғни жыраулар қазақ қоғамының айнасы болды, қоғамда орын алған мәселелерге қатысты ой-пікірлерін, қоғамда орын алған саяси, қоғамдық оқиғаларды өз жырлары арқылы қалдырып отырған. Бірақ осы кезеңдерге дейін жыраулар мұрасы қазақ ауыз әдебиетінің мұрасы ретінде әдебиет тарихында маңызға ие болғанымен, тарихи зерттеулерде көп ескеріле бермейтін еңбектер қатарында болып келді.

Қазақ-Хиуа қатынастары туралы мәліметтерді Жанқожа батыр жайлы жырлардан табуға болады. Жанқожа батыр (1774–1860) жайында 10-нан (12 мың жол) аса тарихи жыр-дастандар

шығарылып, ел арасына кең тараған. Солардың арасында Мұсабай, Нұрмағамбет, Лұқпан, Жөкей, Қарман, Нұрсұлтан, Ізжан, Орнықбай сынды ақын-жыраулардың туындыларын ерекше атаймыз [3].

XIX ғасырдағы еленбей кетуі мүмкін емес жыраулардың бірі Мұсабай жырау. Жыраудың 1840–1860 жылдар аралығындағы Сырдың төменгі саласын мекен еткен қазақ егіншілерінің тыныс тіршілігін, олардың Жанқожа Нұрмұхамедов бастаған Хиуа хандығы мен Ресей отарлаушыларына қарсы азаттық күресін жырлаған "Жанқожа батырдың толғауы" атты 43 шумақтық жырының Мұсабай жырау нұсқасын Қазалы бекінісінде қызмет атқарған орыс офицері И.В.Аничков оның өз аузынан жазып алып, 1894 жылы алғаш рет С.Петербургте Н.Веселовский шығарған жинақта қазақ, орыс тілдерінде жариялаған [4, 71–82, 117–124бб.]. Шығарма жайлы алғаш пікір білдірушілердің бірі қазақтың белгілі жазушысы, зерттеуші С.Мұқанов жырдың Аничков нұсқасы олақ деген пікір айтады [5, 109]. Дегенмен де жырдың сол кезеңдегі қазақтар мен хиуалықтар арасындағы қарым-қатынастардан мәлімет беретін дерек ретінде құндылығы аса жоғары. Жырды тарихи жыр деуге толық негіз бар, себебі шығармада есімі аталған кейіпкерлердің барлығы да өмірде болған адамдар. Мұсабай жыраудың Жанқожа батырды ерекше сыйлап, құрмет тұтқанын және оның өлімінен кейін елі үшін қызмет еткен батырдың есімін халықтың есінде сақтауды мақсат еткенін оның "Есіл ер қапияда кетті қолдан, енді батыр қазаққа Жанқожадай табылмайды" - деген сөздермен шығармасын аяқтауы дәлел болады деуге болады [4, 124б.].

Шығармада негізінен үш оқиға: Жанқожа бастаған Сыр бойы егіншілерінің Хиуа хандығына және Ресей отарлаушыларына қарсы күресі және батырдың өлімі жырланады, яғни жырдағы негізгі тақырыптардың бірі қазақтардың Хиуа мемлекетімен қарым-қатынастарын жырлауға арналған. Мұсабай жырау өз шығармасының осы сюжеттік бөлігінде Хиуа хандығының Сыр бойында салдыртқан қамалында билік жүргізген Бабажанның жергілікті халыққа көрсеткен зорлық-зомбылықтарын: зекетшілердің тиісті деп есептелетін салықтардан тыс елдегі жас қыз, жүйрік ат, жақсы бұйымдарды қалдырмай жинап, оған оған наразы болған халықты Жанқожа батырдың інісі Ақмырзаның бастап көтеріліске шыққандығы, бірақ олардың сәтсіздікке ұшырағаны жайлы баяндалады [4, 117–124бб.].

Жанқожа батыр туралы тарихи жырлардың ең таңдаулыларының бірі және бұрын-соңды зерттелмегені – Лұқпан Кенжеұлы жырлаған нұсқадан да қазақ-өзбек қатынастары жайлы құнды мәліметтер алуға болады.

Осыдан кейін Жанқожа  
 Нағыз ер болды “келсең, кел”.  
 Жанқожа батыр ер болды,  
 Ел ішінде бір болды.  
 Аңдып жүрген дұшманның  
 Жүрегіне шер болды.  
 Ығысқан қазақ елаты  
 Паналап ерді көп қонды.  
 Патшалық құрған іргелі  
 Үргеніш, Қоқан ел болды.  
 Елші келіп хандардан,  
 Қатынасы мол болды.  
 Атағы шығып аспанға,  
 Күннен-күнге зор болды.  
 Тыныштық болып бір заман,  
 Таныды батыр оң-солды.



Екі адам басы қосылса,  
 Жанқожа батыр сөз болды [3], - деп бір кездері қазақтар мен көршілес Орталық Азия мемлекеттері арасында арасында бейбіт, тең дәрежелі қарым-қатынастар болғанын сағына жырлайды.

Хиуалық сарттар ел билеп,  
 Сырдың бойын шулатқан.  
 Ақмырзаны өлтіріп,  
 Бабажан сарт суға атқан.  
 Бұл хабарды есітіп,  
 Кіші жүз болып ар тұтқан.  
 Жанқожа сынды батырдың  
 Аулында жатқан кезі еді.  
 Шаһар толған мал-бақта,  
 Ақмырзаның өлгенін  
 Батырға барып айтуға  
 Жеке батыр жол тартқан.  
 Асығыс жүріп, тез жетіп,  
 Жанқожадай батырға  
 Былайша деп сөз қатқан:  
 “Алты Алаштың ұлына  
 Пана болған ер едің,  
 Өрлеген бақыт, талаптан.  
 Қысымшылық қылып тұр  
 Бабажан сарттың әлегі:  
 Салық салып, мал жинап,  
 Қазақты жиды жан-жақтан.  
 Бабажанның тырнағы  
 Сырдағы елге тым батты.  
 Күннен-күнге дәуірлеп,

Озбырлық қылды Тәңір атқан” [3] деген жолдардан көршілес елдердің билеушілерінің қазақтарға тізесі батқандығы жайлы білеміз және бұл оқиғалардың барлығы дерлік шындыққа жанасады, себебі жырда аты аталған Бабажан сарт, Ақмырза есімдері Мұсабай жырау шығарамасында да аталып кеткен еді: "қаласын ортасына салып алып, Бабажан бұ қазақты зекеттеді..... Мінгені Жанқожаның қарала атты .... жазықсыз Ақмырзаны өлтірдің деп, көп қырды қайқы кірпік қара сартты" [4,118б.] деп жырлайды.

Қайыптың ұлы Жанғазы  
 Хан болыпты дәріпті.  
 Сырдарияны жағалай  
 Көп қаланы салыпты.  
 Өкім қылып осы елге,  
 Бабажан деген бір сарттың  
 Қолына берді жарлықты.  
 Біздің Алаш баласы  
 Бабажан сартқа қанықты.  
 Бабажанныңқорлығы  
 Қазақтарды налытты.  
 Налытқан емей немене?

Алмады қошқар, саулықты.  
 Үй басына салыпты  
 Қозыдан жорға салықты.  
 Меңсіз қара қозыдан,  
 Елде жақсы жар болса,  
 Елде жақсы мал болса,  
 Бабажан соны алыпты.  
 Бастан кетіп ықтияр,  
 Тамам қазақ тарықты.  
 Қазақтың тәуір әйелі

Бетіне күйе жағыпты [3], - деп хиуа билеушілерінің жергілікті басқарушыларының тізесі елге батып отырғанын Бабажан бейнесі арқылы жеткізеді.

Осыдан түйетін пікіріміз Сыр бойы қазақтарының алғашқыда көршілес Хиуа, Қоқан хандықтарымен тату көршілік қатынастарда болғанын, бірақ XIX ғасырдың бірінші жартысында бағынышты болып, салық төлеп отырғандығын және Хиуа билеушілерінің Сыр бойында өз қамалын салдыртып, өз билеушісін отырғызғаны туралы мәліметтер бар және ол тарихи шындықпен жанасады. Мухаммед Рахим хан (1806–1825) және Аллакули хан (1825–1842) билігі кезінде Кіші жүз жерінде хиуалық билеушілер ықпалы таралған еді. Осы кезден бастап Хиуа Кіші жүздің әлсіздігін және патшалық Ресей тарапынан отарлау саясатының күшеюі салдарынан қазақтардың өздерінен пана іздеген шарасыздығын, шегараның Ресей империясынан қашықтығын пайдаланып аймақтық жетекшілік рөлге ұмтылады. Хиуа билеушілері бағындыруды әскери құралдар арқылы ғана емес, салық жүйесі арқылы да күшейтуді көздейді.

Сол кезеңде Хиуа ғана емес Қоқан хандығы да қазақ жеріне өз үстемдігін жүргізген. Олар өздеріне пана бола ма деген үмітпен қараған қазақтардан жылына бірнеше реттен малдан зекет, астықтан ұшыр жинап титықтатады. Осы сөзімізге дәлел XVIII ғасыр аяғы XIX ғасыр басында өмір сүрген Жанкісі жыраудың "Қоқан ханына айтқаны" деп аталып жүрген жыры. Жанкісі Арқада туып өскен және өз заманында ділмар билердің бірі болған. XIX ғасырдың алғашқы жартысында Қоқан билігіндегі Сыр бойына қоныс аударған сияқты. Ел аузында Жанкісі бидің қоқандықтар қолынан қаза тапқаны және өлім арты үлкен құн дауына ұласқаны жайлы дерек сақталған екен [6,386 б.] Жанкісі шығармасынан сол кездегі Қоқан билігі және қазақтардың жағдайы туралы біраз мәлімет алуға болады:

Ассалаумағалейкум,  
 Алдияр тақсыр ханымыз!  
 Алдыңа келді қарашың,  
 Арызды қабыл алыңыз.  
 Өтірік болса арызым,  
 Мінеки сізге жанымыз.  
 Өзіңіз қосқан зекетші  
 Біздің елде Жүзбай бар.  
 Жүзбайдың жүрген жерінде

Жылау менен ойбай бар,[6,1246.]- деп сол кездегі Қоқан билеушілерінің халықтан салық жинаушылары болғанын және олардың қарапайым халыққа тізесі батқандығын көруге болады және салықтың көптеген түрлерінен қазақтардың қиналғандығы туралы білуге болады:

"Келі түбім" деп алады,  
 "Кеусенім" деп алады,  
 "Отыра зекет" деп алады,  
 "Құшақ зекет" деп алады.

Арқадан келген сор Найман

Аң-таң болып қалады,

Айтайын десеңұрады,

Ұрмақ түгіл қырады [6,125б.] деген жолдардан, Қоқан билеушілерінен пана іздеп келген Арқа қазақтарының шарасыз күйі туралы білуге болады.

Жанкісі бидің жырынан түйетініміз сол кезеңде Қазақ жерінің кейбір бөлігініңҚоқан билігіне тәуелді болғаны және жыр жолдарынан байқағандай бұл көбінесе егіншілікпен айналысатын аймақ болғандығы және пана іздеп қазақтардың басқа аймақтардан да, яғни Арқадан келгендігі, бірақүміттері ақталмағандықтан, ел ішінде салық жинаушылар тізесі батқандықтан, Қоқан билеушісініңөзіне жүгініп, айтқан сөздері екенін көреміз.

Қазақтар арасындағы кейбір билеушілер Хиуа және Қоқан мемлекеттерінің ықпалында болып, солардан пана тауып, олардыңқазақ жеріндегі билігін жүргізуге атсалысқан.

XIX ғасырдағы Базар жырау 1840 жылы бұрынғы Сырдария облысы, Қазалы уезі, Көшербай болысының 6-ауылында, Қуандарияның Шірік-Рабат деген жерінде (Қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданының маңайы) өмірге келген. Кіші жүздіңӘлім руынан, Шөмекей [7,11б.] Базар жыраудың XIXғасырдағы қазақ-хиуа қатынастарына қатысты дерек болып саналатын еңбегі «Елкей Сұлтан өлгенде айтқан көңілқосы». Базар бұрын-соңды жарияланбаған бұл толғауында қазақ жұртының елдік, бірлік мәселесін алғашқы орынға шығарып, сол арқылы өзінің де азаматтық болмысыныңқаншалықты биіктігін таныта алған.

Жалпы Елкей хан туралы қазақәдебиеті тарихында алғаш «Жанқожа батыр» жырына байланысты сөз қозғалады. Жырдың тарихи оқиғалармен қатысты шындығы мен жеке образдардың шынайы тұлғасын салыстырмалы жолмен зерттеп, зерделеген профессор Ж.Тілепов Мұсабай жыраудың«Жанқожа батыр» жырындағы Елікей батыр дегеніміз – Елкей Қасымов екендігін, оның 1856–1857 жылдардағы Қазалы маңында өткен Сыр егіншілерінің көтерілісін жазалауға қатысқандығын айта келе: «Елкейдің ата-тегіне байланысты Молдабай атты ақсақал ел аузындағы әңгімелерді былайша таратады: Әбілқайыр ханның Ералы атты баласынан Қасым туады. Ол жиырма бес жасында ұрыста опат болған. Әкесі өлгенде анасыныңқұрсағында қалған Елкей Қасымұлын біздің кейбір ресми мәліметтерде Қайыпқали Есімов атты сұлтанның баласы деп жазады. Соған қарағанда оның белгілі тарихи тұлға Қайыпқалидың тәрбиесін көріп, соның перзенттерінің бірініңқатарында аталып жүруі де мүмкін» [8,168б.]-дейді. Ғалымның осы айтылған деректерін Базар жыраудың төменде келтірілген шежіресінде айтылады:

Арғы атаңды Ажы хан деп берілді ат,

Етелік әруағына бір мінәжәт

Бақыты асқан ардақты хан – Әбілқайыр,

Ерәлі –шынжыр қатар ежелгі зат.

Бөлекей одан кейін шықты Қасым,

Олар да болған емес дұшпанға мат.

Жас қалған атасынан батыр Елкей –

Гөзел ед артық біткен ақыл, қайрат.

Қайратын ханағаныңдәріпетпекке

Сөз жолдап, Балқы Базар жаздырды хат.

Қайырлыболған, Үсенмирассізге-

Ежелгі бақ айналған ұлы Рабат [7,48б.]

Ал жыраудың төмендегі шумағы әдебиет зерттеушісінің соңғы болжамын растай түсетін секілді:

Серғазы, Хиуада өткен Қайып ханы,  
 Не тегдар аның да өткен найыбтары  
 Қасым, Сұлтан Темір, батыр Елкей  
 Заманның шыққан солар сайыбтары [7,48б.]

Ж.Тілеповтың мәліметінше, Елкей 1846 жылы Хиуа хандығынан Кіші жүз ханы деген атақ алып, біраз уақыт солардың ықпалында болса керек. Кейін 1851 жылы орыс өкіметіне мойынұсынғандығының арқасында Сырдағы Шөмекей руына билеуші болып жарияланады, полковник дәрежесін алады [8,168], яғни жоғарыда аталған жырларда берілген мәліметтерден түйетініміз, қиын-қыстау кезеңде қазақтардың көршілес бауырлас Орталық Азия патшалықтарынан көмек күткендігі және солардың қолдауы арқылы елдікті сақтауға ұмтылғандығы. Бірақ қазақтардың өз арасындағы кейбір би-сұлтандары да, өзбек билеушілері де қазақ халқының шарасыз күйін өз мүдделеріне пайдаланып, алым-салық арқылы халыққа тізесін батырып, қарапайым халықтың ашу-ызасына тиіп, азаттық күресіне шығуға мәжбүр етті. Дегенмен кейбір қазақ атқамінерлерінің бастапқыда Хиуа, Қоқан билігінің қолдауына жүгінгенімен, кейінірек олардың озбырлығына төзбей Ресей жағына өткендігін көреміз.

Қазақтардың әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени өмірі тарихи және географиялық жағынан көршілес жатқан Хиуа, Қоқан хандықтарының халқымен тығыз байланыста болған, бірақ, Орталық Азия аймағында XVIII–XIX ғасырларда орын алған геосаяси ахуал олардың қарым-қатынастарына ықпал етпей қойған жоқ және бұл өзгерістер сол кезеңдегі өмір сүрген қазақ қоғамының айнасы жыраулар шығармасынан тыс қалған жоқ.

## ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қозыбаев М.Қ. Кеңес шыққан белес // Қозыбаев М. Тұлғалар тұғыры. – Алматы: «ҚазАқпарат», 2009. – 389-392-бб.
- 2 Кеңес Нұрпейісұлы Нұрпейіс: Қазақстан ғалымдарының библиографиясына материалдар / Құрастырушылар: С.О. Смағұлова, А.Т. Саурықова, А.А. Бурыбаева. – Алматы, 2005. – 11-15-бб.; Пірәлиев С.Ж. Азамат, ғалым, қайраткер // «Алаштұлғалы». Кеңес Нұрпейісұлы туралы естеліктер / Құраст.: Т. Нұрпейісов. – Алматы: «Ан Арыс», 2010. – 6-12-бб.
- 3 Қозыбаев М.Қ., Нұрпейіс К. Тағдыры күрделі қайсар талант // Социалистік Қазақстан. – 1989. – 18 қаңтар.
- 4 Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20–40 годы XIX века». Стенограмма. 14-19 июля 1948 г. – Алматы: Кенже пресс, 2009.
- 5 Нұрпейіс К. Қайсарлық және қасірет. Е. Бекмаханов пен оның басты кітабының жариялануы жайында // Егемен Қазақстан. – 2005. – 15 ақпан.
- 6 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 5-6-бб.
- 7 «Тарихсыз халық тұл». Дөңгелек үстел // Жалын, 1988. – № 4. – 3-14-бб.
- 8 Нұрпейіс К. // Егемен Қазақстан. – 2005. – 28 қазан.

ГТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.

ӘОЖ / УДК/ UDK 902.01

## ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ АРЖАНСКОГО ТИПА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

**Хорват В.**

ҚазҰУ имени аль-Фараби (Қазақстан, Алматы), докторант 2 курса по специальности «Археология и этнология»

E-mail: scythianworld@mail.ru

**Аннотация.** В статье автор систематизировал особенности конструкции и погребального обряда курган Аржан-1, и сравнял их с характерами памятников позднего бронзового и раннего железного веков Центральной Азии и Казахстана. Строение комплекса наилучшим образом связывается с херексурами и монгун-тайгинской культурой Тувы и Северо-западной Монголии. В то же время, данные курганы отличаются друг от друга. Тувинские херексуры т.н. «Улуг-Хорумского типа», также имеют радиальную структуру и глубокую грунтовую яму, со срубной камерой на дне. Причём, положение погребенных в херексурах и в могилах монгун-тайгинской культуры также по-разному. В то же время в них можно найти и общее: в обоих случаях погребение совершалось на левом боку, в скорченном положении, головой на запад, северо-запад. Некоторые специалисты считали, что происхождение атрибутов кургана Аржан-1 надо искать среди архитектурных памятников Бегазы-Дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Там также встречаются захоронения с круглыми и квадратными каменными оградами, но радиальная структура встречается редко. Поэтому, при детальном изучении необходимо принимать во внимание и присутствие андроновской культуры, её связи между обществами прилегающих регионов.

**Ключевые слова:** Аржан-1, раннескифский, монгун-тайгинский, херексуры, Алды-Белская культура, Бегазы-Дандыбаевская культура.

## ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ АРЖАН ТИПТЕС ҚОРҒАНДАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Хорват В.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы), «Археология және этнология» мамандығы бойынша 2 курс докторанты

E-mail: scythianworld@mail.ru

**Андатпа.** Мақалада автор Тва жерінен қазылып зерттелген Аржан-1 обасының Солтүстік-батыс Монголия, Тва жерлеріндегі керексурлармен тарихи-мәдени байланысы жөніндегі Боковенко, Қызласов, т.б. авторлардың пікірі қарастырылып, сарапталады. Олардың көбіне ортақ радиалды құрылым, жер бетінде жерлеу, өлікпен бірге мал жерлеу, бөренелерден клет-қабірлер салу, т.с.с. ұқсастықтары негізінде Аржан-1 обасының үлгісін солардан алды деген пікірді қарастырады. Автор дегенмен бұл пікірлерге аса қосылмайды. Мақала авторы Л.Р.Қызласов деген зерттеушінің Аржан-1 обасының үлгісі Орталық Қазақстанның андрон және Биғазы-Дәндібай мәдениеттерімен байлансты болуы керек деген пікірге көбірек қолдау жасайды. Сонымен қатар, бұл мәселеде Арал бойындағы соңғы қола дәуіріне жататын Түгіскен ескеткіштеріне де мән



беру керектігін айтады. Аржан-1 сияқты ерте темір дәірінің ескерткіштерінің шығуын арий тайпаларының келуімен де байланыстыру керектігіне назар аударған. Мақала авторы Аржан-1 сияқты Орталық Азияда орналасқан ескерткіштерді алды-бел мәдениетіне жатқызу туралы пікірлерге қосылады.

**Түйін сөздер:** Аржан-1, ерте скиф, Mongun-tajga, khereksurs, алды-Bel мәдениет, Беғазы-Dandibaev мәдениет.

## PROBLEMS OF THE RESEARCH OF THE KURGANS OF ARZHAN-TYPE OF CENTRAL ASIA

**Horvath V.**

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan,Almaty)2nd year doctoral student in the specialty "Archeology and Ethnology"

E-mail: scythianworld@mail.ru

**Abstract.** In the article the author systematized the features of the construction and burial rite of the Arzhan-1 mound, and equalized them with the characters of the monuments of the Late Bronze and Early Iron Ages of Central Asia and Kazakhstan. The structure of the complex is more associated with the khereksurs and the Mongun-Taiga culture in Tuva and Northwestern Mongolia. At the same time, these mounds differ from each other. Tuvan khereksurs of so called "Ulug-Khorum" type, also have radial structure and log cabin on the bottom of the ground pit. Moreover, the the buried of the khereksurs and the Mongun-Taiga culture also differently were placed. In addition, general characteristics can be observed, too, like the dead, lying on the left side, in a crooked position, oriented with head to the west or northwest. Some of the archaeologists thought that the origin of the attributes of the Arzhan-1 mound should be in relation with the properties of the architectural monuments of the Begazy-Dandibaev culture of Central Kazakhstan. There are also burials with round and square stone fences around them, but the radial structure is not much known there. That is why, it is necessary to take into consideration the presence of the Andronovo culture, and its connection between the societies of the adjacent regions. The emergence of Indo-Iranian tribes is inevitable, and their influence on the development of Andronovo and BD-cultures, too.

**Keywords:** Arzhan-1, Early Scythian, Mongun-tajga, khereksurs, Aldy-bel culture, Begazy-Dandibaev culture.

### Введение

Исследование начальной фазы культуры скифского типа Центральной Азии всегда вызывало сложности для археологов. С начала 70-х годов прошлого века, благодаря многочисленным открытиям, увеличилось количество памятников данного периода. Под руководством М.П. Грязнова и М.Х. Маннай-оола были проведены раскопки царского кургана Аржан-1 [1, с. 243–245; 2, с. 207–208; 3, с. 192–195.], который, на мой взгляд является одним из самых важных исходных объектов при изучении происхождения раннескифской культуры Центральной Азии.

Необычная конструкция кургана обратила внимание специалистов уже в начале земляных работ, и до сих пор вызывает широкие дискуссии по вопросу её происхождения, культурной интерпретации, и места этого памятника в системе культур ранних кочевников. Таким образом, несмотря на то, что курган Аржан-1 опубликован [4.] и по этим вопросам существует немало изысканий, мы в данной статье ставили задачу сделать более детальный анализ конструкции и

погребального обряда комплекса и сравнить их с атрибутами памятников местных, тувинских и прилегающих районов эпохи поздней бронзы и раннего железа. Внешние каменные выкладки кургана состоят из валунов и речной галки, и укреплены каменными плитами. Самым особенным в архитектуре кургана Аржан-1 считается радиальная структура погребальных камер на уровне древнего горизонта, которые построены из необычайно толстых бревен лиственницы. Размер срубов заметно отличаются в центральном, среднем и внешних секторах. В центральной части диаметр сруба тоньше, и концы бревен обработаны хорошо. В то время как, бревна срубов внешних камер являются толще, и их окончания просто округлены [4, с. 10–15].

Сооружение центральной прямоугольной камеры является одним из особенностей кургана. Нижняя часть камеры формированы из толстых бревен, а следующие венцы сооружены из бревен более тонких размеров. Между венцами найдено деревянное покрытие пола, причем бревна пола по своей длине выходили за пределы стены камеры. Такая неточность в структуре планировки основания кургана, во-первых, указывает на определенную бессистемность в строительстве комплекса. С другой стороны, возможно, учитывались планы для последующих пристроек, как это видно в случае камер №2 и №5 [5, с. 194.].

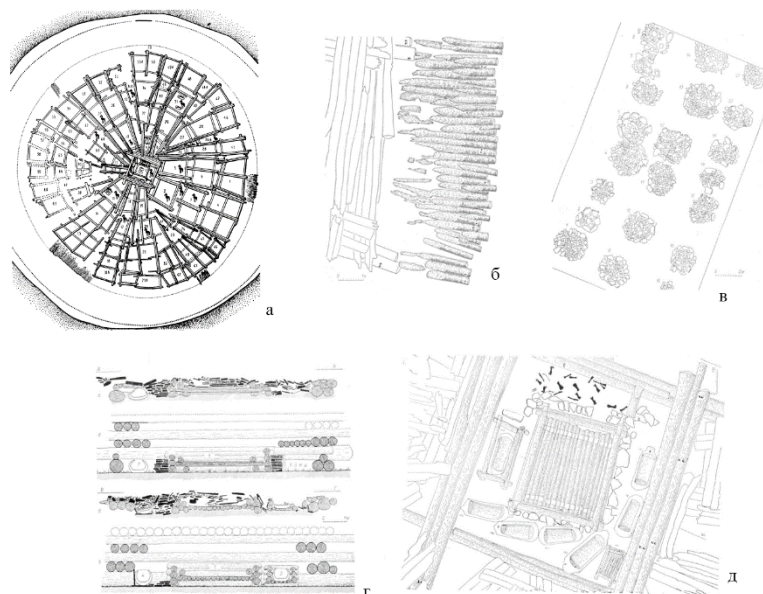


Рис. 1 – Деревянное сооружение (а-в) и погребения центральной камеры (г-д) кургана Аржан-1 [6, Рис. 1. и 4, Рис. 5-7.]

Положение срубов также дает много информации о конструкции кургана. На их основе можно проследить последовательность строения погребальных камер, и их функциональное назначение. По мнению М.П. Грязнова и М.Х. Маннай-оола, вначале была построена камера №1 (центральная камера), а потом было начато строительство основания двух радиальных рядов срубов в восточной части (камеры №2-7.). Камеры южного сектора (камеры №13-21.) строились без особой тщательности, бревна их обработаны хуже, толщина разных концов бревен сильно отличалась, и иногда их концы выходили за пределы камеры. Поэтому стены этих камер не отличались правильностью формы. Камеры второго и третьего круга из-за отличия размеров срубов также имели неправильные формы и бессистемный план. Первоначально эти камеры

были просторнее, позднее они были разделены на две комнатки через построенный внутри камеры срубную стену (на пример, камеры №16–17, 26–28. и 34–35.) [7, с. 193.].

Погребальные камеры западного сектора кургана почти не сохранились. На основе местами сохранившихся беспорядочно расположенных бревен срубов и наката [4, с. 14.] М.П.Грязнов произвел предположительную реконструкцию. Поэтому мы считаем, что при аналогиях с деревянной конструкцией аржанского комплекса нужно учитывать эти моменты.

В процессе раскопок у границ кургана, с трех сторон были обнаружены круглые каменные выкладки из 7–8 валунов, с диаметром 2–3 м [4, Рис. 5.]. Количество каменных выкладок чуть уменьшились из-за строений в соседних деревнях [5, с. 192.]. Между выкладками и под валунами найдены астрагалы, кости нога и черепа барана, быка и лошади. Причем кости лошади были обернуты в ее же шкуру [4, с. 44–45.].

По данным материалов раскопок, лошадь играла очень важную роль в погребальном обряде кургана. В процессе раскопок были найдены скелеты 160 коней в разрушенном, переотложенном состоянии, иногда с верховыми упряжками. Они в большинстве случаев лежали на восточной стене данной камеры, в скорченной позиции на левом боку, с подогнутыми ногами. Лошади южного сектора положены с головой на запад, в направлении центральной камеры. Их число в камерах близ центра доходит до 15–30. Во внешних камерах захоронены меньше лошадей. Здесь нужно учитывать и тот факт, что не во всех камерах были вскрыты погребения [5, с. 200–201.].

Сделует обратить внимание на захоронение лошади в камере №26б. Скелеты лошадей лежали на уровне пола, мордами касаясь пространства между первыми и вторыми венцами [4, с. 36.]. В камере №20, пол сооружён чуть выше, скелеты лошадей уложены упирившись мордой вниз на нижние два венца [5, с. 201.].

Расположение двух скелетов лошадей внутри камеры №68 следующее: черепа обеих лошадей были установлены на первом венце восточной стены камеры [4, с. 42.]. В остальных камерах, скелеты лошади ни в одном случае не найдены у восточной стены, кроме случае когда они не служили жертвенными животными. Отдельное захоронение лошадей или черепа лошади, установленные на каменной плитке характерны для майемирских погребений на Алтае [см. 8, с. 304–306.].

Человеческие погребения были обнаружены только в четырех камерах (центральная, №9, 13 и 31). В шести толстых срубах и в двух маленьких срубчиках, окружающих центральную камеру, лежали семь взрослых мужских скелетов. Один скелет принадлежал молодому человеку, а всем остальным по 40–60 лет. Все они были уложены в скорченном положении, на левом боку, головой на запад. Только седьмой скелет лежал на правом боку [5, с. 195–197.]. Погребенные покойники центральной камеры были уложены в разных частях могилы, но ни в коем случае у восточной стены. Захоронения в камерах №13 и 31 найдены у юго-западной и северо-восточной стены [4, с. 29–39.]. Саркофаг камеры №13, установленный над уровнем пола был смещён со своего первоначального месторасположения [5, с. 198.]. Скелеты покойников старше 40 лет в срубах камеры №31 (могилы №15 и 16) также лежали на левом боку, в скорченной позиции [7, с. 187.].

Самой близкой аналогией аржанским материалам считается курган №17, мог. Баданка IV. Под каменной насыпью, на древнем горизонте лежал человеческий скелет на левом боку, в скорченном положении, головой на юго-запад. Близ него располагался скелет лошади, также в скорченной позиции, головой на запад [9, с. 85–89, Рис.1–2.]. По мнению Н.А. Боковенко, погребения человека и лошади на древнем горизонте и сопровождающиеся колесницами или деталями колесниц, на территории Центральной Азии связываются с миграцией индоиранских племён. Самая восточная граница проявления данного явления определяется погребениями с

колесницами в Северо-Восточном Китае [10, с. 42–43.]. На мой взгляд, гипотеза Н.А. Боковенка является ошибочной. Этому явлению он ищет аналогии в памятниках эпохи ранней бронзы. Тем более, ни в одной из камер кургана Аржан-1 не известны ни детали колесниц, ни их отпечатков. Связи между Аржан-1 и с погребениями эпохи бронзы он предполагал на основе одного «хомута», найденного в камере №2 [5, с. 201.].

Мы считаем, что все-таки, существовали какие-то связи между памятниками эпохи поздней бронзы и аржанскими. По внешним архитектурным характеристикам и ритуальным элементам курган Аржан-1 относится к памятникам монгун-тайгинской культуры и херексуров Тувы и Северо-западной Монголии. Периодизация и хронология херексуров до сих пор не вполне определены [11, с. 213–224; 12, с. 130–132; 13, с. 142–149; 14, 2010, с. 108–110.]. Некоторые исследователи считают, что эти две культуры составляют одну культурную общность и отличаются друг от друга только по дополнительным архитектурным конструкциям [15, с. 107–108; 16, с. 88–91.].

По систематизации А.Д. Цыбиктарова, курганы монгун-тайгинского типа имеют простые насыпи, а вокруг херексуров сооружаются 2–3 ряда каменных выкладок из 7-8 валунов. Они частично покрывают человеческие останки, а частично играют ритуальную роль с религиозной функцией. Курганы обеих культур имеют каменные насыпи и крепиды из каменных плиток. Погребенные лежали на древнем горизонте, в камере из валунов, либо в цисте, либо в неглубоких ямах, на боку, слабо подогнутыми конечностями, либо на спине, с согнутыми ногами, с головой на запад-юго-запад [16, с. 88–91.]. Погребения, к сожалению, безинвентарные, что затрудняет определение их культурной атрибуции и датирование [17, с. 123; 18, с. 174–175.]. Оленные камни, найденные в некоторых погребально-поминальных памятниках, не всегда являются уточняющими хроноиндикаторами [см. 11, с. 175–201; 19, с. 16.]. Кроме ориентации покойников и существования оленного камня, остальные характеры вообще не представляются в репертуаре кургана Аржан-1.

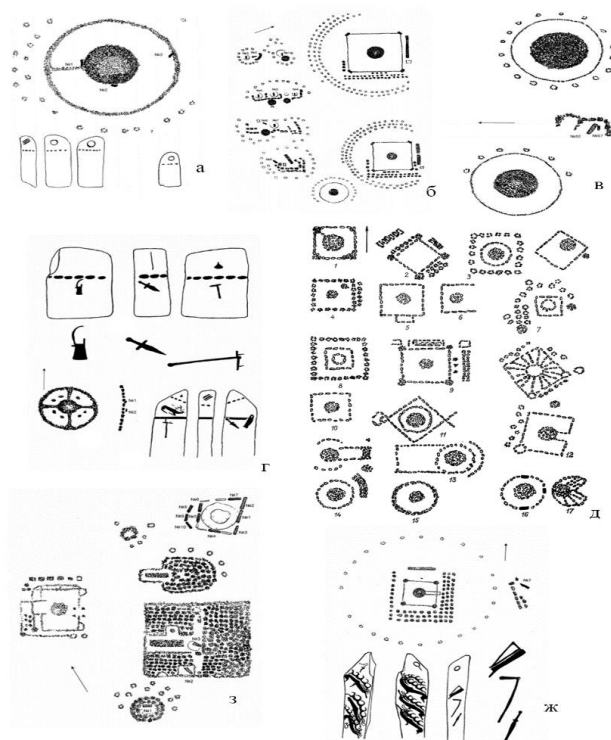


Рис. 2 – Херексуры в Северо-Западной Монголии (а-ж)[по 11, с. 218. и 19, Табл. 10, 21, 33, 53, 80, 128.]

Однако, надо принимать во внимание и микрорегиональные отличия между двумя культурами. В Северо-западной Монголии известны огромные каменные курганы с круглыми оградами, где вне курганов имеются ряды маленьких каменных выкладок. Некоторые курганы построены в радиальной структуре, с «лучами», соединяющими границы кургана с оградой, как на пр. Баян зурх [19, с. 102–107, Табл. 128.] или Пунцаг овоо [19, с. 49–50, Табл. 33.]. В Центральной Монголии также встречаются подобные памятники, как на пр. Ушкийн-Увэр [20, с. 78, Рис. 1.]. Кроме херексуров, на этой территории также доминируют жертвенники [19, с. 35–37, Табл 9.]. Данные строения соержжат маленькие каменные выкладки, правильной формы как на пример Жаргалант [19, с. 45–48, Табл. 21.]. Их время определяется XI-III. вв. до н. э. [19, с. 21–22.].

Тувинские херексуры отличаются от монгольско-байкальского типа по внешней конструкции. Для этой территории характерны херексуры т.н. «Улуг-Хорумского типа», имеющие радиальную структуру [21, с. 111–112; 22, с.78–81.]. Они сильно похожи на курган Аржан-1. Подобную структуру имеет например памятник Моген-Бурена, покрытый каменной насыпью. Вокруг кургана расположены маленькие каменные выкладки по изогнутой линии, разделяющиеся между собой квадратными каменными клетками. Между клетками и крепидой кургана были сооружены своеобразные «лучи» из валунов. Под внешней каменной выкладкой захоронения обнаружено не было, что указывает на связь с ранним периодом монгун-тайгинской культуры [23, 30-31, Рис. 50, см. отношения между ранним этапом монгун-тайгинской и окуневской культур: 24, с. 73–74; 25, с. 57.]. Встречается данная конструкция в кургане Хадданных-2 [26, с. 275-277.], в курганах №1 и 4. Бош-Даг [22, с. 79–81.], в херексуре у Чаа-хола, окруженном маленькими каменными выкладками [27, с. 17.], в памятнике Бедиг-Хорум, имеющем олений камень в ограде кургана. Данный курган по признаку имеющейся глубокой погребальной ямы и типа предметов скифского времени датируется VII-VI. вв. до н. э. [28, с. 201.].

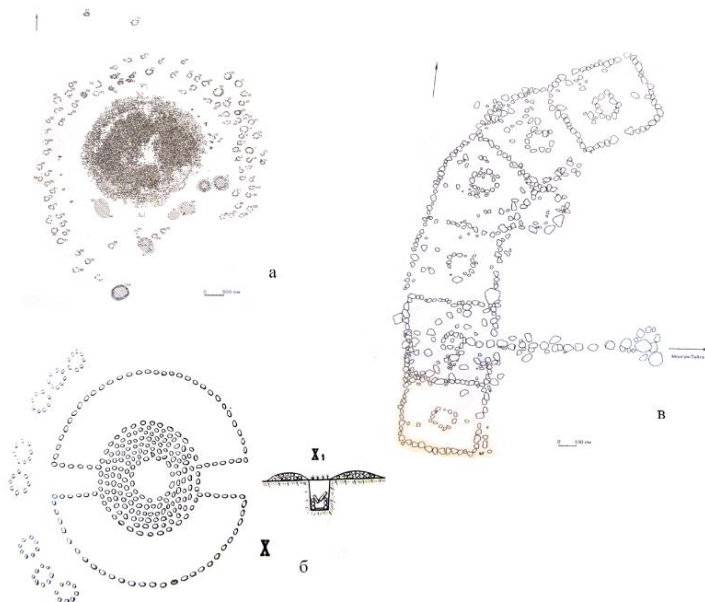




Рис. 3 – Херексуры в Туве [по 23, Рис. 11; 27, Рис. 1 и 23, Рис. 50.]

В отличие от погребений комплекса Аржан-1, осуществленных на древнем горизонте, херексуры Тувы имеют глубокие грунтовые ямы со срубной камерой на дне [см. курганы типа Х-Х1 по типологии М.Х. Маннай-оола: 27, Рис. 1.]. В некоторых случаях, под срубными камерами обнаруживались коллективные захоронения, где погребенные лежали на левом боку, в скорченном положении, головой на запад, северо-запад, как в могилах Аржан-1 [29, с. 97.]. В отличие от выше представленной конструкции кургана Аржан-1, в неглубоких грунтовых ямах херексуров отсутствовали встроенные срубные камеры [27, с. 18.].

В результате анализа материалов и периодизации Алды-белской культуры, Д.Г. Савинов пришел к выводу, что курган Аржан-1 по погребальным особенностям, на первый взгляд, кажется отличным явлением, но в целом он сыграл важную роль в формировании особенностей раннего этапа Алды-белской культуры [22, с. 78.]. Исследователь А.Д. Грач предполагал, что комплекс Аржан-1 принадлежит Алды-белской культуре раннескифского времени Тувы [30, с. 26–27.]. Здесь учитываются курганы в виде овальной или круглой формы, с насыпями из больших валунов. Захоронение осуществлялось в каменном ящике из массивных плиток, на древнем горизонте. Остальные погребения находятся в маленьких каменных ящиках. В некоторых захоронениях встречаются и бревенчатые саркофаги. Умершие часто положены в скорченной позиции, на левом боку, редко на правом. Покойник в центральной камере лежал головой на запад, остальные погребенные лежали головой либо на запад, на север и на северо-восток [30, с. 24–25.]. Среди представленных характеристик только отдельные моменты связываются с курганами аржанского типа. Таковыми являются: существование бревенчатых саркофагов, погребения на древнем горизонте и положение мертвых головой на запад. К тому же, последние два сходства не являются специфическими, поскольку данные свойства распространились на огромной территории в рамках эпохи поздней бронзы и раннего железа [см. 31, с. 35; 32, с. 19.]. Поэтому, мы считаем, что на этой основе нельзя их объединить к одной культуре.

На основе выше проанализированных материалов мы считаем, что на начальном этапе раннего железного века Тувы одновременно существовали несколько типов культур. Приняв памятник Аржан-1 в качестве опорного объекта раннего периода РЖВ, для аналогии мы берём конструкцию кургана, погребальный обряд, типы предметов, характеризующие скифскую культуру. В течении сравнения, необходимо наблюдать их место в среде локальных и прилегающих культур, а также и то, что контексты данных памятников в каком понятии можно определить скифскими.

В 1977 году Л.Р. Кызласов опубликовал материалы из нескольких погребений курганов №15-16 у с. Шанчига. В своей статье, он выдвинул гипотезу, что погребения в цистах, сооруженных из валунов на древнем горизонте похожи на погребения в маленьких срубках вокруг центральной могилы Аржана-1. Причём, положение погребенных в цистах (на левом боку, в скорченной позиции, с головой на запад) также сходно с положением покойников, наблюдаемым в кургане Аржан-1 [33, с. 77-79; 31, с. 35-36.]. Нам кажется, такое сравнение не совсем убедительным.

Более убедительной представляется точка зрения Кызласова, по которой материалы кургана Аржан-1 сопоставляются с Бегазы-Дандыбаевской (БД) культурой Центрального Казахстана. Его вывод основывается на анализе структуры курганов. По мнению Л.Р. Кызласова, центральная камера Аржан-1 похожа на погребальную конструкцию БД культуры [33, с. 76; 31, с. 35.]. В мавзолеях бегазинцев часто встречаются входы ориентированные на восток [34, Рис. 38, Рис. 42-43, Рис. 67.].

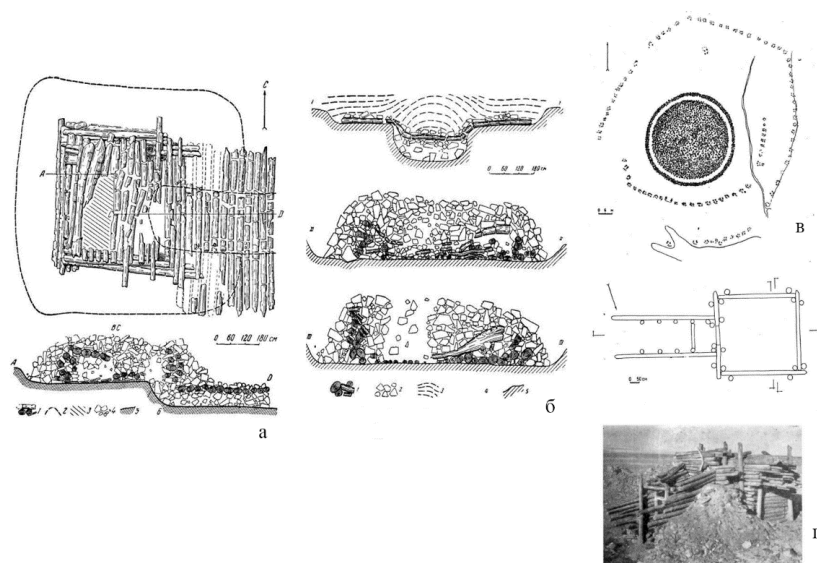


Рис. 4 – Деревянное сооружение курганов Чиликты V и Бешпатыра [по 35, Табл. III–IV и 36, Рис. 3, 15-16.]

Взгляды Кызласова в конечном итоге сводятся к тому, что он связывает происхождение сакской культуры с территорией Центрального Казахстана, с БД культурой. Данные связи подтверждаются материалами из курганов Чиликты V [35.], Бешпатыр [36.] и Хондей-1 [раскопки В.Д. Дьяконовой 1961]. Все три кургана имеют схожую структуру. Все они построены непосредственно на уровне древнего горизонта, имеют огромные срубные камеры с деревянным, бревенчатым покрытием и корридором/дромосом, открытым на восток, либо с символическим входом из маленьких камней. Умершие положены на уровне пола, вместе с животными костями, черепом овца [см. 31, с. 35.]. Однако, характер строения комплекса Аржан-1 отличается от них, хотя там и здесь присутствуют бревенчатые надземляные строения. Тем более, дромоса как такового в комплексе Аржан-1 не было, а следы входа из маленьких каменных выкладок не совсем свидетельствуют о наличии дромоса. Надо также учесть тот факт, что вместе с умершими в Аржане-1 не положены кости домашних животных или их мясо, как это наблюдается в кургане Хондей-1.

Л.Р. Кызласов предполагая связь происхождения комплекса Аржан-1 с сакской культурой, в то же время он допускал схожесть Аржан-1 с херексурами и монгун-тайгинской культурой.

Гипотезы Кызласова находят поддержку в среде специалистов, занимающихся раннескифским периодом Центральной Азии [13; 37, с. 69–71.]. В тот же время, ни он, ни последующие исследователи не обращали большое внимание на присутствие и роль андроновской культуры, влияния которой хорошо прослеживается от Южного Зауралья до Минусинской котловины и Северо-западного Китая. По мнению К.В. Чугунова, андроновская культура не совсем сохранила следы миграции индоиранских племён и такие атрибуты, которые характеризуют курган Аржан-1 и другие памятники с радиальной структурой. Происхождение их он связывает с территорией Восточного Приаралья [13. см. 38, с. 105.].

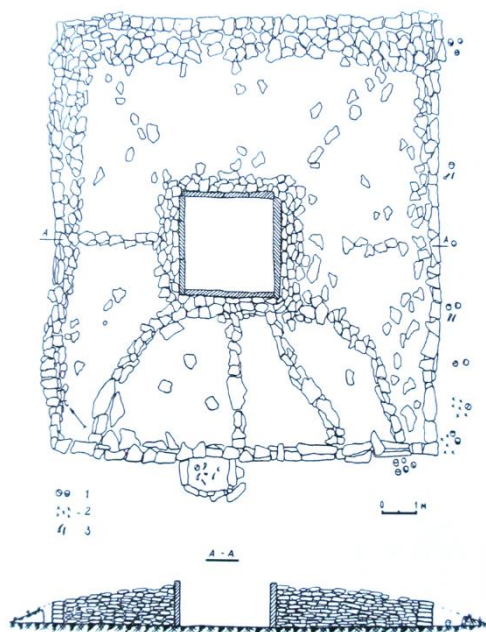


Рис. 5 – Мавзолей Айбас-Дарасы [по 39, Рис. 12.]

Точное выяснение происхождения и распространения херексуров и курганов, имеющих радиальную конструкцию, либо шатровидное строение из сруба до сих пор вызывает определенные сложности, потому, что некоторые структурные элементы не могут быть привязаны к определенной культурной среде. Сам факт курганов с радиальной конструкцией очень мало известен. В научных публикациях в качестве предшествующих форм структурам херексуров часто упоминается мавзолей квадратной формы у Айбас-Дарасы из Центрального Казахстана [34, Рис. 104.]. Таким образом, мы считаем, что нельзя связывать происхождение, развитие и распространение данного культурного феномена только с какой-либо одной территорией. Конструкция курганов, имеющих круглую ограду из каменных плиток, известны на территории андроновской культуры, как на пр. Бугулы I, курган №1 [40, Рис. 72.], мог. Аксу-Аюлы, курган №2 [40, Рис. 141.] или Зевакино, оград №160 [41, Рис. 3.]. Встречаются похожие строения, мавзолеи, но квадратного плана в БД-культуре, как на пр. Сангру I [34, Рис. 80.] Их самые близкие аналогии находятся среди мавзолеев могильника Северного-Тагискена [42, Рис. 18.]. Мы приходим к выводу, что в этой системе связей кроме андроновской и БД-культуры эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана надо учитывать и памятники Восточного Приаралья и прилегающих регионов [см. 43, с. 223–225.]. Кроме всего этого, важным аспектом в решении этого вопроса, мне думается, является появление индоиранских племён, пришедших в X-IX. вв до н. э. [38, с. 98.], и их влияние на развитие андроновской и БД- культуру.

#### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Аржан – царский курган раннескифского времени в Туве. // АО 1971 года. – М., 1972. – с. 243-245.
2. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Раскопки кургана Аржан в Туве. // АО 1972 года. – М., 1973. – с. 207-208.
3. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Третий год раскопок кургана Аржан. // АО 1973 года. – М., 1974. – с. 192-195.
4. Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л.: «Наука», 1980. – 63 с.

5. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Курган Аржан – могила «царя» раннескифского времени. // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1973. – Вып. XVI. – с. 191-206.
6. Грязнов М.П. К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан. // КСИА. – 1978. – №154. – с. 9-18.
7. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Курган Аржан по раскопкам 1973-1974 гг. // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1975. – Вып. XVII. – с. 185-198.
8. Сосновский Г.П. Ойратская автономная область 1936 г. // Археологические исследования в РСФСР 1934-1936 гг. Краткие отчеты и сведения. – М.-Л., 1941. – с. 304-306.
9. Боковенко Н.А. Новый памятник аржанского этапа в центре Азии. // Археологические изыскания. – 1995. – №24. – с. 85-90.
10. Боковенко Н.А. Проблемы генезиса погребального обряда раннекочевнической знати Центральной Азии. // Курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. – СПб, 1994. – с. 41-48.
11. Новгородова Э.А. Древняя Монголия (Некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории). – М: «Наука», 1989. – 348 с.
12. Цыбиктаров А.Д. О датировке херексуров в Южной Бурятии, Северной и Центральной Монголии. // Хронология и культурная принадлежность памятников каменного бронзового веков Южной Сибири. Тезисы докладов и сообщений к научной конференции (23-25 марта 1988 г.). – Барнаул, 1998. – с. 130-132.
13. Чугунов К.В. Херексуры Центральной Азии (к вопросах об истоках традиции). // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. Сборник научных работ. – Барнаул, 2002. – с. 142-149.
14. Kovalev A.A., Erdenebaatar D. Поздний бронзовый век и начало раннего железного века Монголии в свете открытий международной центрально-азиатской археологической экспедиции. // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири. Материалы международной научной конференции. Улан-Удэ, 20-24 сентября 2010 г. – Улан-Удэ, 2010. – с. 104-111.
15. Савинов Д.Г. Проблемы археологии и древней истории Центральной Азии в свете исследований Саяно-Тувинской экспедиции Института археологии АН СССР. // Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. – Ташкент, 1973. – с. 107-108.
16. Цыбиктаров А.Д. Херексуры и памятники Монгун-тайгинского типа в системе социальной организации населения культуры херексуров. // Социально-демографические процессы на территории Западной Сибири (древность и средневековье). – Кемерово, 2003. – с. 87-91.
17. Коновалов П.Б. Культура курганов-херексуров Центральной Азии. // Проблемы археологии степной Евразии. Тезисы докладов. Часть I. – Кемерово, 1987. – с. 121-125.
18. Цыбиктаров А.Д. Херексуры и памятники Монгун-тайгинского типа. // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы международной научной конференции, посвящ. 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. – СПб, 2003. – с. 173-176.
19. Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М: Научный мир, 2002. 247 с.
20. Волков В.В., Новгородова Э.А. Оленные камни Ушкийн-Увэра (Монголия). // Первобытная археология Сибири. – Л., 1975. – с. 78-84.
21. Семенов Вл. А. Улуг-Хорум и Аржан (к интерпретации модели мира древних кочевников Тувы). // Проблемы исторической интерпретации археологических и этнографических источников Западной Сибири. – Томск, 1990. – с. 111-113.
22. Савинов Д.Г. Тува раннескифского времени «на перекрестке» культурных традиций (Алды-Бельская культура). // Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит-средневековье). – СПб, 1994. – с.76-92.
23. Семенов Вл. А. Монгун-Тайга (археологические исследования в Туве в 1994-1995 гг.). – СПб, 1997. – 40 с.
24. Семенов Вл. А., Чугунов К.В. Роль субстрата в сложении культур скифского облика в Туве. // Проблемы археологии степной Евразии. Часть II. – Кемерово, 1987. – с. 73-76.
25. Семенов Вл. А. Скифские культуры Тувы. // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 2010. – Вып. XXII. – с. 54-61.
26. Длужневская Г.В. Некоторые особенности наземных сооружений курганов Саянского каньона р. Енисей. // СА. – 1977. – №3. – с. 275-278.
27. Маннай-оол М.Х. Тува в скифское время. – М: «Наука», 1970. – 78 с.
28. Длужневская Г.В. Раскопки могильников Бедиг-Хорум и Сарыг-Хая III. // АО 1983 года. – М., 1985. – с. 201-202.
29. Грач А.Д. Новые данные о древней истории Тувы. // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1971. – Вып. XV. – с. 93-97.
30. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: «Наука», 1980. – 255 с.
31. Кызлавсов Л.Р. Древняя Тува. – М: Изд-во МГУ, 1979. – 63 с.
32. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Гылым Ракурс, 1994. – 86 с.

33. Кызлавсов Л.Р. Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. // СА. – 1977. – №2. – с. 69-86.
34. Маргулан А.Х. Бегазы-Дандибаевская культура. – Алматы, 1979. – 328 с.
35. Черников С.С. Загадка золотого кургана. – М: «Наука», 1965. – 189 с.
36. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма.Ата: Изд-во Акад. Наук, 1963. – 298 с.
37. Чугунов К.В. Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана. // Современные проблемы археологии России. Материалы Всероссийского археологического съезда. Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. – Том II. 2006. С. 69 – 71.
38. Vokovenko N.A. Asian Influence on European Scythia. // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. – 1997. – №3/1. – с.105–122.
39. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е. Памятники Бегазы-Дандибаевской культуры Центрального Казахстана. – Алматы, 2014. – 385 с.
40. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. – Актобе, 2008. – 328 с.
41. Арсланова Ф.Х. Некоторые памятники позднего бронзового века верхнего Прииртишья. // СА. – 1974. – №1. – с. 220-226.
42. Игина М.А., Яблонский Л.И. Мавзолей Северного Тагискена. – М., 2001. – 273 с.
43. Чугунов К.В. Центральная Азия и Южная Сибирь в начале эпохи ранних кочевников (вопросы хронологии памятников и синхронизации культур). // Культура номадов Центральной Азии. – Самарканд, 2008. – с. 223-227.



**ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.  
ӘОЖ / УДК/ UDK 2+27(574/575)**

## **ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ВОПРОСУ ПРОНИКНОВЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА В ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ И В КАЗАХСТАН В IV-XII ВЕКАХ (ПОЗДНЯЯ АНТИКА, СРЕДНИЕ ВЕКА)**

**Шалагин А.В.**

КазНУ имени аль-Фараби (Казахстан, Алматы), магистрант I курса по специальности «Археология и этнология»

**Аннотация.** Христианство как мировая авраамическая религия зародилась на территории Палестины и Иудеи еще в начале I века и связана она с ее основателем мессией Иисусом из Назарета и его учениками миссионерами (апостолами). Она начало свое распространение в первых веках нашей эры и стала господствующей религией во всем мире к X веку, о чем свидетельствуют письменные и вещественные исторические источники. Систематизация, классификация и поиск исторических источников по раннему периоду средневековья Казахстана и Средней Азии поможет открыть новые страницы в истории духовности и религиозной системы кочевников, доселе неизвестных отношений между Западом и Востоком. Применен историческо-хронологический и логические методы исследования.

**Ключевые слова:** Христианство, евангелие, исторический источник, сочинение, датирование, памятник, церковь.

## **IV-XII ҒАСЫРЛАРДАОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАНДА ХРИСТИАНДЫҚТЫҢ ЕНУІ ТУРАЛЫ ТАРИХИ КӨЗДЕРІ (КЕЙІНГІ АНТИКАЛЫҚ КЕЗЕҢ, ОРТАҒАСЫРЛАР)**

**Шалагин А.В.**

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ (Қазақстан, Алматы), I курс магистранты

**Аңдатпа.** Христиан діні әлемдік авраамикалық дін ретінде Палестина мен Иудей территориясында I ғасырдың басында пайда болып, дінді таратушы Назареттік Иисус және оның миссионерлерімен тығыз байланысты. Жазба және заттай деректер оның б.з. I ғасыр басында тарала бастап, X ғасырда әлемдік діндер қатарына енуін көрсетіп отыр. Ортағасырдағы алғашқы кезеңіндегі Қазақстан мен Орта Азия бойынша тарихи деректерді іздеу, жүйелеу, классификациялау көшпелердің діни жүйесі мен рухани тарихының жаңа беттерін ашуға, әрі осы күнге дейін Батыс пен Шығыстың беймәлім қарым-қатынасын анықтауға көмектеседі. Мақаланы жазу барысында тарихи – хронологиялық, логикалық әдістер қолданылды.

**Түйін сөздер:** Христиандық, евангелие, шығарма, тарихи дереккөзі, жұмыс, танысу, ескерткіш, шіркеу.

## HISTORICAL SOURCES ON THE PENETRATION OF CHRISTIANITY INTO CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN IN THE IV-XII CENTURIES (LATE ANTIQUITY, MIDDLE AGES)

Shalagin A.V.

Al-Farabi Kazakh NU (Kazakhstan, Almaty), First-year master's student

**Abstract.** Christianity as the world Abrahamic religion originated in the territory of Palestine and Judea at the beginning of the first century and it is connected with its founder Messiah Jesus of Nazareth and his disciples by missionaries (apostles). It began its distribution in the first centuries of our era and became the dominant religion throughout the world by the 10th century, as evidenced by written and material historical sources. The systematization, classification and search of historical sources from the early Middle Ages of Kazakhstan and Central Asia will help to open new pages in the history of spirituality and the religious system of nomads, hitherto unknown relations between the West and the East. Historical-chronological and logical methods of research are applied.

**Keywords:** Christianity, gospel, historical source, composition, dating, monument, church.

### Введение

Евангелия – это боговдохновенные труды (с точки зрения теологии). Однако в Евангелиях между собой многие данные расходятся с данными о событиях в истории восточных провинций Римской империи (позднеантичного, раннесредневекового времени). Так по апостолу Матвею и Луке генеалогия Иисуса насчитывает 28 поколений, а по Луке 42 и всё от царя Давида. Матвей ведаёт нам о том, что Спасителя семья – Иосиф и Мария сбежав в Египет от поголовного истребления младенцев Иродом, после вернулась в город Назарет, а Лука же говорит об обратном и ведаёт о постоянном местожительстве родителей Иисуса в Назарете. Только в момент рождения Христа они оказались в городе Вифлееме (по переписи населения). У Марка жизнь Иисуса описана более земная чем у других евангелистов его периода. Так, согласно синоптическим евангелиям, жизнь и деятельность Христа идёт в основном в Галилее. В подтверждение этому у апостолов Марка и Матфея, последними словами Спасителя были: «Боже мой, Боже мой, почему ты меня оставил?», эти слова были не по-гречески и не по древнееврейски, а на арамейско-галилейском диалекте. У Луки же в Евангелии такой цитаты из уст Иисуса нет и вместо этого сказано о передаче духа его в руки Отца.

Говоря о Евангелиях как об исторических источниках, то они употребляются в научных исследованиях реже остальных (вследствие их многочисленных редактирований и переделок со временем). В ходе ожесточенных боёв между христианами и их разных сектами друг с другом, остались и апокрифические Евангелия, имеющие значимое место в общеранней христианской литературе: «Пастырь Гермы», «учение 12 апостолов», Евангелие Никодима.

Папирус, датированный рубежом II–III вв. нашей эры, найденный археологами в древнеегипетском городе Пемдже, находится в данный момент в Ашмоленском музее (Оксфорд) с фрагментами глав 13–14, 21 Евангелия от Матфея (Р.Оху. 4404). По пояснению их сохранности ещё в 1896 году привели доводы археологи Бернард Пайн и Артур Сэрридж Хант. По их мнению именно засушливая почва Оксиренха позволила сохранить эти папирусы чуть ли не валявшихся под ногами. Это место стало местом пристального изучения в бесконечных археологических раскопках (тексты I-ой главы Ев. от Матфея (Р.Оху.2; Е 2746, хранившийся в библиотеке Пенсильванского университета); Евангелии от Иоанна, 22-й главы Ев. от Луки (Р.Оху.2383 Акмолеанского музея в Оксфорде) и глав 2,3, 4, 12,24 Евангелия от Матфея (Р.Оху.

2384 и CNR 419, 420 Папирулогического института Джироламо Вителли во Флоренции). Папирусы III века, содержащие фрагменты Евангелий от Иоанна и Луки (папирусы Бодмера, хранящиеся в Женеве и Ватикане) были приобретены библиофилом швейцарцем Мартином Бодмером в 1955-56 гг. Канон Муратори или канон Нового Завета был опубликован в 1740 году – это рукопись не ранее 200 го года была в начале на греческом языке, дальше в VIII веке на латинском [1].

В противовес каноническим трудам богословия, эти самые апокрифические евангелия были написаны в первой половине II века, что характеризует их как более ранние источники по сравнению с первыми евангелиями. Эта категория источников церкви представляет более значимые для исторической науки сведения. Авторы периода античности пишут о христианстве в основном в свете критического анализа и пересмотра основных концепций вероучения (Элий Лампрдий, Ориген, Лукиан, Тацит, Светоний и другие).

Философские и где-то антиканонические труды были написаны Порфирием, Цельсом (философы платоники). «Правдивое слово» Цельса было представлено благодаря переводу советского учёного историка Абрама Борисовича Рановича. В его книге даны издержки по выступлению Цельса против христианства. Ещё Оригеном греческим христианским учёным, теологом в своей апологии «Против Цельса» идёт высказывание о нём как о просветителе, образумителе и яростном обличителе христианского общественного бытия. Цельс тем самым, показывает фабрикацию христианской мифологии. Рассматривая Христа как земного человека, приводит его явление этому миру рационалистически, так как не имел о нём исторических свидетельств и даже косвенно пытался лишить его историчности. Цельс как Лукиан ненавидел шарлатанство и фанатизм, то есть имел черты философской беспринципности. Чудеса, творимые Иисусом, он списывал на колдовство. Философию или учение Христа, по словам Цельса ведёт свое начало от мировоззренческой системы многих древних народов Ближнего Востока, Китая, Индии, Персии и их учителей (Зороастр, Ферекид и многие другие). Рождение Иисуса он списывал на блудливую деву втайне от мужа, родившего его от римского солдата, отбывающего службу в Иудее. Сам же Иисус принял свои дарования и знания, находившись в Египте в подростковом и юношеском возрасте. Все его ученики являлись обманутыми и обманщиками. Таким образом, скептически относясь к явлению Христа народу, Цельс пытался разрушить культ личности Спасителя и его учения, разоблачить попытку перестроить новую историю Иудеи и всего остального мира, объясняя это захватом низших слоев Израиля и Палестины существующего государственного аппарата Римской наместнической системы; до основания её этим самым разрушив. Сам Цельс призывал христиан не уклоняться от службы в римских государственных делах, тем более от армии в легионах империи. По Цельсию, неповиновение христиан может ослабить и деструктировать империю, а их новая религия ломает римские ценности и раздробит общество [2, с. 263-331]. Другой позднеантичный критик христианства Порфирий издал свое антагоническое сочинение, в то время как христианство утвердилось и приняло силу, вняло в себя формы эллинизма, однако сохранило «чуждые мифы» (сотворение, уничтожение, воскресение мира и человека). Его сочинение «Против христиан» было в виде 15 книг, изданных на Сицилии. Против трудов Порфирия выступили такие церковные деятели как: Мефодий, Евсевий, апостол Филосторгий. В следствии победы церкви и приказаний императора, труды его были преданы забвению и уничтожены. Крупицы их фрагментарного содержания нашли место у Макария Великого («Апокритика»). Труд Порфирия был самым значительным антагоническим к христианству трудом, обозначимым в христологической литературе «враждебной», а автора самого «учителем преступных искусств» [3, с. 330]. В этом труде автор приводит диспут между теолого-философской наукой и христианством. Этот спор, поднятый философом, также остался открытым и поныне. В своём

труде хорошо опираясь на Библию и историю, античный автор пытался разложить христианские мифы, показывая на их смутное происхождение и источники, тем самым не имеющих реальных событий в истории человечества. Однако, как его предшественник Цельсий, он не втоптывает имя Христа, а подчёркивает его благое деяние. Беспощадна его критика лишь в адрес приукрашивания образа Христа, так как он был искажён в поздних Евангелиях. Таким образом, Порфирий борется с христианством как с ярким противником, но и остается единомышленником с христианской философией, осознавая её единство. Порфирий подчеркнул, что религия Церкви настолько могущественна, что с ней не возможно бороться ни одному философу, так и не реформатору с мечом [3, с. 332].

Переходя на более развитую стадию христианства, выделяются труды защитников церкви – апологетов проповедников: Иереней Лугдунский (богословские трактаты абсолютного единства 4-х первых евангелий, не больше не меньше), Тертуллиана Карфагенского (конец II нач III вв.), Евсевий Кесарийский (нач. IV в.) – известного как первого историка христианской церкви [4]. Он написал свой труд «Церковная история» в 325 году в 10-ти книгах и представлял он собой аргументированные сказания о доблестях, о чудесах, что характеризовало его труд не совсем историчным, хотя достоинством его считается имеющиеся в нем первые авторские исследования церкви и их фрагментарные данные по первому христианству необходимые для нас. Вольный перевод это труда был сделан Руфином на латинский язык между 403-410 годами.

В позднеантичное время (II–IV вв.) о гонениях на христиан Церкви Востока со стороны персов, нашли отражения в богословских работах Афраата. Сам текст бесед этого автора в конце V века был переведён непосредственно с сирийского на армянский язык Иоакием Нисивинским, а латинский парафразис с армянского же языка был подготовлен кардиналом Николо Антонелли в 1756 году. Уильям Райт – британский семитолог, исследователь и арабист Кембриджа ещё в 1869 году издал положения доказательств Афраата в Лондоне. Из 23-х бесед в виде писем периода 336-337 гг. было первых десять, а тринадцать остальные: 343-345-х годов. Афраат называл Спасителя Богом и его прения были направлены на иудеев, которые выдвигали свои установки на счёт мессии, что он человек и был распят на кресте. В его рассуждениях, подкреплённых примерами Писания, христиане живут в согласии духа и библейского слова. Афраат в христологических положениях выступает о Христе как о вочеловеченном сыне Божьим Распятом за грехи наши и воскресшим, и вознёсшим для установления Нового Завета с Богом, и «сыны» и «дочери их» [4, с.31]. То есть сущность жизни христиан, её описание дана в образах изложений Афраата. К примеру, отнесём описание Воплощения как образ облачения с Афраатовским описанием крещения как обличение во Христа и Духа. Антиохия была к тому времени местом столкновения ариан и их противников.

Средневековые авторы с начала IV века (Августин Блаженный, Лион Агобард, Рабан Мавр, Ибн Фихрист, аль-Якуби ит.д.). У средневековых авторов труды в основном труды теологического или социологического характера (жития, описание аскетической жизни, сборники изречений, миссионерские записки дневниковых образцов).

В изучении христологии церкви Востока выделяются исторические источники богословских мыслей многих грекоязычных авторов Византийской империи. Все эти источники посвящены изучению распространения христианства, его догм в пределах Византии, а точнее на просторах Центральной Азии и Ближнего Востока (Сирии, Ирана). Острые споры теологических концепций между представителями христианских традиций богословия «Востока и Запада» отражались в полемических трудах греколатинских авторов, формируя разные системы богословствования в целом. К последнему автору западно-церковного направления христологии, замыкающему цепь первых исследований христианского вероучения на Востоке становится преподобный Иоанн Дамаскин (VIII в) (Азбука веры), являющийся представителем

общности мелькитов.

Толедот – антихристианский средневековый памфлет, рассказывающий о незаконнорожденности Иисуса Христа. По началу был написан по арамейской традиции, а затем его перевели на иврит. Еврейские учителя считали эту книгу не совсем авторской, но тексты ее всеобщие гласны были в Европе и на Ближнем Востоке к началу IX века [1, с.29]. О Толедоте написано в труде Архиепископа Лиона Агобарда (*DeLudaicissuperstitionibus* – «Об иудейских суевериях») – 826 г. Также о нём знали и были проинформированы архиепископ Майнц Рабан Мавр этого же периода. Сам Толедот был серьезнейше раскритикован в труде у Франциска Эхименеса («*VitaChristi*» в 1328-1332 годах). Собственно, Толедот был схож по аналогии с трудами позднеантичных авторов Оригена, Цельса, Порфирия. Ван Воорст утверждает соответственно, что консенсусом учёных, источник признан за надёжность в раскрытии старых полемик иудей против христиан и саму историческую природу Христа, однако в тоже время мы из него не можем ничего более узнать или более подчеркнуть [1].

Труды Евсевия Кесарийского охватывают период церковно – исторической литературы IV-VI вв. В своём труде он описывает историю церкви от её истока до 324 года. В качестве своего наследия он оставил множество сочинений, охватывающие исторические, апологетические, географические вопросы. Самым значимым трудом, оставленный потомкам от Евсевия Памфила является «Церковная История». Баур оценивал его как нового Геродота только в отношении истории всей церкви [1, с.48], а для Ранке произведения Памфила наполнено содержательным прогматизмом, где автор возводит мост между давно прошедшим и настоящим. Евсевий первый предпринял решение о систематизации истории христианства от истоков до начала IV и его трактовки, при этом используя свою церковно-историческую концепцию. По его мнению, взаимосвязь между Богом и «христианским народом» формирует саму историю. При этом здесь в его взглядах нет явного доминирования провиденциализма, а лишь виденье защиты Богом христианского народа и его воспитание над ним. Люди, по его мнению, автономны и вполне могут решать свои проблемы свободой воли. Таким образом идёт двуединый процесс развития: Бог и люди (идея синергии) [1, с.49]. В его труде много сведений о первых апостолах и их деятельности в богослужении и о жизни христианских общин I-II вв. Хронологически выстроен им последовательность правление римских императоров и при них епископов в управлении ими основных кафедр. Перевод и обработку на латынь данного труда был совершён Тиранием Руфином Аквиленским (ок 345-410 гг) и Иеронимом Стридонским в продолжении своих Хроник, а далее была переведена на сирийский (конец V в, где хранилась в Российской национальной Библиотеке в Санкт-Петербурге, а экземпляр на армянском VI века – в Оксфорде). Три истории церкви были написаны тремя историками, работавших в одно и тоже время (синоптики). Труд Сократа Схоластика «Церковная История» написана в виде 7 книг (от отречения Диоклетиана в 305 г до 439 года) был дополнением к остановочным событиям в труде у Евсевия Памфила. Примерно работа была закончена к 439 году. В своём труде он упоминал об Арии, весьма в положительной характеристике и жизнь Константина в точном раскрытии исторических событий. Так Сократ Схоластик являясь представителем аристократического и образованного класса, имел связь с арианскими теологами и с софистами. В точности он цитирует указы синодов и предоставляет списки чиновников от церкви и епископов [5].

Труды Феодорита: «История», «Трактат о Ересях», а также «*Historiareligiosa*» важна для истории изучения сирийского монашества. Описана она в 30-ти главах о 30-ти подвижников. А труды («Сокращение еретических лжемудрований») в 4-х книгах о еретиках (речь о Несторианстве).

Сириец из Епифании на Оронте Евагрий Схоластик (536–594) в 6 книгах истории описал о несторианстве и об учении Евтихия, заканчивая формированием монофизитства [6].



Труд последнего Византийского историка Никифора Каллиста «Церковная история» является самым обширным византийским трудом всей истории церкви. Весьма полезный разбор этого труда совершил Гюнтер Генц [11]. При этом им были сделаны комментарии к толкованию на тексты Святого Писания, а также на речи и жития патриархов и императоров. В тот же период (в VIII век) известны труды Иоанна Дамаскина («Точное изложение православной веры»)[1], а также произведение Иоанна Иерусалимского трактата «Против Константина Каваллина и епископа Каррского Феодора» Абу-Курры – жителей за пределами Византийской империи. Активный систематический сбор в накоплении и систематизации историко-церковного материала начат в XI–XIV веках.

Говоря о восточных авторах- историках церкви, можно разделить их по принципу локальности стран (сирийские, коптские, эфиопские, армянские, персидские, хорезмские). О мучениках Никейского собора на сирийском писал Марута Майфератский, но первым церковным историком в Сирии являлся епископ Иоанн Эфесский (529–586 гг), где он осветил правление Юстиниана с позиции монофизитства в своём труде «История». В XII веке церковно-исторические события описаны несторианином Мари ибн Сулейманом (в 1160 году) в книге «Китаб аль-Маждаль» [1, с.68]. Амр ибн Матта написал такой же труд как у Мари с таким же названием. Священник коптской церкви аль-Мутаман абу-ль-Макарим Саидаллах Гиргис ибн Масуд (XIII в) написал «Историю Церквей и монастырей Египта» – важный источник о жизни коптской церкви [1]. В Европе он был уже известен, когда в Египте эту рукопись приобрёл Иоганн Михаэль Ванслей в 1674 году – доминиканским монахом. О движении иконоборцев написано армянским историком Вртанес Кертохом, который владел греческим языком и знал церковную литературу. Книга его повествует о движении иконоборцев, которые захватили Византийскую империю в VIII-IX вв. Труды Вртанеса и Иоанна Майрагомеци – это ранние труды по истории иконоборчества в мире.

Прямым продолжателем авторов византийской ориентации становится Абд Аллах ибн ал-Фадл ал – Антаки, однако он и его преемники более не употребляют новых понятий и формулировок, касаемых христологии церкви [4]. В связи с этим получают соответствующую ценность различных исповеданий полные или неполные содержания мусульманской доксографии исследователей религий халифата в период с IX-XV вв. В этой проблематике специализировались средневековые историки Ибн ан -Недим (X в), Абу-р-Райхан ал - Бируни (973-1048 /51 гг/), Ибн Хазм (994-1064 гг), Ахмад ал -Калкашанди (1355-1418 гг). К поздним произведениям, восходящим к XIV веку относится труд Китаб талхис ал – байан физикр фирак ахл ал -адаيان, доступный на русском языке в переводе звучащим как «Краткое разъяснение к перечню последователей разных религий» [7]. Его автором является Йеменский житель Али Ибн Мухаммад ибн Абд- Аллах ал - Фахри.

К источникам фрагментарного вида могут отнестись сведения полонников Иерусалима и Центральной Азии, путешественники, занимавшихся конфессиональными вопросами. К таковым относятся авторы и непосредственно их труды: (Путешествия в восточные страны) Плано Карпини, Гильома Рубрука [1]; Андре Лонжюмо; Марко Поло (Книга чудес света) [9]. К более поздним западноевропейским путешественникам и их путеводителям по странам Востока относятся исторические источники (дневники) Яна Хёйгена ван Линсхотена (Van Linschoten, Jan Huyghen. VoyagetoGoaandBack, 1583-1592) [10]. Следующая категория исторических письменных источников имеют место с середины XVI века и в основном представляют собой документы о прошении воссоединения церкви Востока с Римом (начавшего с Митрополита Мар Тимотейоса) Тарского, вследствие нашествия Тимура на христианские общины (7 авг. 1445 г. - прошение заключения буллой BenedictussitDeus). С 1552 года такие документы становятся регулярными. По таким документам имеем сведения об образовании Халдейской церкви.

К разжиганию просвещения об истории церкви послужили сведения из публикаций, распространенных для широкого круга читателей, описанных нашим исследованием выше.

Подытоживая вышеперечисленный материал по видам исторических источников христианства, можно свидетельствовать о его длинной хронологии с I–VI вв – это евангелия, V–X вв - апокрифические труды; VII–XI вв – (миссионерские свидетельства), X–XVI вв – философско-исторические труды и географические записки путешественников. Перечисленные труды позднеантичного периода христологии церкви Востока в основном несут теологический и философский характер о явлении Христа миру. Большинство других письменных исторических источников свидетельствовало о шестии учения Христа по всему миру начиная с Палестины, Израиля, Сирии (I–III вв) вплоть до Китая, Индии и Рима (IV–XIV вв) с некоторыми затруднениями, а порой с быстрым принятием местными племенами и народами в качестве государственной религии.

### ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Введение в историю Церкви. Часть 1: Обзор источников по общей истории Церкви: Учебное пособие/Под ред. В.В.Симонова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2012. –752 с.
2. Ранович А. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М.: Политиздат, 1990. – 480 с.
3. Гарнак А. Миссионерская проповедь и распространение христианства в первые три века / Пер. с нем., вступ. ст. и комм. проф. А. А. Спасского. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2007. – 384с.
4. Селезнев Н. Христология Ассирийской церкви Востока. – М.: Euroasiatica, 2002. – 198 с.
5. Сократ Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И. В. Кривушина. – М.: Росспэн, 1996. – 368 с.
6. Evagre. Histoire ecclesiastique/trad.A.-J.Festugiere// Byzanyion. –1975.–Vol. 45. – p.185–488.
7. АлиибнАбдАллахал-Фахри. Китабталхисал–байан. – М.: Восточная литература, 1988.– 171 с.
8. Плано Карпини., Гильом Рубрук. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / ред., вступит. статья. примеч. Н.П. Шастиной. – М.: Географгиз, 1957. – 270 с
9. Марко Поло. Книга о разнообразии мира / Пер. И. М. Минаев. – М.: Мысль, 1997. – 464 с.
10. Van Linschoten, Jan Huyghen. Voyage to Goa and Back, 1583-1592, with His Account of the East Indies: From Linschoten's Discourse of Voyages in 1598/Jan Huyghen Van Linschoten. Reprint. – New Delhi, AES, 2004, xxiv. – 126 p.
11. Günter Gentz, Friedhelm Winkelmann: Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen. – Akademie-Verlag, Berlin. 1966. – 236 pp.

### REFERENCES

1. Vvedenie v istoriyu Tserkvi. Chast 1: Obzor istochnikov po obschey istorii Tserkvi: Uchebnoe posobie/Pod red. V.V.Simonova. – М.: Izd-vo Moskovskogo un-ta, 2012. – 752 s.
2. Ranovich A. Pervoistochniki po istorii rannego hristianstva. Antichnyie kritiki hristianstva. – М.: Politizdat, 1990. – 480 s.
3. Garnak A. Missionerskaya propoved i rasprostranenie hristianstva v pervyie tri veka / Per. s nem., vstup. st. i komm. prof. A. A. Spasskogo. – SPb.: «Izdatelstvo Olega Abyishko», 2007. – 384s.
4. Seleznev N. Hristologiya Assiriyskoy tserkvi Vostoka. – М.: Euroasiatica, 2002. – 198 с.
5. Sokrat Sholastik. Tserkovnaya istoriya / Per. SPbDA pod red. I. V. Krivushina. – М.: Rosspen, 1996. – 368 s.
6. Evagre. Histoire ecclesiastique/trad.A.-J.Festugiere // Byzanyion. – 1975. –Vol. 45. – p.185-488.
7. Ali ibn Abd Allah al-Fahri. Kitab talhis al-bayan. – М.: Vostochnaya literatura, 1988. – 171 s.
8. Plano Karpini., Gilom Rubruk. Puteshestviya v vostochnyie stranyi Plano Karpini i Rubruka / red., vstupit. statya. primech. N.P. Shastinoy. – М.: Geografiz, 1957.–270s
9. Marko Polo. Kniga o raznoobrazii mira / Per. I. M. Minaev. – М.: Myisl, 1997. – 464 s.
10. Van Linschoten, Jan Huyghen. Voyage to Goa and Back, 1583-1592, with His Account of the East Indies: From Linschoten's Discourse of Voyages in 1598/Jan Huyghen Van Linschoten. Reprint. New Delhi, AES, 2004, xxiv. – 126 p.
11. Günter Gentz, Friedhelm Winkelmann: Die Kirchengeschichte des Nicephorus Callistus Xanthopulus und ihre Quellen. – Akademie-Verlag, Berlin. 1966. – 236 pp.

## МАЗМҰНЫ

<b>Атығаев Н.</b> МОҒҰЛДАРДЫҢ ИСЛАМДЫ ҚАБЫЛДАУЫ (МЫРЗА МҰХАММЕД ХАЙДАРДЫҢ «ТАРИХ-И РАШИДИ» МӘЛІМЕТТЕРІ БОЙЫНША).....	8
<b>Бейсеғұлова А.</b> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚАРАШАЙ ЖӘНЕ БАЛҚАР ЭТНОСЫНЫҢ САНЫ МЕН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ОРНАЛАСУЫ.....	16
<b>Бейсенов А.</b> САРЫАРҚА – КӨНЕ МӘДЕНИЕТ ӨЛКЕСІ.....	25
<b>Бейсенов А., Жұмабекова Г., Базарбаева Г.</b> САҚ ДӘУІРІНДЕГІ САРЫАРҚА ТАЙПАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ МӘДЕНИЕТІ.....	32
<b>Белоус Г.С.</b> О.А. ШКАПСКИЙ ХІХ ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АГРАРЛЫҚ САЯСАТ ТУРАЛЫ.....	37
<b>Досанова Р.Ш.</b> Н.Ә. НАЗАРБАЕВ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫНЫҢ ГЕНЕРАТОРЫ.....	50
<b>Досанова Р.Ш.</b> ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ «МӘНГІЛІК ЕЛ» ЖӘНЕ ОНЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ РЕФОРМА БОЙЫНША ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ.....	56
<b>Есімова Ж.Қ.</b> ТЫҢ ИГЕРУ КЕЗЕҢІНДЕ ҚОС ТІЛ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....	60
<b>Есімова Ж.Қ.</b> АЛҒАШҚЫ ТЫҢ ИГЕРУШІЛЕРДІҢ МӘДЕНИ-ТҮРМЫСТЫҚ ЖАҒДАЙЫ.....	74
<b>Жеңіс Ж., А. Дияб Н.</b> ИРАННЫҢ ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЫҒАНАҚ ЕЛДЕРІМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ РОЛІ.....	85
<b>Жеңіс Ж., М. Атик Султан К.</b> ТӘУЕЛСІЗДІК АЛҒАННАН СОҒҒЫ ИРАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНҒА РУХАНИ-МӘДЕНИ БЫҚПАЛЫ ...	91
<b>Иембекова М.О.</b> СИРИЯДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТЫ РЕТТЕУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАТЫСЫ.....	97
<b>Исламбекқызы Ж.</b> ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫ ЖАЛАҒАШ АУДАНЫНА 1960-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ҚОНЫС АУДАРҒАН ОТБАСЫЛАР.....	105
<b>Исова Л.Т.</b> ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯЛЫҚТЫҢ ГЕОСАЯСИ ӨЛШЕМДЕРІ.....	110
<b>Исова Л.Т.</b> ҚАЗІРГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢДІК ЖҮЙЕСІ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК АФРИКА МЕН ТАЯУ ШЫҒЫС МЕМЛЕКЕТТЕРІ.....	119
<b>Исова Л.Т.</b> СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ ҚАЗАҚ-МОҢҒОЛ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ БАСЫМ-БАҒЫТТАРЫ.....	127
<b>Калемшариев Е.</b> «МОҢҒОЛ ҚҰПИЯ ШЕЖІРЕСІ» ЖАЗЫЛҒАН УАҚЫТЫ ЖАЙЛЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ПІКІР ТАЛАСТАРЫ.....	136
<b>Камалов А.К., Сауданбекова Ш.Т.</b> ҚАЗАҚТАР МЕН ЖАПОҢДАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ БЫРЫМ-ТИЙІМ, РӘМІЗДЕР, СЕМИОТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....	141
<b>Картаева Т.Е.</b> ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ФОТОДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ.....	146

<b>Қилыбаева П.Қ.</b> ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРДЫҢ ДАМУЫ.....	155
<b>Қилыбаева П.Қ., Нұрсұлтанова Л.Н.</b> ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫНДАҒЫ СУ МӘСЕЛЕСІ: САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ..	163
<b>Күзембаева Ә.Б., Байкушикова Г.С.</b> ИЗРАИЛЬДІК ЛОББИЗМНІҢ АҚШ-ТЫҢ СЫРТҚЫ САЯСИ БАҒЫТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЫҚПАЛЫ ЖӨНІНДЕ.....	172
<b>Күзембай С.А.</b> АБЫЛАЙ ХАН – ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АЗАТТЫҒЫНЫҢ СИМВОЛЫ («МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ МӘСЕЛЕСІ АЯСЫНДА).....	178
<b>Құрманбаева Қ.С.</b> САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАНДАРДЫҢ АРЫЗ-ШАҒЫМДАРЫ ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ (XX ғ. 20-30 жж.).....	185
<b>Мақашева К.Н., Сейдахметова А.А.</b> ОҢТҮСТІК АФРИКА РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АПАРТЕИД ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САЯСАТ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ.....	190
<b>Мақашева К.Н.</b> ҚАЗАҚСТАН-ФРАНЦИЯ: ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЕРІКТЕСТІК ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕДЕ.....	200
<b>Мейрманова Г.А., Жандыбаева С.С.</b> ДАЛАЛЫҚ ЭТНОГРАФИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	209
<b>Мурзаходжаев Қ.М.</b> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДИДТІК ҚОЗҒАЛЫСТЫҢ ТАРИХНАМАСЫ.....	217
<b>Нұрғазықызы Д.</b> ЗИЯТ ШӘКӘРІМҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ КЕЛБЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЫҚПАЛ ЕТКЕН ФАКТОРЛАР.....	226
<b>Рахимова А.А.</b> СЕМЕЙ ҚЫЗДАР ПРОГИМНАЗИЯ МЕН ГИМНАЗИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫНАН (1856-1917ж.ж.).....	235
<b>Серікқызы А.</b> ХІХ-ХХ ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ .....	247
<b>Хайрулдаева А.</b> ХІХ ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ХИУА ЖӘНЕ ҚОҚАН ХАНДЫҚТАРЫМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ТУРАЛЫ ЖЫРАУЛАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДА.....	253
<b>Хорват В.</b> ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ АРЖАН ТИПТЕС ҚОРҒАНДАРЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	260
<b>Шалагин А.В.</b> IV-XII ҒАСЫРЛАРДА ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАНДА ХРИСТИАНДЫҚТЫҢ ЕНУІ ТУРАЛЫ ТАРИХИ КӨЗДЕРІ (КЕЙІНГІ АНТИКАЛЫҚ КЕЗЕҢ, ОРТАҒАСЫРЛАР).....	271

## СОДЕРЖАНИЕ

<b>Атыгаев Н.</b> ИСЛАМИЗАЦИЯ МОГУЛОВ (ПО СВЕДЕНИЯМ «ТАРИХ-И РАШИДИ»МИРЗА МУХАММАД ХАЙДАРА).....	8
<b>Бейсегулова А.</b> ЧИСЛЕННОСТЬ И ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАРАЧАЕВСКОГО И БАЛКАРСКОГО ЭТНОСА В КАЗАХСТАНЕ.....	16
<b>Бейсенов А.</b> САРЫАРҚА – КӨНЕ МӘДЕНИЕТ ӨЛКЕСІ.....	25
<b>Бейсенов А., Джумабекова Г., Базарбаева Г.</b> ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ САРЫАРКИ В ЭПОХУ САКОВ.....	32
<b>Белоус Г.С.</b> О.А. ШКАПСКИЙ ОБ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКЕ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.....	37
<b>Досанова Р.Ш.</b> Н.А. НАЗАРБАЕВ ГЕНЕРАТОР ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ».....	50
<b>Досанова Р.Ш.</b> НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ "МӘҢГІЛІК ЕЛ" И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ ПО ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ РЕФОРМЕ.....	56
<b>Есимова Ж.К.</b> ЭТНОЯЗЫКОВЫЕ ПРОЦЕССЫ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ В ПЕРИОД ЦЕЛИНЫ.....	60
<b>Есимова Ж.К.</b> КУЛЬТУРНО-БЫТОВЫЕ УСЛОВИЯ ЖИЗНИ ПЕРВОЦЕЛИННИКОВ.....	74
<b>Женис Ж., А. Дияб Н.</b> РОЛЬ ИРАНА В ОТНОШЕНИЯХ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ЗАЛИВА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	85
<b>Женис Ж., М. Атик Султан К.</b> ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЫЕ ВЛИЯНИЕ ИРАНА В КАЗАХСТАН ПОСЛЕ НЕЗАВИСИМОСТИ.....	91
<b>Иембекова М.О.</b> ДИПЛОМАТИЧЕСКОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ КОНФЛИКТА В СИРИИ И УЧАСТИЕ В НЕМ КАЗАХСТАНА.....	97
<b>Исламбеккызы Ж.</b> ПЕРЕСЕЛЕНЦЫ В ДЖАЛАГАШСКИЙ РАЙОН КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1960 ГОДАХ.....	105
<b>Исова Л.Т.</b> ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ ЕВРАЗИЙСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	110
<b>Исова Л.Т.</b> ГОСУДАРСТВА СЕВЕРНОЙ АФРИКИ И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА НАКАНУНЕ НОВОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	119
<b>Исова Л.Т.</b> СЫРТҚЫ САЯСАТТАҒЫ ҚАЗАҚ-МОҢҒОЛ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ БАСЫМ-БАҒЫТТАРЫ.....	127
<b>Калемшариев Е.</b> ТЕОРИЙ УЧЁНЫХ О ВРЕМЕНИ СОСТОВЛЕНИЯ «СОКРОВЕННОГО СКАЗАНИЯ МОНГОЛОВ».....	136
<b>Камалов А.К., Сауданбекова Ш.Т.</b> СУЕВЕРИЯ И ОБЫЧАЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ МИРОВОЗРЕНИИ КАЗАХОВ И ЯПОНЦЕВ. СЕМИОТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	141
<b>Картаева Т.Е.</b> ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЯ ФОТОИСТОЧНИКОВ В ИСТОРИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ.....	146
<b>Килыбаева П.К.</b> МЕЖКУЛЬТУРНОЕ РАЗВИТИЕ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....	155



<b>Килыбаева П.К., Нурсултанова Л.Н.</b> ПРОБЛЕМА ВОДНЫХ РЕСУРСОВ В РЕГИОНЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: СОЦИАЛЬНО- ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ.....	163
<b>Кузембаева А.Б., Байкушикова Г.С.</b> К ВОПРОСУ О ВЛИЯНИИ ИЗРАИЛЬСКОГО ЛОББИ В ФОРМИРОВАНИИ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОГО КУРСА США.....	172
<b>Кузембай С.А.</b> АБЛАЙ ХАН – СИМВОЛ СВОБОДЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА (К ПРОБЛЕМЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘНГІЛІК ЕЛ»).....	178
<b>Курманбаева К.С.</b> ЖАЛОБЫ-ЗАЯВЛЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (20-30- ЕГ. XX В.).....	185
<b>Макашева К.Н., Сейдахметова А.А.</b> К ВОПРОСУ ПОЛИТИКИ ЮЖНО-АФРИКАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В УСЛОВИЯХ АПАРТЕИДА...	190
<b>Макашева К.Н.</b> КАЗАХСТАН-ФРАНЦИЯ: К ВОПРОСУ О СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПАРТНЕРСТВЕ В XXI ВЕКЕ.....	200
<b>Мейрманова Г.А., Жандыбаева С.С.</b> АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛЕВОЙ ЭТНОГРАФИИ.....	209
<b>Мурзаходжаев К.М.</b> ИСТОРИОГРАФИЯ ДЖАДИДСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	217
<b>Нургазы Д.</b> ФАКТОРЫ, ПОВЛИЯВШИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ ЗИЯТА ШАКАРИМУЛЫ.....	226
<b>Рахимова А.А.</b> ИЗ ИСТОРИИ СЕМИПАЛАТИНСКОЙ ЖЕНСКАЯ ПРОГИМНАЗИИ И ГИМНАЗИИ (1856 – 1917 ГГ.).....	235
<b>Сериккызы А.</b> НАУЧНАЯ И КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ XIX-XX ВЕКА.....	247
<b>Хайрулдаева А.</b> ОТНОШЕНИЯ КАЗАХОВ С ХИВИНСКИМ И КОКАНДСКИМ ХАНСТВАМИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА В ТВОРЧЕСТВЕ ЖЫРАУ.....	253
<b>Хорват В.</b> ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КУРГАНОВ АРЖАНСКОГО ТИПА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	260
<b>Шалагин А.В.</b> ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО ВОПРОСУ ПРОНИКНОВЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА В ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ И В КАЗАХСТАН В IV-XII ВЕКАХ (ПОЗДНЯЯ АНТИКА, СРЕДНИЕ ВЕКА).....	271

## CONTENTS

<b>Atygaev N.</b> THE ISLAMIZATION OF MOGHULS (ACCORDING TO MIRZA MUHAMMAD HAIDAR'S «TARIKH-I RASHIDI»)	8
<b>Beysegulova A.</b> NUMBER AND GEOGRAPHICAL LOCATION OF KARACHAY AND BALKAR ETHNIC GROUPS IN KAZAKHSTAN	16
<b>Beisenov A.</b> SARYARKA - LAND OF ANCIENT CULTURE	25
<b>Beisenov A., Jumabekova G., Bazarbayeva G.</b> THE ART OF THE SARYARKA IN THE SAKA EPOCH	32
<b>Belous G.S.</b> O.A. SHKAPSKY ABOUT AGRARIAN POLICY IN THE KAZAKH STEPPE AT THE END OF XIX – THE BEGINNING OF THE XXTH CENTURIES	37
<b>Dosanova Sh.R.</b> N.A. NAZARBAYEV GENERATOR OF THE IDEA "MANGILIK EL"	50
<b>Dosanova Sh.R.</b> THE NATIONAL IDEA "MANGILIK EL" AND ITS IMPLEMENTATION ON INSTITUTIONAL REFORM	56
<b>Esimova K.Zh.</b> ETHNO-LINGUISTIC PROCESSES IN THE CONDITIONS OF BILING IN THE PERIOD OF GOALINE	60
<b>Esimova K.Zh.</b> CULTURAL-CONDITIONAL CONDITIONS OF LIFE OF THE FIRST CHERRES	74
<b>Zhengis Zh., A. Dyab N.</b> THE ROLE OF IRAN IN RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND THE GULF COUNTRIES: HISTORICAL ANALYSIS	85
<b>Zhengis Zh., M. Atik Sultan K.</b> SPIRITUAL-CULTURAL INFLUENCE OF IRAN TO KAZAKHSTAN AFTER PURCHASING INDEPENDENCE	91
<b>Iembekova M.O.</b> DIPLOMATIC SETTLEMENT OF THE CONFLICT IN SYRIA AND THE PARTICIPATION OF KAZAKHSTAN	97
<b>Islambekkyzy Zh.</b> SETTLERS IN THE DZHALAGASH REGION OF THE KYZYLORDA IN THE 1960TH YEARS	105
<b>Issova T.L.</b> GEOPOLITICAL MEASUREMENTS OF EURASIANS' IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION	110
<b>Issova T.L.</b> THE STATES OF NORTH AFRICA AND THE MIDDLE EAST ON THE EVE OF NEW PERIODIC SYSTEM OF THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS	119
<b>Issova T.L.</b> PRIORITY THE DIRECTIONS OF THE KAZAKH-MONGOLIAN RELATIONS IN FOREIGN POLICY	127
<b>Kalemshariv Y.</b> SCIENTISTS THEORIES ON THE TIME OF COMPOSITION OF THE "SECRET HISTORY OF MONGOLS"	136
<b>Kamalov A.K., Saudanbekov Sh.T.</b> THE RITUAL CULTURE OF KAZAKH AND JAPANESE IN NATIONAL WORLDVIEWS. SEMIOTIC ANALYZE	141

<b>Kartaeva E.T.</b> HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE OF PHOTOGRAPHIC SOURCES IN HISTORICAL RESEARCH.....	146
<b>Kilybaeva P.K.</b> INTERCULTURAL DEVELOPMENT IN CENTRAL ASIA AT THE PRESENT STAGE.....	155
<b>Kilybaeva P.K., Nursultanova L.N.</b> THE PROBLEM OF WATER RESOURCES IN CENTRAL ASIAN REGION: SOCIO-ECONOMIC ASPECTS.....	163
<b>Kuzembayeva B.A., Baikushikova S.G.</b> INFLUENCE OF THE ISRAEL LOBBY IN SHAPING US FOREIGN POLICY.....	172
<b>Kuzembay S.A.</b> ABLAI KHAN - A SYMBOL OF FREEDOM OF THE KAZAKH PEOPLE(TO THE PROBLEM OF NATIONAL IDEA "MANGILIK EL").....	178
<b>Kurmanbayeva S.K.</b> COMPLAINTS-APPLICATIONS OF POLITICAL REPRESSION AS A HISTORICAL SOURCE(20-30YEARS OF XXCENTURY).....	185
<b>MakashevaN.K., SeidakhmetovaA.A.</b> TO THE QUESTION OF THE POLICY OF THE SOUTH AFRICAN REPUBLIC IN THE CONDITIONS OF APARTHEID.....	190
<b>MakashevaN.K.</b> KAZAKHSTAN-FRANCE: TO A QUESTION OF STRATEGIC PARTNERSHIP IN XXI A CENTURY.....	200
<b>MeirmanovaA.G., ZhandibaevaS.S.</b> RELEVANCE AGAINST CYBERCRIME.....	209
<b>Murzakhodzhayev M.K.</b> HISTORIOGRAPHY OF THE JADID`S MOVEMENT IN KAZAKHSTAN.....	217
<b>NurgazyD.</b> THE FACTORS THAT AFFECTED THE FORMATION OF ZIYAT SHAKARIMULY`S PERSONALITY.....	226
<b>Rakhimova A.A.</b> FROM THE HISTORY OF THE SEMIPALATINSK FEMALE PROGYMNASIUM AND GYMNASIUM (1856 – 1917).....	235
<b>Serikqyzy A.</b> SCIENTIFIC AND CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE KAZAKH INTELLECTUALS OF THE XIX-XX CENTURY.....	247
<b>Khairuldaeva A.</b> RELATIONS OF THE KAZAKHS WITH THE KHIVA AND KOKAND KHANATES IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY IN THE ART OF ZHYRAU.....	253
<b>Horvath V.</b> PROBLEMS OF THE RESEARCH OF THE KURGANS OF ARZHAN-TYPE OF CENTRAL ASIA.....	260
<b>Shalagin A.B.</b> HISTORICAL SOURCES ON THE PENETRATION OF CHRISTIANITY INTO CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN INTHE IV-XII CENTURIES(LATE ANTIQUITY, MIDDLE AGES).....	271

**EDU.E-HISTORY.KZ**

Электрондық ғылыми журналы  
2017. 2(10)

*Бас редактор:* Қабылдинов З.Е.

*Компьютерде беттеген:* Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2017.

Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

*Құрылтайшысы және баспагері:*

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

*Редакция мен баспаның мекен-жайы:*

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй